

ადექსასდრე ჭუნია

ისტორიული ნაჩვენები

•••

ქრისტეშობა

საქართველოს ისტორიისათვის

უპეულის დროდამ ბგრატიონთ გაზეუებადუ

ტფილისი

1890

Дозв. Ценз. Тифлисъ, 29 Декабря 1889 г.

Типо-литографія К. І. Месхіева и С. А. Полетаева.

წინა-სიტყვაობა

ჩვენს საზოგადოებაში არ არის გავრცელებული ცოდნა სამშობლო ქვეყნისა, ენისა, მწერლობისა და შეტადრე ისტორიისა. ჩვენს დროში განათლებული ქართველი ადვილად მოგითხრობსთ დაწერილებით რომელსაჲმე მცირე მნიშვნელობის ცნობებს უცხო ერთა ისტორიიდან და იმავე დროს რომ ჭკითხოთ, როდის მიიღო საქართველომ ქრისტეს საწმენოება და ან როდის მოღვაწეობდნენ ვახტანგ გორგასლანი, ან დავით აღმაშენებელი, კერძო გეტყვისთ. სამწუხარო ის არის, რომ ასეთი არ ცოდნა სამშობლოსი განათლებულს ქართველს არც კი ეთავილება, რადგან ეს ნაკლი საყოველთაოა.

საზოგადოებაში სამშობლო ისტორიის ცოდნის გასავრცელებლად ერთ უმთავრეს საშუალებად უნდა ჩითვალოს ისტორიულ თხზულებათა და სასულძმღანელოთა გამრავლება. რასაკვირველია, ერთი ჭედი ამ ვრცელ ასპარეზზე ბევრს ვერ გაარიგებს და ერთი წიგნი, რაც უნდა გარგად შედგენილი იყოს, უმეტეს წაშლად არ გამოდგება. ზოლო თვითონ უნდა გააკეთოს ის, რაც მის ხელთ არის. ჩვენს მხრით განვიზრახეთ ამ წიგნში შეკვეთიბა, რაც რამ საუურადღებო დაბეჭდილა, ან ჯერ გიდეკ დაუბეჭდილია, საქართველოს ისტორიის შესახებ. ასეთი მასალა დავაწეეთ რიგზე, ისე რომ შეითხველს შეეძლოს წარმოიდგინოს, რამდენადც შესაძლოა საქართველოს ისტორიის აწინდელ მდგომარეობის გვალობაზე, ჩვენის ერის წარსულის ცხოვრების და ხალხის სურათი. ჩვენ გვკონია, რომ ეს წიგნი მცირეოდენ სარგებლობას მანინ მოუტანს ჩვენის საშუალო სასწავლებლების უფროს კლასების მოწათეებს, სახალხო სკოლების მასწავლებლებს და აგრეთვე უოველს ქართველს, ვისაც თვითონ შემთხვევა და შეძლება არა აქვს გადაჩხრეკოს და გადაიკითხოს, რაც რამ დაწერილა ქართულზე და უცხო ენებზე ჩვენის ისტორიის შესახებ.

ამ წიგნს, უეჭველია, აქვს ნაკლი და დიდი ნაკლიც. თვით შემადგენელი გრძნობს მის ნაკლს, რომელიც აიხსნება ჩვენის ისტორიის აწინდელ მდგომარეობით. ჩვენ მანამდე არ გვექნება სრული და ჭეშმარიტი ისტორია, ვიდრე თვით ჩვენ, ქართველები, არ შევუდგებით, ევროპულ მეცნიერებით აღჭურვილნი, შეგროვებას, განჩხრეკას და შემუშავებას იმ ძვირფას მასალებისას, რომელიც შეეხება ჩვენს შინაურ

ცხოვრებას და რომელიც ჯერ-ჯერობით აქეთ-იქით გაფანტულია და ვინ იცის, რა ბოლო მოეღოს. შეიძლება ვინმემ გვეთხროს, რომ თუ ჯერ დრო არ მოსულა ჯეროვან სასაქმლოდგანდგომის, შედგენისათვის, რაღად გარჯილხარ ამ წიგნის შესადგენად? მაგრამ ეს სომ იმას ემსგავსება, რომ საჭირო იყოს გზა-ტკიცადის გაყვანა და არ გავიყვანოთ-გი მხოლოდ იმ მოსაზრებით, რომ თუ დაჯიჯივით, იქნება ჭეროსტატი მოგვესწროს.

თვით ამ წიგნის დანიშნულება გვაკლებდა ჩვენ, რომ ვცდილიყავით, ზეშორებოდი თუ არა იმას, რაც ჯერ კიდევ საეჭვო, საცდლო-ბელი და გადაუწყვეტელია ჩვენს ისტორიაში. სოლო საცა ეს არ შეიძლებოდა და ორი თვალსაჩინო მწერალი სხვა და სხვა აზრს ადგინებდნენ და იმავე საგნის შესახებ, ჩვენ ვამჯობინეთ, რომ ორთავე მწერალთა აზრი შემოგვეტანა ჩვენს წიგნში.

რაც შეეხება სულ ასლად აღმოჩენილ წყაროებს (მაგალითად „ქართლის მოქცევა“, იხ. გვ. 88), რომელიც სულ სხვათერ მოგვითხრობენ ზოგიერთ ამბებს, ვიდრე „ქართლის ცხოვრება“ მოგვითხრობს, მათი ამ წიგნში შემოტანა ჩვენ უდროოდ მიგვაჩნია, სანამდი ეს წყაროები არ იქნება საფუძვლიანად გამოკვლეული და დაფასებული.

აქ შემოტანილ ძველ ქართულ ნაწერების ენა შეუცვლელად დავიცავით, გარდა კახუშტის ნაწერისა, რადგან მისი ენა მეტად გაუგებარია და არც წარმოადგენს კლასიკურს სისწორეს.

წიგნში ჩართულ იმ შენიშვნებს, რომელიც ეკუთვნის სტატიების ავტორებს, უზის წინ არაბული ციფრები და ჩვენს საკუთარ შენიშვნებს: **) ტექსტში ჩვენ მიერ ჩამატებულ ან გასწორებულ სიტყვებს უზის ნიშნები [].

დასასრულ არ შეგვიძლია გულისათვის მადლობით არ მოვიხსენიოთ ჩვენი დაუვიწყარი მოღვაწე დ. ზ. ბაქრაძე, რომლის ძალა, მხნეობა და ცოდნა ასე უდროოდ მოაგლო ჩვენს ისტორიულ მეცნიერებას უღმბოებლმა სიკვდილმა. განსვენებულმა დიდი მონაწილეობა მიიღო ამ წიგნის პროგრამის შედგენაში და ძლიერ დაგვეხმარა თავის წიგნებით. ჩვენ რომ სულთ არ გვეჩონოდა მისი მდიდარი წიგნთ-საცავი, იქნება, გერც-გი შეგვეძლო ტფილისში ამ წიგნის შედგენა.

გთხოვთ მკითხველს, სანამდი წიგნის კითხვას შეუდგებოდეს, უსათუოდ გაასწოროს ის უმთავრესი შეცდომები, რომელიც

წიგნის ბოლოშია აღნიშნული.

კ ა მ კ ა ნ ი ა

ტ

ქართულოთ ტომი მისს მიღამოში

I. კავკასია, მისი სასელ-წოდება, გეოგრაფიული და ისტორიული მნიშვნელობა

(II. K. Услар—Древнѣйшая названія о Кавказѣ)

აზრის ერთი სასელ-წოდება, რომლის შთამოება ანუ დასაბამი ჰქრება უსსოვარ დროთა სივრცეში; იგი გამოდგა არა ჩვეულებრივ სიტყვებისა და აქამდე დარჩა კავკასიაში. ეს სასელ-წოდებაა აზებია, იასსები, ოსები.

აზთა მთებს შესაძლებელია ჰქრებოდეს გოგ-აზ, ანუ კაჟგ-აზ, სასელი, რომელიც წარმოგვიდგენს წმინდა ბერძნულს კაჟკასო-ს. ჩვენ ვიცით, რომ ყუბანის დაუოლება მხარეს ოდესმე ეწოდებოდა აზია; აწინდელს დროშიც, საუკუნოებით ჩანერგილ ჩვეულების გამო, კავკასიის მკვიდრნი ყუბანის მიდამოებას მცხოვრებთ, კინც უნდა იყვნენ ისინი, აზებს უწოდებენ შეუძლებელია აგრეთვე, რომ კავკასიის ჭედს არასოდეს არ ჰქონია, როგორც ეს-ლაც არა აქვს, საერთო სასელი; ამისთანა საერთო სასელი წინდება იმისთანა ხალხებში, რომელთაც მწერლობა აქვთ; მაგრამ ადვილად შესაძლებელია, რომ საკრომატები, სინდები, სლვის პირელნი, რომელნიც სსკებზედ უწინარესი გაიცნეს ბერძნებმა, უწოდებდნენ კავკასიის შორს მომდინარე მწვერვალებს კაჟგ-აზ-ს, აზების მთას.

ამიტომაც გაჟღახა მიგვაჩნია კაკასიის წინა-პირვანდელ და უმა-
რთლეს ფორმად.

მწერლობის უძველესნი თქმულებანი, ჩვენს წელთა აღრიცხვაზე
ათასის წლით ადრე, გვამცნევენ, რომ მაშინდელს განათლებულს
ჭევენაში ტრიალებდა ბინდ-ბუნდი აზრი შესახებ იმისა, რომ ჩრდი-
ლოეთში, საუკუნო სიბნელესა და სიცივეში, ცხოვრობენ ადამიანე-
ბი, ბნელეთელნი—ჭამერნი, კიმპერნი, გოგი, მაგოგი.

მდიდარი, განათლებული, გარეყნილი და დესპოტობის წინა-
შე ჭედ-მოდრეკილი დასავლეთი აზია, როგორც სასიკვდილოდ გა-
ნწირული, ცასცახით გრძნობდა, რომ თურანის უცნობს უდაბნოე-
ბში და კაკასიის ჩრდილოეთით, ცივსა და ბნელს ჭევენებში, და-
ხეტიალებენ უამრავნი ხალხნი—გოგი და მაგოგი, რომელნიც, რო-
ცა იქნებოდა, გადმოხეთქდნენ მთებისა და უდაბნოების სიმაგრე-
ებს, მოედებოდნენ სამხრეთს და ეკელაფერს წაღეკავდნენ, მაგრამ არც
ერთს ზღუდეს, ჭევენის ორის ნაწილის განმსაზღვრელს, არ შეჭ-
ურებდა დასავლეთი აზია ისეთის შემოფოთებით და განუწევეტელის
შეშით, როგორც კაკასიის უელს. ყოვლად მდიდარი და მრავალ-
გვარი ბუნება კაკასიისა, ცხადია, ძლიერ იმოქმედებდა აზიელებზე,
რომელნიც შეჩვეულნი იყვნენ ერთ-ფერსა და ერთ-გვაროვან კრცელს
მიწა-წყალს. ცაცხლ-მფრჩეველ მთებსა და მთების მწვერვალებზე უდა-
ბურ ტბებსა, განუქრობელ ცაცხლთა, აუვაკებულ კელთა, თოვლ-
უინულსა და ამწვანებულ მცენარეობასა, კამგამ წყაროთა და მიწა-
ში ჩაფლულ ძვირფას ღვთაებთა, ყოველსავე ამას ფანტასტიურის
საზღაპრო შარავანდელით უნდა მოეფინა კაკასია. კიდევ უფრო
საიდუმლო სახით უნდა წარმოსდგენოდათ კაკასია, ზღვიდამ ზღვა-
მდე რამდენსამე წუობად უზარ-მაზარ კედლებით გადაჭიმული; კაკ-
ასია, მის უდაბურ და ბნელ სკეპით, მოღრიალე გიჟ-მაჟ ნაკა-
დულებით, ჭართა კვნესით და ზვავთა გრიადით მოშიშარ აზიე-
ლებს მიაჩნდათ მიკინვარე კანესად ავის სულების, ჟინების და დეკე-
ბისა, რომელნიც, მათის აზრით, არ შეუშვებდნენ ადამიანს თავის საი-
დუმლო საკანში. ცამდე მიბჯენილ და მუდმივ თოვლით მოსილ
კაკასიის მწვერვალებზე ნელდებოდა დასავლეთი აზიის ცხოვრების

შუოთი. კაკასიის გადაბიჯება კერ გახედეს ძველ დროთა ჭეუ-
ენის მპყრობელებმა, რომელნიც ოცნებობდნენ მსოფლიოს დამო-
ნებას: კიროსი გაემართა ჩრდილოეთისაკენ თურანით, დარიოსი—
ბოსფორით. მაგრამ, როგორც ზეციური მოკლენანი და ფიზიკური
კაუზანი: მიწის ძვრა, კალაი ანუ ჟამი, რომელთაც წინ და წინ
კერ გაიგებს კაცი,—ისე კაკასიას არა ერთ-გზის შესევან აზიის
უამრავნი უცნაურნი ხალხნი, გოგი და მაგოგი, რომელთაც იწყე-
ვდა უფალი წინასწარმეტყველის ღაღადით: „და აღმოხვიდე ვი-
თარცა წიმაჲ და მოიწიოს ვითარცა ღრუბელი დაფარუად ჭეუენი-
სა“ (ეზეკიელ XXXVIII, 9). და ეს ცის რისხვა, რომელიც კელი-
ნებოდა კაკასიიდან ჩრდილოეთით, მძვინკარებდა აზიაში იმ დრო-
მდე, კიდრე არ გადივლიდა ღეთის წერომა; მაშინ-კი გოგი და მა-
გოგი დაიღუპებოდნენ მათგანვე აოხრებულ ჭეუენებში: „დაესაჯო იგი
სიკვდილითა და სისხლითა და წვიმითა რლენისაჲთა და სეტყეისა-
თა, და ცეცხლი და წუნწუბი კაწვიმო მას ზედა.“ (ეზეკიელ XXXVIII,
22.)

ამ გოგისა და მაგოგის შიშით ღოდინმა ღრმად გაიდგა ფე-
სვი აზიაში. იოანეს გამოცხადებაში წინასწარმეტყველებაა: „განი-
ხსნას ეშმაკი საპყრობილისაგან თვისისა და გამოვიდეს ცთუნებად
წარმართთა, რომელთა არიან ოთხთა კიდეთა ჭეუენისათა, გოგს და
მაგოგს, შემოკრებად მათდა ბრძოლად, რომელთა სიმრავლე ვითარ-
ცა ქიმა ზღვისა (XX, 78).

ეს გადმოცემა დაცულია აღ-უურანშობც, სადაც მოჭამედი წინა-
სწარმეტყველობს, რომ ჭეუენის დასასრულის დროს გაიდებან გა-
რნი იაჟუდებისა და მაჟუდებისათვის, რომელნიც მაშინ მთებიდ-
გან გადმოეშებიანო.

ხაუგუნეთა განმავლობაში ამ კვარმა მოღოდინმა განსაკუთრე-
ბული მნიშვნელობა მისცა კაკასიას დასავლეთ აზიის მცხოვრებთა
შორის. თუმცა ძლავრ ძნელი გადასავალია ის ზღუდე, რომელიც
ბუნებისაგანვე ატეხულა შავის-ზღვიდან კასპისამდე, მაინც კერ შე-
კვა მან გოგი და მაგოგი. კაკასიის სამხრეთით მცხოვრებნი ხალ-
ხნი უოკელთვის ცდილობდნენ გაემაგრებინათ ეს ბუნებრივი ზღუდე

ხელით აგებულის სიმაგრეებით. ამ სიმაგრეთა დასაწყისი უჩველეს დროთა მითიურს სივრცეში იკარგება: კავკასიის კედლის პირველად დაწყებას მიაწერენ მეფეს ზაფხულქარენიან-ოარქოსანს, ნოკს მასლობელ შთამომავალს; ქართული ქრონიკა-კი მიაწერს არდამს, მოადგილეს ირანის მეფის აფრიდონისას, რომელიც იყო ფიშაღების მითიურის გვარისა. გარდა ამისა ამ დიდს სიმაგრეების აგებას მიაწერენ აგრეთვე აზიის სხვა შემდეგს სასულ განთქმულ მეფეებსაც. — ყველაფერიდამ სჩანს, რომ უჩველეს დროდამ დაწყებული მმართველობანი და ხალხნი მუდამ იმის ცდაში იყვნენ, რომ კიდევ უფრო გაემაგრებინათ ეს ზღუდე, რომელსაც თავის თავად წინ ახვედრებდა კავკასია ჩრდილოეთს. — კავკასიის მთის გარდასაკალნი ძველსა და აგრეთვე კლასიკურს დროშიც უფრო ცნობილი იყვნენ, კიდრე ამ უამად: ისინი მიიქცეოდნენ ყურადღებას მთელის მაშინდელის განათლებულის ქვეყნიერობისას, რომლის მეუდრება და მოკიდებული იყო იმაზე, თუ როგორ იქნებოდნენ ისინი დაცულნი. თუ ამ გარდასაკალთა აღწერანი, რომელთაც შევხვდებით კლასიკურ ნაწერებში, გაურკვეველად გვეჩვენება, ეს უნდა მიეწეროს ძველის კავკასიის გეოგრაფიულ სასულების არეულობას.

ამ ნაირად მთელის დასაჯლეთ აზიისათვის ძველს დროში კავკასიას ქონდა თუმიც განსაკუთრებული, მატრამ დიდად უაღრესი მნიშვნელობა დამკველის ზღუდისი ევროპის წინააღმდეგ. აზიის სულწინათა ყოველივე პოლიტიკური მეზადინობა კავკასიის შესახებ იმაზე იყო მიმართული, რომ როგორც გარდუქალ ზღუდად გადაქციათ იგი გოგისა და მაგოგისათვის, აგლოთ სიმაგრენი, ყოველ გადასაკალზე კარები გაეკეთებინათ და დაეჯილდებინათ მთაულნი, რომ მათ ამ კარებით არ შემოეშვათ სამსრუთისკენ ჩრდილოეთის ბარბაროსები. — კავკასიის ჩრდილოეთით თავიანთ პატრონობის გაგრძელებას კი აზიის ბრძანებულნი არასოდეს არ ფიქრობდნენ, რადგან მართლდაც მათთვის ეს შეუძლებელი იყო. ეჭვი არ არის, რომ მტკვარისა და რიონის კავების მკვიდროს დიდი უმრავლესობა კავკასიის ხეობათაგან არ არის გამოსული. თვით ამ ხეობათა დასახლება, ამ ხეობათა მანც, რომელნიც სამსრუთისკენ არიან შირ-

მიჭტეულნი, სხვა მიზეზთა გარდა, შეიძლება აისხნას მთის გარდმო-
საკადთა გამაგრების მიუწვდელად საჭიროებით, და ამ გამაგრებო-
სათვის კი უნდა გაემართათ საგანგებო სამსუდრო კოლონიზაცია,
რომელიც არ ეთანხმება და სშირად ეწინააღმდეგება კიდევ ბუ-
ნებრივ დასახლებას ხალხისას. ამ გეგმას კოლონიზაციებს მმარ-
თველობანი მიჰმართავენ მაშინ, როცა მათის შემწეობით სურთ აღა-
სრულონ რამე განსაკუთრებული საპოლიტიკო ან სამხედრო აზ-
რი. ამისთანა შემთხვევაში ისინი გადასასვლებს ხოლმე ბუერს, ანუ
რამდენსამე ოჯახს, ან და რამდენსამე კაცს სახელმწიფოს
ერთ-ერთ მიწარწილ გუთხიდად, რომელსაც არა კითარი პირ-და-
პირი გაკშირი არა აქვს დასასახლებელ ქვეყანასთან. გადასასახლე-
ბელნი უეცრად გადაწყვეტენ ვრცელის სახელმწიფოს ერთის გუთხი-
დამ ბუორეში; ხშირად ამ ნაირ ხალხს ამოარჩევენ ხოლმე შორეულს
ლაშქრობაში შეზერობილთ: შორის. ამ მოსაზრებით თუ შეიძლება
აისხნას ის გარემოება, რომ ჩაკასიის მთები დასახლებულა სხვა
და სხვა ხალხთაგან, რომელთაც სშირად არავითარი ნათესაგური
(ერთ-მოდგმის დამტკიცებელი) გაკშირი არა აქვთ ერთმანეთთან,
მაგრამ შესაძლებელი-გია, რომ სდრე შორს ჭყავდესთ მონათესავენი,
რომელთა ხსოვნაც კი აღარა აქვთ ამ უამად.—

სრულად სხვა ნაირი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ჩაკასიას
ბეელს დროში გოგისა და მაგოგისათვის, სკიითებისათვის, სარმა-
ტებისათვის, ერთის სიტყვით, იმ უცნობ ხალხთათვის, რომელნიც
დასეტიალობდენ ტრიალ' მინდვრებში შაკის მთებისა, ყუბანისა და თურ-
გის ჩრდილოეთად, აზოკისა და კასპის ზღვათა, დონისა და ვოლ-
გას მდინარეთა შორის. ჭეროდოტე მოგვითხრობს, რომ ყველა ცნო-
ბილ ხალხთა შორის მარტო სკიითებმა მიაკვლიეს იმისთანა უმარ-
ჯეესი საშუალება, რომ თავს-დამსხმურნი მტერნი პერც მოეწოდენ
და პერც გაეზარებოდენ. სკიითებს არა აქვთ არც ქალაქნი და არც
სიმაგრენი; თავიანთი სახლები თან დააქვთ; ცხენებზე სხედან და
მარჯვენ სმარობენ ისარსა; ცხოვრობენ ჯოგების მოშენებით და
არა ხენა-თესვით. და თავშესაფარად ურმების მეტი არა აქვთ-რა.
როგორ არ იწებოდენ უძლეველნი ამისთანა ხალხნი და კინ დაეწე-

რდა მათ საბრძოლველად იმ შემთხვევისათვის, თუ თავს-დაეს-
ხმოდენ კავკასიის სამხრეთად მეოფნი ბრწყინვალე მეფეთა ჭარნი,
დაცვის ნუგეშად ნატულები ჭქონდათ ჩრდილოეთის უსასღერო უდაბ-
ნობები, და არა კავკასიის გლდე-ღრენი. თერგისა და ყუბანის
გაღმა იწყებოდა ტუიანი ჭეუყანა, რომელშიაც არ შეიძლებოდა იფრ-
ტებით დ-ურმებით ხეტიალი. რითი უნდა მიეზიდნა კავკასიას ეს
ბარის ხალხნი? რას მისცემდა ეს ჭეუყანა იმის სამაგიეროს, რომ
სრულად უნდა შეეცვალათ თავიანთი ყოფა-ცხოვრება, თუ-ვინიცობაა
შიგ კავკასიაში ფუხს მოიცილებდნენ? მისცემდა მხოლოდ საშუალებას
რომ მთების ბუნებრივად, როგორც მიუდგომელ თავ-შესაფარო-
დამ, ენოკებინათ, როცა-გი მოასურვებდნენ, დასაკლეთი აზია.
მაგრამ ამ გვარი შესვლა ბარბაროსთა თითქმის ყოველთვის მოკლე-
ბუღია საპოლიტიკო მოსაზრებას, დაღატაკებულსა და ხანგრძლივს
მომზადებულებას. ამ გვარ დიდ საქმეთათვის აუცილებლად საჭიროა
ძალთა შეერთება, და ეს გი ერთმანეთში მოკინწლავს ეულ ტომთა
შორის მოსდება უეცრად და მაშინაც ძალიან მოკლე ხანს გასტანს
ხოლმე.

II. კავკასიის ტომნი და მათი დასახლება

(*Л. К. Усларъ—Древнѣйшія сказанія о Кавказѣ*)

შემოდ ჩვენ განკმარტო, როდენად დაუჭერებელია, რომ ვი-
თომ კავკასიის ყელი გზა იყო, რომელზედაც მიდიოდა ხალხი ძე-
ლად, ისტორიის წინა დროს, როცა კაცობრიობა გაიფრტა ჭეუ-
ნეორობის დასასახლებლად და რომ ვითომ გზაში დარჩენილნი ტო-
მნი დასახლდნენ კავკასიის მთა-ღეღეებში და ვითომ აქედამ წარმო-
სდგა მრავალ-გვარობა დღევანდელ კავკასიის მკვიდრთა. რა გი და-
ვრწმუნდით. რომ კავკასიის ჭელი ხალხთა წინა-პირვანდელ გადასა-
ხლებისათვის წარმოადგენდა ისეთსავე დამაბრკოლებელ ზღუდეს,
როგორც ზღვები და ზღვის სრუტენი, ადვილი ასახსნელია ის მი-

ჩვენები, რომელთა გამო უძველეს დროდამკე მჭიდროდ დასახლებულ იქმნა კავკასიის ჩრდილოეთ დაღმართის მწიმი სეობანნი. საფიქრებელია, რომ ევროპის ხალხნი დიდის ხნის განმავლობაში ნელ-ნელა გრცელდებოდნენ ჩრდილო-დასავლეთისკენ, საითკენაც არა ვითარც ბუნებითი ზღუდე ატლანტიკის ნაპირებამდე არ შესვდებოდათ. სამხრეთის გონცხობა კი ეს გადასახლება მალე უნდა შეწყნებულიყო, და შესაძლებელია, რომ სწორედ იმ დროს შეჩერებულიყოს, როცა დასავლეთი ევროპა ჯერ კიდევ უდაბური იყო, ანუ იყო დასახლებული ისტორიის წინა დროინდელ ტომებით, რომელნიც ამოწყდნენ შემდეგს ხანებში.

კავკასიის უელის ჩრდილოეთი ნაწილი ამ გეოგრაფიკულ გონცხს შეადგენს ევროპის ხმელეთისას, და ხალხთა გადასახლებისათვის შეიძლება ჩათვალოს იმნაირსავე ნახევარ-კუნძულად, როგორიც მაგთაყრიდის, ბალკანის, აპენინის და პირინეის ნახევარ-კუნძულებია. წარმოვიდგინოთ, რომ უძველეს დროში ცხოვრობდა რომელიმე მომთაბარე ტომი დონის მარცხენა ნაპირიდან ვუბანის მარჯვენა ნაპირამდე გაჭიმულ რაიონზე; თუმცა ამ მხარეს სივრცე დიდი აქვს, მაგრამ აღვიღო-იღებარეობის რთობა ერთი და იგივეა, ასე რომ ზნე-ჩვეულება და ენა მთელს ამ სივრცეზე ერთი და იგივე გვჩნდებათ, მაგრამ აღმოსავლეთიდან ახალ-მოსვლების მიხედვით კი მოსუიით ეს ხალხი ორად გაყოფილებოდა და ერთი ნაწილი საუკუნოდ მოწყდებოდა მეორეს იმ მიდამოებში, სადაც მდინარე დონი აზოვის ზღვას შეერთვის. დონის სანაპიროებზე მცხოვრებს ხალხს შეეძლებოდა შეუცვლელად დაეკია ეროვნული თავისებურება და თავისუფლად წაწეულიყო დასავლეთისკენ; ვუბანის მიდამოებში მცხოვრებს ხალხს კი შეეძლო ვუბანში გამოსულიყო, იქიდან—ტყეებში და ტყეებიდან მთის სეობებში შესიზნულიყო, გადაეღახა კავკასიის ქედი, და ბოლოს, შავის ზღვის ნაპირზე ანუ უნდა გაწეულიყო ან და სისხლის უგანსენელ წვეთამდე ებრძოლა არსებობის დასაცვლელად. —

კავკასიის უელის ჩრდილოეთის მხარეზე ამისთანა შემთხვევანი უნდა განმეორებულიყო ევროპაში ხალხთა უოკელისავე ახალ შე-

სკვის დროს. — იმ დროს, როცა ისტორიის ხატული აზნეეს ეგრო-
პის ხმელეთზე მოცუფს წყვდიადს, კხედავთ არიელთა სამს ტომს:
კელტებისას, გერმანელებისას და სლავიანებისას, მწყობრად დასას-
ლეულს დასაყლეთიდამ აღმოსავლეთამდე. მათი გეოგრაფიულ მდგო-
მარეობის თანდათანობა ცხადად გვიჩვენებს აზიიდან მათის გამოსე-
ლის ქრონოლოგიურს თანდათანობას ე. ი. ჯერ კელტები გამოსე-
ლან და ბოლოს — სლავიანები.

კავკასიის თავდაპირვანდელ დასახლებას კი ვერ ვატყობთ ვერც
ქრონოლოგიურს და ვერც გეოგრაფიულს თანდათანობას: წარმომად-
გენელნი ისტორიის წინა დროინდელ ტომთა, ნათესავნი ანუ უცხო-
ნი ბასკთა, ეტრუსკელთა, ილლირიელთა და სსკათა, აგრეთვე ისტორი-
ულნი კელტები, გერმანელები და სლავიანები იქნება არეულ-დარეულად
ცხოვრობენ. ამის მიზეზი კავკასიის ბუნების ვითარება: კავკასია
ორის უკუენმულად ზღვით შემოზღუდულია და ირიალად გადაღობილია
გადაუკლდის ქედით. ზოგიერთს ადგილს, საუკუნეთა განმავლობაში
ურთიერთობის გამო, ეს აჭრელბუღი ნაწილები დაემორჩილენ, თუ
შეიძლება ასე ითქვას, ქიმიურ შეკავშირების კანონს და გარდაიქმნენ
რამდენსამე ცალ-ცალკე შეკავშირებულ ჯგუფად და თვითოეული ჯგუ-
ფი წარმადგენს, ცოტად თუ ბევრად, ერთს გვარს საღხს. კავ-
კასიის ურუ ადგილებში, სადაც ადგილ-მდებარეობის სსკა და სსკა
ნაირობა იქმდის მიაწევს, რომ მრავალ ადგილს გვერდით სარღ-
რადვე უდევს სულ სსკა სსხის ადგილ-მიდამო, — დღემდისაც არ
მოსრულბუღა სსკა და სსკა გვარი ეთნიურ ნაშთთა შეკავშირება:
თემები, სოფლები და გვარებიც ენით, გარეგანის შესხედლებით და
ზნე ჩეულებით ისე ძლიერად განსსკავდებიან ერთმანეთისაგან, რომ
კაცი იფიქრებს ქვეყნიერობის სსკა და სსკა კუთხიდან გამოსულნი
მკვიდრნი მსოლოდ ეხლა შესხედრიან ერთმანეთს კავკასიაში, ის-კი
არა თუ ათას წლობით ცხოვრობენ ერთმანეთის მეზობლად! საეჭ-
ვო და სადავოდ საბიებულს საგნებს რომ თავი დაჟანბოთ და
უერადლებ: მივაპურათ მსოლოდ იმას, რაც დღეს დაბეჭდითებით ვი-
ცით კავკასიის მკვიდრთა შესასებ, ჩვენ უნდა დაუჟერდეთ იმას,
რაც თუმიცა ბეჭითად გვაქვს ცნობილი, მაგრამ საემო დასახეთე-

ბულად მაინც ვერ ჩათვლით. მოქალის კავკასიის მკვიდრნი ანთროპოლოგიურად ეკუთვნიან ერთს ზოგჯერ, რომელსაც უწოდებენ კავკასიის მოდგმას. — კავკასიაში არიან უმბინდისნი და უმშენიერესნი წარმომადგენელნი ამ მოდგმისანი; ამასთანავე იქვე შეხედულებით ამ მოდგმის ყოველ-გვარს ცვლილებათა წარმომადგენლებს. ლეკები, ქართველები, სომხები, ადიღები (ჩერქეზნი), ოსები და ნაგებნი (ჩაჩანნი), თუმცა ანთროპოლოგიურად ერთსა და იმავე კავკასიის ზოგჯერ ეკუთვნიან, მაგრამ მათს შორის არა ნაკლები განსხვავებაა, ვიდრე სქანდინავთა, ერაელთა, გერმანელთა და ლათინთა შორის. მარტო ადგილ-მდებარეობის და ცხოვრების სხვა და სხვა ნაირობით მსგავსაა ის განსხვავება, რომელიც არის კავკასიის სხვა და სხვა ნათესავთა შორის. მაგრამ, როგორც უკვე ვთქვით, ირონნი ეკუთვნიან ერთსა და იმავე მოდგმას და, საოცარს განსხვავებასთანავე, რომლის მსგავსს ვერ შეხედულებთ ვერსად დედამიწაზე, ნამდვილი ერთობაცაა აქ. სწორედ ამ გარემოებაში, თუმცა ბუნდოდ წარმოდგენილმა, ღაერქმევიანობისა ბლუმენბასს მოქალის მოდგმისათვის — კავკასიის მოდგმა. უნდა ვიტყოდეთ კი, რომ ეს სახელ-წოდება გიდეგ იმას არ ნიშნავს, ვითომ კავკასიიდან, როგორც ნაკეს კიდე-ნიდან, გამოსულიყვნენ ყველა სხვა და სხვა გვარნი წარმომადგენელნი ამ მოდგმისანი.

ანთროპოლოგიური ერთობა კიდეც არ ნიშნავს შთამომავლობის ერთობას, რომელიც გამოიწვევს ზოგიერთ უფრო ენათა მსგავსებით. თუმცა მცირედ გამოგვლელად ჯერ-ჯერობით კავკასიის მკვიდრთა მრავალი ენები, მაგრამ რაც ვიცით. იჭიდებნენ შესაძლოა დავასკვნათ, რომ ეს ენები ერთსა და იმავე ბირს არ ეკუთვნიან. „კავკასიის ენათა კუგუფიო“ — სმარტინენ ზოგიერთები შედარებითს ფილოლოგიაში, მაგრამ ჩვენის აზრით, ამ სახელ-წოდებას არა ვითარცა სიუშუილი არა აქვს.

კავკასიის მთიან ადგილების ფიზიკურს თვისებათაგან არის და. მოკიდებული ის დიდი მრავალ-გვარობა და დიდივე განცალკევება. რომელთა გამოც ყოველსავე ეთნიკურს თვისებას განსაზღვრული აქვს თავისი წრე მოქმედებისა და სრულიად არ ემსგავსება მეზობელთა მოქმედებას. ყოველივე ამისთანა ეთნიკურ თვისების სულიერი და ქონებ-

რევი ძალა იმდენად სუსტია, რომ ფრთა ეკეცება. გარეშე მოღვაწეობისათვის; უკიდურესი ცალ-კერძობა პირდაპირი შედეგია ამისთანა განცალკევებისა და განმარტოებისა. კავკასიის მცხოვრებლები არ წარმოადგენენ ჩრდილისა და ნათლის ნელ-ნელ ციმციმსა. ისინი შეედრებიან უფრო აჭრელეზულ მოზაიკას, შედგენილს იმდენადვე სხვა და სხვა ნაირის ღია ფერადებისგან, რამდენადაც მრავალ ნაირია თვით კავკასიის ბუნება. მუდმივის თოვლის უმტკეპრო სითეთრეს გვერდით მოჩანს სიშავე თავდადმართის ფიქალისა, რომელსაც აქ-იქ აჭრელებს ყვითელის ხავსის ნამზღლევი; ამით ჭკემოდ იწყება მუქი სიმწვანე შეუგულ ტუეთა; კიდევ უფრო ჭკემოდ. ოქროსფერი ყანები გენასებითურთ, ბაღებითა და ცის ფერ აულებით, რომელთაც გოხტად ჩაურბიან ჭკებიდამ ჭკებზე მზესეიდ მოთინათინე და სეკებში ჩამჭესნი ნაკადულები...

კავკასია მიღებით ყველას განურჩევლად იღებდა, მაგრამ რაკი ერთხელ მიიღებდა, მეტე კი აღარავის გაუშვებდა; თუმცა დარდი არა ჭქონდა იმის წარსულისა, კინც ახლად დაბინადრებულა, მაგრამ მისს მომავალს კი ერთხელ და სამუდამოდ უცვალეულის ფორმით გაჭედდა ხოლმე. კავკასიის ჩრდილოეთით და სამხრეთით არა სცხრებოდა ღელვა ცხოვრების ორის ზღვა-ოკეანესი, რომელთაც მოსვენებას არ აძლევდა ორის დიდის მორევის მეზობლობა: თურანის კაკისა და სომხითის კაკე-გორისა. — გნების უცნობელ, უტუვ და უმრავ მოსაზღვრე დარაჯად იდგა კავკასია ორს ზღვა-ოკეანეთა შორის.

III. უპეელეს უცხო-ტომთა კვალი კავკასიაში

(დ. ზ. ბაქრაძე — „საქარეველო“ I რკ.)

ყოველივე, რასაც კი ცხოველს ვეწოდებთ დედა-მიწაზე: მცენარე, პირუტყვი, ადამიანი და თვით ადამიანის ზნეობა და ყოფა-ცხოვრება, ყოველივე ეს არის ნაწარმოები ანუ შედეგი წარსულისა. წარსულს ფორმებს ანუ ორგანიზმებს უშობნია აწინდელი ფორმები; აწინდელი ფორმები ჭშობენ მომავალს ფორმებს. ასე დაუწყესებია პირველ-საუკუ-

ნედაშვე გამოუგვლევდეს ძალას. მთელს ბუნებაში არა არის რა, რომ შემდგარი ანუ გაუქმებული იყოს; ყოველივე მოძრაობს, დროს განმავლობაში იცვლება. კარგია თუ ავი, სასარგებლოა თუ მავნებელი, ის თავისი კვალს არა ჭკარტავს. რამდენადაც მეცნიერება წარმატებაში შედის, იმდენად ეს აზრი უფრო ღ უფრო ცხოველდება. ბუნების ისტორია გვიმოწმებს, რომ ძველი ბუნების ფორმები ახალს ფორმებად გადაცვლილა, თუმცა იმათში ჩვეულებრივი გონება ვერა მსგავსებას ვერ შექნიშნავს; ფიზიოლოგია გვიმტკიცებს, რომ აწინდელი კაცის ტიპი ანუ აგებულება სულ სხვაა, ვიდრე ძველად. შედარებითი ენათმეცნიერება გვარწმუნებს, რომ არ არის ხმელეთზე ენა, რომ იმ მდგომარეობაში იპოვებოდეს, რა მდგომარეობაშიაღ დახადებულა: ძველადვე თვითოეულს ენაში დაშთენილა მხოლოდ წინაპარის ენის ფესვები ღ გრამმატიკული აგებულება. ამ ბუნების წესს ეჭვმდებარება მთელი კაცობრიობაც, რომელშიაც დასლოკებისა, დაცავ შირებისა ღ დამონავეის შემწეობით ერთი ტომი მეორე ტომში გადაშენდება, ერთს მეორეში შეაქვს თავისი ელემენტი, თავისი თვისება, თავისი ზნეობა. სადა აქვს თვითოეულს ტომს დასაწეისი, როგორ მომდინარეობს იმისი ცვლილების სკე, რას ანუ ვის ჭქონია იმაზე მომეტეული გავლენა, ამის გამოკვლევა ან შეუძლებელია, ან ძნელია. აქ საჭიროა ფაქტუმი, იმათი შედარება ერთისა მეორესთან, თვით ამ ფაქტების ისტორია, რომელიც თითქმის არც ერთს ტომს არ უკრეფია. არ დაუცავს... ჩვენ არ ვიცით არსად მხარე, რომელსაც იმდენი გავლენა გამოუვლდეს ძველს დროდამ, რამდენიც ჩვენს კავკასიას გამოუვლია. მიზეზი არის იმისი გეოგრაფიული მდებარეობა. იმისი განვითარებული ბუნება. კავკასია მდებარეობს — თუნება გვექნება ასე კოტქათ, — თვით აზიისა და ევროპის შარა-გზაზე. კავკასია უაღმატებულესად შემკულია ყოვლის-გვარის ჭავით, ყოვლის-გვარის მცენარეობით, მიმზიდავის ადგილ-მდებარეობით; ის არის მდიდარი და უსხვი მდინარე-წყლებით. იმას ჭსაზღვრავს: ევროპის მხრით შავი ზღვა, აზიის მხრით — კასპის ზღვა. მრავალი მოძრაობა, ემიგრაცია აზიიდან ევროპაში კავკასიით იყო. აქ თვითოეული ნათესავი თავისი მოგზაურობაში ანუ სამუდამოდ მკვიდრდებოდა ანუ დროებით ბინადრდებოდა და თავისი კვალს ადგილობრივ სტოკებდა ამისთვისაც

ეს მსარე ძველადვე სასელ-წოდებული იყო მრავალ ენათა მთად. ჭეროდოტეს სიტყვით, კავკასია შეიცავდა დიდ-ძალს ტომთ რიცხს; ბერძნების და რომაელების მწერლები აღრიცხვენ 300-ზე მომეტებულს ტომს მსოფლოდ იმათ რიცხვში, რომელნიც დიოსკურიასი იგრიფებოდენ. ზღინი გვიმოწმებს, რომ იმისს დროს რომაელებს აქ 130 მოთარგმნე ჰყოლიათ. აქ ეძებდენ საზოგადოდ ყველა ტომთ რესეს და შთამომავლობას. ოდესმე აქედამვე უჩვენებდენ ისტორიკოსნი მთელის მსოფლიოს გაშენებას. ეს იყო მიზეზი, რიტორის სიტყვით, რომ სმარებაში შემოვიდა სასელ წოდება „კავკასიის მოდგმისა“ და ამ მოდგმისად სთვლიან მთელის ევროპის და აზიის შემეტესის ნაწილის მცხოვრებთ... შემდეგ ამისა ექვი აღარ უნდა ეჭონდის, რომ უცხო-ნათესავთ კავკასიაში ბინადრობის სასოვრად მრავალი კვალი უნდა იყოს აქამოდვე დატოვებული ჩვენს მხარეში, ესე იგი, კავკასიის ტომთ ენებში, ადგილებისა, მთებისა და მდინარეების სასელ წოდებაში და თვით ჩვენს ყოფა-ცხოვრებაში. ეს საგანი დიად ღირსია ყურადღებისა. საუბედუროდ უნდა ვთქვათ, რომ იმას ვერ ისტორია არ შეჭებსა. შეესწინ მსოფლოდ გაკვრით ზოგერთნი, მეტადრე კლაპროტი, ვივიანე სენ მარტენი და დიუბუა დე-მონპერე: ამათ უჩვენეს უცხო-თესლთ კვალი კავკასიაში: კლაპროტმა — ენებში; სენ-მარტენმა — გეოგრაფიულს სასელ-წოდებაში, დიუბუამ — ზნეობასა და ყოფა-ცხოვრებაში. სასელ წოდება „კავკასია“ შემოტანილია ძველად აზებისგან ანუ ასსებისგან (ოსებისგან) ინდოეთით, სადაც ეს სიტყვა აქამოდვე სმარებაშია. ეს სასელ-წოდება ჩვენს მხარეს შესთვისება აქამოდვე სამუდამოდ და აქედამ აღარსად გავრცელებულა, რადგანაც მოკრეპული ნაწილი აზების ტომისა აქვე დამკვიდრებულა. თვით „აზია“ ზირველად ჰელაზებს — შემდეგ იმითის გადმოსასვლისა საშუალო-აზიიდან — მიუთვისებისთ ერთის ადგილისთვის მცირე აზიაში; მასუგან ასე დარჩევიან ჩრდილო მხარეს კავკასიისას და აქედამ მთელს აზიას მოჭეუნია. / იალბუზი ან ელბურსი ძველს სპარსულ ენაზე ნიშნავს მაღალ ტანს, სიმაღლეს. აქამოდვე ხმარსეთში, ჯობალის მხარაში. ელბურსსად უწოდებენ ორს მაღალს მთას. თავდა-პირველად ქართველები და სომხები ასლანდელს არარატს უწოდებდენ მასისად.

მკელი მნიშვნელობა ამ სიტყვისა ქსატავს ფრთხილ მალაღს. სანსკრიტულს ენაზე იოჰმის mah ანუ mahat. (აქედამ წარმოსდგა ქართული მალაღი). ასე უწოდებდენ ჯერ თავრის ქედის ნაწილს. რომელიც ჭეოფს სომხეთს და მესსოპოტამიას. აქვე უჩვენებდენ სსვა და სსვა მალაღს მთებს, სადაც ნოეს კიდობანი შემდგარა. მასისი შემდეგ დროებში მისთავისუბია აწინდელს აზრატს. ქართველებში კავკასიის ქედს უწოდებენ სსვა სასელსაც, რომელიც დიღ ღირსია შენიშვნისა: ეს სასელია თეში. როდის მიუთვისებია თეში ქართულს ენას, ან როგორ შეცვლილა იმისი ნამდვილი მნიშვნელობა, ჩვენ ამაზე ცნობა არა გვაქვს. ეს კია, რომ თეში სშირად ისმარებოდა საბერძნეთში, თვით სომხეთში და ნიშნავდა სამხედრო მასშას ანუ პროვინციას. ის არის წარმომდგარი ბერძნულის სიტყვიდამ *ἑξέτις*.

მცხეთის მასლობლად მკელი ცისე-სისაგრე უოფილა არმაზი. ეს სიტყვა უნდა წარმომდგარიყოს სიტყვისაგან ორმეზდი. ორმეზი. ეს სასელი ერქვა სპარსეთის დმერთს, ანუ უზენაეს ღვთაებასა. ორმეზდად იწოდებოდა აგრეთვე ქალაქი და ნავთ-სადგური ყარსის მასლობლად სპარსეთში. შესაძლებელია, რომ სპარსეთით იყოს არმაზი შემოტანილი ქართლში. თვით სასელ-წოდება „თბილისს“ კბოულობთ უცხო-ქვეყნებში. Tibilis-ი მკელად მდებარეობდა ნუმიდიაში, იმ დღელს, სადაც თბილი წყალი ამომღინარეობდა მიწის გულიდამ. გარდა ამისა ნოჰემიასში ქალაქი ტეპლიცი: ის არის წარმომდგარი სლავიანურის სიტყვიდამ teplo, რომელიც გუთვნის ერთსა და იმავე ფესკს, როგორათაც ღათინური tepidus

კავკასიის მდინარეები, თუ უფრო ნათლად არა, ნაკლებ არ მოგვიანრობენ თავისის სასელწოდებით თავისს ისტორიულს მნიშვნელობას ჭ გეოგრაფიულ სასელეთის გადასვლას ერთის ქვეყნიდამ მეორეში. ეს საგანი უფრო უკეთ არის გამოკვლეული კივიანე სენ-მარტენისაგან. ავიღოთ ჯერ სიტყვა მტკვარი. ასე გუწოდებთ ჩვენ ქართველები, უმთავრესს საქართველოს მდინარეს. სპარსნი ჭ ბერძნები კი უწოდებენ გურაჲ. თუ უურადლებით გავარკვევთ მტკვარს ჭ გურს, უეჭველად დავრწმუნდებით, რომ ორივე ეს სიტყვა ერთისა და იმავე ფესვისაგან არისო. სულ მკელად გურაჲ უწოდებდენ მრავალ მდინარეებს

სპარსეთში და ეგრეთვე მესოპოტამიაში. ამ სიტყვის ფესვი არის ინდო-კელტური, სემიტურის ენებისაგანაც შეთვისებული. ინდო-კელტური *khor*, ებრაული *khour*, სომხური *khorin*, ლეკური *hor*, *khor*, *ouor* ჭნიშვნენ თხრას, სიღრმეს. აი საიდან არის წარმომდგარი ჯური და არა სპარსეთის მეფის კიროსის სასულისაგან. ამ სიტყვაშივე უნდა ჭკონდეს თავისი დასაწყისი თვით ქართულს სიტყვას „ჩქარა“. ივე აქვს ფესვი იორს: ებრაული *iaor* ანუ *ior*, გოჭტური *iaro*, ისლანდიური *sjor* ჭნიშვნავენ მდინარეს, ფინნური სასულ წოდება მდინარისა არის *khoub* ანუ *kob*, გავრცელებული კავკასიის სამხრეთით და ჩრდილო სამხრეთით, როგორათაც *Houpan-is* და *Houpa-kour-is*, რომელსაც ჭეროდოტე გვიჩვენებს ზონტ-ეკსინის ჩრდილოეთით; *Houpanis*-ი დარჩენილია აქამოდვე ყუბანის სასულ წოდებაში; ძველი კოლხიდის *Khobos* არის ხობი.

არაკის ფესვი არის ზენდური და სანსკრიტული *arg*, რომელიც ჭნიშნავს სისწრაფეს, მიმდინარეობას. არგი არის შემოტანილი ირანო—კელტებისაგან და იმათგან გავრცელებული ევროპაში; გლახეთში არის *Arghisch*; იტალიაში იყო *Orgus*, გადაქცეული ასლა *Orco*-სად, საფრანგეთშია *d'Argens*, *d'Argent*, *d'Argue*, *Arc* და სხ. ისპანიის იბერიაში იპოება *Aragon*. გვიანეს სიტყვით, „ვინც კი კავკასიის იბერიელებში და ისპანიის იბერიელებში ერთს შთამომავლობას ეძებდნენ, სხვა საბუთების გარდა, მოჭკონდათ ისპანიის არაგონის მსგავსება საქართველოს არაგვთან. მართლა და მსგავსება ცხადია, მაგრამ ეს მსგავსება ამტკიცებს მხოლოდ, რომ არაგონი და არაგვი ერთისა და იმავე ფესვისაგან არის ნაშობი. იმავე ფესვისა არის არაქსი, რომელიც ისტორიაში და გეოგრაფიაში უფრო მეტად არის ცნობილი, ვიდრე არაგვი. არაქსს სომხები უწოდებენ ერასსს, ქართველები რახს, არაზნი, თურქნი და სპარსნი—არას ანუ რას. ძველად სასულ წოდება არაქსი გავრცელებული იყო მთელს აღმოსავლეთზე, ბაქტრიანიდან დაწყებული სპარსეთის ეურემდე, სპარსეთის ეურემდე კავკასიამდე. სასულ-განთქმული კოლხიდის ისტორიაში „ფაზი“ მოგვარგონებს ერთს ოთხს მდინარეთაგანს, რომელნიც, მოსეს თქმით, ჭრწყაუდენ სამოთხეს, ესე იგი, ფიზონს. ფაზი არის ინდო-კელ-

ტური სიტყვა, თუმცა საზოგადოდ ფინნურს ენებშიაც კია მიღებული; სანსკრიტული *visan* ჭშიშნავს წყალს, სინოტიეს, ბერძნული *πῆμα*—რწყევას, სიგრილეს *πῆμα*—ადგილს, რომელიც წყლის ნაკადულით ირწყვებს, *πῆμα*—სმას, ნემეტური *wasser*, ინგლისური *water* არის წყალი. იგივე მნიშვნელობა აქვს ჩრდილო-ფინნურს *vesi* ანუ *vessi*, ებსტრულს — *fis*, ჩერქეზულს — *pzeh*, *psé* ანუ *psi*. მდინარეს ჭიფასის უჩვენებენ ინდოეთის პენჯაბში; ბტოლომე ფაზისს ასახელებს ცვილონის კუნძულზე; შავზანი მოიხსენებს ოფისსე არკადიაში. ოფისსე ეპოეულობთ ჩვენ ჭანეთში ანუ ღაზისტანში. ჭოროსი ღ აგრეთვე არაქსი თავიანთ სათავეებში იწოდება ფაზად. ამ სიტყვიდაჲკა წარმომდგარი ბაზიანი ანუ ფაზიანი, რომელსაც უჩვენებს ოსმალეთის საქათველოში გიზანტიის ისტორია და ქართლის—ცხოვრება.

„გაკეასიის ტომთ, დიუბუას შენიშვნით, აქამოდე შეურეკველად დაუცვათ ძველი ყოფა-ცხოვრება. რაც ათასის წლის წინად ქრისტეს შობამდე ყოფილა, რაც სტრაბონის დროს ყოფილა, იგივეა ახლაც. როდესაც თქვენ აქ შედინხართ ხეობათა შუაგულში, სადაც უცხოტომთ გავლენას არ უმოქმედნია, თქვენ ცხადად ჭკლავთ უძველესს ზნეობას ღ ჩვეულებას. თუ ყურადღებით გამოიკვლევთ ყოფა-ცხოვრებას ქართველთ კოლხთ შთამომავლობისა, რომელიც ფაზისა ღ ენგურის სათავეებში ცხოვრობს, შეუძლებელია თვალ წინ არ წარმოგიდგეთ ჭომიროსის დროება, ილიადის სურათები. მაგრამ არც ერთს ისტორიის წინა-დროთა ტომს არ შეუნახავს იმოდენად ძველი ყოფა ცხოვრება, როგორადაც ჩერქეზის ტომსა“. ეს ასეც არის. აი ამისი დასამტკიცებელი საბუთები:

გამოგვლელია, რომ თავრის თემი (ფირიში) ყოფილა დასახლებული ფინნის მოდგმისაგან იმ დროს, როდესაც გაკეასის ჩრდილო მხარეს პირველად მოსდგომია ინდო ევროპიული შთამომავლობა, რომელსაც შეადგენდნენ კიმმერიელნი ანუ კიმრნი. თავრის ფინნები ისტორიაში ცნობილნი არიან თავრებად ანუ მთიულებად (*toira* ასსირიულს ენაზე ჭნიშნავს მთას.) თავრების ღმერთი ყოფილა, როგორც ჭეროდოტე მოგვითხრობს, ჭალწული, თავრებისავე სიტყვით სახელწოდებული იფიგენიად. იფიგენიის ტაძარი ყოფილა აღმართული მა-

დაღს კლდის ქედზე; იმას მსხვერპლად უცხო თესლის კაცებს ღ ტყვე-
ებს თურმე სწირავდენ; იმათ გვამებს ზღვაში თურმე ჩასტოვრდნენ.
კლდიდან ღ თავებს კი, კეტებზე აკებულებს, მოიტანდენ შინ
ღ აქ სასაღებრად გარდაც მიჭლურსმავდენ. იფიგენია მიუთვისებიათ
ბერძნებს, რომელთაც იმისთვის უწოდებიათ დიანა. დიანას ისინი
მსხვერპლად ყმაწვილებს თურმე უძღვნიდენ. იფიგენია ანუ დიანა თავი-
სის რიგით შესულა თვით კავკასიაში და სსკა მსარეებში. ჩქნები ღ
ლოკები, რომელნიც უოფა-ცხოვრებით მომატებულად თავრელებთან და-
ასლოკულნი არიან, განსაკუთრებით უცხო-ტომთ მტრობენ; ჩერქეზ-
ნი ჭხოცდენ ყოველს უცხო-ჭეყენის კაცს, რომელიც კი ხელში ჩაუ-
ვარდესოდან. ამათი ღმერთი ქალწული იგივე იყო, რაც იყო სომ-
სების ანაჭიდი ანუ გენერა-მთვარე. საღმთო წესი იბერებისა და აღ-
ზანებისა წარმოადგენდა თავრების წესს. აღზანები, სტრაბონის სიტყ-
ვით, თავგანს სცემდნენ მზეს, იუპიტერს ღ მთვარეს (ანაჭიდს), რომ-
ლის ტაძარიც ღმერთული იყო იბერიის საზღვარზე ღ რომელსაც
დაწესებულს დღეს, საზოგადო ყრილობაში მსხვერპლად ადამიანს შე-
სწირავდენ. ჩვენის აზრით კლდისუხვ იგივე წესი უნდა ჭქონიოთ,
რადგანაც იმათი თავგანის-ცემის საგანი იყო ისევე მზე, სახელ-წოდე-
ბული რუად.

დიუშუას სიტყვითაც კავკასიის ტომნი მუდამ იტანებოდნენ დრუი-
დიზმს ანუ ტყის თავგანის-ცემას. დრუიდიზმი კავკასიაში შეუგავშირ-
და საჭმლისკრახო აღსარებას. აქ არ არის თიანჭის არც ერთი ეკლესია,
არც ერთი სალოცავი ადგილი, რომ დაწინაღუდლი არ იყოს ძველის
სიყვით, რომელთაც შიშით და შიშით ეძღვრებიან. აფსანსებში, სა-
დაც მასწავლებელი გვაღია. დაწინაღუდლი ქრისტიანობისა, ვიდრე ჩერქე-
ზეთში, სადაც აქვს საგუთარი საძორო ტყეები. შროგოში დაწმუხე-
ბით გვამწიბებს, რომ იმის დროს (ძე-VI საუკ.) აფსანსნი თავგანს
სცემდნენ ზეიტუნებს, რომელნიც ღმერთებად თურმე ირიცხებოდნენ.
ასევე თითქმის მთელს კავკასიაში, სიყვით საქართველოში, სასატო სე-
ტყის გერგოვან გავრცედაც ხელი შეასწავს, შიშის გამო, რომ განრისხე-
ბულში სიყვით არ დასაჯოს. . სადა უნდა იყოს ფესვი დრუიდიზმი-
სა? ჩვენ ვიციით, რომ ძველად სიყვით თავგანსა გავრცელებული იყო

ინდუსებსა, სპარსებზე, ბერძნებსა და სკანდინავებში. თვითთუღი — ეს ტომი თაყვანს-სცემდა რომელსაჲ სეს, მუხას, ლელეს და სხ. განსაკუთრებით განსხვავებული იყო გეგვიპტე, სადაც, როგორც სჩანს, უნდა ჭჭონდეს დასაწყისი დრუიდიზმს. აქ საღმთო ხეები სშირად იზრდება ნილოსის ვაკე-მინდვრების ძეგლების მხატვრობაში. მღუტარხის სიტყვით, სიკომორის ლელვის ხე ოზირისის ღვთის ხე იყო. როგორც ახლანამდელია არის გამოკვლეული, ოზირისი იყო ლუთად შერიცხული გეგვიპტელების მეფე სეზოსტრისისგან, რომელიც ცხოვრობდა მე-XIV საუკუნის ბოლოს წინადა, სახელი განითქვა თავისის სამხედრო მოგზაურობით და სხვა ქვეყნების დაჯერით, ადამიანთა ასწავლა, როგორც გვარწმუნებენ, სხვათა შორის, ღვინის დაყენება; ჭეროდოტეს თქმულებით, ფაზის მდინარეზე დაასახლა გეგვიპტელების კოლონია, საიდანაც შთამომავლობენ ებრაელები კოლხიდელები და დაპყრობილს მხარეებში გააშენა ქალაქები, მათ შორის თვით კოლხიდაში ეა, შემდეგ არსებული ანუ ნაქალაქები. შესანიშნავი ეს არის, რომ სეზოსტრისის სახელი აქამომდე დაშთენილია კავკასიის ზეპირსივლიანობაში, რომელშიაც თვით იმის პირადი თვისებანი გამოისატება. ჩერქეზები იმას უწოდებდნენ სეოსერესად ანუ სეოსირისად. იმათის თქმით, სეოსერისი იყო დიდი მგზავრობის მოყვარე ღმერთი, რომელსაც ხელთ ეპურა ქარი და წყალი. სეოსერისის წარმომადგენელად მიჩნდათ ქორთა მსხლის ხე, რომელსაც მოსჭრიდნენ ხოლმე ტყეში, შემოჭონდათ შინ და თაყვანს-სცემდნენ, როგორათაც საჭონლის მფარველს ღმერთს. — თვით მითს ოქროს მატყლოვან გერმისას გეგვიპტეში უნდა ჭჭონდეს თავისი დასაწყისი, რადგანაც იქ საღმთო ხეების თაყვანის მცემელთ ჩვეულებად ჭჭონდათ იმათის შტოების შემკობა ოქროს ნივთებით: ოქროს მანიაკით, სამაჯურებით, და სხ. შესაძლებელია, რომ ეს ჩვეულება კოლხიდაში გავრცელდა ერთხა და იმავე დროს, როდესაც ხე-ტყის თაყვანის ცემა შემოვიდა. არამცა — „მაცდური სული“, წინააღმდეგი ორმუზდისა — „ბრძენის სულია“, არამაინი, მეფე დეკებისა, აგრეთვე ცნობილი იყო კავკასიაში კავკასიის ზეპირ-თქმულებით, ორმუზდისაგან დათრგუნეილი არამაინი ანუ ამირანი მიჯაჭვულია ერთს მთის შუა-გულში და შელურსმულია მძიმე უცქით, რომლის შეწვევასაც ამაოდ ცდილობს. თვით დეკები, რომ-

მელთაც საზრსნი წარმოგვიდგენენ ცეცსლით-მოსილ გველებად, რომელნიც აზრით თქმულებაში არიან გადაქცეულნი დივებათ, პერმნების თქმულებაში ტიტანებად, რომელნიც ქვეყნის ჰირზე სთესენ სიბო. როტეს ღ უბედურებას, დიად გავრცელებულნი არიან აგრეთვე ქართველების წარმოდგენაში. ქართველები იმათ დევებადვე უწადებენ. დევია უშველზელი გველი, რომელიც სშირად მოიხსენება სასალს. ზღაპრებში. დევს აქვს რამდენიმე აღმონის-მსგავსი თავი; იმისი ელვა-მოსილი თვალები, საზარელი გილები, უშველზელი ტანი ზარსა სცემს დედა-მინას. დევი ებრძვის უოველსავე სულ-დგმულს. თუ არ სასწაულებრივს ძალას, იმისი ძლევა არას შეუძლიან.

ფეოდალური სისტემა ანუ ფეოდალიზმი კავკასიაში ისე ძველია, როგორათაც თვით ისტორია. სტრახონი იხსენიებს სუთ კასტას ანუ წოდებას იბერიაში. დიუბუა აღრიცხავს ჩერქეზეთში იმდენსავე კასტას, რომელიც, იმისის შენიშვნით, სრულებით ეთანხმება საშუალო-საუკუნოების რაინდობას ანუ ძველის საბერძნეთის არისტოკრატას. „სიკეპტუსების ფეოდალიზმი საბერძნეთში იგივეაო, რაც ჩერქეზეთის ფეოდალიზმი. განვითარებულს სასიათს ერთისას და მოკრისასაც შეადგენდენ მონები ღ ტუვენი. აღამემონი, ულისი, ასილ-ლესი, რომელნიც მსუბუქის ნაკვებით უეცრად დაესხმიან მდიდარს ქალაქებს, აოსრებენ ღ ატევევებენ იმათ მცხოვრებელს, წარმოგვიდგენენ ცხოველს სურათებს მამაელ და ჟუჭუბუელ ჩერქეზებისას. როდესაც ზარისი იტაცებსო ელენეს და სიღონის დედა-წულთ, მაშინ ის იმ საჭმესვე იქსო, რასაც ახლა სმადიან ჩერქეზები. მაგრამ ისე არაფერი გაგაკვირვებთო, როგორც სრული მსგავსება იმათის ფეოდალიზმისა და უოფა-ცხოვრებისა ლიტველების ფეოდალიზმთან ღ უოფა-ცხოვრებასთან“. მონობას ჩერქეზეთსა ღ აფსაზეთში მუდამ ფასი ედვა. სტრახონი I საუკ. დამდეგს ქრისტეს შემდეგ, ზროკოში მე-IV საუკუნეში, ინტერიანო მე-XIV საუკუნეში ღ ასალის დროს მოგზაურნი იხსენიებენ მონების აღებ-მიცემობას. შეიძლება ვთქვათ, მილიონი მონები არიან გასუიღულნი ჩერქეზეთიდან და აფსაზეთიდან სხვა ღ სხვა მხარეში, თითქო „განგებას ქქონდა აზრი ამ სახით გაცობრობის მოდგმა გაეუმჯობესებინა“. რა გვარად ეპურობოდენ აქ

მონებს, ეს იქიდან სჩანს, რომ, გერმანიელ მოგზაურის რკინიგზის სიტყვით, რომელსაც მოისსენებს დიუბუა, ჩერქეზები მონებს მსხვერპლად სწირავდნენ მიცვალებულს ნათესავებს და მეგობრებს, ასილდების მიზანით, რომელმაც თავისი მეგობარს შატროკლს შეჰსწირა იმის საფლავზე მონანი ღ ტუვენი.

რა არის კავკასიური სისხლის-ძიება, უკვლამ ვიცით. სისხლი კავკასიის მთიულებში წარმოგვიდგენს თითქმის მთელს სამსუკერო სისხლის კანონს. დიუბუას სიტყვით, სისხლის-ძიება არის ან არის ისე შეცრად ღლებდელი, როგორადაც აქ. აქ დათხეული სისხლი უკუკვლად უნდა იზღვიოს. მონათესავეს, მასლობელთა თუ შორეული, სამთო ვალად ასევე, რომ იმან განწმინდოს დაღვრილი სისხლი ნათესავისა, დამძვიდოს იმისი ღმფოთეული სული. დიუბუას მოჰყავს ილიადიამ ერთი მაგალითი დასამტკიცებლად, რომ ჭომიროსის დროს სისხლის-ძიება სკულად ყოფილა დაწესებული საერძნეთში. თვით სტუმართ-მოყვარება, რომელიც ვალად სდებს კავკასიაში მასშინმელს ღ იმისს მონათესავეებს სისხლის-ძიებას სტუმრისას, წარმოგვიდგენს აგრეთვე სტუმართ-მოყვარებას ძველის საერძნეთისას. გამოაშკარებული ავანაკობა ანუ ჭურდობა, ჩერქეზების ჩვეულებით, უკუკვლად უნდა დაისაჯოს ორ-ეცად; იდუალი ჭურდობა კი იმითი აზრით, არის საჭეზარი საჭე, კარგი ვაე-კაცობა. ასე იყო თვით ღაკედემონში.

ყირიმისა ღ საქართველოს ღწერაში დიუბუამ განსაკუთრებით ყურადღება მიაქცია ძველს კლდის-ჭებაებს, რომელნიც ღიად ბლომად არიან ღანბებული აქა-იქ. იმათი ისტორიული მნიშვნელობა, ჩვენის ფიქრით, დიუბუამ პირველად ასწნა. იმისის სიტყვით, „კლდის-ჭებაები არიან უძველესის ცივილიზაციის ცოცხალნი მოწამენი.“ ის ამათს, რომ აქამოდე ჭერ ღიწხეულად ყურადღება არ არისო მიქცეული ამ საგანზე: თუმცა ის ღიად შორს არისო ჩვენს ყოფა-ცხოვრებაზე, მაგრამ, თუ გამოვიკვლევთ, ბევრს ფაქტებს გვიჩვენებსო, იმისთანა ფაქტებს, რომელნიც ისტორიის წინა-დროების ფარდით არიან გარემოცულნი. სულ ძველად უმეტესი ნაწილი, აზიის მცხოვრებთა, ბინადრობის დადების შემდეგ, სადგომად კლდეებში ჭებაებსა სჭრიდენ; კლდეებშივე სთხრიდენ ტაძრებს და სასაფლაოებს. კლდე-ჭებაების კვალი

აქმომდე მრავალი იპოვება ინდოეთში, სპარსეთში, ეგვიპტეში და აზი-
სიანიაში. ძველი ქალაქები ინდოეთის კლდეებში იყო გამოქანდაკებული.
დიდს საბერძნეთში და ეტრურიაში აქმომდე დაცულია კლდის
აგლდამები. მცირე-აზია და თვით თესალია სავსეა მშენებლის გრო-
ტებით. საფრანგეთის სამხრეთად თქვენ ჰყოფლობთ ურიცხვს გრო-
ტებს, „სადაც, როგორათაც სწანს, ცხოვრობდა ნათესავი, მსგავსი
კავკასიისა, ყირიმისა და მეოტიდიის მოდგმისა“. თავისის ცივილი-
ზაციის დასაწყისში, ამოზს იგივე დიუბუა, ტავრნი, ქართველნი, კოლ-
ხნი, სომეხნი და კავკასიის შუა ადგილების და ჩრდილო-მხარეების ტრო-
გლოტიდნი ცხოვრობდენ კლდე-ქვაბებში. ყირიმში არიან ისინი ბლო-
მად გახეულნი ინკერმანიასა, ჩერქეზ-კერმანიასა და ტუპეკერმანის კლდე-
ებში და სსვ. საქართველოს კლდე-ქალაქები არიან: უფლის-ცისე — გო-
რის მასლობლად, არმაზისა — მცხეთის გარეშემო, გარბია და ზედა-
თმოგვი — ახალციხის მაზრაში, მღვიმე — იმერეთში და სსვანი. კასაოცა-
რი შრომა დადებული გროტებს: მრავალი იმათგანი ეტაჟებად არის
დაყოფილი; აქ არის სანათურები, ბუხრები, ჭები და მდინარეზე სავალი
კლდის გულში ჩათხრილი გზები და ყოველივე, რაც ოჯახობაში სა-
ჭიროა სახმარებლად. ქვაბიდან ქვაბამდე, ეტაჟიდან ეტაჟამდე გამოჭრი-
ლია კიბეები, ტერასები, გალერეები. ზოგიერთი კლდე-ქვაბები წარ-
მოადგენდენ გასაკვირველს ხელოვნებას. ამ ხელოვნების მაგალითად
დიუბუა უჩვენებს უფლის-ცისეს. უფლის-ცისეში, განსაკუთრებით იმისს
საუფლო პალატში, თქვენ გაკვირებაში მოჰყავსართ სიმშეტრიას და
ოქნამენტების ხელოვნებას: კარნიზებს, სვეტებს, თალებს და სს. გისაც
უფრადლებით შეუნიშნავს დიუბუას მოგზაურობაში როგორც
კლდე-ქვაბების ქალაქები ყირიმისა და საქართველოსა, აგრეთვე უძვე-
ლესი იმათი ციხე-სიმაგრეები, ესე იგი: მანტიკაპა, კიმშირიუმი, გო-
რის-ციხე, ხერთვისის-ციხე და სს., ის შეუძლებელია არ დარწმუნდეს,
რომ პირველთ ხელოვნებიდან წარმოდგება უკანასკნელთ ხელოვნება:
ამ ციხე-სიმაგრეების შენობის რიგი, იმათი ადგილმდებარეობა, იმათი
შინაგანი მოწყობილობა თითქმის იგივეა, რაც კლდე-ქვაბებში. ისინი
არაიან ამართულნი აგრეთვე მასლობებზე ტერასებზედ ანუ ეტაჟებზედ;
აქ არის გათხრილი მიწის-გულში წყალზე ჩასავალი გზა; ეტაჟიდან

ეტყუაში გზა ანუ ახდლია, ანუ დახურულია; იმათ მღალღიდროვან კლდეებსე მიდგმულია საცხოვრებელი შენობანი თასჩებით, ბუხრებით, სანათურებით, და სს. უძველესი ციხე-სიმაგრეები აშენებულია უკიროდ დიდროვანის ფიქალ-ქებით; აგური ანუ არსად არის, ანუ იშვიათია.

უირიმის კიდეებიდან ზე თავრიდის ვაკე-მინდვრებიდან დაწყებული ვიდრე ტანაისის ზე უზანის ნაპირებამდე მოგზაური შესვლება აქა-იქ მრავალს გორაკებს ანუ კურგანებს. ისე ბევრი კურგანები არსად არის, როგორც კიძმურიუმისა, მანტიკაშისა და ტემურეკის გარეშე მო ზე კიძმურიუმის ბოსფორის კიდეებზე. კურგანები იშვება აგრეთვე თესალიაში, მაკედონიაში, ალბანიაში. დიუბუას აზრით, ისინი არიან ნაწარმოებნი იონიელთ კოლონისტებისა; პირველნი იმათნი მომგონნი კი უნდა იყვნენ ბერძნების წინაპარნი—ჰელაზგები. მრავალს კურგანზე შეუნიშნათ უშნოდ გამოკვეთილი ქვის სვეტი სფინქსის სახით. შიგნიდან ზოგიერთი კურგანი თავ-შეკრულია ეგვიპტურის თაღით. კურგანებში იშვება დიდ ღირს-შესანიშნავი არსეოლოგიისთვის საგნები: მამაკაცისა ზე დედა-კაცის ძვლებზე სამაჯრები, მანიაკები, გულზე ეგვიპტური თილისმები ზე სხვა სამაჯული, ძველი ფული ზე კაზები წარწერებით ბერძნულს ენაზე. აქ განსაკუთრებით თქვენს ყურადღებას მიიქცევს ვაზანი, რომელთაც უწოდებენ ეტრუსის ვაზებად, რადგან ისინი პირველად აღმოჩნდნენ ეტრუსიაში, იტალიაში, ზე რომელნიც აღმოიპოვებინან როგორც სასერძნეთში, აგრეთვე მთელს აღმოსავლეთის მხარეებში. ბერძნები ამ ვაზებს უწოდებდნენ კადოს; ისინი იყვნენ თიხისა, გამოქვაბრნი ზე წარმოადგენდნენ რანდენსამე სხვა ზე სხვა ფორმას: იმათ ქქონდათ ერთი, ორი ზე სამი ყური; კადოსები წელის მოსატანი ჭურჭელი იყო, მხარზე ანუ თავზე შემოსადგმელი. მრის უეურო კადოსებიც, დიდ ღირის ზომისა, რომელნიც მთლად ჩამჯდარნი არიან მიწაში ღვინის შესანახავად. ეს არის ჩვენებური ქვევრები, რომელნიც ბლომად იშვებიან უირიმის პეელს ნანგრევებში. რამდენადც კირიმს დაქმორდებით და საქართველოს შუა-გულში შედისართ, იმდენად ქვევრების ზომა უფრო დიდია. კახეთში, ამ მთელის ვაკესიის უკეთესს ვაზის სამშობლო ადგილში, სიმაღლე უდიდესის ქვევ-

რისა ერთი საყენია და მეტიც. „ღვინის შენახვა ქვევრებში, დიუბუს გამოკვლევიტ, დილ ძველი ჩვეულებას. მაგრამ არ შეგვიძლიან დავამტკიცოთ, ეს ჩვეულება ქართველებმა ბერძნებისაგან მიიღეს, თუ ბერძნებმა ქართველებისაგან. ეს კია, რომ როდესაც არგონავტები კოლხიდაში შემოსულან, მაშინ კოლხიდაში ცივილიზაცია დამყარებული უოფილა კიდეც.“ „უნდა შევნიშნოთ, რომ ქართული სიტყვა ღვინო სომხურად ითქმის გინი, ბერძნულად οἶνος, ლათინურად vinum, რომელნიც თითქმის ერთგვარ გამოითქმის, მაშინ როდესაც ეს სიტყვა არ არის სპარსულში, არაბულში, თურქულში და თურქო-თათრულში. ეს გარემოება და აგრეთვე ისა, რომ ვაზი ისე უსვად არ სად იზოკება, როგორც საქართველოში და სომხეთში, გვიტყვიტებს, რომ საქართველო და სომხეთი უნდა შეადგენდენ ნამდვილს ვაზის სამშობლო ადგილს, რომ ვაზი აქედამ უნდა იყოს გავრცელებული იმ ქვეყნებში, რომელნიც ჩრდილოეთით სმელთა-შუა ზღვას უახლოვდება. ეს უფრო ამისათვის არის დასაჯერებელი, რომ არც vinum, არც სსვა იმისი მსგავსი სიტყვა არ მოიპოვება ძველს ინდოეთის ენაში, რომელსაც დაუცვავს მრავალი ფესვი, ერთი და იგივე იმისს მონათესავე ენებში — ლათინურში, ბერძნულში და ნემეტურში.

კავკასიის ტომთ მეურნეობა აღბეჭდილია აგრეთვე ძველის დროს ბეჭდით. აწინდელის ჩერქეზების ოჯახობა, დიუბუს თქმით, წარმოგვიდგენს ნამდვილს ოჯახობას ჯურლანდიის ლეტტებისას, ამ ნასეკარსლავიანურის და ნასეკარ-ფინურის ტომისას. ჩვენ კვოკულობთ ძველად, სსვათა შორის, ჩვეულებას, რომელსაც აქამოდე მისდევენ საქართველოს ტომის ერთი ნაწილი და სომხები: ფეს-მოკეცით სსდომას საღიჩა-დაფენილს ტასტზე, მუთაქაზე მიწოლით; კვოკულობთ საჭმელში ქაშად ხმარებას ბრინჯისას, საშუალო-აზიაში, ქართლში, კასეთში და სომხეთში; ღომისას (panicum italicum) — ღისის მთას იქით და იმისს მსგავსს საჭმელს სლავიანურს ტომებში, ლიტველებში და ლეტტებში; კვოკულობთ მწვადს, რომელსაც იმ გვარადვე სწვავდენ, როგორც ასლა ჩვენში, თვით ილიადის დროს ბერძნები; კვოკულობთ ღვინის სმას კერცხლის აზარფეშებით და უანწებით და ამასთანავე ნადიმებში სადღეგრძელოების სმას: ეს ჩვეულება ჭომიროსის დროსვე იტოვდენ. თვით

კავკასიური ტან-საცმელი არ არის ასალი: ზანტიკაჰეის ძეგლების მსატერობაში დიუბუას ცხადად შეუნიშნავს როგორადაც ჩვენებური დედა-კაცური ჩადრი, აგრეთვე მამა-კაცური ჩოსა, რომელიც არის ტან-საცმელი უწინდელის გერმანიელებისა, სკეითებისა, სარმატებისა, ჰერეთვე სერმეჟი—აწინდელის ლიტვებისა. ჩვენებური ნაბადი, სომხური იათინჯი, ჩერქესული ჯანო, სხვა არა არის რა, როგორც ძველი ხლამიდა, რომელშიაც ულისის მამა ღაერტი, ილიადის თქმულებით, ზამთარში ცეცხლთან გასკეული იწვა, მონებ-ხლებული. სმარობენ აგრეთვე კავკასიელნი სლავიანო-თათრულს თულუფს. თურქული ბაშლიყი, აფსაზური სეთაფი, ჩერქესული ფახო, ქართული ყაბალახი წარმოგვიდგენს ფერიგიულს თავ-სასურს, რომელიც ისმარებოდა სკეითებში, რომელსაც ასალს დრომდე სმარობდენ ლიტველნი ჰ რომელიც კავკასიაში გავრცელებულია ეველგან. ყაბალახი სშირად მოიძოვება ზანტიკაჰეის ძეგლებისა ჰ ეტრერიის ვაზების მსატერობაში, სადაც ამასთანავე შეინიშნება ამაზონების სრულს კავკასიურს ტან-საცმელზე ჩერქესული ვიწრო შარვალი ჰ ტუავის ფეს-საცმელები, რომლებსაც სმარობდენ სკეითნი. შეინიშნება აგრეთვე სამსეღრო იარაღი, სახელდობრ: სელ-შუბი, შვილდ-ისარი ჰ მრგვალი ფარი, ხით შეწნული, თვით იმ გვარი ფარი, როგორიც დაჰქანდათ ძველს კავკასიის ტომებს ჰ აქამომდე დაჰქვთ ღლილეებს ანუ ინგუშებს.

აჰ არ შეიძლება არ მოვიხსენოთ თავად-აზნაურის ვაჟის აღზდა ჩერქესეთში, აფსაზეთში და თვით განკლილ საუკუნოების საქართველოში. გაჟი ემაწილობაშივე გაეზარებოდა უცხო სახლში, სადაც ასაკობამდე იზდებოდა და ისწავლებოდა ჩვეულებისამებრ; დაბრუნების დროს შესაფერი ჯილდო იუო დადებული. ხან და ხან გამზდელი თვითონვე კისრულობდა ჭაბუკი-მოწათის დაქორწინებას: როდესაც ის ღირსეულს დედა-წულს შენიშნავდა, მეგობრების შემწეობით იტაცებდა და იმისს სასყიდელს თვითონვე მეგობრების თანა-შემწეობით აძლევდა ქალის დედ-მამას. ეს ჩვეულება წარმოგვიდგენს ბელესს, რომელიც ასილესს აღსაზდელად მიანდობს ცენტორს სირონს. სასყიდელი, ასლანდელის მზითვის მაგიერი, ეკუთვნის აგრეთვე ჰომიროსის ძველს დროებას: როდესაც აღამემონი ფიქრობს, რომ

ერთი თავისი ქალი მიხტეს ახილლეს, ეგები ამ სახით დაამშვიდოს ბრძენის მოტაცებისთვის, მაშინ ის ამბობს: არა თუ მე არ მოვთხოვო ახილლეს ჩვეულებრივს სასუიდელს, მე თვითონ მოვემზადებო ჩემს ასულს მდიდარს მზითევს. ჩერქეზებს, ფშავებს, თუშებს და სეხურებს უკანასკნელს დრომდე ჩვეულებად ქმონდათ გამოსუიდეა ომში მოკლულის მონათესაისა. განგებ გაგზავნიდენ ისინი კაცს მტერთან და დაბრუნებდენ გვამს; ამის ფასად იყო საქონელი, ცხენი და სხვა საგნები. აქაც კვლავთ ჭოშიროსის სურათს, რომელიც მოკლულის ქვეტორის გამოსუიდეას წარმოგიდგენს.

IV. უძველესი ბერძნული მითები კავკასიის შესახებ

(Штолц—Герои Греции во войну и миру)

ა) ზრომეთეოს

წინა-პირველად ცასა და ქვეყანას ჭფლობდა ჭრონოსი. შემდეგ მისმა შვილმა ზევესმა დაიჭირა მისი ადგილი და ჭრონოსი ჩამოაგდო ტახტიდან. ზევესმა ჯავრი ამოიყარა აგრეთვე ტიტანებისა, რომელნიც ღმერთების შთამომავლობისანი იყვნენ და ესმარებოდენ ჭრონოსს. ტიტანების შთამომავლობისა იყო აგრეთვე ზრომეთეოს, რომელსაც ამ ბრძოლაში ზევესის მხარე ეჭირა; მაგრამ გამარჯვების შემდეგ ზევესი მაინც ცდილობდა მის დაღუპვას, რადგან ზრომეთეოს იყო ძლიერი შთამომავალი ტიტანებისა და ბედავდა ზოლმე ზევესის წინააღმდეგობასა. ზევესმაც მალე უშოვნა მიზეზი რისთვისა და დასჯისათვის.

ამ დროს კაცობრიობა წარმოადგენდა საბრალო და უძლურ ტომს, უგუნურს და უიმედოს. ადამიანები, თუმცა თვალწილუღნი იყვნენ, მაგრამ კერას ხედავდენ; თუმცა ურები საღი ქმონდათ, მაგრამ არა ესმოდათ რა; როგორც აჩრდილნი ისე დადიოდენ უაზროდ და უგზო-უკულოდ; არ იცოდენ ჯერ არც სანათი, არც ქვის სახლები, და არც

სუროთ-ხელოვნება; ჭინჭელებივით მიწის ორმოკეში ცხოვრობდნენ და უსინათლო მღვიმეებში ბუდობდნენ; კერ იტუობდნენ სიახლოვეს კერც ზამთრისას, კერც უვაილოვან გაზაფხულისას და კერც მოსავლიან შემოდგომისას; რასაც კი აკეთებდნენ, სულ მოუფიქრებლად და ურიგოდ აკეთებდნენ. ეს საწყალი ადამიანები შეიბრაღა ბრომეთოსმა. ბრომეთოსს წავიდა ღემნოსის კუნძულზე და თავისის მეგობრის, ჭეფესტის, სამჭედურში, მოსისხლის მთაზე, იშოვა ღვთაებრივის ცეცხლის ნაპერწკალი, მიუტანა ადამიანებს და ასწავლა უოკელი ხელოვნება და უოკელი მეცნიერება. აუხსნა მნათობთა აღმოსვლა და ჩასვლა; ასწავლა თვლა და ანბანის სმარება და მისცა ძალა შესიერებისა, — ეს საფუძველი უოკლის მეცნიერებისა. ადამიანებისთვისვე შეაბა მან უღელში გარეული მთის ხარი და ეტლში — ამპარტავანი ცხენი; ზღვაზე სასიარულოდ კი აუშენა სომალდი და სელის იალჭნების ფრთები შეასსა. მანვე ასწავლა ადამიანებს ჰოვნა, ამოღება და მოხმარება მიწაში დაფლულ საუნჯესი, სპილენძისა და რკინისა, ოქროსი და ვერცხლისა. წინად, ვისაც კი სნეულება შეხვდებოდა, მორჩენის იმედიც არა ჰქონდა, არ იცოდნენ არაფერი წამალი, არც დასალევი და არც საცხები. ბრომეთოსმა კი ასწავლა ადამიანებს შემზადება იმისთანა წამლებისა, რომლებიც არჩენდა უოკელ გვარ სნეულებას. გვრე ასწავლა ბრომეთოსმა კაცთა ნათესავს უოკელი ხელოვნება, რაც კი გამოსადეგი იყო ცხოვრებისათვის. ამრიგად კელური და უძღური კაცობრიობა შეიქნა წარმატებული და ბედნიერი.

ამისთანა საქციელისათვის, განსაკუთრებით ღვთაებრივის ცეცხლის მოტაცებისათვის ზევესი გაურისხდა ბრომეთოსს. თუმცა ბრომეთოსის დედა, თემიდა, აფრთხილებდა და უწინასწარმეტყველებდა, რომ მაგისტანა ურჩობისათვის ზევესი კლდეზე ჯაჭვით მიგზავნის და ოცდაათი ათასის წლის განმავლობაში აგრე დატანჯავსო, მაგრამ ბრომეთოსს არ ეშინოდა ზევესის რისხვისა: მისი ამპარტავანი სული და კაცობრიობისადმი სიყვარული დაღუპვას უმზადებდა მას.

ზევესს უსაროდა, რომ ამპარტავან და ურჩს ტიტანს მიზეზი უშოვნა და თავის ნების აღმსრულებელთ „ძალას“ და „უფლებას“ უბრძანა, შეიპყარიო ბრომეთოსი, წაიყვანეთ სკოთების ქვეყანაში, დე-

დაბიწის კიდეზე ღ იქ მიჯაჭვეთ კავკასიის საღს კლდეზე, რომელსაც ეჯახებიან ზღვის ტალღებიო. ეს საქმე სისრულეში უნდა მოიყვანოს ჭეფესტმა, მაგრამ ჭეფესტი გულთ არ ჭსურს იმისი აღსრულება, რადგან დიდის-ხნის მეგობარია შრომეთუოსისა. ჭეფესტი ადებს შრომეთუოსს შეუმუსრავ რკინის ჯაჭვებს სელებსა ღ ფესებზე, გვერდებსა და თებობებზე ღ ადამანტის პალათი უგმირავს გულსა. ჭეფესტი ოხრავს ღ სწუსს, რომ იმულებულია თავისი მეგობარი შეჭბოვოს რკინის ჯაჭვებით. ამავე დროს მისი უშუერი მსლებელნი-გი დასტინიან საბრლო მიჯაჭვეულს ღ უზრდელის სიტუევებით ამტუენებენ ღ ეუბნებიან, თვით შენმა თავ-ხედმა ამპარტავნობამ დაგლუპაო. მაგრამ შრომეთუოსს ამპარტავნულად ღ შეუპოვრად მდუმარებს ღ ერთხელაც არ ამოუოსვრია. როდესაც კი მისი მტარვალები წავიდენ ღ თვითონ მარტოკა დარჩა, მსოლოდ მაშინ დაიწყო სმა-მალღა ჩივილი, რომ ასეთს წვალებასა და სასჯელში ჩავარდა. მისი სმა ისმოდა შორს, ზღვის კლდოვან ნაპირებზე. ყველაზე უფრო ის აწუსებდა, რომ ამ წვალებას იტანდა კეთილის საქმისათვის და კაცობრიობის გაბედნიერებისათვის. ამიტომაც თავისი წინააღმდეგობა ზეკესისადმი სამართლიანად მიანდა.

ოკეანეს მშენიერ ქალებს რა მოესმით სმაურობა კვერისა, რომლითაც წვალებული მიაკრეს კლდეს, მაშინვე მიფრინდენ შრომეთუოსთან და ურჩიეს, ზეკესს დაემორჩილე და ბოდიში მოისადეო. მალე თვითონ ოკეანეც მივიდა და იგივე ურჩია და ამასთან თვითონ მოინდომა ზეკესთან წასვლა ღ შრომეთუოსისათვის პატიების გამოთხოვნა, მაგრამ შრომეთუოსს არ დათანხმდა ღ გადასწყვიტა, ტანჯვის ფილას ბოლომდე შეესვამ, კიდრე თვით ზეკესის რისსვა არ დასცხრებო.

შრომეთუოსს პირ-იქით თვითონ ემუჭრება ზეკესს, რადგან მის ხელშია ზეკესის ბედი. მან იცის, რომ ზეკესი დაწყევლილია თავის საკუთარის მამის ჭრონოსისაგან, რომელიც ზეკესმა ტანტიდამ ჩამოაგდო. მამის დაწყევლის ძალით თვითონ ზეკესს მოელის ტანტიდამ ჩამოგდება საკუთარის შვილისაგან, უკეთუ მან შეირთო ერთი ქალმერთი, რომლის სასელი მარტო შრომეთუოსმა იცის თავის გულთმისანის დედისაგან. ამ საიდუმლოს არას გზით არ გავემხელ ზეკესსა, უკეთუ ბორკილეზისაგან არ განმათავისუფლებსო. თუ ზეკესი არ გან-

მათვისუფლებსო, — ამბობდა ზრომეთეოს, — მისი ტასტი დაიმსობა ღ თვითონაც დიდის სირცხვილით მირს იქნება ჩამოგდებულიო.

ამ მუქარამ მიაღწია ზეკესის უურამდე ზეტაში ღ ზეკესმა გაუგ- ზანა ზრომეთეოსს მოციქული, რომლის ზირით უბრანა, გამოსილე ეგ საიდუმლო, თორემ ჭეჭითა ღ ჭესილით დავანგრევ მაგ კლდესაო, ჩა- გაგდებ პნელს ჭეკსენელშიო ღ იქ რამდენისამე ათასის წლის განმავლო- ბაში დაგტანჯავო ღ რომ კიდევ დაბრუნდე ამ ნათელ-ჭეკენაში, გამო- კვზავნი მძლავრსა ღ გაუმძლავრს ძერას, რომელიც დაგიწყებს მაგ ტან- ჟულ სსუელის გლეჯას ღ ამოგიტყვს გულ-ღვიძლსაო. ზრომეთეოსი ვ,რ შეაშინა ამ მუქარამ ღ უპასუხა, რომ ჩემს საიდუმლოს მაინც არ გაგიმსელ, გინდ ჩემს გარეშემო ყოველივენი დაინგრესო. ამის შემ- დევ ზეკესმა სისრულეში მოიყვანა თავისი მუქარა.

მთელი ათასის წლობით მიჯაჭვული ზრომეთეოს პნელსა და ღრმა კლდის ნაპრაღში იტანჯებოდა, მაგრამ გული მისი ვერაფერმა ვერ შეარეია. თუმცა ზეკესის ბრძანებით მან სინათლე სელახლავ და- ნასა, მაგრამ კიდევ რამდენიმე ათასი წელიწადი ეკიდა კლდეზე მისმუ- ლი და შეუბრალებელი ძერა გლეჯდა მის გულ-ღვიძლსა, როგორც ოდესმე დაემუქრა ზეკესი. მიუცილებლად ყოველ მესამე დღეს ფრთა- მძლავრი ძერა ჩამოფრინდებოდა სოღმე მალლიდამ, ჩასობდა თავისს მძაფრ ბრჭყალებს ტანჯულ გულ-მეგრდში ღ ნისკარტით გლეჯდა ღვიძ- ლსა, რომელიც მესამე დღემდე ისევ გაუმთელდებოდა სოღმე. საუკუნეე- ბის განმავლობაში იარებიდამ გადმომდინარე სისხლი ტანსუდ უგროვდე- ბოდა ღ შემდეგ მსურვალე მზისაგან თუბოდა ღ წვეთავდა ჭვიან მიწაზე.

ბოლოს ზრომეთეოსიც მოიღალა. მას ჭსურს შერიგება და განთა- ვისუფლება. უწინდელი მისი თანამოზიარენი, ტიტანები, დიდისა- ნია, რაც დაემორჩილენ ასაღ წეს-წყობილებას ჭვეენისას ღ მოურიგ- დენ ზეკესსა. ბორკილებისაგან განთავისუფლებულნი ამოვიდენ ისინი სულ-ასლავ ჭეკსენელიდამ, მივიდენ თავის უბედურ ნათესავთან ღ ურ- ჩიეს, დამოაწილდიო. აი, აკერ მოვიდა თემიდაც, მოსუტეხული, წელში მოსწილი დედა ზრომეთეოსისა, ღ შეატეობინა, რომ ზეკესი ასლა აპირობს იმის შერაგას, ვინც მისი დაღუპვის მიზეზი უნდა გასდე- სო. „აი, ასლა მოისურვებს ზეკესი. შენთან შერიგებას ღ გთხოვს რჩევა-

საო; ეს უგანასკნელი შემთხვევა თავის დასსნისათვის ღ ნუ დაჰკარგავ ამ შემთხვევასაო.“

ზეკესს შეესმა გონიერ თემიდის სიტყვები ღ უბედურების აცდენისათვის გაიფიქრა ზრომეთეოსთან შერიგება. დროს განმავლობაში უფლების-მოყვარე ზეკესიც დასცხრა: ტასტი მისი ისე მკვიდრად სდგას, რომ ტიტანები ჯღარ არიან მისთვის საშიშნი.

ზეკესმა უბრძანა მაშინ ერთს თავის შთამომავალთაგანს, ჭერაკლეს, რომელიც იმ სანად დედა-მიწაზედ მოგზაურობდა, ძისულიყო ზრომეთეოსთან და მოეკლა მის გულზე გაუმძღარი ძერა. ჭერაკლემ შეასრულა ზეკესის ბრძანება. ზრომეთეოს განთავისუფლდა და ნიშნად თავის ტყვეობისა ღ აგრეთვე ნიშნად ზეკესისადმი დამორჩილებისა ღ ერთგულებისა თავზე დაიდვა ტირიფის გვირგვინი ღ სელზე ატარებდა ამიერიდგან რკინის ბეჭედს, რომელშიაც თვლად ჩასმული იყო კავკასიის კლდიდამ მოტესილი ქვა.

ბ) არგონავტიების მოგზაურობა კოლხიდაში

(XIV საუნ. ქრ. წინ).

საბერძნეთში, ბეოტიის სამეფოში, ორსომენის ქალაქში, ცხოვრობდა მეფე ათამასი. ზირველ ცოლის ღვთიურ ნეფელსაგან ეყოლა მას ვაჟი ფრიქსი ღ ქალი ჭელლა. როცა ათამასმა ნეფელს გარდა შეირთო კიდევ ცოლად ბეოტიის სელმწიფის ქალი, სიკვდილის შვილი ინო, მაშინ განრისხებულმა ნეფელამ მიატოვა ათამასი და მას აქედ მუდამ უბედურება სდევნიდა ათამასის ოჯახს. ბოროტი დედინაცვალი ინო ცდილობდა თავიდგან როგორე მოეშორებინა ფრიქსი ღ ჭელლა.

ნეფელამ რომ გაიგო ამისთანა განზრახვა ინოსი, გამოგზავნა თავის შვილების დასახსნელად ოქროს მატელოვანი ვერძი. ამ ვერძმა უმაწილები ზურგზე შეისვა, ჭერში ააფრინა, გადაატარა მთები და მინდვრები და, როცა მიაღწია იმ ზღვას, რომელსაც ახლა უწოდებენ

დარდნელად, ჭელლა ჩამოუვარდა და დიორჩო. ამის გამო იმ ზღვას დაერქვა ჭელლესპონტი ანუ ჭელლას ზღვა. ფრიქსმა კი ჭაერის სიერცეში დიდსანს მოგზაურობის შემდეგ მიიღწია ეას ჭევეანას ანუ კოლხიდას, რომელიც მდებარეობდა შავის-ზღვის აღმოსავლეთის კიდეზე, სადაც მდინარე ფაზისია. აქ ბრძანებლობდა სახელ-განთქმული მეფე-გრძნეული აქტი, შვილი მზის ღმერთის, ჭელიოსისა. აქტმა სიუყარულით მიიღო ფრიქსი, ღ, როცა ეს უმაწვილი ჭასაკში მოვიდა, შერთო მას თავისი ჭალი ხალკიოპი. ფრიქსმა თავის გადარჩენისათვის, მადლობის ნიშნად, მსსვერძლად შესწირა ზევეს თავისი ვერძი ღ იმისი ოქროს საწმისი (მატული) მიართვა მეფე აქტს. აქტმა ეს ძვირფასი საუნჯე ჩამოჭკიდა მუსაზე საღმთო ჭალაში ღ დარაჯად დაუვენა საშინელი დრაკონი, რომელიც არასოდეს არ იბინებდა. აქ ამისთანა სანდო დარაჯის სელში ეს ოქროს საწმისი დიდ-სანს ეკიდა. იმისი აქედამ წაღება მეტის-მეტად საძნელო და საშიშ საქმე იყო. ამის თაობაზე ხმა გაერცელეუული იყო მთელს საბერძნეთში ღ ფრიქსის ნათესაებს ჭსურდათ, უკან დაებრუნებინათ ოქროს საწმისი, რადგან ამასზე იყო დამოკიდებული მთელი იმათი გვარეულობის ბედი ღ კეთილდღეობა.

ამ ნათესავთა შორის იყო ფრიქსის ბიძის შვილის შვილი — აზონი, ჭბუყი ოცის წლისა, სრული ძალითა ღ სილამაზით. ზელში ეჭირა მას, მაშინდელ გმირთა ჩვეულებისმებრ ორი მაგარი ლახვარი. ტანს ეცვა ჩვეულებრივი მაშინდელი ბერძნული ტანისამოსი, მხოლოდ მხარზე ეკიდა წვიმისგან დასაფარავად ჭრელი ვეფხვის ტყავი. ეგრე აღჭურვილმა აზონმა შემოიარა მთელი საბერძნეთი ღ, სადაც კი მოვიდოდა, მაშინდელ გამოჩენილ გმირებს იწვევდა კოლხიდიისკენ გასალაშქრებლად. ეველასი სიამოვნებით დაეთანხმენ ღ წაჭვენენ კოლხიდაში. აზონის თანამგზავრნი სხვათა შორის იყვნენ: სახელგანთქმული მომღერალი ორფეოს, კასტორი, პოლიდეკკი ანუ პოლუქსი, პელე, ჭერაკლე, თეზეოს ღ სხვები. გასამგზავრებლად მომზადებული გმირები შეიკრიბენ ჭალაქს იოლკოსში, სადაც დასვდათ დამზადებული მშვენიერი ხუთ ნიჩბიანი ხომალდი, მეტად მხატე ღ მსწრაფ-მოსიარულე. ეს იყო დიდი ხომალდი, რომლითაც ბერძნებმა გაბედეს

შუა ზღვაში სიარული. ეს სომალდი არგონაზა ააშენა ათინას შემწეობით და აბიტომ თვითონ არგონაზა ერქვა და იმაში მსხდომარე გმირებს — არგონავტებს.

ბევრი იარეს არგონავტებმა და მერმე მიაღწიეს არეტისის კუნძულს. აქ გამოვიდნენ ნაპირზე და ნასეს სამი ასალგაზდა ვაჟი დაკონკილ ტანისამოსით და მეტად საბრალო შესედულებისა. აღმოჩნდა, რომ ესენი ფრიქსის შვილები იყვნენ, რომელთაც მამამ თურმე სიკვდილის დროს ანდერძად დაუტოვა, დაბრუნდით სამშობლოში, ქალაქს ორსომენს, ათამასის მდიდარ სასლშიო. მამის ანდერძის შესასრულებლად ეს ასალგაზდა ემანკილები დიდის იმედით გამოგზავრებულიყვნენ საბერძნეთისაკენ იმ სომალდით, რომელიც მისცა მათმა მამამ, დედის მსრით, აეტმა. მაგრამ გზაში ერთ ბნელ ღამეს საშინელი დელვა ატესილიყო, მათი სომალდი დამსხვრეულიყო და გზავრები გამოკედო სსენებულ კუნძულზე. სადაც შემდეგ მოადგა იაზონი თავის თანამოგზავრებით. არგონავტებს ამ გზავრებმა სთხოვეს ტანისამოსი და საქმელი. ამასთანავე აუხსნეს თავისი გინაობა. არგონავტებმა, რა საკვირველია, შემოსეს და გაამდეს ისინი. მაშინ უთხრა მათ იაზონმა, რომ მამით თქვენი ნათესავი ვარ და კოლხიდაში მივდივარ ოქროს საწმისის საშოვნელად და სთხოვა, წინ გაგვიძღვით და შემწეობა აღმოგვიჩინეთ ამ პნელ საქმეშიო. ფრიქსის შვილები გაოცდნენ ამ ამბავზე და უპასუხეს არგონავტებს: „დიდის სიამოვნებით შეგეწევით, მაგრამ იცოდეთ, რომ აეთი სასტიკი და მძაფრი მეფეა, ის ბრძანებლობს დიდს და ძლიერ ხალხში, რომელიც მეტად ერთგულია მისი. თვით აეთმა რომ კიდევ მოინდომოს ოქროს საწმისის მოცემა, ამ საწმისის მაინც ვერკინ ვერ გამოგლეჯს იმ საშინელ დრაკონს, რომელიც უდარაჟებს მას.“

ამ სიტუებმა ძლიერ დააღონა არგონავტები, გარდა ზელესი, რომელმაც გამხსნევა თავისი ამსანაგები და უთხრა, რომ აეთი ჩვენ ვერ მოგვერევა, რადგან ჩვენს ძარღვებში ღმერთების სისხლი სდგასო. ამ სიტუებებით გამხსნეებული არგონავტები დაღამებამდე მსიარულად მუსაიფობდნენ. მეორე დილას კი ფრიქსის შვილებითურთ განაგრძეს მოგზავრობა. ერთი დღე და ღამე იარეს ზღვაში და მეორე დღეს დაი-

ნახეს შორიდან კავკასიის მაღალი მწვერვალი. კავკასიის ერთ კლდეზე მაშინ მიჯაჭვული იყო ჰრომეთოსა და მმადონის ძეგლი. ლეონტეს გლეჯდა. საღამოს, როცა სიბნელემ დაიწყო, მოგზაურთა თავს გადაუფრინდათ პერა, რომელიც მიიწრათოდა თავის მსვერპლისაკენ. თუმცა ის ძლიერ მაღლა ფრინავდა, მაგრამ თავის მძლავრის ფრთების ქნევით საშინლად არეუვდა სომხების იაღებს, თითქოს ძლიერი ქარი ამოვარდა. მაღე არგონავტებს მოესმათ ოსურა და საშინელი კენესა ტიტანისა: პერა გლეჯდა მის გულ-ღვიძლს. წამდენისამე ხნის შემდეგ პერა უკან მოფრინავდა იმავე გზით.

მაგე დამეს არგონავტები მივიდნენ იქ, სადაც კოლხიდის მდინარე ფაზისი ერთვის ზღვას. მხიარულად ჩამოუშვეს იაღები, დაჭერეს ნიჩბები და მდინარის სათავისაკენ გააქანეს სომხები. მარცხნით დარჩათ კავკასიის მთები და აეტის სატასტო ქალაქი და მარჯვნივ — საღმთო მინდორი და არეის ქალაქი, სადაც დრაკონი დარაჯობდა ოქროს საწმისს. აზონი სკამზე წამოდგა, ხელში აიღო წმინდა ღვინო საკვად ოქროს თასი და საკურთხი ღვინო მდინარეში გადააქცია. ამ რიგად აზონმა შესაწირავი მიართვა ღვინო-მწვანს, ადგილობრივ ღმერთებს და განსვენებულ გმირთა სულებს და შეევედრა არგონავტების წარმატებისათვის. შეწირვა რომ გათავეს, არგონავტებმა ფრიქსის უფროსის შვილის რჩევით მდინარის ნაპირას მიაყენეს სომხები. აქ ბლომად იზდებოდა მაღალი ღერწამი. სომხები დააბეს და ცოტა ხნის შემდეგ დაიძინეს. მაგრამ მათი ძილი არ იყო გულიანი და არც სანგრძლივი. მაღე მოწმენდილს ცაზე გამოჩნდა განთიადი.

მაშინვე არგონავტები აღენ დაიწყეს თათბირი. „მეგობრებო, უთხრა აზონმა, აი, როგორ სჯობს, ჩემი აზრით, მოვიქცეთ. თქვენ დარჩით აქ სომხებზე; მე წავიყვან თქვენგან ორს და ფრიქსის შვილებს და წავალ აეტთან. შეიძლება ნება-უოფლობით მოგვცეს ჩვენ ოქროს საწმისი: სშირად კეთილის სიტყვით უფრო მეტი გარიგება, ვიდრე ძალით. თვით აეტმა არ იყო, ფრიქსი კარგად მიიღო და ბინა მისცა. უკეთუ ჩვენმა თხოვნამ არ გასჭრა და აეტმა გვიძულა ძალა ვისმართ, მაშინ დავბრუნდები და ერთად ვარჩიოთ, როგორ მოვიქცეთ“. ყველანი დაეთანხმნენ აზონს ამისთანა რჩევაზე და აზონ-

ნი თავის მსლუბლებით წავიდა აეტის სასახლისაკენ. როცა ისინი მივიდნენ აგრეთ წოდებულ კირკეის მინდორზე, საოცარი სანახავი ისილეს: სეებზე ჯაჭვებით ჩამოკიდებული იყო მრავალი კაცის ლეში. ეს ლეშები არც დამნაშავეებისა იყო და არც მტრებისა. თურმე ასეთი ჩვეულება ჭქონდათ კოლხიდელებს, რომ მამა-კაცის ლეშს არც მიწაში ჩაფლავდნენ და არც ცეცხლში სწავდნენ, არამედ გაასვედნენ სარის ტუჯში და ჩამოჭრიდნენ ხეზე. ამ რიგად ლეში ჭაერში იხრწნებოდა. დედაკაცის ლეშს კი მიწაში ჩამარხავდნენ ხოლმე, და ამ გზით ჭაერსაც და დედამიწასაც თავ-თავისი წილი თანასწორად ჭსდებოდათ.

არგონავტები მიდიოდნენ აეტის სატასტო ქალაქის ქუჩებში, რომელიც სავსე იყო საღხით. მიუასლოდნენ სასახლეს და გაკვირდნენ მისი სიდიდით და სიმშენიერით. სასახლის მღელვან კედლების ირგვლივ იდგა მრავალი კოშკი განიერის ჯვარის კარებით და რამდენიმე წევა სვეტებისა. არგონავტები ჩუმად შევიდნენ სასახლის ეზოში, სადაც იდგა ოთხი შადრევანი, რომელსაც ჭთვარავა ხშირ ფურცლოვანი და ჩრდილოვანი ვარსებები. ერთ შადრევანისაგან ამოდიოდა რბე; მეორესაგან — ღვინო; მესამისაგან — სუნელოვანი ზეთი და მეოთხესაგან — წმინდა ღვრელით ანკარა წყალი, რომელიც ზამთრობით თბილი იყო და ზაფხულობით კი ცივი, როგორც ეინვა. სხვა სასწაულთა შორის არგონავტებმა ისილეს კიდევ აეტის სარები, რომელთაც თავი და ფეხები სპილენძისა ჭქონდათ და ჰირიდან ამოსდიოდათ საშინელი ალი. ყოველივე ეს აეტს გაუმართა ჭეფესტმა, ღმერთმა ცეცხლისამ. ჭეფესტმა გარდა ამისა გაუკეთა აეტს მთლად რკინის გუთანა. არგონავტებმა მშვენიერ სვეტების იქით დაინახეს სასახლეში შესავალი ორმაგი კარები. სასახლეში იყო ორი დარბაზი: ერთში იდგა თვითონ აეტი თავის ცოლით და მეორეში — მისი შვილი, მშვენიერი ამსირტი თავის ცოლით. ამ დარბაზთა გარშემო იდგა კიდევ ორი სასახლე და იქ ცხოვრობდნენ აეტის ორი ქალი: ერთში ფრიქსის ქვრივი ხალკიოპი და მეორეში — გაუთხოვარი მედეა, რომელიც იყო მოკვთა დედა-ღმერთის, ჭეკატეს, ქერუმი. ჩვეულებრივ მედეა ყოველ დღე ტაძარში დადიოდა და საღამომდე იქ რჩებოდა; მაგრამ იმ დღეს კი შინ დარჩენა მოისურვა. არგონავტები რა სასახლის ეზოში შევიდნენ,

სწორედ იმ დროს შედგა თავის სადგომიდან გამოვიდა და ხალკიონის სანახავედ მიდიოდა. გიგნო არგონავტების დანახვაზე შეშინებულმა მეფემ დაიკივლა. კივილზე ხალკიონმა და მისმა მოახლეებმა მიატოვეს რთვა-ჭსოვა და გამოვარდნენ გარეთ. ხალკიონმა მოსულთა შორის დაინახა თავისი შვილები; მაშინვე მივარდა და სისხრულით გადაეხსია. ღმერთებს ცრემლით მადლობა უძღვნა მათის მშვიდობით დასრუნებისათვის. ხალკიონის მხიარულ ხმაურობაზე დარბაზიდან გამოვიდა აეტი თავის ცოლით. სასასლევში მალე დიდი ამბავი და მზადება დაიწყო. ზოგი მოსამსახურე ხარს ჭკლავდა, ზოგი შემას სჭრიდა და ზოგი სტუმრების თეხის დასაბანად წყალს ათობდა.

რაკი სტუმრებს თეხები დააბანინეს, სადილადაც მალე დასხდნენ. გმირებმა დაიწყეს ჭამა და ღვინის სმა. სადილზევე აეტი გმირების მოსვლის მიზეზი იკითხა. აფონმა მოახსენა, რომ ოქროს საწმისის საშოვნელად მოკვდი ჩემის მხლებლებითაო. აეტი იფიქრა, რომ აფონი ცრუობს და საბერძნეთის გმირების მოსვლის მიზეზი უფრო გოლზიდის დაპურობის სურვილიაო და ამიტომ ძლიერ გაჭავრდა, მაგრამ აფონმა დაწვრილებით უამბო თავისი გარემოება და დაარწმუნა აეტი, რომ მისგან აფონს არაფერი არ უნდოდა გარდა ოქროს საწმისისა. აეტი დასცხრა, მაგრამ ოქროს საწმისი მაინც ასე ადვილად არ მისცა. „რიგი არისო, უთხრა აეტი აფონს, რომ კაცმა მსოფლოდ თავის მჭობნს ან ტოლს დაუთმოს რამეო; ამიტომ, თუ გინდა წაიღო, რისთვისაც მოსულხარ, ეცადე შეასრულო ის საქმე, რასაც მე ეოველ დღეს ჩემის ხელით ვაკეთებო.“

„ეს საქმე გერავისათვის ვერ მიმინდვია, რადგან ძლიერ საშიში არისო. არეის მინდორზე სძოვს ბაღასს ორი სპილენძ-ჩლიქებიანი ხარი, რომლებსაც ნესტოებიდან აღი ამოსდით. ამ ხარებით მე ვხსავ იმ მინდორს, სადაც ვთესავ, შურის თესლს კი არა, არამედ დრაკონის კბილებს. ამ დათესილზე ამოდიან აჯროსანი გმირები, რომელნიც გარეშემომეხვევიან ხოლმე და მევე ვხოცავ ღახვარით. თუ ამ საქმეს შეასრულებ შენ, ოქროს საწმისიც შენი იქნება, თუ არა და — შენ იმისი ღირსი არ იქნები და ჩემს სამეფოდასაც უნდა გამეცალო.“

აფონი მიხვდა, რომ ეს საქმე ძლიერ საშიში იყო, მაგრამ

მეტი ღონე ღირს ჭკონდა და აეტის წინადადებაზედ დათანხმდა და შემდეგ ამის გამოვიდა სასასლიდამ.

მედეა კი თავის სადგომიდან უცქეროდა და თავს არ ასორობდა ამ უცხო ჩვეულებს, რომლის სიუცარული გულში ჩავარდნოდა. რაკი მედეა მარტო დარჩა თავის სადგომში, ღოუგებზე ცრემლები ჩამოუვარდა და თავის მივარკველ ქალ-ღმერთს დაუწყო კედრება, გადაარჩინე აზონი იმ საშინელ განსაცდელს, რომელიც მას მოეღისო.

როცა ამ მწუსარებაში იყო მედეა, გამოვიდა მასთან მისი და ხალკიოპი. ხალკიოპის შვილმა არგოსმა არგონავტებს ურჩია, თქვენ თვითონ ნურას მოიქმედებთ ამ საქმეში და მე დედაჩემს კათხოვნინებ შედეასთვის, რომ იგი თავის მისწრაფებით შეეწიოს აზონს და გამოხსნას იმ უბედურებისაგან, რომელიც მას მოეღისო. თუ მედეა დაგვესმარა, ჩვენ აღარაფერი გვიშავსო. სწორედ ამისთანა სათხოვარით მოვიდა მედეასთან მისი და ხალკიოპი. მედეას ესაიმოვნა, ასეთი თხოვნა რომ გაიგონა თავის დისა. იმას თვითონაც ჭსურდა აზონს დახმარებოდა, მაგრამ რცხვენოდა. ხალკიოპმა კი აუსენა, რომ აზონის გადაჩენით ჩემს შვილებსაც დაისწიო, რადგან აზონის დაღუპვის შემდეგ აეტს განზრახვა აქვს მოჰკლას ყველა მისი თანამოგზაურები და აგრეთვე ჩემი შვილებიცაო. მედეა თავის დას შეჭპირდა, აზონს დაუხსნო, იმისთანა თილისმას მივსცემ, რომლის შემწეობით დაიმორჩილებს სარებსაო. მას ნულარ სწუხარ შენს შვილებზე. მსოფლოდ რაც მითხარი, საიდუმლოდ შეინახე, რომ დედამამ არ გაგვიგოსო.

ხალკიოპი წავიდა შინ. მედეა მარტო დარჩა და მთელი ღამე გულარ ღიძინა. მის დაღონებულ გულში იბრძოდა სხვა და სხვა გრძნობა სირცხვილისა და სიუცარულისა, სიბრალულისა და შიშისა. სტიროდა და თრთოდა, და ვერ შეიძლო დამშვიდება. ხან გადასწყვეტდა, ჯერ უცხოელ გმირს გადავარჩინე და მერმე თავს მოვიკლავო და სან იფიქრებდა—ასლავე, ამაღამვე მოვიკლავ თავსაო; მაშინ მამულის და მშობლების მოღალატე ღირს შევიჩნებიო. ამ განზრახვით გააღო ყუთი, რომელშიც ჭკონდა სხვა და სხვა წამლები და საწამლაკები. ამოიღო იქიდან საშინელი საწამლაკი და უნდოდა დაეღია, მაგრამ ამ დროს სი-

ცოცხლის სურვილი გაეღვიძა, მოაგონდა ყოველი ღობის ნეტარი დროება და შეგონებები, რომელთაზეც უმაწილობის ქაშის ერთად თამაშობდა. სიცოცხლე ისე ტკბილი ეჩვენა ახლა, როგორც არასოდეს არ სჩვენებოდა, ზღაპრულია მდიდრული შეეშინდა. სიცოცხლის სურვილმა შეატყუა ღვიძლი გადწეულია ზღაპრის დასასრულს გადასვლა, რისთვისაც გათენებებს მოუთმენელად მოელოდა.

მეორე დღეს დილა-დრანად ამოიღო ყუთიდან წასაცხები წამალი, რომელსაც ერქვა შრომეთულის წამალი. გინც ამ წამალს ტანზედ წაიტყობდა, იმას იმ დღეს ვერ ავნებდა ვერც რკინა, ვერც ცეცხლი და ვერც რომელიმე მტერი. ასეთი წამალი კეთდებოდა ერთი მცენარის ძირის შავის წვეთისაგან. ეს მცენარე მოდიოდა ჭაგასიის მთებში და იზდებოდა შრომეთულის სისხლით. მკვდარი სხეულები აგროვებდა სოფელ ამ მცენარის წვეთს. ეს წამალი მკვდარს წაიღო და წავიდა ჭაგასიის ტყეში; იქ მივიდა აზონი. წამალი გადასცა აზონს ზღაპრით: „აი როგორ შემოიღო გისსა შენ იმ ფათურაგისაგან, რომელიც მოგელის: როცა მამა ჩემი მოგვამს დრაკონის კბილებს, შენ ჩაიციე შავი ტანისაგან და შეუღებოდა მდინარეზე მარტო წაღი; მდინარის ზვირთებში ტანი დაიხსნე, მეც შენს ორმო ამოთხარ, იმ ორმოზე ცეცხლი გააჩაღე და ცეცხლზე მსხვერპლად ატყაპი მიიტანე; შემწვარ ატყაპს დასისი თაფლი და შეეკადრე მდიდრული ჭაგასი. როცა იქიდან დაბრუნდები, გზაზე არ დაიხსნე ზღაპრის ყეფას არ მიტყე, უკან არ მიისვლო, თორემ შენი მიტანილი მსხვერპლი ვერ გიპატიებს. დილას აიღე ეს წასაცხები წამალი, წაისვი ტანზე ზღაპრული წაუსვი შენს ფარს, ლახვარს ზღაპრულს. მაშინვე იგრძნობ დიდს და უსომო ძალას. ველარას გაგებენ მაშინ ვერც ის გმირები, რომელნიც დრაკონის კბილებისაგან მიწიდან ამოვლენ ზღაპრულ სარკის ალი. თუმცა ამისთანა ძალას ეს წამალი მხოლოდ ერთი დღისთვის შეგებენ, მაგრამ ამან არ შეგაშინოს და უარი არ განაცხადო იმაზე, რაც დაგსაქმეს. ამასთანავე ისიც უნდა გითხრას, რომ როცა დრაკონის კბილებს დათესავ ზღაპრულ, რომ მიწიდან ზღაპრულ-ზღაპრულ ამოღონ გმირები, მაშინ ჭკა ესროლე ზღაპრული, კითარცა ძალღები გადაგდებულ ლეგის გამო, ერთმანეთს დაუწყე-

ბენ ჩხუეს; ამ დროს თავზედ დაეცა ზ დახოცე. ამ გზით იშოვნო. ოქროსს საწმისს ზ წაიღებ თან ელლადში. დიად, წაიღე, სადაც გინ-
დოდეს და სადაც მიიწევს შენი გული.“

აზონმა ბეჭითად შეასრულა მედეას ჩჩეკა ზ მართლაც გაიმარ-
ჯვა იმ საქმეებში, რაც აეტმა დაავალა.

აეტი დაღონდა, რაკი დანახა აზონი გამარჯვებული. მოიხმო
დიდებული კოლხიდელები ზ მთელი ღამე მათთან თათბირი ჭქონდა
იმის თაობაზე, თუ როგორ მოკახეხო, რომ არ მიეცე არგონაუ-
ტებს ოქროს საწმისი და როგორ დაეღუპოთ ისინი. მეფე საშინლად
განრისხდა, როცა გაიგო, რომ მედეამ უღალატა და მხოლოდ მისის
შეწვევით გაიმარჯვა აზონმა. მედეა ძლიერ შეშინდა, რაკი გაიგო,
რომ მამას ყოველივე შეუტყუია ზ გადასწყვიტა, მამის სახლში და-
ჩენის პირი აღარა მაქვს; იმავე ღამეს გაიპარა სახლიდან და მივიდა
არგონავტების ხომალდზე. აქ აზონს უამბო. თავისი გაჭირვება და
სთხოვა დამითარყო. რაკი აზონმა ფიცი მისცა, რომ სირცხვილს არ
გაჭმევ და ცოლად შეგიყვან ჩემს სახლში, უკეთუ მეღირსა სამშობ-
ლოში დაბრუნება, მედეამ დაიმედა, ოქროს საწმისს უსათუოდ მო-
გატაცინებო და მაშინვე წაიყვანა აზონი ჭალაში, სადაც ის საწმი-
სი იყო დაცული. საწმისის მცველი დრაკონი მედეამ ჯერ შელოცვით
დაუბღურა; მერმე ჟადოსნური წამლის რამდენიმე წვეთი შეასხა თვა-
ლებში და სულ დაამინა. ამის შემდეგ აზონმა ადვილად ჩამოიღო
ხიდან ოქროს საწმისი და გასწია მედეასთან ერთად სომალდისაკენ.
არგონავტებმა მაშინვე ხომალდი აუშვეს და საჩქაროდ დაბრუნდნ ში-
ნისაკენ. მართლაც რომ საჭირო იყო მათთვის საჩქაროდ გაქცევა,
რადგან აეტმა იმავე დღეს გაიგო, რომ მედეას შეჭყვარება აზონი და
მასთან ერთად გაქცეულა და ოქროს საწმისიც მოუტაცნიათ. აეტმა
საჩქაროდ დაადგენა არგონავტებს თავისი ჭვეშერდომი კოლხიდელები,
რომელთაც გამოუცხადა, რომ, უკეთუ ჩემი დამნაშავე ქალი უკან არ
მომგვარეთ, უკელას თავებს დაგაუგრეკინებთო. ამ კოლხიდელებმა კელარ
შეიძლეს არგონავტების დაჭერა და აეტის შიშით კელარ გაბედეს შინ
დაბრუნება და ამიტომაც უცხო ქვეყნებში დაიფანტნ.

V. ქართული ენის კვალი ვანის ლურსმულ წარწერებში

(Fr. Lenormant—*Lettres assyriologiques sur l'histoire et les antiquités de l'Asie antérieure*)

სომხეთის უძველეს ისტორიას ასემენიდეამდე მოუღონელი ნათელი მოჭოინა ლურსმულ წარწერათა და ტექსტების გამოკვლევამ. ამ ტექსტების შემწეობით ჩვენ ახლა შეკვიპლიან წარმოვიდგინოთ საერთო სურათი იმ ისტორიისა, დამყარებული ნამდვილ მაშინდელ დოკუმენტებზე, რომელთა შორის ზოგი იქაურია და ზოგი — ასურული. მხოლოდ ეს კია, რომ ამ უტუუარ დოკუმენტებზე დამყარებული ისტორია სრულებით არ ეთანხმება სომეხთა მწერლების ისტორიას საერთოდ ღ მოსე ზორენელისას განსაკუთრებით, თუმცა დღემდე მეცნიერებას ძლიერ სწამდა მათი სინამდვილე. ახალ ცნობათა მიხედვით, არათუ სომხეთის ისტორია, არამედ მთელი აზიისაც, სრულებით უნდა შევცვალოთ ღ სხვა სახე მივსცეთ. სომხებს არ აბადიათ არავითარი ნაცონალური თქმულეა ტიგრან პირველამდე, რომელიც კიროსის თანამედროვე იყო. რაც კი შეეხება ამაზე წინა დროს, ეველა მოთხრობა სომეხთა მწერლებისა მომდინარეობს მოსე ზორენელის წიგნისაგან; ეს წიგნი კი, როგორც თვით ზორენელი აღიარებს, სულ ერთიანად დამყარებულია სირიელ მწერლის მირ აბაზ კატინის ისტორიაზე, რომელიც დაიწერა ქრისტიანობის პირველს თუ მეორე საუკუნეში და შეიცავს უფრო ბევრს ტუუილს, კიდრე სიმართლეს.

ახალი ცნობები სომხეთის უძველესის ისტორიისა, როგორც ზემოთ მოკახსენეთ, ორნაირია: ერთია ასურელ მეფეთა ლურსმული წარწერები, სადაც მეფენი მოგვითხრობენ, რა ბრძოლა ჭქონიათ სომხეთთან; მეორეა იქაური ლურსმული წარწერანი, რომელთაც, ჩემის აზრით, მეცთომით უწოდებენ სომხურს ღ უნდა დაერქვას კი აღარ დიუღი.

ასურულნი წარწერანი, რომელნიც სომხეთს შეეხება, ჩნდება პირველად სალმანუ-ასირ მეოთხის მეფობაში ღ არ ილევა ასურ-ბანი-პალ-ის

მეფობამდე, ე. ი. მეცხრე საუკუნიდამ მეშვიდემდე ქრისტეს წინ. ეს წარწერები მოგვითხრობს იმ დროინდელ სომხეთის პოლიტიკურ მდგომარეობას, განსაკუთრებით მეცხრე და მეცხრე საუკუნეთა განმავლობაში. ამის სურათი მე სხვაგან დამისატყავს და მიჩვენებია, თუ მაშინდელი სომხეთი რა ნაირად ყოფილა დასაწილებული წვრილ-წვრილ სამეფოებად, რომელთა შორის უფრო გამოჩენილი იყვნენ: განნა ანუ გან, მუშაშირ ანუ არსისა კლასიკურ გეოგრაფთა, მილდის, რომელიც იმყოფებოდა იქ, სადაც ესლა არზრუმის გარეშემო მთებია, მილიდ ანუ მილიდ და — მელიტენი ბერძენთა და რომელთა და ურარტი ან არარტი. თუმცა მაშინდელი სომხეთი ესე დაყოფილი ყოფილა მრავალ სხვა და სხვა სამეფოებად, მაგრამ, როდესაც ურარტეებით განვისილავთ სასელეს იქურ პროვინციებისას, ქალაქების, კაცებისა და ღმერთებისას, რომელნიც მოსსენებულა იმ წარწერებში, მაშინ ცხადად დავრწმუნდებით, რომ მთელი იქური ხალხი იყო ერთის შთამომავლობისა, ლაპარაკობდა ერთსა და იმავე ენას და მეცხრე საუკუნიდამ ერთიანად ემოძრაილებოდა ურარტის უფროსობას (სუზერენობას).

რა ხალხი იყო ეს ხალხი? რა ტომისა იყო იგი? თუმცა ასურულნი წარწერანი საკმაოდ გვიმოტყუებს, რომ ის ხალხი იყო ერთის შთამომავლობისა, მაგრამ მართო ეს წარწერები არ კმარა, რომ ზემოსსენებული საკითხი გადავწყვიტოთ. ამისათვის მიუცილებლად საჭიროა მივმართოთ იქურ ღურსმულ წარწერების განსილვას. ეს წარწერები დღეს ზღომად არის აღმოჩენილი, როგორც სომხეთში, ისე ქურთისტანში და დიდი ნაწილი უკვე გამოქვეყნებულია ან და მუზეუმებშია შენახული, ისე რომ მეცნიერებას შეუძლიან მათი გაჩხრეკა და გამოკვლევა.

მათხს წარწერას გარდა, რომელთაც აზის ურზანას ბეჭედი და ნარჩენი აღარადიუღია. ყველა ეს წარწერები ერთისა და იმავე დროისაა, როცა ხუთს მეფეს უძიებნია ზედი-ზედ მეშვიდე საუკუნეში ქრისტეს წინად. როგორც გროტეფენდმა და ჰინკსმა ადრევე თქვეს, ეს წარწერები სრულიად ემსგავსება ასურულ ნაწერს. მართო ერთი პალეოგრაფიული განსხვავება მათ შორის ის არის, რომ აღარადიულ წარ-

წერებში უხმარიათ ორი განცალკევებული ჭორიზონტალური ღერს-
მანი ღერე სმარებულ ერთ ღერსმანის მატყერ რომელიც სტრის კერ-
ტიგადურ ღერსმანს.

მაგრამ ეს ალაგობრივი ცვლილება შემოდის შემდეგ; ჰირველად
აღარადიული წარწერები არაფრით არ განირჩეოდა ასურულ ნაწერი-
საგან. ყველაზე უძველესი წერის ნიმუშია შულცისაგან ჰირველ ნომ-
რით აღნიშნული წარწერა და აგრეთვე ჟერ გამოუქვეყნებელი ჰირი,
რომელიც გადაუღია ლეარდსა. ეს ორი წარწერა, რომელთა ტექსტები
არაფრით არ განსხვავდება, ამოჭრილია ასურულად იქაურ მეფის ბრძა-
ნებით. ამ მეფის რქმევია ბელიტ-დურ, შვილი ლუტიბერისა,
მეფე ნაირისა. ამ სახელით წოდებულს მეფეს განუზრახეს თავის
ხალსში გაეგრძელებინა წერა-კითხვა და ყოველივე სწავლა-განათლება
ქალღო-ასურული. ამისათვის მოუწვევინა თავის სამეფოში ასურული
მწერლები და იმათ გამოუქვრიათ თავიანთ საკუთარ ენაზე ოფიციალუ-
რი წარწერები და ამ გზად ასურული ენა დროებით გამსჯარა სამ-
სეთში სწავლულთა ენად, როგორც ახალ ევროპისათვის ლათინური
ენა იყო. მაგრამ ესეთმა დროებითმა მდგომარეობამ დიდ სახსარს გა-
ტანა: მცირე დროს შემდეგ ვხედავთ, რომ ასურულ წერის სისტემით
დაწერვით ალაგობრივ ენაზედ წერა, რასაც გვიმტკიცებს ერთი წარ-
წერა იმავე ბელიტ-დურის შვილისა, სახელდობრ ისბუინისა. ეს
წარწერა, როგორც ყველა შემდეგნი, ალაგობრივ ენაზე არის დაწერილი.

ალაგობრივ ენაზე ამოჭრილ წარწერებს, რიცხვით ორმოცამდე,
აქვს უფრო საღმთო მიმართულება და მათში მოხსენებულია ერთი და
იგივე ღმერთები. ზოგიერთნი ამ წარწერათაგანი, რომელიც უფრო
გრცლია, მოგვითხრობს ისტორიულ ამბებსაც. ეს უკანასკნელი წარ-
წერები მოგვითხრობს დიდ ღაშკარობას და ომებსა წინააღმდეგ უცხო-
საღმთისა, რომელთა შორის ხშირად მოიხსენებიან ასირიელები და
ბაბილონელები; მოგვითხრობს აგრეთვე ქალაქებისა და თემების აღებას,
გრცლად ჩამოგვითვლის დავლას და აგრეთვე იმას, თუ რომელ ღმერთს
დაუღის რა ნაწილი ერგებოდა. აქვე მოიხსენება ადგილობრივისა და უც-
ხო საღმთა ღმერთები, მათთვის შეწირული საღმთონი და დასახელებუ-
ლია, თუ რა და რამდენი ჰირუტევი დაქალულა მათთვის.—

ჩვენის აზრით, სომხეთში ნაპოვნ ღერსმულ წარწერათა ენა მეტის მეტად ემსგავსება ქართულ ენას.

მომავალში იმედი მაქვს, როდესაც ჩემი გამოკვლევა წინ წაიწევს, ბლომად წარმოვადგინო შეურყეველი საბუთები ამ აზრის დასაბუთებლად. ასლა კი წარმოვადგენ ერთს ფრიადს საწმუნო დამტკიცებას, რომელიც დაფუძნებულია არსებობის სახელების ბრუნვაზე. წარწერათა განხილვამ დაგვარწმუნა, რომ სახელ-არსებობის ბრუნვა ასეთი უოფილა:

შირველი ბრუნვა

მეორე ბრუნვა

სახელობითი	ის	—	ას
ნათესავობითი.	იას	—	აის
ნათესავობითი რთული.	ისინი	—	აისინი
მიცემითი.	ინი	—	ანი
რთული მიცემითი.	ინინი	—	ანინი
შემასმენლობითი.	ჲ	—	აჲ
მოქმედებითი.	იდი	—	ადი
რთული მოქმედებითი.	იდინი	—	ადინი
დაწყებითი.	ისტე	—	ასტე
მოთხრობითი.	იმენი	—	ამანი

აქედამ ცხადად სჩანს, რომ ეს ბრუნვები, რომელიც ძლიერ მდიდარია ფორმებით, არა ჭკავს არც არიულს ღ არც თურანულ ბრუნვებსა, მხოლოდ საოცრად ჭკავს ღ ეთვისება ქართულ ბრუნვებსა, რომელსაც აქვთ შემდეგი დაბოლოებანი:

სახელობითი.	ი	—	ა.
ნათესავობითი.	ის, ისა	—	ის, ისა.
მიცემითი.	სა	—	სა.
შემასმენლობითი.	[აი]	—	ი.
მოქმედებითი.	ითა	—	ათა.
მოქმედებითი მეორე.	ად	—	ად.
დაწყებითი.	ისაგან	—	ასაგან.
მოთხრობითი.	მან	—	ამან.

მსგავსება, როგორც ხედავთ, შესანიშნავია. ხოლო ახლანდელ ქართულს დაუყარგავს განმეორებითი, რთული ფორმები, რომლის მაგალითები არ მოიპოვება არსად გარეშე აღაროდითულ წარწერათა და რომლის წარმოება ამ წესით არის: მარტივ ბრუნვას მიემატება მარცვალი „ნი.“

მრავლობითი რიცხვის დაბოლოებანი ჰგვანან მხოლობითს და სწარმოებენ ასე, რომ სიტყვა, რომელიც შესდგება ხან იდეოგრაფიულად, და ხან ფონეტიკურად, დაბოლოების წინ მიიმატებს ერთხანის ნიშანს *) რომლის უპირველი წაკითხვა ჟერ გარკვეული არ არის. მაგრამ სიმრავლეს კი უსათუოდ უნდა ნიშნავდეს.

ამ გვარი აგებულება აღაროდითულის მრავლობითის რიცხვისა სრულებით ეთანხმება ქართულ ბრუნვის მეხანიზმს, სადაც მრავლობითი რიცხვის დაბოლოებანი ჰგვანან მხოლობითისას მარტო იმ განჩევით რომ სიტყვის ძირსა და ბრუნვის დაბოლოებას შუა ჩაერთვის მრავლობითის ნიშანი „ები“ (მაგალითად, მამ-ები მამ-ებისა, მამ-ები-სა ჭ სხვ.)

აღაროდითულის ჭ ქართულის ნათესაობას ამტკიცებს აგრეთვე შემდეგი ნაცვალ-სახელების მსგავსება:

მ ი რ ზ ე ნ ე ბ ი თ ი :

ჩ ე ე ნ ე ბ ი თ ი :

აღაროდითული: ქართული:

აღაროდითული: ქართული:

მე.

მე.

სა.

ეს.

ჭი.

იგი.

სი.

ის.

ს ა გ უ თ რ ე ბ ი თ ი :

აღაროდითული: მას.

ქართული: მისი, იმისი.

კავშირის მსგავსებაც შესანიშნავია:

აღაროდითული:

ქართული:

და.

და.

არ არის აგრეთვე უმნიშვნელო საგუთრებითი ზედშესრული, რომელიც მიიღებს დაბოლოებასა აღაროდითულში „ნანე“-ს ჭ ქართულში „იანი“-ს

*) ლენორმანს თავის წიგნში თავ-თავის ადგილას უოკელგან მოაქვს ლურსმული წარწერები და ნიშნები, მაგრამ ჩვენ ვერ გადმოგვაქვს ისინი, რადგან სტამბაში არ არის ლერსმული ისოები.

რაც შეეხება ზმინებსა, თუმცა ჟერ-ჟერობით ნაკლებად გამოჩნდეს, მაგრამ რაც კი ვიცით, ისიც საკმაოდ გვიმტკიცებს, რომ აღარადიული ზმინათა უღვლილესა ემსგავსება ქართულსა, მაგალითად აქმო განსაზღვრებითი დასრისა მიიღებს დაბოლოებას „ბი“-ს, როგორც ქართულში [ვრწყ-ბი, ვიარე-ბი, კვადე-ბი, ღ სხ.] ესევე უნდა ითქვას ზოგიერთ სიტყვების თაობაზე, რომელიც ქართულს უფრო უასლოვდება, ვიდრე რომელსამე სხვა ენას ღ რომლის ასსა მხოლოდ ქართულ სიტყვების შემწეობით შეიძლება. ხოლო წარწერათა ლექსიკონში არიული სიტყვებიც ურევია, ისე რომ თუ გრამატიკის მხრით აღარადიული ენა მხოლოდ ქართულის მონათესავეა, სიტყვების მხრით კი უნდა ვაღიაროთ, რომ არიულ ენებთანაც აქვს დამოკიდებულება.

ქართულის შესახებ ის-კი უნდა ვთქვათ, რომ თუმცა ქართული გრამატიკოსები სრულებით საფუძვლიანად ამტკიცებენ, რომ მათი ენა სრულებით განსხვავებული ენაა და არ ენათესავება არც ერთს აქამდის ცნობილ ენათა ჯგუფს, მაგრამ მეორეს მხრის ქართულში უეჭველად მოიძოვება მრავალი სიტყვა არიულ ძირისა. ამისთანა სიტყვების რიცხვი იმდენად შესამჩნევია, რომ ბროსე ამის გამო ამტკიცებდა. თუმცა ჩვენის აზრით კი ცდებოდა. — რომ ქართული ენა არიულ ენათა ჯგუფს ეკუთვნისო. უეჭველია, როგორც სამართლიანად შენიშნა თეიმურაზ ბატონიშვილმა, დიდი ნაწილი ამ სიტყვებისა შემოტანილია ქართულში შედარებით ახალ დროს, სპარსეთის განმავლობის ქვეშ, ღ წარმოდგენს სიმეტრიაკეს სიტყვებისას, რადგან ამ არიულ სიტყვებთან ერთად ქართულს აქვს თავისი საკუთარი სიტყვები იმავე მნიშვნელობისა ღ ან დასლოებით იმავესი. მაგრამ ისიც უეჭველად მიგვაჩნია, რომ რამდენიმე ნაწილი არიულ სიტყვებისა ძველის-ძველად მიუღია ქართულ ენას. ეს აზრი გამოთქვა ჩვენმა დიდებულმა მეცნიერმა ექვთ ბიურწუფმა. ამან შენიშნა, რომ არიული სიტყვები მიუღია ქართულ ენას ნაცვალსახელეშაიც კი, რომელიც ენის ფრიალ არსებითი ღ თვალსაჩინო ნაწილია. აი ამ მხრითაც მსგავსება სჩანს აღარადიულ უძველეს ლუარსმულ წარწერათა ღ ქართულს შუა.

ამ ნაირად ფილოლოგია, ეს ალგებრა ისტორიულ მეცნიერებათა, როგორც უწოდეს მას, ეს ძლიერი ღ ზოგჯერ ერთად-ერთი

საშუალებას ბეგლის ეთნოგრაფიის აღსადგენად, გვიმტკიცებს, რომ მე-
შვიდე საუკუნის ბოლომდე ქრისტეს წინადა სომხეთის მკვიდრნი იუ-
ნენ იმავე ტომისა რომლისაჲ არიან ქართველები და
ხალხი კავკასიისა და ამ მკვიდრობა მეცხრე საუკუნიდანვე
დენიშედ არიული ელემენტი. სწორედ ეს მკვიდრი ხალხია, რომელ-
საჲ დაჰადებს უწოდებს (X, 3) თოგორმა-დ. ამავე სახელს სდებს
ამ ხალხს ეზეკიელი (XXV, 14, XXXVII, 6) სწორედ იმ ხანე-
ში, როდესაჲ ამოჭრილია უმეტესი ნაწილი იმ წარწერებისა, რომე-
ლიც ჯერ-ჯერობით უზოკნით განში და იმის მიდამოში. ეს უმკლე-
სი ხალხი სომხეთისა სრულიად განირჩევა აწინდელ სომხებისაგან.
შესანიშნავია, რომ თუ სომხები ამტკიცებენ, თოგორმოს შვილის
ჭაოსის შთამომავალნი ვართო, ქართველებსაჲ თარგამოსი მიაჩნდათ
თავის წინაპრად.

ეკლასე უფრო თვალსაჩინო და შესანიშნავი ის არის, რომ
აღაროდიულ ლურსმულ წარწერათა ენა სრულიად არ ენათესავება
სომხურსა. ის ხალხი, რომელსაჲ ამოუჭრია ეს წარწერანი და რომე-
ლიც მარტოდ-მარტო ფლობდა იმ ქვეყანას მეექვსე საუკუნემდე, არ-
ვითარი მონათესავე არა უოფილა სომხებისა არც შთამომავლობით და
არც ენითა. სომხები შემოსულან ამ ქვეყანაში მხოლოდ უკანასკნელ
წარწერათა შემდეგ, ე. ი. იმ დროს, როცა უწინდელი მკვიდრი ხალხი
წაიწია ჩრდილოეთისაკენ, სწორედ იმ ქვეყნისაკენ, რომელსაჲ ძველები უ-
წოდებდენ ივერიას და ასლანდულები — საქართველოს. ამ სახით ჩვენ მიუ-
ასლოვდით იმ დასკვნას, რომელსაჲ მიდიის ეპიტონების გამოკვლევამ
თვალწინ დაგვიყენა. ამ გამოკვლევამ დაგვარწმუნა აგრეთვე, რომ მდო-
ნარე ქალისსა და კასპის ზღვას შუა მდებარე მთიანი ადგილები დაი-
ურო არიის შთამომავლობის ხალხმა მხოლოდ მერვე საუკუნიდან მე-
ქვსე საუკუნიდან ქრისტეს წინადა, და არა უფრო ადრე, როგორც სა-
ზოგადოდ ფიქრობენ. მანამდე კი მიდიაში და კასპიისაში მკვიდრობ-
დენ თათარ-ყინები, თურანელი მედები, მოსესები და ციხარენები,
და სომხეთში კი მკვიდრობდა ხალხი, რომელიც მონათესავე იყო კავ-
კასიის ხალხებისა.

რაც კთვით ენის შესახებ, იგივე უნდა ითქვას სარწმუნოების

თაობაზედაც. ლურსმული წარწერები სომხეთის სრულებით არ იხსენიებს სომხების ეროვნულ ღმერთებსა, რომელთაც აკვიწრენ მათი მწერლები. პირიქით ლურსმულ წარწერებში მოხსენიებულ ღმერთების ცნობა არა აქვთ არც სომხის ისტორიკოსებს და არც სომხურ ეროვნულს ზეპირგადმოცემას. ერთი და იგივე ღმერთები არიან მოხსენიებულნი, როგორც განისა, ისე შალესა და არზრუმის გარეშემო ნაპოვნ წარწერებში. ამნაირად სომხეთის ძველის-ძველს საღსსა, თუმცა იგი დაუოფილი იყო რამდენსაზე დამოუკიდებელ სამეფოდ, ეტეობოდა სრული ერთობა როგორც შთამომავლობითა და ენით, ისე სარწმუნოებითაც. ეს ერთობა შთამომავლობისა, ენისა და სარწმუნოებისა აკავშირებდა ერთმანეთ შორის განცალკევებულ ნაწილებსა. ამ სარწმუნოების ქვაკუთხედიან თაყვანის-ცემა უმაღლესის სამეულისა, რომელსაც დასაწყისსავე მიჰმართავს თვითთაველი ეპიგრაფიული წარწერა და რომლის შემდეგაც მოხსენიებულია უფრო დაბალი მეორე ხარისხის ღმერთები. ამ სამეულში (ტრიადაში) პირველ პირს ეწოდება ქალღმერთი ანუ ქალღმერთი. დანარჩენ ორ ღმერთს წარწერანი გამოხატავენ იმ ნიშნებით, რომლითაც ასურელები გამოხატავდნენ თავიანთ ღმერთებს ბინს და შაბაშს. ცხადია, რომ ეს ღმერთები, როგორც უნდა იყოს მათი სახელები, წარმოადგენენ: ერთი—ატომსფერას, ეთერს, ბრწყინვალე ცას, მეორე—მზეს და ქალღმერთს სამეულის (ტრიადის) შესავსებლად წარმოადგენს მთვარეს.

ასურეთის ხელმწიფე სარიუკინი ხშირად გაილაშქრებდა ხოლმე სომხეთისაგან და ერთხელ ამ გალაშქრებაში გასძარცვა ერთი მეტად განთქმული ქალღმერთის ტაძარი მუშაშირში, განის ტბის ნაპირად, და აი რას ამბობს ამის შესახებ ასურეთის ხელმწიფე ერთ-ერთ ზედწარწერაში: „მე გავეძარტე იმის (ურზანას, მუშაშირის მეფის) ქვეყნისაკენ და მუშაშირის ქალაქს მოვეპყარ, ვითარცა ძლევა-მოსილი. შევიპყარ მეფის ცოლი, ვაჟები და ქალები, იმისი საჭურჭლე და უოველიფერი, რაც მოიპოვებოდა ძის სასახლეში, 20100 ტყვე და უოველიფე მათი ქონება და აგრეთვე ღმერთები ქალღმერთი და ბაგმასტუვი მათის მრავალი წმიდა საჩუკულით“... ამ ლაშქრობას დიდის დაწერილებით წარმოადგენს ხორსანადის სასახლის ბარელიეფი, სადაც ქალღმერთის ტაძარიც დაწვრილ-

ბით გამოქანდაკებულია. ამ ტაძრის სურათი გვარწმუნებს ჩვენ, რომ სომხეთის უძველეს მკვიდრთა შეუთვისებათ ასურელებისაგან, გარდა წერისა, აგრეთვე ხეროთ მოძღვრების ხელოვნებაც.

ყოველივე ზემო თქმული ჩვენ საბუთს გვაძლევს დავეთანხმოთ ბატ. ჭენრი რაულინსონის დასკვნას: „ურარდის ენას და ახლანდელ სომხურს შორის არავითარი ერთობა არ არის. ტომი, რომელიც ლაზარაკობს ამ უკანასკნელ ენას, გამოსულია, როგორც სამდვილად სჩანს, ფრიგიიიდან და თან-და-თან დაუპურია ფრიგიის აღმოსავლეთისაკენ მდებარე მთები, საიდანაც მკვიდრნი ზოგა გაუძიკეს, ზოგი ჩაუნთქეს და შემდეგ, მათის სასელისა, ენისა, სარწმუნოებისა და გარდმოცემათა მაგიერ თავისი დაუმკვიდრებია.“ თუმცა ეს დასკვნა არ ეთანხმება ახლანდელ ორიენტალისტებისაგან საერთოდ მიღებულს აზრს, მაგრამ საუცხოოდ ეთანხმება ჭეროდოტეს მოწმობას. ჭალიკარნასელი ისტორიკოსი ცხადად განარჩევს სომხეთში ორს ხალხს, რომელთაც ერთმანეთში არავითარი ნათესავობა არ აქვთ მისის აზრით. ეს ორი ხალხია: ალაროდები, რომელნიც ცხოვრობდნენ დიდ-სომხეთში, კოლხიდელებს და სპარსებს ანუ იბერებს შუა ერთის მხრით და ატროპატაკანის მატილეებს შუა მეორეს მხრით, და სომხები, რომელნიც, ჭეროდოტეს მოწმობით, ცხოვრობდნენ სომხეთის დასავლეთ მხარეს, ეფრატის სათავის მახლობლად, ფრიგიის გვერდით, იმ მთებში, საიდანაც ჭალისის მდინარე გამოდის. ხოლო ალაროდები წარმოადგენენ იმ ძველ ტომსა, რომლის შთამომავლობა ჩვენ ზემოდ გამოვიკვლიეთ და რომელსაც ეკუთვნის სომხეთის ლურსმული წარწერები. „ალაროდიო, საფუძვლიანად ამბობს ბატ. ჭენრი რაულინსონი, უბრალო კარიანტია ალაროდისა, რადგან ძველ სპარსთა გამოთქმაში ძნელად განირჩეოდნენ ლ და რ, და ალაროდი იგივეა, რაც ალარატი საღმთო წერილისა და ურარდი ანუ ურარტი ასურულ წარწერებისა.“ ჭეროდოტეს ზემოხსენებულ ძვირფას შენიშვნის მიხედვით გამოვთქვი მე აზრი, რომ სომხეთში ნაპოვნ ლურსმულ წარწერებსა და მათ ენას უნდა დაერქვას ალაროდიული, რადგანაც ამ ენასა და სომხურს შორის არავითარი ერთობა არ არის და ეს ენა იმ ხალხის ენაა, რომელსაც ასურელები უწოდებდნენ ურარტად და ჭეროდოტე ალაროდიულ ენად.

VI. ქართულის ენის კვალი მცირე აზიაში

(Hyde Clark: — „Сборникъ сообщеній о Кавказѣ“, т. I.)

გურნალ „Athenaeum“-ის სტატიაში „ძველ დროთა ამორძ-
ლები“ (ამაძონკა) ჭიდა კლერკს, ავტორს სტატიისას, მოჰყავს ბევ-
რი ქართული სახელ-წოდება, რომელიც ჰმოწმობს ქართველთა ტო-
მის გავრცელებას უძველეს დროს ამიერ-კავკასიის მასლობლად, მცირე
აზიის ქვეყნებში. ინგლისელი მეცნიერი ამბობს, რომ მცირე აზიაში
არსებობს მრავალი ქალაქი, რომელიც, ზეპირ-გადმოცემის თქმულებით,
ამორძლების მიერ არის დაარსებული. ჭიდა-კლერკმა გამოიკვლია იმ
ქვეყნების ძველ დასახლებულ ადგილების სახელ-წოდებანი და ის აზ-
რი დაასკვნა, რომ ბევრია მათ შორის ივერიულის ენის შთამომავლო-
ბისა; ამორძლების ქალაქების სახელ-წოდებანი კი არ არის არც ელ-
ლინური და არც ივერიული, არამედ ნაშთია უფრო ძველის ენის, ვიდ-
რე ორივე შემოსენებული ენაა. — ჭიდა-კლერკი არ ეთანხმება იმ მე-
ცნიერების აზრს, რომელნიც მცირე აზიის დასავლეთის ნაწილისა
და ევროპის სახელ-წოდებათაც კი სომხურის ეტიმოლოგიის შემწეობით
არაკებენ, და ჭიდა-კლერკს, რომ არც სომეხთა და არც ელინთა ერი იმდე-
ნად ძველი არ არის, რომ ან ერთისა და ან მეორეს დიდი გავლენა
ჭიდა-კლერკმა დასავლეთს ქვეყნებში. სულ სხვა აზრისა არის ავტორი იმ
ერთა ჯგუფის შესახებ, რომელიც დღეს კავკასიაშია დამკვიდრებული და
რომელსაც წინად უფრო ვრცელი ქვეყანა სჭირებდა. ეს ჯგუფი არის
ქართველთა ტომი, რომლის ერთი შტო გავრცელებულია ტრანზიონამდე
დასავლეთის სასივლით.

დასავლეთის ქვეყნის ძველ სახელ-წოდებათა განსივლით დროს, შეამ-
ჩნიეს, რომ ის სახელ-წოდებანი უფრო გავრცელებულია პონტში, ზაფლან-
გონიაში, გაზადოკიასა და მისს მიდამოებში, და აგრეთვე დარჩენილა იმ ქვე-
ყანაში, რომელიც ძველის-ძველად, ეჭვი არ არის, ქართველებისა უფილ-
ის სახელ-წოდებანი, რომელიც არც ელინურია და არც კელტური, ავტორს
შეაჩნია ქართულ სახელ-წოდებად. ამასთანავე ამტკიცებს, რომ კოლხი-
და, ივერია და მთელი ამიერ-კავკასია კასპის (გურგენის) ზღვამდე

ზომსებითურთ არის ის ტერიტორია, რომლის სივრცეზედაც შესვ-
დება კაცი ქართულ სახელ-წოდებას.

ჭაიდ-კლერკი პირველ მაგალითად ასახელებს მდინარე მეანდერ-
სა, რომელიც უდიდესი მდინარეთაგანია დასავლეთ მცირე აზიაში და
რომელსაც ღღეს ეწოდება მეანდორეჩი. თვით სახელის შესახებ
ავტორი ჭფიჭრობს, რომ იგი არის ქართული სიტყვა მდინარე და
რომ მდინარეს დაარქმევდენ ეველა ენაზე იმ გვარ დიდს მიმდინარე
წყალსაო. ამ სიტყვაში მხოლოდ დიალექტური გარდასმანა ნ-ისა და
დ-ისა ერთი მეორის ადგილას. მაინც ეველა უსმო ასოები მდინა-
რი-სა არის სიტყვაში მეანდერ.

ოსმალნი მეანდერის მახლობელს მდინარეს კაისტერს უწოდებ-
ენ — ქუჩუქმეანდერს, ანუ მატარა-მეანდერს. შესაძლებელია, რომ
თავდაპირვანდელნი მკვიდრნი კაისტერსაც მეანდერს ანუ მდინარეს
უწოდებდენ და რომ უკანასკნელი სახელი იყო სინონიმი პირველისა.

სკამანდერი ტროადის მიდამოებში წარმოგვიდგენს მეორე
ფორმას იმავე ძირისას. ეს უთუოდ იგივე მდინარეა, რომელიც სკა-
მანდრად მოიხსიან და ახლა მეანდერე ჰქვია. ღირს შესანიშნავია ის
გარემოება, რომ მცირე-აზიის დასავლეთს ნაწილში სამს მდინარეს
ჰქვია მეანდერე, და ეს სახელი ოსმალებმა უთუოდ. მკელს დროში
ისწავლეს იქაურის ბერძნებისგან.

კაპადოკიის სომხეთში არის მეორე სახელი, ორომანდროს,
რომელიც შეიძლება ნიშნავდეს „ორ-მდინარეს“, ანუ წყაროთა მდი-
ნარეს—სიტყვისაგან ორმო (ჭა, ანუ წყარო.) შესაძენვეა მდინარე
ელუმანდრა. მანდრა—ადგილია მიზიაში.

თუ მეანდერს ანუ მანდრას და მდინარეს ერთ და იმავე
სიტყვად ჩავსთვლით, უნდა მოველოდეთ, რომ ამ სიტყვას შევსვდებით
მ—ს უპირებქსოდაც. ეს მოსაზრებაც მართლდება მითი, რომ ეპო-
კულობთ მდინარეთა სახელებს: ფრიგიაში—ალანდერს და მამფილია-
ში კალანდერისს; ანდრიაკა ნავთ-სადგურის ლიკიაში; ქალქთა
სახელებს შევსვდებით—ანდრანა ჰეფლაგონიაში, ტარანდრი ფრი-
გიაში, მინანდრი (Mynandrus) კილიკიაში; ატანდრი, ნეანდ-
რი, ანდრი და ანდერიც ტროადის მიდამოებში. სამხრეთს იტალი-

აში არის ახალანდრი, ეს შეიძლება ნიშნავდეს ახალ მდინარეს.

მელესი, პატარა სარწყავი მდინარე სპირნის ახლო, შეიძლება ნიშნავდეს მილს—სარწყავ არხს.

საქართველოში შევხვდებით სიტყვას გორს, რაიცა ნიშნავს პატარა მთას, როგორც მაგალითად დიდგორი ტფილისის ახლო. ძველ სახელებში შევხვდებით გარგარს, რომელიც სახელია იდას მთის ერთს შწკერვალთაგანისა, იმავე სახელის ქალაქითურთ. გარგარნი—აღვანიში მცხოვრები ტომია, რომელსაც დღესაც ეწოდება დაღისტანულუ, ანუ მთიულნი. სინგარა (შეიძლება „სამს მთას“ ნიშნავდეს) ციხეს ერქვა მესსოპოტამიაში; ზისიგარა—დაბას ჭქვია კაპადოკიის სომხეთში.

გორაკესსიონ—მთა და ქალაქია (გიბრალ-ტარსავით) ზემო ფილიაში ზღვრეთვე კილიკიაში. გორაქსი, გორიკი, გორიბდალლა, კარამბისი, კარმილესი (Karmylessus) ზღვრესსია—მთების სახელებია, რომელსაც შესაძლოა ნათესაობა ჭქონდეს სიტყვასთან „გორა.“ არის აგრეთვე ბევრი ქალაქის სახელი, რომელსაც იმავე „გორის“ ფორმა აქვს, ანდა შეიცავს მის სიტყვისას „გორა“.

მთა (mtha)—მეორე სიტყვაა ქართული, რომელიც ნიშნავს (დიდს) გორას ზღვრეთვე, კგონებთ, თმას, რადგანაც კავკასიის მთებს ერქვათ—თემი. თუ ეგ ასეა, მაშინ შეიძლება იხსენას რამდენიმე ძველი სახელი მთებისა, მაგალითად თემნუსი—მიზიაში, ქალაქი თემნუსი ეოლიის მაღლობზე; თიმნია—მთის ციხე ზაფლავონიაში, დინდიმი (Dindymus) გალატიაში (შეიძლება დიდ მთას ნიშნავდეს), ორდიმნური—ქალაქი ლესბოსის კუნძულზე (ორთავიანი მთა?) ლეპტიმნუსი (Leptymaus)-- მეორე მთა იმავე კუნძულზე.

სიტყვამ თავი შეიძლება აგვიხსნას თავრი (მთა), დავარა—გამავრებული ადგილი კაპადოკიაში, ზღვრეთვე სხვა სახელებიც.

თმოლოსს, ლიდიის დიდ მთას, ახლანდელ დროში ჭქვიან ბოზ-დალ—ეინულის ანუ თოვლის მთა, რადგანაც მისი შწკერვალნი

მუდამ თოკლით არის შემოსილი. თმოლოსი კვანებთ თოკლის ძირისაჲ, რადგან მ ღ გ ერთმანეთსა სცვლის.

ც ი ხ ე ამ ქაჲდ ზოგადს სმარებაჲთა, როგორც სახელწოდება, მაგალითად ა ს ა ლ-ც ი ხ ე, ღ შეიძლება მითი ახსნას იმ გვარი სახელე-ბი, როგორც ჭ ა რ მ ი ზ ი კ ა.

ხ ი მ ე რ ა ს ანუ ხ ი მ ა ი რ ა ს, ამ მითოლოგიურს სახელწოდებას, რომელიც დღესაც ადვილი გამოსაცნობია ღიკიაში ცეცხლ-მფრქვეველო-ბით, მოუპოვება ხინონიმი სიტყვაში კომლი ანუ კვამლი; ეს სიტ-ყვა გადასწავთერებულად ნახმარია კო მ ე რ ი ს სახელში.

თავის მსჯელობის დასასრულს ქართულ სახელ-წოდებათა შესახებ ინგლისელი მეცნიერი ამბობს: ჩვენ შეგვეძლო მეტის-მეტად გავგვირმე-ლებინა ქართულ სახელების ჩამოთვლაჲ, მაგრამ ესეც საკმაო არის ქართველთა ტომის ძველად მცირე აზიის ბინადრობის დასამტკიცებ-ლადღა.

VII. ქართველთა მოსახლობის კვალი კავადოკიაში

(დ. ჩუბინაშვილი—ეტიმოგრაფიული განხილვა ძველთა და ახალთა კავა-დოკიის ან ქანეთის მეცდროთა მოსახლეოა)

საქართველოს ერი, ენისა და ლაშარაკის მიხედვით, განიყოფება ორად: ჰირეულსა შეადგენენ: ქართველნი, ე. ი. მცხოვრებნი ქართ-ლისა, კასეთისა, იმერეთისა, გურიისა, სამცხე-საათაბაგოსი, ღ მეორე-სა: მეგრელნი და ჭანელნი, ე. ი. მოსახლენი სამეგრელოსი და ჭანე-თისა ან ძველის კავადოკიის*).

ძველი კავადოკია მდებარეობდა მცირის აზიის შუაგულში და

*) პატრივცემული პროფესორი არას ამბობს სვანებზე, რომელნიც ენის მიხედვით წარმოადგენენ მესამე შტოს ქართველის ერისას.

იყო მოსაზრებები: ჩრდილოეთით — შავიზღვისა, ღმრის მდინარის შესართავამდე ვიდრე ქალაქ რიზამდე; სამხრეთით — კილიკიის მთების (აწ ბულღარ და ჭლადლი); აღმოსავლეთით — კოლსიდის (აწ ასმაღეთის საქალაქო) [დ. გ. თუმის დ. ენისის მასშტაბი].

დროსა სპარსთა ფლორისა, ე. ი. სუთის საუკუნის წინაჲ ქრისტეს შობისა, ეკავადოკია შეადგენდა ორს საერისთოსა ან სატრაპიასა. პირველი საერისთო იყო ეკავადოკია სმელეთისა, მეორე — ეკავადოკია შავის ზღვის სანაპირისა; ორივე საერისთონი განისაზღვრებოდენ სციდიის მთებით (აწ ჭანკერი მთები).

ეკავადოკიის საღისე წინაპირველად ჰმონებდა ასურელთა, შემდეგ მიდიელთა, დ. მიდიელთა შემდგომ სპარსთა მეფეების დარიოზ, სუთისის წლის წინაჲ ქრისტეს შობისა, დაიპყრა ეკავადოკია დ. განჯუო ორ ხაერისთოდ ან სასპასკეტოდ (სატრაპია პერსენთა.) პირველი სასპასკეტო იყო სმელეთისა ან დიდი ეკავადოკია დ. მეორე — ზღვის სანაპირისა ან მცირე ეკავადოკია. როდესაც სპარსთა სამეფო შემცირდა, მაშინ ეკავადოკიის ერისთავთა მიიღეს სარისხი მეფობისა. მეფე არიარატ II იყო თანამედროვე ალექსანდრე მაკედონელისა დ. განიძო სამეფო-იდგან 322 წელსა ქრისტეს წელს. ამისჲ შეიღჲან არიარატ III, სომეხთა მეფის მეწყენითა; დაიპყრა სამეფიდრო თვისი და თავის შეიღსა არიარატ IV შერთო ქალი თეოს ანტიოქიის მეფისა; არიარატ VII ცხადდებოდა დროსა მეფობისა დიდისა მიტრიდატ VII, რომელმაც მოკლა იგი და დაიპყრა მისი საზღვრებელი. რომის იმპერატორმან ტიბერიმ მოსპო ეკავადოკიაში მეფობა 17 წელსა შემდგომ ქრისტეს შობისა.

შემდგომ განსჯისათვის რომის საზღვრებელისა ორად, ეკავადოკია დარჩა-მოჩენასა ქვეშე ბიზანტიის იმპერატორთა. პირველს საუკუნეში ქრისტეს შობამდე სმელეთის ეკავადოკიაში იყვნენ მრავალნი ქრისტიანენი, დ. მესამედან მეოთხედ საუკუნეში ა. წ. იპოვეოდა არც ერთი კრებთ-მსახური. ამ დროს ეკავადოკიაში იყო ორმოცდა ათი საეპისკოპოზო საეპარქიო ან ეპარქია. წინებულნი მღვდელ-მთავარნი ამ ადგილისანი იყვნენ: წმინდა გრიგოლ თაუმატერგი, წმინდა გასილი კესარიელი, წმინდა მანგინე — დი. მისი, წმინდა გრიგოლ ნისელი და სხვანი მრავალსახლ-განთქმულნი დ. წინებულნი მწყურლნი.

ორსავე კაპადოკიაში მცხოვრებნი საღმრთო იუვენს ერთვის ნათესავისა და ღვთისმეტყველისა ერთსა და იგივე ენაზედ. დასამტკიცებლად ამისა გვაქვს ჩვენ:

მირეელი — უწყება სტრაზონისა, რომელიც მეთორმეტეს წინის დასაბამში დაწმუცებით ამბობს: „სასელი კაპადოკიელი ეკუთვნის სრულებით ერთს საღმრთოს, რომელიც არიან ერთ ნათესავნი და ღვთისმეტყველებს ერთს ენაზედ და სასლობენ შემდგომთა საზღვართა შორის: სამსრუთით — მთა კილიკიისა თავრი, აღმოსავლეთით — სომხითი, კოლსიდა, და მთ შორის ადგილები და მცხოვრებნი, მოღვაწეები უცხოთა ენაზედ; ჩრდილოეთით — შონტოს ზღვა შესართავამდე ქალისის მდინარისა, და დასავლეთით — ჰეფლაგორიას, ცალკია, ფრიგიას და ლიკონიას.

ამ გვარ ღირს-შესანიშნავ ჩვენებას ჩვენ არ დავიჯერებდით, თუ გვეცოდნოდა, რომ ამას სტრაზონი ამბობს გაგონებით, ვითარცა მრავალნი უწყებანი ჰეროდოტისი. სტრაზონს თვითონ გამოჰყევართ ამ გვარს ეკესიკანს, როდესაც მოგვითხრობს, რომ მისი სამშობლო ქვეყანა იყო კაპადოკია, დაიბადა ქალაქს ამასიას, მდებარესა ირისის მდინარეზედ შონტოში, დედა ჰყვანდა ნათესავით ქანი და ქალი მინეზულის ერისთავისა, რომელიც პატრიცეზელი და მიჩნეული იყო დიდის მიტრიდატისაგან, შონტოს მეფისა. თავის სამშობლო ქვეყანას სტრაზონი გაგონებით არ იცნობდა, და როგორც გვაუწყებს, თითონ მოკვლო მთელი კაპადოკია და, არ გაგონებით აღწერა, არამედ რაც თავისის თვლით ენასა და გამოჰმია. რასაკვირველია, უწყება ამისთანა მწერლისა არ იქნება ტყუილი და დაუჯერებელი; ამას გარდა ჰლინოცა გვაწმუცებს, რომელ კაპადოკია იყო ერთი და განუყოფელი ქვეყანა.

მეორე — მრავალი სახელები ადგილთა, მათთა, ქალაქთა, მდინარეთა, მდებარეთა ხმელეთის კაპადოკიაში, როგორც სჩანს კიპერტის ქარტისაგან მცირის აზიისა, აწცა არიან ქართულნი, მაგალითად: თეიბი თიანეთისა და ქალაქი თიანისი (აწ ნიღდე) ქართულად ქნიშნავს მთებინს ადგილს და თვით საქართველოშიც არას თეიბი თიანეთისა; თეიბი დასა, მდებარე ჩრდილოეთით კიშეფის ქალაქისა; თამარმედი და მახლობელი ქალაქისა კესარიისა; ურუტუხა (ორუტუხა უნდა); მასდობელი

აგრეთვე კესარიის ქალაქისა; საზმურ-სახლი, აგრეთვე დაბა მუნკე; ჭი-
ჭანის მთა, მახლობელ კიშერის ქალაქისა; ბოცოს მთა კილიკიაში;
ჭილდობის მთა; მართაუვის მთა, მახლობელ ნილდის ქალაქისა;
ფარხალი, მახლობელ საროს მდინარისა; დედა მთა, მახლობელ
საროს მდინარისა. ხაჭი ზილფა, გეოგრაფიის მწერალი, მუსულმანი,
მოიხსენებს რამდენთაშე ადგილთა, რომელიც ქართულია, მაგალითად:
ქუთაია, გომიში (კამბეჩი მეგრულად), ჭალა, ტაზისკარი (ტა-
შისკარი); თაკ-შანი, მენდერი (მდინარე), ბანა, ენგური, კარბახა-
ნი, და სხვა.

ამთ გარდა მრავალნი ადგილები, მდინარეები და ქალაქნი ზეჟულა-
გონიაში ან სხვათა ადგილთა იწოდებიან აქამომდე ქართულისა სახე-
ლებითა, მაგ. ენგური, ერთი ტოტი ზაგარის მდინარისა, ქალაქი ენ-
გური (ძველი უნგური); მენდერჩი, ბერძნულად მენდერი, ე. ი. მდი-
ნარე, ქალაქი ქიზიკი, მდებარე მარმარილოს ზღვის პირზედა, თემ-
ნეს, ე. ი. თემი მიზიაში და სხვანი მრავალნი.

მესამე—ზნე, ჩვეულობა, უოფა-ქცევა, შინაგანი ცხოვრება და
თვით მმართველობა, აგრეთვე ცუცხლის მსახურება ქქონდათ კაპა-
დოკიის ხალხთა სრულიად მსგავსი ძველისა წესისა, ჩვეულებისა, უო-
ფა-ქცევისა და სხვ. ძველთა ქართველთა.

მეოთხე—რადგანაც კაპადოკიის ხალხსა ქქონდა მონათესა-
ობა საქართველოს ხალხთან, ამითი განიმატებუნი სურვილი კაპადო-
კიის სულიერთა მამათა დამყარებად საქართველოში ქრისტიანობის სარ-
წმუნოებისა. მოსულნი ამ აზრით აიანე ზედაძნელი თორმეტის მო-
წაფეებითურთ, არ იუენენ მესოპოტამიელნი, არამედ კაპადოკიელნი,
ამიტომ რომ ძველნი მწერალნი კაპადოკიელთა რაცხამდენ სირიე-
ლად, ან მესოპოტამიელად. თუ ქართული ენა არ სცოდნოდათ ამ
წმინდანებს საქართველოში კერ გახედადენ მოსვლასა და კერც მოი-
მოწაფედენ ხალხსა. ესეც უნდა ესთქათ, რომ წმინდა გიორგი იყო
კაპადოკიელი და ამის გამო მთელს საქართველოში ძალიან პატივცე-
მულია. ამ წმინდა გიორგის მონათესავე იყო წმინდა მოციქულთ-სწო-
რანინო, აგრეთვე კაპადოკიელი და მცოდნე ქართულის ენისა; უამი-
სოდ არ შეეძლო ქადგება ქრისტეს სარწმუნოებისა და მოქცევა ქარ-

თველთა. უდაბნოში ცხოვრება წმინდათა სულიერო მამათა კანად-
კიაში იყო ძალიან გავრცელებული, რადგანაც კლდეებში მჩკალი იყო
გამოკვეთული ჭეხილები და სადგომი სახლები, როგორც საქართველოში
ჟუღლის-ციხე და სხვანი. ამ ჭეხილებში ცხოვრობდნენ მეუდაბნოენი,
რომელთაგანცა ჩინებული იყვნენ სვიმონ დიდი მესვეტი (390—460);
სვიმონ მცირე აგრეთვე მესვეტი (521—592). ეს სვიმონ მცირე იყო
მიზეზი საქართველოში გამოგზავნისა წმინდისა იოანე ზედაძნელისა
მოწაფეებითურთ. ხსენებულია წმინდათა განავრცელს და დამყარეს
შერეული ცეცხლ-მსახურთაგან ქრისტეს სარწმუნოება საქართველო-
ში, რადგანაც თვით იყვნენ ქართველნი. ამათ შემოიღეს წელთ აღრი-
ცება იულიანისა, რომის კეისრისა და ახალის წლის დაწყება იანვრიდ-
გან, რომელიც დაწმინდულია აქამომდე. —

ს ა მ ა რ თ ე ლ ო

მეუბის დაარსებამდე

VIII. ქართული ენა და მისი ადგილი სხვა ენათა შორის

(*А. Цахуаши—О грамматической литературе грузинского языка*)

ენათ მეცნიერნი დიდი ხანია, რაც შეუდგენ ქართულის ენის გამოკვლევას და სხვა ენებთან შედარებასა. სშირად ცალკე წერილები და გამოკვლევანიც უძღვნიათ ამ საგნისათვის. მხოლოდ ამ საგნის მკვლევარნი, როგორც მოსალოდნელი იყო, ერთმანეთთან ვერ შეთანხმებულან და დროთა განმავლობაში გამოირკვა სამი მიმართულება, რომლის მეთაურებად ევროპის გამოჩენილი ლინგვისტები აჩიან: პირველის მიმართულების მომხრენი ქართულს ენას აკუთნებენ ინდო-ევროპულ ენათა მოდგმას; მეორენი—თურქანის ენათა მოდგმასა და მესამენი კი ამოაბენ, რომ ქართული ენა თავის იდიომებით ენათა განსაკრძოებულს ჯგუფს წარმოადგენსო. მოკლედ განვიხილოთ ამ მეცნიერთა ნაწერები ამ საგნის შესახებ.

პირველად ლეინიცმა წარმოსთქვა აზრი, რომ ქართულს ენას ინდო-ევროპულ ენებთან აქვსო დამოკიდებულება. ეს ფილოსოფოსის ამტკიცებდა თავის წერილებში აღმოსავლეთის ენების და მწერლობის სწავლულთადმი, რომ ქართული ენა მონათესავეა ბერძნულისა, ლათინურისა და სომხურისა. ერთ ამ გვარ წერილთაგანში მან გამოთქვა უფრო გარკვეულად და დაწვრილებით თავისი აზრი ამ საგნის შესახებ. პაულინის და ირბასის ქართულ-იტალიურ ლექსიკონის მისცდ-

კით ლეიბნიცი ფიქრობს, რომ ქართული ენა ბერძნულს ემსგავსება. თავის აზრის საბუთად მოჰყავს 140-ოდე სიტყვასამოკრეფილად ხსენებული ლექსიკონიდან და შედარებული ბერძნულ-ლათინურ-სიტყვებთან. თითქმის ნასევრობით სულ შენდომით არის გადმოცემული ქართული სიტყვები ზუღლის ლექსიკონის წყალობით, რიცხვითი სახელუნი კი სწორედ არის ხმარებული. შედარებაჲს ლეიბნიცის მიერ შედარებულ სიტყვების რამდენიმე მაგალითი: *ორღანონ* — ბერძ. *ορδανον*; კლიტე — კლის, ლათ. *clavis*; ჯჷრნი — *aer*; სერი (საღმო), სერონა (ვასში) — *seri* ღ სხვა.

ამ გვარად დანათესაება ლეიბნიცს ერთი ორად, ერთი ზამად მიქცა. გაუდვილებინა იმავე მაგალითებით, რაც მოჰყავს, მაგ. (წრფერი უშვს იმის მეთოდით შედაროს ცა ბერძნულს *ზეკეს*-ს, *ზეცის* ღმერთს, ან *ფესი* — ლათინურს *pes, pedis* და სხვა. ლეიბნიცის მეთოდის უსათუძლოა მეტად ცხადია; რაც სიტყვები აქვს მოჰყავნილად თავის აზრის დასამტკიცებლად, ნახევარი მისც უცხო შთამოქმედება, ბერძნულ-ლათინურისა; იგინი შემოსულან ენაში წიგნის მამულეებითან და მასთანავე გასაგვირგელი არ არის, რომ ჰგვანან თავიანთ რატონობას, ბერძნულ-ლათინურსა. მაგრამ ამისთანა მოხერხებულ დახლოებას შემწეობით სხენებულ ენების ქართულთან ნათესაობის დასტვნა სრულიად არ არის მეცნიერული. იგივე უნდა ვთქვათ დანარჩენ ქართულ სიტყვებისათვის, რომელნიც ლეიბნიცს შეუდარებია ბერძნულ ღ ლათინურ სიტყვებთან ღ რომელთაც არაფერი საერთო არა აქვთ ერთმანეთთან გარეგანს შემთხვევითის ბერძნულ მსგავსების მეტი, როგორც *seri* (სერი) — *vesper*, საღმო. მაგრამ ნუ ჩაუდგებით კვალში ლეიბნიცს; ას-არმოც-ლათინი წელიწადი იწინება მას აქეთ, რაც იმან წერა დაიწყო ამის მთაბრუნებლად მაშინ სომ სასწენებელიც არ იყო შედარებით ენათ მეცნიერებისა მით უფრო შესაწინარებელია მისი ნაკვლევი, რომ დღესაც ზოგიერთი დიკციონარების სიტყვებში იმპერიადვე უცნაურად ახლოებენ სიტყვებს სხვა ღ სხვა ენათა შედარების დროს.

ამ საუკუნის პირველ მეოთხედიდან მოყოლებული ბროსე, როგორც *Journal asiatique*-ში დაბეჭდილ ცალკე წერილებში, ისე თავის ორთავე გრამატიკაში ამტკიცებდა ქართულის ენის სწავლობას

ინდო-ევროპულ ენებთან; ერთ უკანასკნელთაგანში თავისი დასკვნა ამ საგანზე პირდაპირ ეგრე გამოთქვა: „ამ გრამატიკაში მოკვანილ ფაქტებიდამ სჩანს:

1) რომ დიდძალი ნაწილი ქართულ სიტყვებისა ეკუთვნის საერთო ნიადაგს ინდო-გერმანულ ენებისას და განსაკუთრებით უახლოედება სანსკრიტულს, ძველს სპარსულს და ზენდურს ენას, სშირად კი სომხურის ენის საშუალებითა.

2) რომ სახელობითი ფორმები, დიდი ნაწილი განკლედობისა, დაბოლოება შედარების ხარისხებისა სრულიად სანსკრიტული ან ზენდური არის.

3) იგივე ითქმის თითქმის ყველა ქართულ ნაცვალ სახელებისათვის.

4) რომ ფორმა, კლასიფიკაცია და ერთი ნაწილი უღვლილებისა ემსგავსება სპარსულის, სანსკრიტულის და ბერძნულისას.

5) რომ სინტაქსითა და დიდძალ სიტყვებითა ქართულს თავისებური თვისება აქვს, თუმცა ზემო-სხენებული. მსგავსებანი ნებას გვაძლევს ვიგულისხმოთ სხვებიც, რომელსაც აღმოაჩენს უეჭველად უფრო დახელოვნებული მკვლევარი.

ამ ნაირად დასკვნილმა აზრებმა, რაც ბროსეს მოჭყავს გრამატიკაში, ე. ბიურნუფს შემთხვევა მისცა ამ გრამატიკის რეცენზიაში თავისი აზრი გამოეთქვა ენათ მეცნიერების შედარებითის მეთოდის თაობაზე საზოგადოდ და ქართულის ენის შედარების შესახებ კერძოდ. ბიურნუფის აზრი ამ საგნის შესახებ იმნაირადვე თვალსაჩინოა დღესაც, როგორც იყო 1835 წელს, როცა იგი გამოთქვა ამ ჩინებულმა ენათ მეცნიერმა. აი მისი აზრიც: „ბროსე თავის გამოკვლევით და იმ შედარებით, რომელიც მან დაადგინა ქართულის განკლედობის და უღვლილების ფორმებსა და ინდო-ევროპულ ზოგიერთ იდიომების ფორმებს შორის, თეორიულად დაემტკიცებინა, რომ ქართული ენა ეკუთვნის ენათა იმ დიდს განყოფილებას, რომელსაც უწოდებენ ინდო-ევროპულ მოდგმას. ჩვენ ვწუხვართ, რომ არ შეგვიძლიან გამოვთქვათ ჩვენი აზრი ამ სინტერესო საგნის შესახებ. თუ ვისმე სხვას, ჩვენცა გვსურს ეს ინდო-ევროპულ იდიომების დიდი შტო გამდიდ-

რდეს კიდევ ასალის დიალექტითა ჰყენ გვესმის, თუ რა საბუთს შესძენს ბროსეს აზრსა ქართულის ჰ სომხურის ნათესაობა, მაგრამ ამასთანავე გვგონია, ამ გვარ კვლევას კაცი უნდა შეუდგეს სიფრთხილით ჰ შეადაროს ერთმანეთს მხოლოდ ის ფორმები, რომელთა ტეშმარითი ბუნება ორისავე მხრით ნათლად არის გამოკვლეული. ჯერ კიდევ ბერეს არა სწამთ შედარებითი ფილოლოგია ჰ, თუ ამ მეტრიკების მკვლევარნი სასტიკ სიფრთხილეს არ გამოიჩენენ სხვა ჰ სხვა შედარების ჰ დასკვნის დროს, მაშინ ხსენებულ ურწმუნოებას შედარებითი ფილოლოგიისადმი საფუძველი მიეცემა.

„ჩვენ ბროსეზე ნაკლებ არა გვგონია, რომ ქართული, მაგალითად თავის ნაცვალ სახელებითა, შესანიშნავს მსგავსებას წარმოადგენს ინდო-ევროპულის მოდგმის ზოგიერთ ძველ იდიომებთან. აქ კამოზობთ მხოლოდ იმას, რომ ქართული ჩვენ იმდენად არ ვიცით, რომ ჩვენ თვითონ დავატეშმარითათ ამ მსგავსების მნიშვნელობა და ბეჭითად განვსაზღვროთ, თუ რა თვისებებით განირჩევა ეს ენა სხვა ენებისაგან, რომელთაც მას ბროსე უკავშირებს. ფოკელთვის უნდა გავსოვდეს, რომ საჭიროა არა მხოლოდ მსგავსებისა, არამედ ამ მსგავსების ბუნების აღნიშვნა, განსაკუთრებით საჭიროა აღნიშვნა ინდივიდუალ თვისებათა თვითოეულ შესადარებელ იდიომებთანისა.

„თუ ორივე იდიომი, რომელსაც ახლოკებენ ერთმანეთს, ერთსა და იმავე შტოს ეკუთვნის, მსგავსება ადვილად აღმოჩნდება ჰ ჩვეულებრივი ნიჭი საკმაო იქნება მის მისაგნებლად. მაგრამ ვიდრე შედარების საზომს არ ვიპოვნით, მანამდე არ უნდა გვქონდეს იმედი ნამდვილის სამეცნიერო დასკვნისა. ამისთანა საზომს კი ვიპოვნით მხოლოდ მაშინ, როცა ორს ენას სრულიად ჰ ზედმიწევნით შევადარებთ ჰ როცა ცხადად გავარკვევთ, რა აქვთ შესადარებელ ენებს, ერთის მხრით, საერთო ჰ მეორეს მხრით, რითი განირჩევიან ისინი ერთმანეთისაგან.“

პროფესორი ჰ აკადემიკოსი ფრანც ბოპში უფრო შორს წავიდა ამ მიმართულებაში. იგი ორს თავის სააკადემიო ლექციაში 1842 წ. დეკემბრის 11-ს ჰ 1845 წ. 23 ოკტომბრისაში ცდილობდა დაემტკიცებინა აზრი ქართულის ენის ჰ სხვა ივერიულ იდიომთა ნათესაობისა ინდო-ევროპულ ენებთან. ბოპში ამბობს: რომ დავამტკიცოთ

ბეკლეს-ბეკელი ნათესაობა ქართულსა და სანსკრიტულს შუა, ამისთვის ზირ და ზირ უნდა მიემართათ სომხურ ენას კი არა, თვითონ სანსკრიტულს, რომელთანაც ქართულს ჰქონეს საოცარი მსგავსება აქვს ენის ორგანიზმის უველა ნაწილებში, სასელთა ცვლილებაში, შედარების სარისსეში, ნაცვალსაყლიან ბირებსა და განკლეფობაში, ზმნა-უღვლილებაში, პირთა, რიცხვთა, დროთა და დასვრათა ნიშნებში. ამ მხარეთა მსგავსების განმარტება შეადგენს ჩემის მსჯელობის საგანსაო. მეორე და-რქვს ქართულ ენას სანსკრიტულს, ამასთანავე კმარობს მარტო ეტიმოლოგიურის ან მორფოლოგიურის ნაწილის შედარებას და უეუზადლეოდ სტოვებს ფონეტიკურს ნაწილს, საბეკრალთ სისტემას და ქართულის ენის კანონებს, ურომლისოდაც ყოვლად შეუძლებელია ენების მეცნიერულად შედარება.

ამ შედარების საზნად ბოძებს გაუსდა დ-რ როზენის გრამატიკული კვლევა ჭანთა, მეგრელთა, სვანთა და აფსაზთა ენის შესახებ, თუმცა როზენი თავის წერილებში არაფერს ამბობს ხსენებულ ენების ინდო-ევროპულ ნათესაობისას, პირიქით საერთო კილო მისის კვლევისა ადვილად ეკავიერების სულ წინააღმდეგსა. ბოძში ამ შედარებითს კვლევაში ჭეშმარიტად საოცარის მისვილ გონიერებით ცდილობს დამტკიცოს, რომ მის მიერ კავკასიის ენებზე წოდებულს სამხრეთ-დასავლეთის იდიომებს, რომელნიც შეადგენს ივერიულ ჯგუფს, სახელდობრ ქართულს, მეგრულს, ჭანურს, სვანურს აქვს მჭიდრო კავშირი სანსკრიტულ ენასთან. მართლაც, ბოძში მორტანილი საბუთები და ის მაგალითები, რომელსაც იგი გვიჩვენებს თავის აზრის დასამტკიცებლად, ადვილად დაიფთხიებს მას, ვისაც შემთხვევა არ ჭქონია ასლო გასცნობოდა ხსენებულ ენებს. რასაკვირელია, ბოძში არ ამტკიცებს, რომ ქართულს ენას თავის მონათესავე იდიომებურთ ჭქონდეს სანსკრიტულთან ისეთი კავშირი, როგორც მაგალითად ახალ ინდოურ იდიომებსა, ესე იგი, რომ იგი იყოს უშორესად განვითარებული შტო საერო ენისა, რომელიც დაცულა გედას ბეკლ საგალობლებში და დასდებია საფუძვლად სანსკრიტს, როგორც მწიგნობრულს ენასა. ამ აზრს უველა დაერწმუნებოდა, ვინც კი ცოტად მაინც იცის ამ ენათა აგებულება. ბოძში ფიქრობს რომ ქართულ ენას თავის მონათესავე იდი-

ომებითურთ ინდო-ევროპული სასიათი აქვსო. თუ ეს მართლაცაა, უნდა აღვიჩინოთ, რომ ბოჰმი დიდად სცოდავს შედარების სამეცნიერო მეცოდის წინაშე, როცა სსენებულს იდიომებს უახლოვეს მხოლოდ სასწავრიტსა, იმ განზრახვით, რომ იზოგოს მათ შორის ინდო-ევროპული ბუნება, რადგან, თუ ივერიული ენები მართლაც ინდო-ევროპულ ენათა დიდ ჯგუფის რგოლენია, სიმართლე არ გვაქვს შევადაროთ ცალ-ცალკე ფორმები მარტო ერთ ინდო-ევროპულ ენას და იმავე ოჯახის სხვა წევრებს კი ყური არ ვათხოვოთ; კიდევ უფრო ნაკლები სიმართლე გვაქვს ვივაროთ მისთანა ენა, რომლის უსზო ასონი ერთის მხრით თავისუფრად განვითარებულა და მეორეს მხრით ძალიანაც შეცვლილან.

ბოჰმის უცილო ღვაწლი ის არის, რომ არა ჩვეულებრივის მახვილგონიერების, გამჭრიახობის, კომბინაციის ნიჭისა და სასწავრიტის ცოდნის წყალობით მან თავი მოუყარა ქართულ ენის ინდო-ევროპულის ბუნების დასამტკიცებლად ყველა საბუთებს, რის გამოტანაც კი შეიძლებოდა. ერთის სიტყვით, თავის შრომაში ბოჰმა გამოთქვა, რის თქმაც შეიძლებოდა სსენებულის მიმართულების სასარგებლოდ და, თუ შედეგი, ავტორის მოულოდნელად, უკუთქმული გამოვიდა, კვლევის ზიზანი მინც მიგნებულა. ამ უკუთქმულ სარგებლობას გარდა, ბოჰმის ნაკვლევს ნამდვილი ღირსებაც აქვს; ამ შრომაში ბოჰმი მარტო ქართულის ენის ფორმების შედარებას კი აღარ კმარებს, ხშირად ურადლებას ატევს ჯანურ-მეგრულ-სვანურსაც, რომლის გრამატიკულ ფორმებს ერთმანეთს დარებს; ამ ივერიულ ენათა ჯგუფის გრამატიკულ აგებულებაზე ბოჰმის შრომაში გაფანტულია ბევრი მოსწრებული განმარტება, რომელიც ჭეშმარიტად შეჭფერის ამ არა ჩვეულებრივს ღისგვისტსა.

ბოჰმის შემდეგ არა ვის ისე განსაკუთრებულად არ განურჩევია ქართულის ენის ინდო-ევროპული ხასიათი; ბოჰმა თავის ნაწერებით დაარწმუნა კი არა, პირიქით, ვისაც სწამდა ქართულის ენის ინდო-ევროპული შთამომავლობა, იმათაც კი აფიქრებინა, რომ ამ გვარის აზრის დასამტკიცებელი საბუთი ცოტა იყო მის თხზულებაში.

მეორე მიმართულება, რომელიც იყო და აღლაც არ მოსწონილა,

ქართულს ენას მის იდიომებითურთ აკუთვნებს თურანის ენათა ოჯახს. ჟგელაზედ უფრო თამამად ეს აზრი წარმოსთქვა მაქს მიულერმა თავის ენათა კლასიფიკაციაში, თუმცა კმარობს საზოგადო აზრებსა და რაკიითარი საბუთი თავის აზრის დასატყობებელად არ მოჭყეავს. ქართულს ენას, როგორც სხვა კავკასიურ ენებს, მ. მიულერი უწოდებს დაშორებულ ანუ დაფანტულ ენებს თურანის ოჯახობისას; მეორე ადგილს ეძახის გადაშენებულ კოლონიებს თურანის ოჯახის ენებისას. ამ სახელებისაგან სჩანს, რომ მას მიაჩნია ქართული და ჩრდილო-აღმოსავლეთის ენები კავკასიის მარტო დაშორებულ ნათესავეებად თურანის ოჯახისა. —

საზოგადო მიმოხილვის შემდეგ მიულერი განიხილავს კავკასიის ენებს და ხაზსხებს, რომელთა შესახებ კვაწუებს მოკლე ისტორიულსა და გეოგრაფიულ ცნობებს, მომეტებულ ნაწილად გი კლამროტისა და როზენისა მეტრ.

მიულერი ჭეოფს კავკასიის ეველა ტომებს ორად: I, საკუთრად კავკასიის ტომები, რომელთა ენებსაც ეძახის მკვიდრთა ენებსა, — ეს ტომები ცხოვრობენ უხსოვარ დროდამ იმ ადგილებში, სადაც დღეს მოსახლობენ; II, სხვა ტომები, რომელნიც უფრო გვიან მოსულან, როგორც ქართველები, რსები და აგრეთვე თურანის ტომებიცა — ბასიანნი და სხვანი. ეველა ენებს, ხაზსხებისა არ იუოს, მიულერი ჭეოფს ორად. შირველს ეძახის ქართველთა შტოს, რომელსაც კიდევ ჭეოფს ოთხ შტოდ: I, საკუთრად ქართველები, მკვიდრნი ქართლისა, კახეთისა და იმერეთისა; II, მცხოვრებნი სამეგრელოსი, ოდიშისა და გურჯისტან(?); ივინი მკვიდრობენ ძველს კოლხიდაში და მათ ენას აქვსო ანლო ნათესაობა ჭანურთან; III, სკანები, რომელნიც მკვიდრობენ კავკასიის აღების სამხრეთ ფერდობზე და რომელნიც უცდილოდ ქართველთა მონათესავენი არიანო. მათ ენას ბეერი განსაკუთრებული თვისება აქვს ჰეგრულ-ჭანთა ენასთან შედარებით, მაგრამ ამასთანავე დიდძალი რიცხვი მსგავსის ფესვების, სიტყვების და გრამატიკის ფორმებისა ადგილს აძლევს მათ ქართველთა ოჯახობის ენათა შორის. IV, ქართველთა ტომის უგანასკნელს დასავლეთის შტოს შეადგენენ ჭანები, რომელთაც თუჩქინი

ლაჟებს უწოდებენ. მ. მიუღერი გვაუწყებს მოკლე ისტორიულ და გეოგრაფიულს ცნობებს ამ ტომის და მათ სამკვიდრო ადგილების შესახებ კლავროტის Asia polyglotta-ს მიხედვით, სიდიგანც მოგვებს შემდეგი სიტყვები: „ჭანების სამკვიდრებელი ზონტოში გაერთილებულია ტრაპიზონიდაში, შავის ზღვის გაყოლებაზე, ჭოროხის შესართავამდე; სოფო ჭოროხის განოფს მას გუერიისაგან. მათი ენა საკმაოდ უხსლოვდება მეგრულს; საშუალ საუკუნოებში ჭანებმა თავიანთი სახელი მისცეს ჭოროხიდაში ჩრდილოეთისკენ ფაზისამდე მრთელ მსარეს, რომელიც მაშინ ჭანეთის სამეფოს შეადგენდა. პროკოპი და აკათი [ბიზანტიელი მწერლები] ერთხმად მოწმობენ, რომ ჭანები ძველ კოლხთა შთამომავალნი არიანო. ამიტომაც საფიქრებელია, რომ, რასაც ძველად ამოხდენ ეკვიპტელთაგან მათ შთამომავლობისას, სულ ზღაპრია, რადგან არც ჭანურში, არც მეგრულში და არც ქართულში არავითარი ნათესაობა არ იპოვება ეოფეთურთან, რომელშიც ძველის ეკვიპტურის ენის ნაშთი მრავლად არის. შავის ზღვის აღმოსავლეთის ნაპირის მცხოვრებთა სახესაც არავითარი მსგავსება არა აქვს აგრეთვე ეკვიპტელთა სახესთან, რომელიც ზედმიწევნით განცნობილი გვაქვს ჭანდაკ-მსტერობის ნიმუშებითა.

მერმე მ. მიუღერი ისტორიულ-გეოგრაფიულად განისილავს მთიელთა ტომებს, კავკასიის მკვიდრთა და მათ „სამკვიდრო ენებს“. ამ ჯგუფს მიუღერი ჭყოფს სამ შტოდ: ა) აღმოსავლეთისა ანუ ლეკების ენები, ბ) საშუალო ანუ შიდაელებისა და გ) დასავლეთის ანუ ჩერქეზ-აფხაზებისა.

ამით ათავებს მიუღერი კავკასიის ენათა მიმოსილვას. სამწუხაროდ, ავტორი ფაქტებით ვერ ამტკიცებს თავის აზრს ქართულის და საზოგადოდ კავკასიის ენათა ნათესაობისას თურახნის ენებთან, მაგრამ რადგან თავის „ლექციებში ენის მეცნიერების შესახებ“ ამ ნათესაობისას აღარაფერს ამოებს, შეიძლება თვითონვე დარწმუნდა შემდეგ, რომ ცოტა საბუთები იყო ამ გვარის კავშირის ჩამოსაგდებად.

ენათ მეცნიერებაში არსებობს კიდევ მესამე აზრი ქართულის ენის შესახებ. ეს აზრი ჭეშმარიტებაზე უფრო ახლო მგონია. იგი რაცხს ქართულს ენას, კავკასიის სხვა ენებთან ერთად, განკერძოებულად ანუ „ენათა ცალკე მდგომარე ჯგუფად“. ეს აზრი,

რამდენსაც უფრო გვიოხრებთ ქართულს ენას, იმდენს უფრო ბევრ მომს-
რეს იქნის ენის მეცნიერება შორის; ამ მიმართულების მომსრეებელ
ითვლებიან აგრეთვე პირველ ხარისხოვანი ევროპელი ენათ მეცნიერ-
ნი. ეს აზრი უკვე გამოთქვა კლაპროტმა: თუმიცა ქართულს ენას დიდი
მსგავსება აქვს ინდო-გერმანულ ზ სსვა, განსაკუთრებით ჩრდილო-
აზიის, ენებთანა, მაგრამ იგი უნდა ჩაითვალოს მაინც როგორც გან-
კარგოებული გვარი ენისა, რომელიც განსხვავდება ყველა ცნობილ
ენებისაგან ფესვებითაც ზ გრამატიკითაც. ამ გვარსავე აისრს ადგანან
შლეისერი, პოტტი, ლეჰსიუსი, ფრ. მიულერი, ეშპეი ზ შპიგელი,
რომელიც აბოლოებს თავის წერილს ქართულისა ზ სსვა კავკასიურის
ენების შესახებ ამნაირად: „თუმიცა ზედმიწევნით არ ვიცით კავკასიის
ენები, მაგრამ ორი რისამე სარწმუნოდ დამტკიცება მაინც შეიძლება:
ერთი ის, რომ ყველა ენაი მეტნაკლებობით ენათესავენთან ერთმან-
ეთს, რადგან, თავისებურებასთან ერთად, აქვთ აგრეთვე ზოგი ერთი
საერთო განმასხვავებელი თვისებანი; მეორე ისა, რომ იმათ არავითარ
ნათესაობის გავშირი არა აქვთ არც ერთის ენის ოჯახსთან, არც ინ-
დო-გერმანულთან, როგორც უწინ ცდილობდნენ დამტკიცებას, არც თურ-
ქულ-თათრულთან, რომელთაგან კავკასიელები ფიზიკურ თვისებითაც
განსხვავდებიან. ამ ენებში ვსედავთ სრულიად განსაკუთრებულ ოჯახს
ენებისას, რომელთაც უწინ ეწირათ უმეტესი ადგილი ვიდრე ასლანა.“

ამნაირივე აზრი დამსკვნებისა მე ივერიის ენათა მორფოლოგიისა
განსილვამ. ეს აზრი მე უკვე გამოიმთქვამს: პრეფიქსით სიტყვათა წარმო-
ებას მოუპოვებია ყველა ივერიის ენებში მოქალაქობის სიმართლე სუფი-
ქსით სიტყვა-წარმოებასთან ერთად მეთქი, მაგალითად: ზმნათა უღვლი-
ლებში პირადი ნაცვალ სასულები ჩართულია, როგორც, შემოკლებული
პრეფიქსები: 1 პირში — ე, ბ, მ, 2 პირში — ს, ჭ, ქ, გ, ჯ, 3 — პირში —
ს, უ, ხ. ჭანურ უღვლილებათა პრეფ. ო, დო, ქო, მო, ე. ემ.
სვანურშია იმავე მიზნისათვის ლი, ო, ხ, სე, ოს, ოთ; პრეფიქსების
ემ, ეჯ, ეხ, გვი, გი, ხო მიმატებით სწარმოებენ *indirecta tempo-
ra verbi directi*. ქართულს ენაში შედარების ხარისხი სწარმოებს
პრეფიქსების უ, უუ-ს საშუალებითა; რიგობითი-რიცხვითი სასულები
სწარმოებს აგრეთვე პრეფ. მე-ს საშუალებითა; *n. agentis* — სა, *n. ab-*

stracta—სი. ამგვარი პრინციპი სიტუვით წარმოებისა, რომელიც არსებობს მთელ იკერიის ენათა ჯგუფში ცხადად არღვივს ამ ენათა ინდო-ევროპულ ბ თურანულ შთამოების აზრსა. ქართულ ენას (როგორც სსკა კავკასიურ ენებსაც) არა აქვს გენეტიური კავშირი ინდო-ევროპულ ენებთან, მაგრამ შეუძლებელიც არის ჩაირიცხოს იგი ურალ-ალტაურთა შორის. ქართული, ბასკურის ენისა არიუოს ევროპაში, უთუოდ ნაშთენია ოდესმე ფრიად გავრცელებულ ენათა ჯგუფისა, რომელიც დამკვიდრებული უოფილა კავკასიის ყელზე, ვიდრე კავკასიაში და მის სამხრეთად მოვიდოდენ სემიტელთა, არიელთა ბ ურალ-ალტაელთა ტომები.

თუ წარჩინებული ევროპის ენათ მეცნიერები ჯერ კიდევ ვერ შეთანხმებულან ეროვნებაში ქართულის ენის სსკა ენებთან გენეტიურის კავშირის თაობაზე და აქამდე ემნელებათ რამე ადგილი მოუპოვონა ენათა მოაფოლოგიურ კლასიფიკაციაში, მიზეზი ღინგვისტიკურ თეორიათა ამისთანა გაუედელობისა, განუკვეულობისა ბ წარუმატებლობისა უნდა ვეძიოთ არა მარტო გრამატიკულ ფორმების (განსაკუთრებით ზმნების) სიბნელესა ბ სლართებში, არა მარტო ქართულის ენის უძველეს ნაწერ საუოთა უქონლობაში, არამედ, ჩემის აზრით, უმთავრესად, იმ გარემოებაში, რომ ქართული ენა არ არის შესწავლული ყოვლის მხრით თავის შტოუთურთ (დიალექტებით, იდიომებით და კალოებით); განუკვეუელია მისი პირადობა ბ სახე ყოველ მის განმასხვავებელ თვისებითა, რომელნიც მას განასხვავებენ, როგორც ერთს რასმე განუყოფელს, მთელს ყველა მის მსგავს ობიექტებისაგან. ამ გვარად ზღუდენილი სახე ენისა-კი ერთთავად მოსპობადა უმადურს ბ საალაუედო შრომასა, რომელსაც ესლა ეწევიან იმისათვის, რომ ადგილი მოუძებნონ მოაფოლოგიურ თუ გენეტიურ კლასიფიკაციაში იმ ენას, რომლის სახე ჯერ კიდევ სრულად გამოკვეული არ არის. მაგრამ ენის სახის გამოსარკვევად არ კმარა უძველესი ნაწერი ძეგლები; როგორიც უნდა იყვნენ ისინი, ვერ გასწევენ სახელსო ენის მაგიერობას ბ ვერ ზღუდენენ სრულის სიმიდრით ბ

სსკა ღ სსკაობით კნის ფორმებსა და ფუნქციებს; ამისთვის უფრო საჭიროა შევისწავლოთ ის ენები, რომელთა ფორმები არ აუღამავს ღ თავისუფალი განვითარება არ შეუბრკოლებია მწერლობას. დიალექტები, რომელთაც არა აქვთ მწერლობა ღ დასრულებენ მხოლოდ ენის ზირვანდელ დანიშნულებას, სასელდობრ დიალექტები, რომელნიც ისმარებიან მხოლოდ აზრებისა ღ გრძნობათა ზეპირ გამოსატქმელად, უფრო თავისუფლად ღ ბუნებრივ განვითარდებიან.

ამ შემთხვევაში ქართველთ ცომთა: ჭანების, მეგრელების, სვანების იდიომები, რომელთაც არა აქვთ მწერლობა, განსაკუთრებით საჭირონია ენის მეცნიერებისთვის; ამ ხაღსთა ზორის ენა ცსოვრობს ბუნებრივს მდგომარეობაში ღ ამ ენებს უნდა ვათსოვოთ უური, თუ გვსურს, ნამდვილად გავიცნოთ ქართულის ენის ზრდა და განვითარება, რომელიც დიალექტებში. არ შეჩერებულა მწერლობის ჩარევითა.

ამ გვარად ნამდვილი ღ სამეცნიერო საშუალება იმ ცილობის მოსასპობლად, რომელიც არსებობს აგერ ერთი საუკუნე ნახევარია, არის—გულდადებით ღ უოკელ მხრით გამოკვლევა, წინადაკე აჩემებულის თეორიების მიუხედავად, ქართულის ენისა (განსაკუთრებით მის ფონ ეტიკისა) ღ მის მონათესავე იდიომებისა, მეგრულისა, ჭანურისა ღ სვანურისა ღ აღდგენა, შედარებისა ღ დედუქციის გზით, მკელის მკელ იკერიულ ენისა, რომელიც საფუძვლად დასდებია ქართულის დარგის ხსენებულს ენებს.

IX. ქართული ენა და სომხურის დამოკიდებულება მასთან

(J-A. Gatteyras: 1) *Revue de l'inguistique*, 15 juillet 1881—*Études linguistiques sur les langues de la famille géorgienne*; 2) *L'Arménie et les Arméniens*)

ქართულის ღ სომხურის შესწავლამ ჩვენ დაგვარწმუნა, რომ დიდი ნაწილი ქართულ სიტყვებისა ღ ეკელა ძირები ეკუთვნიან განსაკუ-

თრებიტს ჯგუფს ენებისას, რომელსაც ვუწოდებთ ქართულ ჯგუფად. თუ მრავალი რიცხვი ამ სიტყვის მოიძიება სომხურშიც, ეს იმას ამტკიცებს, რომ სომხურს მიუღია ისინი ქართულისაგან, რომელიც ოდესმე დიდ-სომხეთის დიდ ნაწილზედ უნდა ყოფილიყო გავრცელებული, სანამდე იქ არიან მოვიდოდნენ. აღვანიღებთ ენაც, რომელიც მე-XIV დ მე XV საუკუნეში გიდეგ ცოცხალი იყო, იქნება ქართულს ჯგუფს ეკუთვნოდან. ქართულს ენას დიდი მნიშვნელობა აქვს სომხურის ენის შესწავლისათვის. ამიტომაც სომხურ გრამატიკის გამოქვეყნებამდე მე საჭიროდ ვცაი გამოქვეყნებოდა სრულწიგით, თუ რა ეკუთვნის ქართულ ენას, რადგან უამისოდ შედგენილი სომხური გრამატიკა მოკლებული იქნებოდა სამეცნიერო საფუძვლს დ მეთოდს. სომხურს ძლიერ ბევრი სიტყვა შეუთავისება ქართულისა დ სსვა გავასიის ენებისაგან დ ამ ენებს სომხურის სინტაქსიც უმოკემდნია.—

X. საქართველოს ისტორიული სახელწოდებანი

(M. Brosset—*Histoire de la Géorgie—Introduction*)

საქართველოდ უწოდება კავკასიის მთელი ჰქათა მხარე, სადაც ქართული ენა ძველად გავრცელებული ყოფილა დ სადაც ჩვენს დროშიც დარჩენილა, ანუ, უკეთ ვსთქვით, ის მხარე, რომელიც შეიცავს აღვანიას, ივერიას, კოლხიდას, მესხეთს დ სტრაზონისაგან მოხსენებულ ტაოების ჰქეიანას. მაშასადამე საქართველო შეიცავს მტკვრის მთელ ბასეინს დ აგრეთვე შემდეგ სსვა მომცრო ბასეინებს: არაგვისას ჩრდილოეთით; ხრამისას ანუ ჭიებისას, დებედისას დ აქსტაფისას სამხრეთით; აღვნიისას—აღმოსავლეთით; ჭოროხისას—დასავლეთით; რიონისას დ იმ მდინარეებისას, რომელიც შვე-ზღვას ერთვის გაგრამდე—ჩრდილოეთით დ ჩრდილო-დასავლეთით.

საქართველოს სამი ისტორიული სახელი აქვს. მცხეთას რომ მტკვარი შეუსვეს და მიიმათება ჩრდილოეთადგან სამხრეთისაკენ, იქვე ასლო მტკვარს შეერთვის პატარა მდინარე ქართლი, რომელსაც

მიუღია ეს სახელი, როგორც გარდმოცემა, საქართველოს ერის წინა-
პარის ქართლოსისაგან. გარდმოცემა ამბობს, რომ ეს ქართლოსი იყო
შვილი თარგამოსისა ანუ თორგომისა, რომელიც იყო იაფეცის შვი-
ლის-შვილის შვილი.

ამ ქვეყნის ერი მაშასადამე თავის წინა-პარს უწოდებს ქართ-
ლოსს, თავის თავს ქართველს და თვით ქვეყანას ქართლს ანუ საქარ-
თველოს (საქართლოს მაგიერ). ეს სახელწოდება ეკელაზე უძველესია,
ეკელაზე უფრო ზოგადი და შეიცავს უფრო დიდ სიფრცეს. მაგრამ
ახალ დროთა განმავლობაში ეს სახელწოდება ორად გაიყო, ისე
რომ ქართლი ეწოდება მხოლოდ მტკვრის ბასეისს, იმერეთის საზღვ-
რიდამ ტფილისის სამსრეთად მდებარე ადგილებამდე. საქართველო-
გი დარჩა როგორც საერთო სახელწოდება მთელის ქვეყნისა, თუმცა ეს
სახელწოდება ძვირად ისმარებოდა მეთესუთმეტე საუკუნეს შემდეგ.
ქართველების თქმულება შესასებ ქართლოსისა და მათის ეროვნულ სახელ-
წოდებისა უკუსგდები იქნებოდა მხოლოდ მაშინ, თუ ამის წინააღმდეგ
გვექმნებოდა სხვა უფრო ნამდვილი ცნობები, ან და თვით ეს თქმულე-
ბა რამე უაზრობას რომ შეიცავდეს. რადგანაც არც ერთს და არც მე-
ორე პირობას ადგილი არა აქვს, ამიტომ გონიერმა კრიტიკამ ეს
თქმულება უნდა შეიწყნაროს.

სომხები თავის მეზობლებს, საქართველო-ს ერს, უწოდებენ ვ ი რ ე
(მრავლობითი რიცხვია სიტყვისა ვ ი რ) და ქვეყანას — გ რ ა ც ტ უ ნ ე . ი .
ვირეის მკვიდრნი; აქედან წარმოსდგება ეთნიური სახელი გ რ ა ც ი . ეს
სიტყვა წარმოებს, ჩემის აზრით, სომხურ სიტყვისაგან ვ ე რ ა ნ ი ვ ე რ ,
რომელიც ნიშნავს „ზემოდ“. აქედან წარმოებს სახელები: გ ე რ ჭ ი ნ
და გ ე რ ი ა ც ი ე . ი . ი ვ ე რ ი ა და ი ვ ე რ ი ე ლ ი . ამ სიტყვების მნიშ-
ვნელობას ადვილად ავსენით, თუ მსედგელობაში მივიღებთ საქართვე-
ლოს და სომხეთის საერთიერთო გეოგრაფიულ მდებარეობას. როგორც
ქართველებმა თავის სამსრეთის მეზობლებს უწოდეს ს ო მ ე ხ ე ი და მათ
ქვეყანას ს ო მ ხ ე თ ი (ცხადია, რომ ეს სიტყვა წარმომდგარია ს ა მ ხ-
რ ე თ ი ს ა გ ა ნ), ისე სომხებმა თავის ჩრდილოეთის (ე . ი . ზემო ქვე-
ყნის) მეზობლებს უწოდეს გ ე რ ი ა ც (ჩრდილოეთის ერი) და მათ
ქვეყანას „გ ე რ ჭ ი ნ“ (ჩრდილოეთის ქვეყანა).

მესამე სახელი საქართველოსი არის გეორგია. ამ სატყვისაგან წარმოსდგება ფრანგიელების სიტყვა *Géorgie*, რუსების *Гѣрѣя*, *Гѣрѣя* (ძველქუთი ფორმა) ჰ *Гѣрѣя* (აწინდელი ფორმა) ჰ გერმანელების *Grusien* ჰ *Grusinisch*. ზოგიერთების აზრით, „გეორგია“ წარმოქმნის ბერძნულ სიტყვისაგან (გეორგოს); რომელიც ნიშნავს „მღვწის მუშაკს“. ხსენები კი ფიქრობენ, რომ ეს სახელ-წოდება მაიღო საქართველომ წმ. გიორგისაგან, რომელსაც ქართველები ძლიერ სტუმრენ თავიანთად. არც ერთი ახსნა და არც მეორე დასაჯერებელი არ არის, რადგან ერთი მხრით ქართველები სრულუბრთა არ არიან შესანიშნავი მღვწის მუშაკნი ჰ მეორეს მხრით რომლისაზე წმინდანის თავიანთის ცემის ჰ მთელ ერის სახელს შორის საკმაო კავშირი არ არის. მე მგონია, რომ ეს სახელი გეორგია წარმომდგარა სპარსულ სიტყვის გურჯისა ჰ გურჯისტანისაგან. ზირველ სახელს სპარსელები უწოდებდენ ქართველებს ჰ მეორეს — საქართველოს. აქედამ არაუბი უწოდებდენ ქართველებს „გურჯ“ და საქართველოს — „გორჯან“. ეს სპარსული სიტყვა კი წარმომდგარა უნდა იქოს მტკვრის სახელისაგან: „გურ“ ან „გურჯონ“

XI. საქართველოს ნაწილები ისტორიულ დროთა განმავლობაში

(*M. Brosset—Histoire de la Géorgie—Introduction*)

საკმაო არ არის ვიცოდეთ, რა სახელები ეწოდებოდა ძველად საქართველოს სპარსეთად, საჭიროა კიდევ ჩამოვთვალოთ მისი უმთავრესი ნაწილები ჰ ავსსნათ მათი სახელები, თუმცა კი უნდა ვავიაროთ, რომ ყველა ამ სახელების ჯეროვანად ახსნა შეუძლებელია.

დავიწყოთ აღმოსავლეთის ნაწილიდან, რომელსაც ერქვა ალოკანკი ანუ ალვანია. თუმცა ამ სახელწოდების — „ალოკანკ“-ის ახსნა ადვილი იქნებოდა იმ სომხურ სიტყვების შემწყობით, რომელიც ნიშნავს „ტბილის“ ანუ „წყნარს“, მაგრამ ამისთანა ახსნას საფუძვე-

ღი არ ექმნებოდა, რადგან ღვეკების და კასკლების წინააღმდეგ, რომელნიც ესაძღვნა ალგანიში, სრულებითაც არ იქნენ ცნობილი თავის სიწყინაობით.

ალგანიის დასავლეთის ნაწილს ქართველებმა დაარქვეს კასეთი. ვიქტორ-გადმოცემა ამბობს, რომ ეს სახელი მიუძღვა ამ ქვეყანას კასოის-საგან, რომელიც იყო ქართლოსის ერთი რვა შვილთაგანია.

მეორე საქართველოს სამეფოს ერქვა იმერეთი. ცხადია რომ ეს სახელი დაერქვა ამ მხარეს გეოგრაფიულ მდებარეობის გამო. რადგან ეს მხარე არის ღისის მთის იქით, რომელიც ქუთაისს ერთვის. საგან ქართლს და იმერეთს, ამიტომ ამ უკანასკნელს უჩვენებდნენ, როგორც ღისთ-იმერს მხარეს; აქედან წარმოსდგა იმერეთი, იმერეთი.

რაც შეეხება აფხაზეთის ან აბაშეთს, ამის თაობაზე მხოლოდ ის უნდა ვთქვათ, რომ ეს სახელი უნდა იყოს წარმომდგარი რომლისმე ადგილობრივ ენის სიტყვისაგან. ეს დასკვნა გამოიყვანა მე იმისაგან, რომ ლომსების აფხაზეთს ან ბიზანტიელების აფხაზეთს აფხაზეთი ეწოდებოდა უწოდებენ „აბაში“. ეს სიტყვა კი ჰინიშნავს „შეაგულებს ადგილს“. მართლაც ძველთა აფხაზეთი მდებარეობდა აბაშეთს და მისი მიწების შუა, სწორედ იმ ადგილს, რომელიც ესაზღვრება სამურზაყანოს შეაგულებს ნაწილს.

სამეგრელო, ძველის ქართველების ეგრიისი, სომხურად ეგრე ან ეგრისიდან, დაერქვა საქართველოს დასავლეთის ნაწილს ქართლოსის ძმის ეგრისის გამო. ეს სახელი უხმაურია, თუმცა დამახინჯებულია, სხვათაშორის, ზღინსაც, რომელიც ქვეყანას ეპასის „ეგრეთიკე“-ს და ერს—„მანრქალი“-ს. ეთნიური ზედ-შესრული „მეგრელი“ ეგრევე განიხილავს წარმომდგარია „ეგრისი“-საგან, როგორც „ქართველი“ „ქართლი“-საგან.

რაც შეეხება „კოლხიდის“ სახელს, ამის ახსნის თაობაზე ბევრი სსვა და სსვა აზრი წარმოთქმულა, მაგრამ საფუძვლიანი არც ერთი არ არის. კოლხიდად იწოდებოდნენ რიონის და ჭოროხის ბასეინები საერთოდ, როცა ეს ბასეინები შეადგენდა ერთ სამთავროს. შემდეგ კი დაერქვა ამ მხარეს კოლხიდის მადიერ ლაზიკა ან აბსაზე-

თი. მსაღოდ უკანასკნელ დროში ეს საერთო სასული დიუო კერძო სასულესად: იმერეთი, ოდიში, სამურსაყანო, აბსაჭეთი ჭ გურია. არაკითარი სარწმუნო ახსნა ამ უკანასკნელის სასულისა კერ არაკის არ წარმოუთქვამს.

ორი თვალსაჩინო სასული უნდა ჩასოვსთვალეთ კიდევ: ტაო ჭ სამცხე, რომელთაც კჭირათ ჭოროხის ჭ მტკვრის ჭეშო ნაწილები. ტაო, ცხადია, სომიების ტაიკია, რომლის სასლერები გარკვეული არ არის ჭ რომლის სასლი ასლაც ქართულს ლაზარკობს. ქსენოფონ-ტი ამ ნაწილის ერს უწოდებს ტაოსეს. სამცხე არის მესხების მამული. თუმიცა ძლიერ დასაჯერებელია, რომ ამ ერის სასული წარმოსდგა მის წინაზრის მოსახლისაგან, რომელსაც კრიტიკა აიყარებს სწორედ ამ მხარეში, მაგრამ მოუსერსებელია ამ სასულის წარმოება ქართლოსის შვილის მცხეთოსის სასულისაგან, რადგან ასეთი წარმოება მოითხოვდა უკანასკნელის მარცვლის მოკვეთას, რასაც არაკითარი საფუძვლი არ ექსტოდა. „სამქსეთო“ — სავანე არ შეიძლება ამ სასულ-წოდების წარმოება, რადგან ეს წარმოება მოითხოვს სიტყვის იმასთანვე უსაფუძვლო შემოკლებას და მარცვლის მოკვეთას. გერეთვე ნაკლანია და სრულებით უსაფუძვლოა ამ სასულის წარმოება სიტყვის „სამი-ცისე“-საგან. ამიტომაც სწობს, რომ გონიერი კრიტიკოსი ამ სიტყვის ახსნის თაობაზე დასდებდეს.

საქართველოს ის ნაწილები, რომელიც ჩვენ ზემოდ ჩამოვთვალეთ, ყოველთვის კი არ წარმოადგენდენ ერთს ზოლი ჯიგურ სსკულს. არამცთუ თვითოეულის სასლერები იცვლებოდა სწავა და სწავა დროს ჭ თვითოეული მხარე გადადიოდა სან ერთიას ჭ სან მეორე მოავრის ხელში, არამედ რამდენიმე მათგანი სშირად უცხო-ტომის მთავრებსაც დაუქურთათ. აფსაჭეთის ნაპირები, მცალათად, ძველ დროში კჭირათ ბერძნის კოლონიებს. მესოთე საუენეში ქრისტე. აქედ ეს მხარე საქართველოს მოჭვლავა საბერძნეთში და შემდეგ ისევ დაუბრუნა, როგორც მზათკეა გორგასლანის ცოლისა, რომელიც იყო საბერძნეთის იმპერატორის ქალი. ეს მხარე შეიქმნა თავ-შესაფარ ადგილად იმ მეფეებისათვის, რომელთაც გასარჯულები მესულისები აქვეუბდენ შუა საქართველოში. მერმე ეს მხარე თავისუფალი გასდა და

მეათე საუკუნეში აქედამ გამოვიდნ ის მთავრები — დიდი ზაგრატიონები, — რომელთაც დააარსეს ქართლ-აფხაზეთის სამეფო.

იმეგრელო, მურეთი, სამცხე, გურია და ტაო შევიდნ ფარნავაზის სკიპტრას ქვეშ მეოთხე საუკუნეში ქრისტეს წინაჲ. შემდეგ ეს მხარეები, გოლსიდის სასულით, ბოსფორის და ზონტის სამეფოს ნაწილი გახდა და საბერძნეთის გავლენის ქვეშ ჩავარდა. აქ შეიხიზნენ გორგასლანის ზირველნი შთამომავალნი. ღაზიგის სასულით ეს მხარე ორმოც და ათის წლის განმავლობაში წარმოადგენდა საბერძნეთსა და სპარსეთს შორის ბრძოლის ველს. საგანი ამათის ბრძოლისა იყო ღაზიგის დაპყრობა. მერმე აქ ნელ-ნელა დამუარდა ზაგრატიონების მთავრობა. თუმცა წინა-პირველად ეს ზაგრატიონები სომხები იყვნენ, მაგრამ აფხაზებთან და ივერიელებთან დამოუკრების გამო თან და თან გაქართველდნ. შუა საქართველოში მესულმანების ბრძანებლობის გამო ზაგრატიონებმა ველარ შეიძლეს გადასულიყვნენ ტაოასა და სამცხეს იქით. აქ ისინი ამოწყდნ და ეს ადგილები გადავიდა აფხაზეთის მეფეების ხელში, რომელთაც ეს ადგილები ტაძრებით და სსვა შენობებით მოჭფინეს, ნელ-ნელა გაიწიეს დასავლეთიდან ქართლისა და კასეთის დასაჭერად.

ეს უგანასკნელი სამეფო წარმოსდგა დასავლეთის ნაწილისაგან ბჰელის ალვანიისა, რომელიც ეგრე შეენიერად აქვს აწერილი სტრაბონს და რომელსაც ცნობთ შემდეგის ნიშნებით: ალვანიის და ივერიის საზღვრად ხსენებული გეოგრაფი უზენებს კირნოსის ანუ კირტოსის მდინარეს ე. ი. ქართველების მტკვარს; ამ მხარეს რწყავს მდ. ალაზონიუსი, ე. ი. ალაზანი; აქვე მოისხენებს კამბიზენს ე. ი. კამბეჩოვანის მინდორს, რომელიც აწინდელის უარაღმის (უარაიზი) და შირაქის მინდვრები არის. — სტრაბონი ამ ადგილის აწერილობაში მოიხსენებუეს ღვინის სიუხვეს, რომელიც დღესაც შეადგის კახეთის შესანიშნავს თვისებას. — როცა მეექვსე საუკუნეში წმ. დავით გარეჯელი მოვიდა კახეთში, იქ დასვდა მას სომხის მთავარი. მეათე საუკუნეში ერთმა ადგილობრივმა მთავართანმა გაავრცელა აქ ქართლმადიდებელი სარწმუნოება და ბოლოს, მრავალ ცვლილებათა შემდეგ, ეს სამეფო შეუერთა საქართველოს დავით აღმაშენებლისა. ამ მდგომარეო-

ბაში დარჩა კასეთი მეთორმეტე საუკუნის დასაწყისიდან 1469 წლამდე.

გაკვერთ მოვისხენიოთ, რომ ალვანია სსუა და სსუა დროს სსუა და სსუა მსარეს ერქვა. 1) სტრაზონის დროს ალვანია შეიცავდა ქართველების კახეთს და დანესტანს. ამ ალვანიის მეფემ ორეზესმა შეჭრიბა აქ ჯარი 70,000 კაცი ზომების წინააღმდეგ. 2) ალვანია გააქრისტიანა წინა პირველად წმ. ელისემ, წმ. თადეოზ მოციქულის მოწაფემ და შემდეგ უქადებდა ქრისტიანობას წმ. გრიგოლ განმანათლებელი. კათალიკოსი იყო აქ შთამომავლობით სომეხი. მაშინ ალვანია შეერთებული იყო სამხრეთ საქართველოსთან და თანაც ერთი სულიერი მწყემსი ჰქავდათ. 3) სასანიდების ალვანია, რომელიც ეჭირათ სპარსეთის სამეფო შთამომავლობის მთავრებს. ამათი შთამომავლობა და ტახტზე ასვლის დრო მხოლოდ სომხის ისტორიკოსს მოსე კალანკატოვს აქვს აწერილი. 4) ალვანია ქორიგოზ-ზაგრატონებისა, *) რომელთა საცახტო ქალაქი იყო ღომი ტაშირნი. აქ ქორიგოზ ზაგრატონები თითქმის ორასი წელი შეუმჩნეველად ცხოვრობდნენ. შემდეგ კასეთის ჰატარა მეფეებს შეერივნენ და დავით აღმაშენებლის ძლიერ-მოსილობამ სრულებით გააქრო ქორიგოზ ზაგრატონები.

სიტყვას „სომხეთი“ აგრეთვე ორნაირივე მნიშვნელობა აქვს ქართულად: ეს სიტყვა ჯერ ნიშნავს ნამდვილ სამხრეთს, რომლის თხუთმეტი თემი აუწერია მოსე ქორენელს თავის გეოგრაფიაში. ეს სახელი ჰქვია აგრეთვე საქართველოს სამხრეთის ნაწილს, რომელიც ხშირად გადასულა ხან სომხების და ხან ქართველების ხელში და შეიცავდა ტაიკს და გუგარკის თემებს. როცა ეს მსარე სომხეთის მეფეების ან მთავრების ხელში იყო, მაშინ სომხები უწოდებდნენ საქართველოდ — „ვრატან“ და როცა ქართველების ხელში გადავიდა, მაშინ ქართველები უწოდებდნენ სომხეთად. დავით აღმაშენებლის შემდეგ ეს მსარე აღარ მოსცილებია საქართველოს.

*) „ქორიგოზ“ ბერძნული სიტყვაა და ნიშნავს „მეფის მონაცვლეს“, „მეფის მოადგილეს“. ამ ტიტულს ატარებდნენ კახეთის მთავრები მე-VIII საუკუნიდან მე-XI საუკუნემდე (იხ. დ. ბაქრაძე — ისტორია საქართველოსი, გვ. 278.).

ამისთანა იყო საზღვრები იმ ქვეყნებისა, სადაც ბრძანებულებდნენ ქართველი მეფეები. მაგრამ ყველა ეს ქვეყნები იშვიათად ყოფილან შეერთებული მათ სეპტრას ქვეშ, სანგრძლივად კი არასოდეს, რადგან ქართველ მეფეებს იმდენი ძალა არ ჰქონდათ, რომ სრულებით უზრუნველ ეყოთ თავისი დამოუკიდებლობა. ამ ნაირად სსვა და სსვა დროს აფსაზეთის, არტანუჯის მხარე და მთელი ლაზიკა ჩავარდნენ ბერძნების გავლენის ქვეშ; შუაგული საქართველო მერვე საუკუნიდამ მეთარმეტრედ მესულმანებმა დააპყრეს, თუმცა ბაგრატ მე-IV ორჯელ გამოჰტლავა მათ ტივილისი; დავით მე-II-დგნ მოხგოლბამდე მთელი ყარაღა, შირვანი და დაღესტანი ქართველ მეფეების მესარვე გახდა; თვით ტრპიზონმა კვლარ გაუძლო თამარის ჯარებსა და ბოლოს, საქართველოს უკანასკნელ გამოღვიბების დროს, მთელი ქვეყანა ღარსადი დაწეული რასხამდე დაემარჩილა მამაცს და დაუღალავს ერკლე მე- II-ს. ყველა ამ ცვლილებათა სრულის სურათის დასასაჯავად საჭირო იქნებოდა მოცკოთსრო აქ საქართველოს მთელი ისტორია ოცის საუკუნის განმავლობაში.

XII. საქართველოს ისტორიის წუარობი

(M. Brosset—Histoire de la Géorgie—Introduction)

უმათარესი თსზულენი, რომელნიც შეადგენენ საქართველოს ისტორიის საფუძველს, არიან:

1) ქართლის ცხოვრება, რომელიც ორიგინალად ცნობილია და აქამდე კი მეფე ვასტანგ VI-ს აწერდნენ. 2) იგივე თსზულენა. შემოკლებულად ცდათარგმნილი სომხურად მეცამეტე საუკუნეში; შეიცავს საქართველოს ისტორიას 1125 წლამდე.

3) იგივე ქაზთლის ცხოვრება, შემოკლებული ვასტანგ VI მის განუშტის მიერ. ეს თსზულენა განიყოფება ორ ნაწილად: პირველი შეიცავს საქართველოს ისტორიას 1469 წლამდე და მეორე ცალცალკე ისტორიას საქართველოს სსვა და სსვა სამეფოებისა და სამთავროებისა 1744 წლამდე.

4) ქორონიკონი იმავე ავტორისა 1201 წლიდან 1755 წლამდე.
5) საქართველოს ისტორია უარსაღან გორგიჯანიძისა, საქართველოში ქრ. სტიანოზის გავრცელებიდან 1703 წლამდე.

6) საქართველოს ცხოვრება სესნია ჩსკიძისა, 1659-დან 1737 წლამდე.

7) საქართველოს ცხოვრება ზაზუნა ორბელიანისა, შეადგენს გაგრძელებას სესნია ჩსკიძის თხზულებისას 1755 წლამდე.

8) თექვსმეტი სიტყვა კათალიკოზის ანტონ I-სა საქართველოს ისტორიის შესახებ.

9) ქართლის ცხოვრება უსასკლო ავტორისა, გამოცემული 1831 წ. ზაქარეის ასაუტ საზოგადოების მიერ და სელასლაგ გაღათარგმნა-ლა ფრანციულად ჰეტეროურგის სამეცნიერო აკადემიის შემუშავებაში, შეიცავს ქორონიკონისა, სიგელეპიდან გამონაკრესს და დიდ-მოურავიანსა (ის. ჭეშოძე, № 18).

ამ ცნობა თხზულების, რომელიც შეიცავს ან სრულს ისტორიას და ან რომელიმე გრძელ პერიოდის ისტორიას, უნდა დაეწესტოს:

10) ქართველ წმინდათა ცხოვრებანი სსვა და სსვა ავტორებისა.

11) მართლმად, ანუ შესსმა რაოლენთაშე ქართველ წმინდათა, კათალიკოზის ანტონ I-სა.

12) წყობილ-სიტყვაობა, იმავე ავტორისა. ეს წიგნი ლექსად დაწერილია და მოისსენიებს ეკლესიამ ქართველთა, რომელთაც რომელ-სამე ასპარეზზედ თავი უსასკლესათ. (დაბეჭდილია ტფილისს, 1353 წ.)

13) მოხალფა წმინდათა და სსვათა აღმოსავლეთის ადგილთა, ქართლის მთავარ-ეპისკოპოსის ტიმოთესაგან. 1755 და შემდგომ წლებში. (დაბეჭდილია ტფილისს, 1852 წ.)

14) მიმოსულა ანუ მცნავრობა იონა რუისის მიტროპოლიტის მეთვრამეტე საუკუნის დასასრულს ეპროპას და წმინდათა ადგილთა. დაბეჭდა ტფილისს, 1852 წ.)

15) შემოკლებული ისტორია მეფეთა გიორგის VIII-სა და კოსტანტინე III-სა.

16) აზოვი თამარისა და მეფე თეიმურაზ I-სა, ლექსად თქმული გასტანგ V-ის ძის აწილ მეფისაგან. (უკანასკნელი ნაწილი დაბეჭდილია ტფილისს, 1853 წ.)

17) ამბავი შაჰ-ნავაზ I-სა და მისის შვილის ჯიჰანშაჰის კახეთში, თქმული ლექსად ფეშანგის მიერ.

18) დიდ-მოურავიანი, ესე იგი, ამბავი დიდის მოურავის გიორგი სააკაძისა, თქმული ლექსად მისის შვილის-შვილის, ტფილელ მიტროპოლიტის იოსების მიერ. (დაბეჭდილია ტფილ., 1851 წ.)

19) ამბავი ფასტანგ VI-ის უკანასკნელ წლებისა, ლექსად თქმული დავით გურამიშვილს მიერ.

20) ამერეთის მეფის სოლომონის ომი აფხაზებთან, აწერილი პროზით და ლექსით.

21) რუსის ბრძოლა იმავე მეფის დროს, ლექსად თქმული მეგრულ პოეტის გიგეჭკორის მიერ.

22) ერეკლე მეორის ცხოვრება 1783 წლამდე, თქმული ომან ხერხეულიძისაგან.

რამდენიმე ისტორიულნი თხზულებანი სხვა და სხვა ავტორებისა და სხვა და სხვა სივრცისა და მნიშვნელობისა, რომელნიც შეეხებიან ცალკე პირებს ანუ ფაქტებს.

23) ასალ დროის ისტორია, შედგენილი ბატონის შვილების დავით და ბაგრატის მიერ.

24) სიგელები, გუჯრეთი და სხვა ნაშთილი დოკუმენტები.

25) ღებ წარწერები ხატებისა და საეკლესიო სამკაულებისა.

26) ზედ წარწერები შენობებისა და სასაფლაოებისა.

27) შველი ფულები და სხვა და სხვა ნაშთები.

28) მრავალი ცნობები მოიპოვება სომხურ თხზულებებში, მაგალითად მოსე ხორენელისა და ლაზარე შარბელისა, კორიუნისა და დეონდისა, სეპეოსისა და აონა კათალიკოსისა, უსთანეს ურჭაელის და აზოლიკისა, არისტაკესი და გართან დიდისა, მათე ედესელი-სა და სტეფანე ორბელიანისა, კირაკოსისა და მალაქია აბელასი და სხვათა თხზულებაში. რასაკვირველია, არც ერთ ამავთავანს არ აქვს საგნად განსაკუთრებით საქართველოს ისტორია, მაგრამ იმათი ცნობები ძლიერ საფუძვლიანი, მართალი და ბეჯითი: მე დიდად ვისარგებლე ამ ცნობებით საქართველოს ისტორიის პირველ ნაწილისათვის.—

29) ამ წყაროებს შევსებენ, როგორც მესულმან ისტორიკო-

სეპის ცნობები, აგრეთვე დაბეჭდილი თხზულებანი რამდენისაჲე ქართველებისა ჭ ევროპიელებისა, რომელთაც სელი მიჭევეს საქართველოს ისტორიის კრიტიკულ შემუშავებას. ყველა ამაჲს აგრეთვე უნდა დაუმტოთ მრავალი ევროპულ მოგზაურების ნაშრობანი ჭ რამდენი-მე საეკლესიო მწერლების ძლიერ სასარგებლო გამოკვლევანი.

30) რადგან არაბულ, თათრულ და სპარსულ თხზულებების წაკითხვა მე არ შეემძლო, ამიტომ ვისარგებლე შემდეგ მუცნიერების თარგმანებით ჭ კრიტიკულ შენიშვნებით: სენ-მარტენის მდიდარ შენიშვნებით შესასებ ორბელიანების ისტორიისა, ოტომანთა იმპერიის მშენიერ გამოკვლევებითა დეჭრემის მიერ (შარიყის აზიურ ჟურნალშია, 1849 წ.), ჩემის ამხანაგის დორნის გამოკვლევებითა, პროფესორის გოტვალდის თარგმანებითა ჭ სსვ. წიგნით ქართველებაც მომცეს მასალები: ბატონიშვილმა დავითმა თავისი თხზულება „Исторія о Грузинъ“ (შეტერბურგი, 1805 წ.) და თავისი ნარკვევი (ტაილ. 1800 წელს), ჭ შეცნიერმა ბატონიშვილმა თეიმურაზმა თავისი „ისტორია ივერიისა ანუ გიორგიისა ანუ საქართველოსა“ (შეტ. 1848 წ.). სამართლიანობა მოითხოვს მოვიხსენიოთ აქ ვრცელი გამოკვლევა ვივიენ სენ-მარტენისა: ა) ისტორიული გამოკვლევა კავკასიის ძველ გეოგრაფიის თაობაზე (შარიყი, 1847 წ.); ბ.) გამოკვლევა კავკასიის წინაპირველ ერების თაობაზე (შარ. 1847 წ.) ჭ გ) მრავალნი გამოკვლევანი შესახებ ალანებისა, თეთრ ჭუნებისა, ლაზიკისა ჭ კავკასიისა მეთე საუკუნეში. აი რა მასალა მქონდა მე ხელში ქართველ ორიგინალ ისტორიკოსების კრიტიკულად განსილვისათვის.

VIII «ქართლის ცხოვრება»

(M Brosset—Histoire de la Géorgie—Introduction)

ჩვენს წინა წერილში ჩამოთვლილ წიგნთა შორის ყველაზედ უფრო თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს „ქართლის ცხოვრებას“, რომელსაც შეცდომით აკუთნებენ სოლმე მეფე გახტანგ მე-VI-ს. ეს წიგნი

ეკლავს, უმკლავს, ეკლავს უმკლავს, თუმცა შეიცავს საქართველოს ისტორიის მსოფლად მე-XVII საუკუნის დამდეგად. ეს ერთადერთი წიგნია, რომელსაც არ ეტეობა, რომ ერთ დროს იქონი შედგენილი. ეს წიგნი ის წყაროა, რომლიდანაც ამოღებულია უოველივე, რაც კი თქმულა [1858 წლამდე] საქართველოში და ევროპაში ქართველ ერის შთამომავლობის შესახებ. რომ ამ მატინეს უსაფუძვლოდ მაჩვენებ სოფლე მეფე ვასტანგ მე-VI-ს, აი ამის დამტკიცებანი. ჯერ ეს უნდა გოქავთ, რომ შეუძლებელია 1675 წელს დაბადებულს ვასტანგს, თუ კი უწინდელი მასალები არ ექნებოდა, დაეწერა იმისთანა მატინე, რომელიც შეიცავს, არა თუ წარდგენის დროთა გარდმოცემას, არამედ ისტორიულ ფაქტებს მეოთხე საუკუნისას ქრისტეს დაბადებამდე. ამისთანა მასალები საქართველოში მართლაც არსებობდა ვასტანგის წინადა, და არა ვითარცა განცალკევებული ცნობები, არამედ ვითარცა მატინეს მთელი წიგნები. ამას მოწმობენ სომხის ისტორიკოსები მესტიარ ერეკლი, რომელსაც ასახელებს ვართან დიდი, მესტიარ აირიკანქელი, თვითონ ვართან დიდი და სტეფანოზ ორბელიანი. ეს მესტიარის სწორდენ მე- XII და მე-XIII საუკუნეებში, და ამოავენ, რომ მათ უვითსვთ ქართული მატინე. სტეფ. ორბელიანი იმასაც დასმენს, რომ ამ მატინეს უწოდებენ „ქართლის ცხოვრება“-ს, სწორედ იმ სახელს, რომლითაც ცნობილია ჩვენგან დასახელებული მატინე. ამას გარდა დოსითეოზ, იერუსალიმის პატრიარქი, რომელიც ყოფილა სამეგრელოში 1659 წ., ამოაბს, რომ სამეგრელოში გნასყო ქართული ძველი ისტორიის წიგნი, რომელიც შეუდგენიაო აფხაზეთის მეფეს ბაგრატსაო. პატრიარქის სიტყვით, ეს ბაგრეტი სცხოვრობდა 991 წ. ქრისტეს დაქვდ. მასხადადე ეს ყოფილა ბაგრეტი მე-III...

ამას გარდა „ქართლის ცხოვრებაში“ ნახსენებია აფხაზეთის ისტორიის წიგნი, ძველი წიგნი ქართლისა და მეფეთა წიგნი მე-X საუკუნისა, მე-XII-ის დასაწყისისა და მე-XIII-ის ნახევრისათვის. თვითონ ვასტანგიც სრულებით არ ჩემულობს ამ მატინეს შეთხზვას და არც სხვა და სხვა მასალებისაგან შედგენას. წინააღმდეგ ამისა იმ მატინეს წინასიტყვაობაში, რომელსაც ამ მეფეს აგუთნებენ, ნათქვამია რომ ვასტანგმა მსოფლად ბრძანა შეკრებილიყო, საცა კი ყო მკელად

მატიანეები: „შეკრიბნა მეცნიერნი კაცნი და მოიხვნა, რაც რომ ქართლის ცხოვრებანი ჰქონა ღ კვალად გუჯარნი მცხეთისანი, გელათისანი და მრავალთა ეკლესიათა და დიდებულთანი, და შეამოწმეს. . და სსვაცა წერილნი მოხვნეს“... ამ სიტყვებიდან ცხადად სჩანს, რომ ვასტანგმა მსოფლოდ შეაგერუნა სსვა და სსვა მატიანეები და ცნობანი, რომელნიც მოიპოვეს მის დროს საქართველოში, მაგრამ განსეული იყო და მსოფლოდ დაურთო რამდენიმე წერილმანი ცნობანი, რომელიც ავლდა უწინდელ მატიანეებს. ჩვენის აზრით, ესეთი შრომაც დიდ ღვაწლად უნდა ჩათვალოს ვასტანგს. მსოფლოდ, ჩვენ და სსმწუხაროდ, არა სჩანს, რომელი წერილმანი ცნობა არის შეტანილი „ქართლის ცხოვრებაში“ ვასტანგის მიერ.

ამ დასაბუთებას, იგრიდ სარჩმუნოს, ჩვენ შეგვიძლია გიდეკ უფრო მტკიცე მოსაზრებანი დავსძინოთ. აი რა ნაირ მინაწერს ვკითხულობთ „ქართლის ცხოვრების“ სულ-ნაწერში, რომელიც ეკუთვნის მოსკოვის რუმინსკოვის მეზეუმს, ვასტანგ-გორგასლანის მეფობის შესახებ: „ლეკან—მაქელა, ვასტანგის სიმეური. ამ ღევანის დროდამ აწინდელ ქორონიკონამდე ტჳზ (397) გავიდა 1188 წელი“... ეს ქორონიკონი უდრის 1709 წელს ქრ. აქეთ. მაშასადამე ეს სულ-ნაწერი ეოფილა გადაწერილი 1709 წლამდე. ამ წელს კი ვასტანგი იყო ოც და თოთხმეტის წლისა. მართალია ძლიერ ემაწვილი არ ეოფილა, მაგრამ ძნელი დასავერებელია, რომ ამ სანში ვასტანგს, რომელსაც 1703 თუ 1704 წელს უკვე შეუდგენია კანონთ კრება, შეძლებოდა გიდეკ დაწერა თავისით იმისთანა დიდი თხზულება, როგორიც არის „ქართლის ცხოვრება“.

ამას გარდა, ზოგიერთი ნაწილები იმ „ქართლის ცხოვრებისა“, რომელსაც მიწერენ ვასტანგ მე-VI-ს, ცნობილია თავიანთ ავტორების სახელით. მაგალითად, საქართველოს გაქრისტიანების ამავე დაწერილია სამის თანა მედროვე კაცისაგან: მცხეთელ გერაელ მღვდლის აბიათარისაგან, რომელიც გაქრისტიანდა და იწოდა ახალ ჰავლედ; აბიათარის ქალის სიდონისაგან, რომელიც იყო ეგრეთვე წმ. ნინოს მოწაფე; ღ კიდეც მირიან მეფის შვილის რევის ცოლის სალომესაგან, რომელიც იყო დედოფლად უკვარმისა. არჩილ წამებულის მეფობის

დასასრულს გვითხულობთ შემდეგ შესანიშნავ სიტყვებს: „წიგნი ესე წამებისა მისისა იპოვა ესრედ, სულ მტირედ აღწერილი, რომელ უამთა შლილობით, ჯერის-ებრ ვერავის აღწერა. ხოლო წიგნი ესე ქართველთა ცხოვრებისა, ვიდრე გახტანგისამდე, აღიწერებოდა უამითი-უამად. ხოლო გახტანგ მეფისითგან ვიდრე აქამომდე აღწერა ჯუანშერ ჯუანშერიანსმან, მმის წულის ქმარბან წმინდისა არჩილისმან, ნათესავმან რეკისმან, მირიანის მმისმან და ამიერიტგან შემდგომთა ნათესავთა აღწერონ, გითარცა ისილონ“. აქედამ სჩანს, რომ საქართვლოს ისტორია გახტანგ გორგასლანამდე (446 — 499 წ. ქრ. აქედ) იწერებოდა ძველადგანე სხვა და სხვათაგან; რომ ჯუანშერ მთავარმა განაგრძო იგი წმ. არჩილის წამებამდე, რომელიც მოხდა მერვე საუკუნეში ქრ. აქედ. მართლაც, როცა გვითხულობთ ორმოცდა ოთხის მეფის ამბავს, ფარსავაზიდან დაწყებული არჩილამდე, საკვირველ განსსვავასა ვხედავთ სხვა და სხვა ნაწილთა შორის. სოგიერთი მეფობა მაგალითად ფარსავაზისა და დერკისა, მირიანისა და გახტანგისა ძლიერ ვრცლად და დაწვრილებით არის ნაშრობი, სოგიერთი კი, თუმცა გაგრძელებულა რამდენიმე წელიწადი, ნახსენებია მხოლოდ ერთი ფარავით; თითქმის ყველა მეფობანი ძლიერ თვალსაჩინოვნიც, დაწერილია განაგრძებისაშებრ, გარდა მირიანისა, რომლის მეფობაში მოხდა ქართველების გაქრისტიანება და ეს ამბავი კი, როგორც ზემოდ ვთქვით, აუწერიათ თვით დამწერთა.

იგივე განსსვავება ცხადად სჩანს შემდეგაც. საეკლესიო არ არის, რომ „ქართლის ცხოვრება“ შემდგარია სხვა და სხვა ნაწევრებისაგან, რომელიც დაწერილია სხვა და სხვა უსასელო ავტორების მიერ. საფიქრებელია, რომ ეს ავტორები იყვნენ სამღვდელონი და სცხოვრობდნენ იმ დროს, ანუ თითქმის იმ დროს, რომელსაც აღწერენ. მხოლოდ ერთხელ რუსუდანის მეისტორიე ამბობს, რომ ტფილისის აზნება აწერა ვინმე ბერმა მღვიმელმაო, მაგრამ მის სახელს კი არ იხსენიებს და არც იმას ამბობს, ის მღვიმელ ბერის მოთხრობა თითონაც გამოიყენა, თუ არა. მართალია, ამისთანა სიჩუმე „ქართლის ცხოვრების“ ავტორებისა შესასვთავიანთის სახელებისა, დროსა და ბიოგრაფიისა ბევრად გნებს მათ სინამდვილეს და საუთიანობას, მაგრამ იმდენად კი

არა, რომ ისინი სრულებით ღირსნი აღარ აკენენ ჩვენის რწმუნებისა, რადგანაც აღნიშნული ნაგულუკვანება შეიძლება შეიკოსოს ჭარბველ და ევროპულ შეისტორიეთა ნაწერების შედარებით, რომელიც ამტკიცებს პირველთა სინამდვილეს და სიბეჭითეს.

ერთი გარემოება კიდევ უფრო ექვეს გარეშე ჰყოფს, რომ გახტანგ მეფის წინადასრულობდენ, არამც თუ საზოგადოდ წერილობრივნი სასოვარნი საქართველოს ისტორიისა, არამედ კერძოდ მატინეთა კრებულიც, რომელიც ერთ წიგნად გავრცელებული იყო საქართველოში და რომელიც გახტანგს მხოლოდ გადაუსინჯავს ერთიანად და შეუსწორებისა.

ეს გარემოება შემდეგია. ტფილისის სომხების არქიელმა კარაპეტამ 1841 წელს წარუდგინა პეტერბურგის სამეცნიერო აკადემიას საქართველოს ისტორია, სომხურად დაწერილი, რომელიც იწყება ქართულ ერის შთამომავლობის აღწერით და თავდება დავით აღმაშენებლის სიკვდილით, — 1125 წელს ქრ. აქედ. ეს თხზულება არ არის სრული და უკანასკნელი მისი ფრაზა თავდება დაუსრულებელ სიტყვით (დაადგინა რა თვისი შვილი დიმიტრი ტახტზე). ეს ხელ-ნაწერი შეიცავს არა ნაკლებ თექვსმეტის თხზულებისა, გადაწერილს სხვა და სხვა დროს, როგორც სწინს გადმოწერთა შენიშვნებიდან. პირველი ნაწილი ანუ პირველი სამი თხზულება გადაწერილია 1669 წ. ქრ. აქედ; მეორე ნაწილი, რომელიც შეიცავს განსაკუთრებით საქართველოს ისტორიას, დასრულებულია ჩინის ქალაქში კმოციქულთა პეტრეს და პავლეს მიწაველობით 1674 წ. უღირსის მღვდლის გრიგოლ ერქვის მიერ. ეს სომხური ქრონიკა მხოლოდ თარგმანია, როგორც ესლავი დაერწმუნდებით, იმ „ქართლის ცხოვრებისა“, რომელსაც აკუთნებენ გახტანგ მე-VI. გახტანგი-კი დაიბადა 1675 წ., როგორც ზემოდ ვსთქვით მაშასადამე ის ვერ იქნებოდა ავტორი „ქართლის ცხოვრებისა, რომელიც სომხებმა გადათარგმნეს 1674 წელსა.

რამ ეს სომხური ქრონიკა შემოკლებული თარგმანია „ქართლის ცხოვრებისა“ და არა ორიგინალი, ამას ამტკიცებს ამ ორის თხზულების სივრცის შედარება. ამასვე ამტკიცებს ის გარემოება, რომ რამდენიმე მეფობა სრულებით გამოტოვებულია სომხურ ქრონიკაში, სა-

სეღდონი მკითხა ბაკურ I-სა, შირდატ II-სა, ბაკურ III-სა, ადარნასესი, გურამისა და სტეფანოს I-სა და სსუებისა, ე. ი. იმ მეფეებისა და მთავრებისა, რომელთა მეფობას „ქართლის, ცხოვრება“, ზეჟრად თუ ცოტად, უფრო ვრცლად მოგვითხრობს.

ამასთანავე სომხური ქრონიკის ღ „ქართლის ცხოვრების“ შედარება ცხადად ატყეივს, რომ ზირველი ნთარგმნისა მეორიადი არა ქართველის მიერ; რომ დედანა განიარქეოდა იმ „ქართლის ცხოვრების“ იდეა; რომელიც ჩვენამდე მოაღწია; რომ მთარგმნელს ზოგიერთ ადგილს თავისი დამატება ჩაურთავს და ეს დამატება ატყეივს, რომ მთარგმნელი სომეხი ყოფილა.

ქართულ სიტყვის „ჩრდილოეთის“ სამაგიეროდ სომხურს აქვს საკუთარი სიტყვა „ჭივისის“, მაგრამ მთარგმნელი ამ სიტყვას ზირდა ზირ სთარგმნის და ამიტომ ჭმზრობს იმისთანა სომხურ სიტყვას, რომელიც ჭნიშნავს „ბნელ ქვეყანას“. იმის მაგიერ რომ ქართული საკუთარი სახელეი „ცისე-დიდი“, „უფლის ცისე“, „დედა-ცისე“ უნვლელად გადაქერა, მთარგმნელი სთარგმნის ამ სიტყვებს სომხურად.

„შიოშ“, „არშაკ“, „არდაშირ“ და „მორიდან“ — ის მაგიერ მთარგმნელი თითქმის მუდამ სწერს: „ბიუზ“, „არშაკ“, „არდაშირ“ ღ „მომიდან“. ასეთი ასოების გამოუცნობლობა ადვილად აისხნება ქართულ ხეცურ ნაწერით, მაგრამ ამისთანა უმეცრება მთარგმნელს არ მიუტეება, რადგან ეს სახელეი სშირად ისმარება ისტორიაში ღ განსაკუთრებით არშაკის სახელი გარგად უნდა სცოდნოდა მთარგმნელს.

რომ მთარგმნელი არ არის ქართველი, არამედ სომეხი, რომელიც არ ყოფილა საკმაოდ განვითარებული საქართველოს ისტორიაში, ამას ატყეივს ის განმარტებანი, რომელიც მთარგმნელს ჩაურთავს თარგმნში. ეს განმარტებანი ქართველთათვის სრულიად არ იყო საჭირო. ფარნავაზის ლეგენდა ამბობს, რომ ამ მეფეს ერთხელ გზა დასწავა, როცა ნადირობაში იყო და ირემს მისდევდა. სომხის მთარგმნელი ამ სიტყვას სომხურად ეტრე სწერს: „ეტრე მი“, რომელიც ნიშნავს „ტყის ნადირს“. შემდეგ მთარგმნელი ამ ადგილს: ქვეყანა, გრისის წყალს; ღრონს შუა, ზღვიდან მთამდე“, ეტრე სთარგმნის: „ქვეყანა ერეგნის გარე ჟურს და მთას შუა“. ცხადია, რომ მთარგ-

მწიგნოს სეკრეტარს შეცდომით ამოუკითხავს: „გარის წყალს და რევან შუა“ და ამის თანახმად გადაუთარგმნია ეს ადგილი. განსაკუთრებით მთარგმნელის სომხობას ამტკიცებს ის გარემოება, რომ დამატებანი, რომელიც იმას შემოაქვს, შეესაბამება სომხეთის ისტორიის ფაქტებს...

რქართლის ცხოვრებას, რომლის მოთხრობა იწყება თიოქმის წარდგინის დროდამ, შეიცავს შესავალს და ამ შესავალს მოსდევს ამავად ოთხმოცის მეფისა. შესავალი შეიცავს ქართლის ერის შთამომავლობას, თავდაპირველ განაწილებას ქვეყნისა, რამდენსამე შენიშნას საზოგადოებრივ წესობის თაობაზე და შემოკლებულ ამავს იმის შესახებ, თუ რა გეგმარება გამოიარეს ქართველებმა პირველ მეფის ფარსავანის გამეფებამდე ხაზარებისა, სპარსებისა და ბერძენებისაგან.

ქართველები რომ უძველეს დროდამ თავის ახლანდელ სამშობლოში ცხოვრობენ, ეს დამტკიცებულია სტრავონის, იოსების, ჯეოტაქის და მოსე ხორენელის მოწმობით.

XIV. «ქართლის ცხოვრების» სინამდვილე

(დ. ზ. ბაქრაძე—ისტორია საქართველოსი უძველესის დროდამ მე.X საუკ. დასასრულამდე)

ჩვენს დროში მსწავლელნი საზოგადოდ დარწმუნებულნი არიან, ვითომც „ქართლის-ცხოვრება“ ვახტანგ მეექვსისაგან იყოს სომხურის ქრონიკებიდამ და სსკვ-და-სსკვ ცნობებიდამ შედგენილი. ამ აზრს ამყარებენ რქართლის-ცხოვრების სათაურზე, რომელიც გვამცნევს, ვითომც ვახტანგ მეფეს „მოესწავს გუჯარნი მცხეთისანი, გელათისანი და მრავალთა ეკლესიათა და დიდებულთანი და შეემოწმებინოს „ქართლის-ცხოვრება“ და, რომელი გარეგნილ-იყო, განემარტოს და სსკვ-ტა წერილნი მოესწავს, რომელიმე სომეხთა და სპარსთა ცხოვრებისაგან გამოიყვანეს და ესრედ აღწერინოს“. ამ სათაურზედვე დაუფიქრებია ამ ცოტა ხანში ერთ მეცნიერსა დედა-აზრი თავის სტატიისა, რომლითაც იგი უარ-ჰყოფს „ცხოვრების“ სიმკვლეას და ამასთანავე ამტკიცებს, ვითომც ის იყოს შედგენილი სომხისაგან

სიამსუკის ქანსე მეთაურმეტე საუგუნეში და ვითომც ვასტანგზე წინა დროის „ქ-ცნა“ არ მოიზიუბოდეს.

როგორც სსენსეული სათაური, ატროვე ეს უკანასკნელი ასრი უოვლად უსაიქმელდა. ვასტანგ მეფესე ჩემს გეჰეს ცნობები, რომელნიც დაწერილნიო გვისაგვან ყოველ შემთხვევას იმის ცნობრები-სას; მაგრამ რქართლის-ცხოვრებისაჲ შედგენას თე შესწორებას ვასტანგის მიერ არც ერთი მათგანი არ იხსენიებს.

მაშ საიღამ წარმოსდგა სსენსეული სათაური? საქართველოს წარსულ წამთა მატინე იყოფა ორ განყოფილებად: პირველი ანუ რქართლის-ცხოვრებაჲ თავდეჲს მეოთხსეტე საუგუნეში, გიორგი ბრწყინვალეს დროს; მეორე შეიცავს შემდეგ საუგუნეთა გამოკვლევას. მეორე განყოფილების მატინე შეუწყვეტილის არეულობის გამო საქართველოში არა ყოფილა მკრეშეული და რიგსე აღწერილი და აი რას ამბობს ამ საგანსე ვასეშტი თავის ისტორიის წინა-სიტყვაობაში; „თუმცა ვისილვთ ტუჯართა, სიგულთა და ეკლესიუთა წიგნუთა შინა ქორაონი-გონებთა მათთა, რომელნი აღუწერიოთ ბრწყინვალის გიორგიდამ ვიდრე სვენამდე; ყოველთა შეეკთა ჭ მოავართა და სსეათა ვიეწუეთ სსოვნ-მოთხრობათა და მცირეთა ცნობრებათა მათთა წარწერთაგა, არამედ გარეჲვს სკორო არს და უსმს შრომა დიდი. გარსა ამის გარეჲვისათვის წარმოგთქვით ბრწყინვალე გიორგიდამ ვიდრე სვენამდე. სოლო აღუწერიოთ ცნობრებაჲ სასელითა ღუგასის მისა მეფისა ვასტანგისათა, რომელი არა სცოასეულ არს მის მიერ და, თუმიცა სრმასეუბთა მისითა არს, არამედ მას თვით არღარ განეხილავს ვითარქა მისი...“ შემდეგ ამისა ვასეშტი უსვენებს ქრანოლოგიურს მცდომებს ამ აღწერილობისას და წინა-სიტყვაობას აოლოებს ამ სიტყუებით: „ხოლო ჩემი შრომა ამისთვის იყო, ვინადგან მეფის ვასტანგის სასელით აღუწერთ და ვისილვთ ესოდენსი წინააღმდეგნი და უსწორებლობანი, ესენი განუასწორეთ და განვმართეთ მოწმობითა სკით თქმულითა, რათა არავინ სთქვას მსილველმან ამისმან შეუზცსება რაიმე, რამეთუ მეფის განწრასვას ვგონებ ესრედ, ვითარცა აღუწერთ; ვინადგან ნათესაობისა ქორანგონისა სწორესა სწერს, გარსა შემწეობი ამისი შეცდომილ არს“. ამ ვასეშტის სიტყუებიდამ სვენ ის ასრი გამო-

გვჩვენებს, რომ იმისგან დაწყებული ასევე ისტორიული ცხოვრება ჩვენის ქვეყნისა უნდა იყოს თვით ის აღწერა, რომელიც ვასტანგის ბრძანებით შედგენილთ და ვასუშტის ეს აღწერა მსოფლიად შეუსწორებია და შეუვსია კიდევ.

წინა-სიტყვათა გასუბტისა, რომელსაც ჩვენ გუშუქავთ, მართლდია იროსესკაცან გამოცემულს „ქართლის-ცხოვრებაში“ და ცნადი უნდა იყოს ეკლესასთვის, რომ ასევე ქართულის მატანის დაწყების საკელი, ესე იგი ვასტანგისა, მიუთვინებთ თვით „ქართლის-ცხოვრებისა-თვის“, — ასე რომ ორს „ქართლის-ცხოვრების“ ძველსკარანტის, რომელიც ვასტანგის წინადაზნისა გადაწყვილსი ღეგუთავროდ, თეიმურაზ ბატონი-შვილს, დასაწყისში სხვა საელი არის დაწყებული სხუნეულის სათაურის თეიმურაზი და ეს არის საფუძველი შეცდომის გაგრძელებისა. ამის გამოა შეცდომაში თვით თეიმურაზის ბატონი-შვილი. რაც კი იმის თავის ისტორიაში „ქართლის-ცხოვრებაში“ გამოაჩენს, ეკლეს შეიგი ვასტანგის მიაწერს. ამ შეცდომაშივე იყოფილია ქართულის ისტორიის გამოძიებულნი...

საქართველოს ისტორიული მატანე ძველის დროდამეც ცნობილი „ქართლის-ცხოვრებაში“. ასე უწოდეს მას შემოდ სხუნეული „სომხური ქრონიკა“, ანუ უკიდ „ქართული ქრონიკა“, რომელიც თავდება დავით აღმაშენებლის სიკვდილით — 1125 წ. არ იცნის, როდის არის იგი თარგმნილი სომხურ ენაზე; მაგრამ, ჩვენის თვით, ეს თარგმანი ეგუთვნის დავითის თანამედროეს. „თვით ჩვენის თვლით გვისილავსა — ასე აზოლავს მთარგმნელი თავის შრომას — სოლომონ ბრძანის სიტყვების აღსაწერად დავით მეფისა“. დავითის შემდეგ რომ თარგმნილიყო ეს ქრონიკა, უკუვლიდა, მთარგმნელი მომავალს ცხოვრებასაც განაგრძობდა. „ქართლის-ცხოვრებადვე“ სახელსდებს ქართულ მატანეს მეცამეტე საუკუნეში სრუთავროს აარეგლიანი. მცხეთის ერთი გუჯარი 1546 წლისა, რომელიც ასევე საქართველო-იმერეთის სინოდის გასტორებაშია, მცხეთის წიგნთა საცავში, ისხენიებს, სხვათა შორის, „ქართლის-ცხოვრებას“. ჩვენი დროდვე მოუღწევია ვასტანგ მეფეს აღმინდელს სამს ვარანტს „ქართლის-ცხოვრებისა“; ერთია სურუბად ნაწერი და ეგუთვნის ზეტერსურგის საძეგნიერო აკადემიას;

შეიძლება მსგავსი რუმინების მუშაობა; შესაძლებელია, გა-
დაწერილი 1636 — 1646 წ. როსტომ მეფის ცოლის ქარიზმისთვის.
ჩვენ იმდენ არა ვპარავთ, რომ სხვა ძველი ვარიანტებიც უნდა აღმო-
ჩნდეს საქართველოს კერძო სასტუმროს და მონასტრებში. —

„ქართლის-ცხოვრების“ თვით ჩვენსა საკუთარმა გამოკვლევამ
აღმოგვიჩინა შემდეგი ფაქტები.

თუ მართლაც აღმოგვაჩვენებს მართლაც განიხილავთ „ქართლის-ცხოვ-
რების“ ვარიანტებს, უეჭველად დაწინაურდებით, რომ ძველი „ქართ-
ლის-ცხოვრება“ წერებული იმ დროს, როდესაც მსგავსი ვერ არ
არსებდა და მხოლოდ ხუცური ანაწილი იყო გავრცელებული. რო-
გორც ვიცით, ხუცურში ზოგიერთი ასოები, მაგ. უ და ზ, ტ და მ,
ი და ლ ერთმანეთში მხელად გაიშლება; ამისგანაც მოწმობს ძველადვე
ეს ასოები მსგავსი ხელით გადაწერილ „ქართლის-ცხოვრებაში“
ხუცურით და ამ მიზეზით, მაგალ., ნაცვლად შიომხისა, არმახისა,
არდაპირისა, მოხიდანისა, შაბურისა, ხაღასი, შანქორისა, დარიალ-
ნისა, ჯვანშენისა, მურდულისა. ჭკითხულობთ: ბიძა, არბა, არდა-
ბირ, მოხიდან ბაბურ, აშა, ბანკორი, ჯვანსაური, დარდალანი მუშ-
დული და სხვ. ეს შეცდომა სპირა და ამისი კვალი დარჩენილია თვით
მეთორმეტე საუკუნის „სომხურს ქრონიკაშიც“, რომელიც ზევით
მოვიხსენიეთ, და მეცამეტე საუკ. მხითარ აბრამიშვილის „ხრონოლო-
გიურს ისტორიაშიც“.

თვით ლექსთა-წყობა და გრამატიკული ფორმები ძველის „ქართლის-
ცხოვრებისა“ აღმოაჩენენ საგრძნობელს განსხვავებას, თუმცა იმათ
მომაჯადოს საუკუნოების კალმის კვალიც კი დასტუბოდა. გარდა ამისა
„ქართლის-ცხოვრებაში“ კბოულობთ იმისთანა ლექსებსა, რომელნიც
შემდეგ საზოგადოდ არიან მიღებული, მაგრამ ძველად კი ან არ
იხმარებინ, ან განსხვავებულია აზრით იხმარებინ, მაგ. ბიძა, ჰაჰა
სულ არ ამოიკითხვის და ამათ მაგიერ იხმარება: ბამის მმა, დედის
მმა, მამის მმა; თარგმანი იხმარება მთარგმნელის ნაცვლად: „კანა-
ხელთა თარგმანთა“, „მოუწოდა თარგმანსა“. ხშირია სეფე და ამ
ლექსიდან წარმოდგარი რთული სიტყვა: სეფე-შვილი, სეფე-ქალი, სე-
ფე-წული, სეფის-პირი, სეფე-მწიგნობარი, სეფენი ჭკუენისანი, სეფე-

დროშა, სეფე-ვერსანი; „ხარაჯა“ სულ ძველად, შედეგ „ხარკი“ მასუ-
კან „ხარაჯა“, სულ ბოლოს „ხარჯი“; სანასები „ჩაცვლად“ სიტყვისა
საზღვარი. გარეშეშო ადგილები: „სანასები ქართლისა“; „ჩარკი და
სანასები ქართლისანი“; „მსგეფსი“ — შვიდეულის მაგიერ ან სწორის-
სწორისა: „დაიბანაკეს მსგეფსი ერთი“; „დაჭეკეს მურ მსგეფსი ერ-
თი“. მრავალია „ქართლის-ცხოვრების“ ძველს ნაწილში მიტყდარი
ლექსები, რომელთაც იგივე მნიშვნელობა აქვთ თვით სანასების უძვე-
ლეს ვარიანტებში და სხვა მანუსკრიპტებში. — ძველი „ქართლის-ცხოვ-
რება“ შეიცავს ერთს შესამჩნევს ფაქტს, რომელიც გვაძლევს მუწუ-
რეკელს საბუთს თავის სინამდვილისა. „ქართლის-ცხოვრება“ აშო-
ტის შვილის გვარამის დროდამ († 883) ცაო-კლარჯეთის მსგეფ-
ბელთ უწოდეს მიმდებარე, როგორც კასეთის მფლობელთ — ქორიგორე-
ბად. ლექსი მამული უდრის მქმედის საუკუნოების მთავარსა და ის-
მარება მხოლოდ მათი საუკუნის განვლიდან, როდესაც მიმდებარე ერთ-
მსგეფბელობის დაარსების გამო საქართველოში გაჭირდა. ამავე ლექ-
სსა სმარობს, როდესაც ცაო-კლარჯეთის მსგეფბელთ შეესწავა მათი
საუკუნეში ბიზანტიის მწერალი კოსტანტინე პორფიროგენი და სმა-
რობენ აგრეთვე იმავე დროსათვის: მთ. კრძ. კ. საუკუნის მქმედისა
სიტყვასა და სიტყვი და სხვა-და-სხვა ქართული მანუსკრიპტები და გუგ-
რები. საკვირეულია, რომ ლექსი მამული ცაო-კლარჯეთის საზღვრებს
თითქმის არ გასცდილია და ამასთანავე მთ. კრძ. კ. საუკუნიდან არც
მქმედისაში, არც სხვა ძველ მწერლობაში აღარ ამოიკითხვის. —

რომ მომცემული ნაწილი „ქართლის-ცხოვრებისა“ მთავრის მე-
ფის დროდამ თითქმის თავ-თავის დროს იწერებოდა, ამას ადგილ-ად-
გილ „ქ-ცხოვრება“-ზე გვიჩვენებს. ზოგიერთთა ეტყვი შეჭმონდათ და შე-
აქვთ გიგანტ „ქართლის ცხოვრება“-ზე იმ გარემოების გამოცა, რომ „ქარ-
თლის-ცხოვრება“ არ იხსენიებოდა, რომელი მოიხრობა როდის და ვის-
გან არისო შედგენილი. ეს მართალია, მაგრამ უმთავრესი ამისი მიზე-
ზი, რომლის განხილვაში არავინ შესულა, იმითი აისხნება რომ
„ქართლის-ცხოვრება“ შეადგენდა სხვა-და-სხვა ვრცელთა კერძო ქრონი-
კებთან შერწყმულით გამოხატულ საზოგადო საკითხზე წიგნსა. ამ აზ-
რის საბუთს იმის შინაარსივე გვაძლევს, როდესაც გვაწევს, მაგ.

„გითარცა წერილ არს ცხოვრებასა სომეხთასა...“ „წიგნსა წამებისა რიფსიმესა“ (აგნასთაგელის ისტორია)... „გითარცა წერილ არს ცხოვრებასა სნარსთასა“... „ბერძენითასა“... „გითარცა წერილ არს სრულსა ცხოვრებასა მისსა“.... „დაიწერა ცხოვრება და სასწაულისი მათნი (ათორმეტთა სირიელთა მამათა) და დაისწესეს ეკლესიათა შინა ქართლისათა და აწ ვიწყოთ შვიდავლესით ცხოვრება მათი“.... „რომელი თვითთაჲსა და მათსა ცხოვრებასა მათსა (ავსანთა მეფეთასა)“... „გითარცა მოგვითხრობს ძველი მკვლევარი ქართლისა“... „გითარცა მოგვითხრობს წაგნი მეფეთა და ესე მცირედ სიტყვანი: გითარცა იესელის-მცირეხელის მიმო-განთქილნი წმინდათა წერილთაგან ერთად შეიკრებიან“... „...გითარცა მოგვითხრობს ჩვენ აღწერილი გუჯარი, რომელსა შინა აღწერილ არიან მეფენი და წარსიხუდნი ტომებით და სოცლესით მათით.“ „თუმცა, როგორც ეს გამოანაწირო გვამჩნევს, სირიულ მამათა და სხვა წმინდათა გარემოებათა შიგნით გავსებით არიან სახეებისნი ქართლის-ცხოვრებაში“ და ამასთანავე იმათნი შეზღუდულებანი არ არიან დასასვლელ-ბუდანი, მაგრამ მომეტესუფანს საწილს ამ წმინდათა გარემო-გარემო ცხოვრებისას ჩვენამდე მოუღწევია, რადგან იგინი ივითესუადენ ეკლესიაში. როგორც ამას მოითხოვდა საეკლესიო კანონი; ამის გამო თვითთაჲს მათგანის ავტორებიც ვიცით ჩინ არიან. ამას ჩვენ ვიცით სასოგადოდ საერო გარემო გრანდიოზულ; რადგანაც იმათ ან ან მოუღწევიათ ჩვენამდე. ეს ჯერ არ არიან ავსან. აღმოსავლენი. შიგნით რორ-სამი შემთხვევა ვიცით, როდესაც ქართლის-ცხოვრება“ იმისსენის ავტორებსა. ან ეს შემთხვევანი, რომელნიც სატყუარ-სიტყვით შეიკრება: „წიგნი ესე ქართლის-ცხოვრება“ ვიდრე. ჩასტანისმდე აღწერილადა ვიხილეთ-ვამდე; სოლო ჩასტანგ შევიდგა. ვიდრე. აქამდე აღწერა ვეზიმურა ვეზიმურიანს და ამირიდანს მკაცრათა ნათესავთა აღწერის, ვითარცა ისილონ და წინამდებარეთა ვამან უკუდად მისცეს განიხილას მათსა...“ „ესე არსილთა წამება და მეფეთა ესე ირება და ნინოზგან ქართლის მოქცევა დაიწყო მათსა აღწერა და ასე: ათან, დეკანოზა სწერს...“ „ცხოვრება და უკუდად ბავშვთა-ათათა ჩვენ ქართლთა მეფეთას, თუ სადით მოიხივოს, ამას ჩვენსა და ახუ რომელით უმადგან უნერის მათ მეფეთა ქართლისა რომელი

აღწერა სუმატ; მქმან დავითისამან.“ რა ეგუთვნის აქართლის-ცხოვრებაში“ ანუ მროველს, ანუ ჯვანშერს, ანუ იოანე დეკანოზს, ან ვიცი. არ ვიცოდით ზერეთზე აქამოდ, რა ეგუთვნის სუმატს. რადგან იმაზედ მსოფლიდ შენიშვნა მიწერილი ძველს აკადემიის ვარაიანსში; მკერამ როდესაც მარამ დედოფლის ვარაიანტი გაქსნივეთ, ვნახეთ, რომ აქ სუმატის ქრონიკა მთლად ცდებოდა შეტანილი აქართლის-ცხოვრების“ ტექსტში, იქნება მიუჩვენებელი თუ არა მეთერთმეტე სუგუნიში ბაგრატ IV დროს; დაბეჭდილს აქ-ცხოვრებაში“ და სხვა დედნებში კი დაგლეჯილია და აქ-იქ გაფანტული. სუმატის ვინაობაზე ცნობა არა გვაქვს. ჩვენის ფიქრით, ის უნდა იყოს ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთაგანი, რადგანაც ამ ბაგრატიონთ ისტორია აქართლის-ცხოვრებაში ეგუთვნის სუმატს. ამასთანავე მსოფლიდ იმ ბაგრატის, რომელსა შორის ვნახულობთ რამდენიმე სუმატს დავითის ძეთა. აქნა იგი უკანასკნელი სუმატ, რომლის სიკვდილსაც აქართლის-ცხოვრება“ უსწერს 988 წელს, და თუმცა სუმატ ის ქრონიკა იმის სიკვდილსაც გადასცემდეს, მკერამ შესაძლებელია, რომ ეს შემდეგი სხვამ განაგრძო. ამ გვარზე უნდა იყოს აქ-იქ აქართლის-ცხოვრებაში“ დასრულებული თვით მროველისა, ჯვანშერისა და იოანე დეკანოზის ქრონიკები. ეს-ხოთ იქნება ესეც აღმოჩენის რომელსაც ვარაიანსში.

ოქმოს-სისენულო ცნობათა გარდა ჩვენამდე მოუღწევია სხვა ცნობებსაც ძველ ქართულ წყაროებზე, რომელნიც ვიცი. სხვა იპოვნია. კერძო სახლებში, თუ მონასტრების წიგნთ-საცავებში. მაგალითად, სხვა არის ბაგრატ მეფისაგან მეთუ საუეუნიში შედგენილი „აფხაზეთის ისტორია“, საიდანაც აერესხანდის შატავის დონითორის მე-XXII საუეუნიში აღნიშნული გამოუყვანი თავისი ცნობები და რომელიც აქ-იქ აქართლის-ცხოვრების“ ცნობებში განსხვავდება? სხვა არის ანუ ის ისტორია, რომელიც როგორც სუმატის გუგუნიშის, ან სხვა V-ს ბრძანებით იყო შედგენილი გიორგი ბრძანების დროს თვით გასცანს მეფემდე? ანუ ის მასალა, რომელიც გასცანს აქნა თავის გეოგრაფიისა და ახლის ისტორია. წყაროდ მაგალ., იმერული ძველი გარეგნის წიგნი, დავითის მესხური, სუთ წიგნი და დავითი, იმერული სიძლის-შირი კტრატის, ტლამა-

მის მიერ აღწერილი ქორონიკონი და სსუ... (იხილე ქართლის-ცხოვრება, II, 237.) სად არიან ის სხვა-და-სხვა გვარნი წყარონი, რომელთაც ბატონი-შვილი თეიმურაზ მოისისყეს თავის ისტორიაში და რომელნიც თვით მას ჰქონია სელში. მაგ. არსენი კათალიკოზის მოთხოვნა საიდანაც ასტონი მეორის მინდობილებით თეიმურაზს გამოეწერა პეტერბურგში 1822 წ. სეზოსტრისსზე ცნობა, რომელიც არსენის აღმოგვითხა დიდს ქართულს მატიაზე? ანუ თვით ანტონის გამოწერილი ძეგლის „ქ-ცხოვრებიდან“ ისტორიული მოთხოვნა და მრავალთა წერილთაგან გამოგვრებილი მოთხოვნანი? ანუ ის „წერილი“ ძეგლი ფერად ძეგლთა წინაპართა ჩვენთაგან შედგენილი, რომელიც, როგორც იგივე თეიმურაზ გვარწმენებს, „იოანე მთაწმინდელს ეწერა ან იოანის სკიპონ წმინდის მოსასტერში და საიდანაც გიორგის გამოგვრება თავისი მატიაზე“.

ახლა აღარ უნდა ვეჭვანულობდეთ, რომ საკმაოდ მოიპოვებან ჩვენში იმ გვარნი ჩვენის ისტორიის წყარონი რომლებსუდაც ჯერ-ჯერობით არა-ვითარი ცნობა არა გვაქვს და რომელთაგან ზოგიერთებს სან-და-სან შემთხვევით ვპოულობთ. ერთიც ამოგანი ჩვენ მეგობრად: ამ ცოტა-სანში [1888 წ.]. „გია შეტანილი მეცხრე საუკუნის ენაზე ნაწერს დიდს საეკლესიო მანუსკრიპტში, რომელიც ჩვენის, წერა-კითხვის გამავრცელებელის საზოგადოების წიგნთ-საცავისათვის შემოუწირავს აღმსიძეს-მესსიშვილს და წიგნთ-საცავის კატალოგში აღნიშნულია 1141 ნომრით. იმისი სათაურია: „მოქცევა ქართლისა“ რომელიც შეიცავს 433—497 გვერდსა და ჩართულია მანუსკრიპტში ბაგრატ მეფის დროს (826—876 წ.) ათანე ბერის სულითა. ამ „მოქცევას ქართლისას“ განსხვავებულს, იმ ცნობათაგან, რომელნიც ჩვენს გვაქვს, წინა-უძღვის ქართული მოკლე მატიაზე (გვ. 433—446) რომელიც იწყება აღმსიძის ძეგლი დროდამ და სწყდება აშოტ. კუროპალატის (786—826 წ.) მეგვიდრის გვარამ ერისთავთ ერისთავის დროს ესე იგი იმ დროს, რომელსაც კუთვნიან თვით მანუსკრიპტი. ეს მატიაზე გამოგვრებილია, როგორც იტყუება, სხვა დიდის მატიაშიდამ ღ ჰეგრში ეწინააღმდეგება „ქ-ცხოვრებას“. — ხსენებული წყარო ჩვენ მიგვაჩნია შესამჩნევ წყაროდ. არც

მატიანეში, არც „ქართლის-მოქცევაში“ ჩვენ არა ვხედავთ არა-ვითარ
გვადს არც უცხოელთ შწერლობის გაელენისას, არც შეძლებს საუკუ-
ნეთა ცვლილებისას. ერთიგ და მეორეც აღბეჭდილნი არიან იმ სასი-
ათით, რა სასიათიგ უნდა ქქონიუ იმათ იმ დროს როდესაც იგინი
პირველად არიან შედგენილნი. მატიანე ბევრშიაგ ჭშეელის „ქ-ცხოვრე-
ბასა“. „ქ-ცხოვრებით“ ზოგნი მეფენი და მთავარნი მეტის მეტად
დიდხანს მეფობდენ და მთავრობდენ, მაგალ. 40 60 წელს, მა-
შინ როდესაც ჩვენი ქვეყნის პოლიტიკური მდგომარეობა, მეტადრე
სასანაიანებისა და არაბების ბრძანებლობის დროს ისეთი იყო. რომ
ხანგრძლივი მეფობა ანუ მთავრობა შეუძლებელი საქმე იყო. მატიანე
იმ სანად აღრიცხავს რაჟდენსამე მეფეს თუ მთავარს და ამ წყაროს
შემწეობით ასლად შეგვიძლიან ჩვენ თითქმის შევიგნოთ, მაგალითებრ,
ვინ იყვნენ, სსვათა შორის, წმ. ესტატე მცხეთელის ცხოვრებაში
(VII საუკ.) ნაჩვენები ქართლის პატრიარქი არშუშა, ანუ მეცხრე საუ-
კუნის მანუსკრიპტში ჩართულის წმ. აბოს ცხოვრების პირნი, ქართ-
ლის ერის-მთავარნი: ნერსე, მე ადაჩნასე გუროპალატისა, სტეფანოზ,
დის-წული ნერსესი და მე გურგენისა. გარდა ამისა მატიანე ყოველ-
თვის უჩვენებს, რომელ დროს ვინ იყო პირველი მთავარ-ეპისკოპოსი
კათალიკოზობის დაწყებამდე. ამ გვარადვე ასასელებს იგი ყველად კა-
თალიკოზებს, მათ შორის იმათაც, რომელთაც „ქ-ცხოვრებაში“ ჩვენ
ვერა ვპოულობთ. პოლიტიკური მდგომარეობაც და უცხოელთ მფლო-
ბელობაც აგრეთვე გარკვევით არის ნაჩვენები... აქ დაუკენთ, რომ თუ
ამ მატიანის დიდი დედანი სადმე აღმოჩნდება, მაშინ, ჩვენის აზრით,
ჩვენ შევიძენთ ერთს ახალს, და იქნება უკეთესსაც, ისტორიულ მასა-
ლას ბეელის ჩვენი დროისას.

XV. «ქართლის-ცხოვრების» უძველესი თქმულება ქართველ- ლების შთაბრძნავლობის შესასწავლად

(*Vicieu de S-t Martin-ის პენსიის მიხედვით Recherches sur les populations primitives du Caucase*)

ზირველად კასსენოთ ესრეთ, რამეთუ სომეხთა და ქართველთა, (ზანა 1) ღ მთავრელთა 2), ჭერთა 3) ღ ლეკთა, მეგრელთა და კავკასიანთა — ამათ უო კელთა ერთი იყო მამა 4), სასელით თარგამოს. ესე თარგამოს იყო მე თარშისა, მისა აკანანისა, მისა იაფეთისა, მისა ნოესა. და იყო ესე თარგამოს გაცი გმირი და შემდგომად განყოფილსა ენათსა, ოდეს ღაშენსა ნებრთ ბაბილონს გოდოლი და განკეონეს ბუნს ენანი, ღ განიბნიეს მუნით ყოველსა ქვეყანასა. წავიდა ესე თარგამოს ნათესავითურთ მისით და დაეკვიდრა ორთა-მთ მთათა შორის გაცთა შეუქლსა, არარცხა და მასისსა და იყო ნათესავი მისი დიდი და ურიცხვი, რამეთუ ესსეს ცოლ-მარჯალ, მენი და ასუღანი, შვილნი და შვილის-შვილნი მეთა და ასუღთა მისიანი; რამეთუ ცხოვრდა 5) იგი ექვს-ას წელ, და ვერდარა იცუნდა ქვეყანა არარტისა და მასისი-სა, ქვეყანა იგი, რომელი წილით სჯომოდა. ესე არს სასდგარი ქვეყანისა მისისა: აღმოსავლით — წილსა გურჯანისა, რომელსა აწ გილანისა 6). წილად სასილ სდებენ; დასავლით — წილსა ზონტოსა, რომელსა აწ მავ-წილად სასელ-სდებენ, სამხრით — მთა ორეთისა, რომელსა არს ურთათა ქვეყანასა, ზირის ზირ მიდიისა; ჩრდილოთ — მთა აკანანა, რომელსა სანარსნი ადღბუნს უწოდენ.

1) არანი ანუ ყარაბაღი, რომელიც წდებარეს მტკვარს და არაქსს შუა.

2) შატი და შარვანი, ზეცუბის ქვემო ნაწილს და დღეს ტრის მთებს შუა.

3) აღმოსავლეთის ნაწილი გუბიისა, აღმოსავლად და დღეს ტრის მთებს შუა.

4) ბუტა ეს თქმულება. რომ ქართველები და სომხები ერთის შთამომავლობისანი არიანო, არ ეთაბმება ანაღ დროის მეცნიერთა გამოკვლევას, მაგალითად ლენორმანსა და სხვებისა, მაგრამ ჩვენ მაინც შემეგვაქს აქ ეს ცილ, როგორც უძველესი თქმულება ჩინის ეროვნულის მატინანესი, რომ ღადაც ეს წერილი უცვლელად იბეჭდება.

5) იცხოვრა... 6) კასპის ზღვა. —

სოფლო შვილთაგანს თარგამოსისთა გამოჩნდეს კაცნი გმირნი მღიერნი და სასულოვანნი, რომელთა სახელები ესე არს: ზოზუელსა ერქვა—ჭაოს; მეორესა—ქართლოს; მესამესა—ბარდოს; მეოთხესა—მოვკანს; მესამოსას—ლეკოს, მეექვსესა—ჭეროს; მეშვიდესა—კაპკას; მერვესა—ეროს.

ესე რგანი იქნენ გმირნი; სოფლო ჭაოს უმეტესი გმირი იყო ყოველთასა. რამეთუ ეგრეთაჲ არა-ოდეს უოგილ იყო, არცა წყლის-რღვრის წინადა; არცა შემადგომად, (კანთაჲ, ძალითა და სიმსნითა. სოფლო გერდა-რა იტყუდა ქვეყანა არარაჲსა და მასისისა. განუყო თარგამოს ქვეყანა და სათესაგი *; თვისი რგათა ამათ გმირთა. ნასიკვარი სათესავის მისისა და ნასიკვარი და უმჯობესი ქვეყანისა მისისა მისცა ჭაოსს. სოფლო შვიდთა ამათ მისცა სვედრი მათი არმანგებისებრ) მათისა. მისცა ქართლოსს და უწინა საზღვარი; აღმოსავლით—ჭერეთი და მდინარე ბერდუქისა¹⁾; დასავლით—ზღვა ზონტოსი; სამხრით—მთა, რომელი მიჭექების ბერდუქის მდინარის თაჲს, და მთა, რომელი მიჭექების დასავლით კერძო, რომლისა წყალი გარდმოდის ჩრდილო გერძო, და მიერთვის მტკვარსა, რომელი მიჭექების მთა შორის გლარეთისა²⁾ და ტაოს³⁾ კედრე ზღვარის; და ჩრდილოთ საზღვარი—დასავლო-მთა, რომელსა აწ ქვეან ლისა. და ამათ საზღვართა საშუალო მისცა ყოველი ქართლოსს.

1) სოფლო ბარდოსს მისცა მტკვარს სამხრით, ბერდუქის მდინარე-დგან, ვიდრე სადა შეგრძნებინა მტკვარი და (ანსისი.⁴⁾ ამათ ბარდოს აღაშენა ქალაქი ბარდაგი⁵⁾ და ეშენა მუნ.

⁶⁾ ერი, ხალხი, ტომი. **) უფროსობისა მეგრ.—

¹⁾ აწინდელი ბორჩალო ანუ დებედა.

²⁾ კლარჯეთის მთა ჰყოფს ერთხელთა გორისა ნაწილის და მტკვარის ზემო ნაწილის ბასენებს.—

³⁾ ტაოს მთა გატარებულა სამარეთისაკენ კლარჯეთის მხრისა.

⁴⁾ არაქსი.—

⁵⁾ ბარდოსის ხეუღრი იყო მტკვარის სამარეთით. ბარდაგიდამ და წყნარ-ლო, და შეიცვალა სომხეთის აღმოსავლეთის ნაწილის და ყარაბაღისა წილს, რომელიც უწინაჲს მტკვარის ბასეისა. ბარდაგი მკვლად მღიერ სახელ გართ-

და მოკვანს მისცა მტკვრისა ჩრდილო, მცირის ალაზნის¹⁾ შესართავით-გან ვიდრე ზღვამდე. და ამან ალაშენა ქალაქი მოკვანეთი²⁾ და დაუქვიდრა მუნ.

ხოლო ჭეროსს მსცა ჭკეუნა მტკვრისა ჩრდილო, მცირისა ალაზნის შესართავით-გან ვიდრე ტეე-ტბამდე, რომელსა აწ ჭჭკიან გულგულა. და ამან ჭეროსს ალაშენა პირეულად ქალაქი შესაგრებელთა შორის ორთვე ალაზნისას, და უწოდა სასელი თვისი ჭერეთი, და მის გამო ჭჭკიან ჭერეთი, და იწ მის ადგილს ჭჭკიანს სოფანთა³⁾.)

ეგროსს მისცა ჭკეუნა ზღვის უურისა და უჩინა საზღვარი: აღმოსავლით — მთა მცირე, რომელსა აწ ჭჭკიანს ღიბი: დასავლით — [მა-კი] ზღვა და მდინარე მცირისა საზარეთისა⁴⁾, სადა წარსწქდების წვე-რი კავკასიისა. ხოლო ამან ეგროსს ალაშენა ქალაქი და უწოდა სასე-ლი თვისი ეგრისი. აწ მას ადგილსა ჭჭკიანს ბუდია⁵⁾

ხოლო კავკასიათა ჩრდილოთ არ იყო სვედრი თარგამოსისა, არამედ არცა იყო კაცი კავკასიათა ჩრდილოთ, და უმკვიდრო იყო ჭკეუნან იგი კავკასიიდ-გან ვიდრე მდინარემდე დიდად⁶⁾, რომელი შესდის ზღვასა და რუხანდისასა⁷⁾. ამის-თვის მოიყვანნა მრავალთა გმირთა-გან ოაზნი გმირნი ლეკან და კავკასი, და მისცა ლეკანს — 'ზღვით-გან და რუხანდისათა ვიდრე მდინარემდე ლოჩეკისა⁸⁾ ჩრდი-

ქული უოფილა. აწლა კი მის ადგილზე პატარა სოფელია ბარდე. ამ სო-ფელს ჩაუდის მდინარე, რომელც მტკვარს შეერთის ბარდენით. —

¹⁾ ოარი. —

²⁾ ნუხი. —

³⁾ ფიქრობენ, რომ ეს უნდა იყოს აწინდელი 'ამუზი კახეთში. —

⁴⁾ კლაპროტი ფიქრობს, რომ ეს უნდა იყოს ქვემო ყუბანი, სადაც მართლა თავდება კავკასიის მთა-გრუნტლი, ჩრდილო დასავლეთით. —

⁵⁾ დაბა ოდიშში — ენგურის მარცხენით, ილორის ციხის აღმოსავლე-თით. მაშასადამე ეგროსის მკვედრი შეიცავდა იმერეთს, გურიას, სამეგრე-ლოს, აფხაზეთს და ზღვის სანაპირო ჩერქეზეთს. —

⁶⁾ კლაპროტის აზრით ეს უნდა იყოს ვოლგა. —

⁷⁾ კასპის ზღვა. —

⁸⁾ ქართული სახელია თერგისა. —

დროთ, კიდრე მდინარედიდე დიდად ხაზარეთისად¹⁾. და მისცა კავკასიის ღორიკის მდინარით-გან კიდრე დასასრულადმდე კავკასიისა, დასავლით.²⁾

ხოლო ჭაოს დაემკვიდრა საყოფელთა მამისა თვისისა იარგამოსისათა, და დაიპყრა ქვეყანა: ჩრდილოთა—კითადაგვიწერია; სამხრით—მითთ იარეთისით-გან; აღმოსავლით—კიდრე ზღვადმდე გურჯანისა და დასავლით—კიდრე ზღვადმდე ზონტოსა. და ამთ შვიდთავე გმირთა ზედან იყო გამგებელ და უფალ ჭაოს და ესე ყოველნი იუქის მორჩილნი ჭაოსისა. და ესე რვანივე ერთობით ჰმონებდეს ნებროთ გმირსა, რომელი იყო პირველი მეფე ყოვლისა ქვეყანისა.

შემდგომად ამისა მცირედთა წელიწადთა მოუწოდა ჭაოს შვიდთა მათ გმირთა, შემოკრიბნა და ჭრქა მათ: „მოგვცა ღმერთმან მაღაღმან მაღლი და სიმრავლე ნათესავისა ჩვენისა. აჲ შეწყნითა ღვთისა და მბადეულისათა კიცხეთ არა ვისა მონა და არა-ვის ემსახუროთ, თვინიერ ღვთისა დამაბდეულისათა“. ექამსეს შვიდნი-იგი გმირნი, და დაუმტკიცეს განზრახვა იგი, და განუდგეს ნებროთს, და აღარა მისცეს ხარ ი. და კზრახნეს სსვათა ვიეთმე ნათესავთა, და დაუორგულდეს სსვანიცა ნათესავნი. მაშინ გაუწერა ნებროთ და შემოჭარიბნა გმირნი მისნი, და ყოველნი რომელნი ერჩდეს სპანი მისნი, და მომართა თარგამოსიანთა. ხოლო ჭაოს მოუწოდა შვიდთავე გმირთა და ნათესავსა თარგამოსისა, და შეეწივნეს სსვანიცა ვინმე ნათესავნი დასავლეთისანი. შეკრიბნა ჭაოს ესე ყოველნი და დადგა ძირსა მასისისასა და კითარ მოადგა ნებროთ ქვეყანასა ადარზადანისასა³⁾ და დადგა მუნ. წარავლინა გმირნი სამეოცნი, და მათ-თანა სპანი ძლიერნი წყოზად⁴⁾ თარგამოსიანთა. ხოლო კითარცა მოიწივნეს სპანი ნებროთისანი, მაშინ მიეგებნეს შვიდნი იგი გმირნი ჭაოსისანი სპითა ძლიერითა, ხოლო ჭაოს სპითა უძლიერესითა დაუდგა უქანით, ზურგით. იქმნა მათ შორის ბრძოლა სასტიკი, რომელი ემსგავსებოდა სასტიკებასა ჭაერისასა, რამეთუ მტვერი ფერისისა, კითარცა ღრუბელი სქელი; ელვა აჭ-

1) სჩანს. რომ ლეკოსი ხვედრი შეიცავდა მთელს დაღესტანს.

2) ყაბარდოს ქვეყანა.

3) ადრიბეენი

4) წინააღმდეგ.

რისა მათისა, ვითარცა ელვა ცისა; სმს ზიჲისა მათისა, ვითარცა სმს ქუხალისა, საიშავლე ისართა და ტეორცნა ქვისა მათისა, ვითარცა სეიტკა სმაჲი, და დათსეკა სისსლისა მათისა, ვითარცა ღვარი სეიტყვათა. განგრძელდა სრმოლა მათ შორის, ჯ მოსწყედეს ორგინთვე ურირსი.

ხოლო ჭაოს უდგა 'სურცად გმირთა მისთა, ძალ-სცუძა *), ნუგეისის ცემად **) სმითა სასარგელითა, რომელი მსგავსი იყო მენახ-ტყისა. მაშინ სძლეს თარგამოსიანთა და მოსრნეს სამკოტნი იგი გმირნი ნებროთისნი და სძანი მათნი. ხოლო შვიდნი ესე გმირნი თარგამოსიანნი: ქართლოს, ბარდოს, მოგვან, ჭეშოს, ლეგოს, გავგასოს, ეტროს, ასეინი დაძრეს ცოცხალეით, თვინიერ წელეულებისა ***) და ძლეკა შემოსილნი მადლობდეს ღმერთსა. ხოლო ვითარცა ესმა ხუროთს, განწყობა და წარმოემართა მათ გერმო, ყოვლითა ძალითა მისითა. ხოლო ჭაოსს არა ჭეკეს სძანი ნებროთის სძათა ოდენი, გაძარდა იგი ღირღელთა ****) შინა მასისისათა. მიუდგა ქვეყე გერმო ხუროთ და იყო იგი კურგელი რეინითა და რვალითა, ტერფით-გან ვიდრე თსუძამდე. ახდა ერთსა გოარსსა ზედა სარაქად ჭაოსისა, და ეტყოდა დემორჩილეზასვე მისსა, ხოლო ჭაოს ჭრქვა მათა მასთა: „განსძიმგრეთ ზურგით გერმი ჩემი ჯ მივქანდეთ ხუროთს,“ და წარვიდა და მივიდა ჰირის-პირი მასლობელად ნებროთისა, სტეორცა ისარი და ჭეშა მკრძსა ხუროთისასა, ფიცარსა ზედა რვალისასა, და განვლო ზურგით; მაშინ დაეცა ხუროთ, და იოტა პანაკი მისი და ჭაოს ჭეო საპე თვისი მეფედ მათა თვისთა ზედა. და სსკათაცა ნათესავთა ზედა მასლობელთა სასლავართა მისთასა. ხოლო შვიდნივე ესე მძანი წარვიდეს თავის თავისად ქვეყანად და ივენეს მოჩნილ ჭაოსისა. ხოლო აქემოდის დავერეთ ჭამავი ესე რვათავე მათა.

ხოლო აქთ-გან ვიწყეთ და წარმოვაქვთ ამავე ქართლოსისა ჯ ნათესავისა მათისა და ცხოვრება მათი ვიდრე დღეთა ჩვენთამდე, და ვითარ იგი განუყო ქვეყანა თარგამოს ნათესავსა მისდა, რვათავე

*) მზარს აძლედა. — **) აშენებდა. — ***) არა დაჭრილან

****) ღრმა ხეობა.

შეიღოა მისთა. და მისცა ქვეყნის ქართლოსს, რომელი ზემო აღწერეთ, და ესე ქართლოს მოვიდა ზირველად დედილსა მს., სადა შეერთვის არზგი მტკვარსა. და განვიდა მოასა მას სედა, რომელსა ეწოდების არმისი, და ზირველად შექმნა სიმკრერი მას ზედა, და იშენა მუნ ზედა სახლი, და უწოდა მოასა-მას სასელი თავისა თვისისა ქართლი და ვიდრე აღმართუადმდე მუნ ზედა გერში არმისისი. ერქვა მთას მას ქართლი, და მის გამო ეწოდა ყოველსა ქართლსა ქართლი, სუნანი-გან ვიდრე წღვადამდე სპირისა¹⁾. შემდგომად ამისსა ამანვე ქართლს აღაშენა ცისე ორმისა, რომელსა აწ ქვეიან სამშვილდე²⁾, და კვლად აღაშენა მტკვრის-ცისე, რომელსა აწ ქვეიან ხუნანი.³⁾ ცხონდა იგი მრავალთა წელთა და განმრავლდა სთესავი მისი. ხოლო შეიღოა შორის მისთა გამოჩნდეს სუთნი გვირნი, რომელთა სასელიერ ესე არს: ზირველსა — მცხეთოსს, მეორესა არდალსა, მესამესა — კასოსს, მეოთხესა — გუხოსს, მესამეთესა — გაჩიოსს. ესე სუთნივე იყვნეს გვირნი. არამედ მცხეთოსს უცხოირესი იყო სსიჯათა მათ. მოგვდა ქართლოს და დაფუღეს იგი თავსა ზედა ქართლისსა, რომელსა აწ ეწოდების არმისი. და შემდგომად ამისსა ცოლმან მისმან აღაშენა დედა-ცისე; და მანვე აღაშენა სოხტან ქალაქი, რომელსა აწ ქვეიან რუს-თავი და გან-ეგნა ცოლ-მან ქართლოსისა-მან სუთნივე იგი გვირნი, შეიღნა მის-ნა. მისცა გარდასოსს სუნანი და უსინა საზღვარი: აღმოსავლით — მდინარე ბურდუჯისი, დასავლით — ქალაქი გაჩიანს, სამხრით — მთა პირ-ველ სსიკესუელი⁴⁾ და ჩრდილოთ — მტკვარი.

ხოლო გაჩიოსს მისცა ორმის-ცისე და სვეირეთისა მდინარით-

¹⁾ ეს სახელი ნოტკატონეს იხპირ-ს, რომელიც შეცავს გორის ბასილის წყლისა. ცაღია, რომ „ქართლის-ცხავრეა“ ამ სახელით აღ-ნიშნავს შავ წელს.

²⁾ ცისე-ქალაქი იყო ტფილისის სამარკო-დასავლეთით ქციის წყალ-ზე. როსელიც ტფილია მტკვრი ა.

³⁾ მტკვრის მარჯენით. ქციანზე. თერქები უწოდებენ ამ სივარეს კის-კაღმც.

⁴⁾ ქართლოსის ზეჟარში, ისილე ზემოთ, გვ. 91.

გან თავადმდე აზოცისა და ამან გაჩიოს აღაშენა ქალაქი გაჩიანი, რომელსა მაშინ ერქვა სანადირო-ქალაქი ¹⁾).

ხოლო კუხოსს მისცა ბოსტან ქალაქი, რომელსა აწ ქვეიან რუსთავი. მისცა არაგვით-გან ვიდრე ჰერეთამდე; თავათმდე მთასა კასეთისასა და მტკვარს შუა ²⁾).

ხოლო კასოსს მისცა კაკასიასა და კასეთის მთასა შორის არაგვით-გან ვიდრე ტყე-ტბამდე, რომელი არს საზღვარი ჰერეთისა. და ამან კასოს აღაშენა ჩელეთი, და კუხოსს შეეწია შენებასა ჩელეთისასა, რამეთუ დედა-ცისე კოხოსის სვედრი იყო, და მისცა კახოსს შეწევნის-თვის და შეეწია შენებასა ჩელეთისასა, რომელსა ბერ ერქვა, პირველ შენებულსა კასეთისასა. ხოლო მცხეთოს, რომელი უგმირესი იყო მმთა მისთა, ესე დაიწა საყოფელთა მამისა მათისა ქართლოსისათა, რომელსა აწ ქვეიან არმაზი. და მანვე აღაშენა ქალაქი შესაგრებელსა შორის მტკვრისა და არაგვისასა და უწოდა სახელი თვისი — მცხეთა. და დაიპყრა ქვეიანა ტფილისით-გან ³⁾ და არაგვით-გან დასავლით ვიდრე ზღვამდე სპერისა და ესე იყო განმეგე და უფალი მათ ოთხთავე მმთა ზედა და ესე ოთხნივე იუყეს მორჩილ მისსა ⁴⁾. ესე არიან განყოფილი ქართლოსის მეთანი და რომელნი განუყვნა დედამან მათ-მან შემდგომად სიკვდილისა ქართლოსისა. ხო-

¹⁾ ქციის მარჯვნივ, რომოდან რკა ვერსის სიშორეზე იმ ადგილიდამ, სადაც ქცია მტკვარს ერთვის.

²⁾ ეს ნხარე არის იორსა და ღიხვს შუა.

³⁾ ჩელეთი მდებარეობდა ჩელეთის (ანუ ჩელტის) წყალზე, რომელიც იყო აღაზნის მარცხენა ტოტი. — კახოსი ბრძანებლობდა აწინდელ კახეთის ჩრდილოეთის ნაწილში, რომელსაც სამხრეთით გულგული ჰქონდა საზღვრად.

⁴⁾ იმ დროს, რომელსაც შეეება ეს ადგილი „ქართლის-ცხოვრებისა“ ტფილისი არ იყო აშენებული. მაშასადამე ამ სახელის ხმარება წინასწარი, თუ ვინიცობა ის ადგილი, სადაც ელა ტფილისი ა, უწინვე არ იყო ცნობილი იმავე სახელით.

⁵⁾ მცხეთოს, ეფროსს და უძლიერესს თავის მმთა შორის, ეჭირა მტკვრის საშუალ და ქვემო ნაწილთა ორივე ნაპირი, ე. ი. გაღმა-გაბოლმა, ვიდრე სათავემდე, ეჭირა აგრეთვე ის მმარეც, რომელსაც რწყავდა ჭოროხი და ზღვის ნაპირიც ჭოროხს და შავს, ანუ სპერის, ზღვას შუა.

ლო მრავალთა წელთა და მრავალთა ჟამთა ცხონდა მე ქართლოსისი, და განმრავლდა ნათესავი მისი, და მათ უოველთა განმრავლდა ნათესავი მათი.

ხოლო შეიღთა შორის მცხეთოსისათა გამოჩნდეს სამნი გმირნი სასელოვანნი, რომელთა სახელები ესე არს: პირველსა — უფლოს, მეორესა — ოძრსოს, მესამესა — ჯავახოს. განუყო მათ ჭკევანა და ნათესავი მათი უოველი. ოძრსოსს მისცა ტასის-კარით-გან ვიდრე ზღვადმდე სპერისა, ჭკევანა კლდოვანი. ამან ოძრსოსს აღაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი: ოძრსე და თუსარისი ¹⁾. ხოლო ჯავახოსს მისცა ფანავრით-გან ვიდრე თავადმდე მტკვრისა. და ამან ჯავახოსს აღაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი, წუნდა და ქალაქი არტანისა, რომელსა მამინ ერქვა ქავთა ქალაქი, ხოლო აწ ჭკვიან ჭერი. ხოლო უფლოს დარჩა საუოფელთა მამისა მათისა მცხეთოსისა, მცხეთას; დაიპყრა ჭკევანა არაგვიდგან ვიდრე ტასის-კარამდე და ფანავარამდე, და ამან აღაშენა უფლის-ციხე, ურბნისი, კასპი. არაგვიდ-გან და არმაზითგან ვიდრე რასის-კარამდე ეწოდა ამას ჭკევანასა ზენა-სოიველი, რომელსა აწ ჭკვიან შიდა-ქართლი.

ხოლო ვიდრე სიკვდილამდე მცხეთოსისა, ესე უოველნი ნათესავნი თარგამოსისნი იუვხეს სიუვარულსა ზედა ერთმან-ერთისასა, და შიში აქნდათ ნებროთიანთა, და ჭგონებდნენ იგინი ნებროთიანთაგან ძებნასა სისხლისა ნებროთისასა, და ისწრაფდეს იგინი გამაგრებასა ციხე-ქალაქთასა შიშისა-თვის ნებროთიანთასა. ხოლო ვითარცა მცხეთოსს მოკვდა, მე ქართლოსისი, შთავარდა შური შორის შეიღთა ქართლოსისათა; იწყეს ბრძოლად და სდომად ურთიერთარს, რამეთუ უფლოსს, მესა მცხეთოსისსა, არა ერჩიდეს, არცა სდოდეს უფლად, რომელი დატყვებულ იყო საყდართა ქართლოსისათა, მამისა მისისაგან მიტეხულ იყო უფლობა ქართლოსიანთა. იწყეს ბრძოლად და სდომად

¹⁾ ოძრსოს ციხე-ქალაქი არსებობდა აწინდელ ახალციხის ჩრდილოეთ-დასავლეთით ოც კერსის სიშორეზე. თუხარისის კი სოფლების მწერლები უჩვენებენ დაიკუში (ანუ ტაიკში, ქართულად ტაო); გოროზის ერთ-ერთ მარჯვენა ტოტზე. ამ ქალაქს ასახელებს აგრეთვე ბატონიშვილი ვახუშტი თავის „საქართველოს გეოგრაფიულს აღწერაში“.

ურთაერთან და განაგრძელეს მათ შორის ბრძოლა. რომელ უამსამე აღდგოან ამოტანნი ორნი ნათესავნი ერთს ზედა და სსვანი შეეწკოდიან; რომელსამე უამს იქმნის მშვიდობა მათ შორის და შეიშალნან და ებრძოდნან. და განაგრძელდა მათ შორის ესე ვითარი საქმე და აწვიან იყო მათ შორის. უწარმინებულს და უსასილოვანეს, არამედ ადგილით-ადგილად თავადნი იზინიან. სოლო რომელიცა იევნის მცხეთას, (რცა *) თავადი იგი იევნის უოკულთა მათ სსვათა ზედა და არცა სასელ ედებოდათ მეფედ, არცა ერთს-თავად, არამედ მამა-სასლისა ეწოდებოდათ, და იგი იევნის მასავებელ და ბჭე სსვათა ქართლსაიანთა; რამეთუ ქალაქი მცხეთა განდიდებულ იყო უმეტეს უოკულთა და უწოდეს დედა-ქალაქად. და მას უამს დავიწყეს ღმერთი დამბადებელი მათი, და იქმნეს მსასერ მზისა და მთოვარისა, და კარსკელათა ხუთთა, და მტეიცე და უფროსი საფიცარი მათი იყო საფლავი ქართლსისა.

XVI. თუბალი და მოსოხი

(*Vivien de St Martin—Recherches sur les populations du Caucase*).

მოსეს და წინასწარმეტყველების თუბალს ან თუბელს ბერძნები უწოდებდენ ტიბარენებად ანუ ტიზარებად და მესსესს — მოსოხებად. ამ ორ ხალხს თუბალს და მესსესს, ანუ ბერძნულ მართლ წერით ტიბარს და მოსოხს, მუდამ ერთად იხსენიებდენ ძველი მწერლები. ნამდვილადაც ეს ორი ხალხი მხოლოდ ორი ნაწილია ერთისა და იმავე ერისა. მათი განცალკევება ძლიერ ძველად მომხდარა, როგორც მოწმობს „დავადება“; მაგრამ ამ განცალკევებას კერ მოუსპია საერთო შთამომავლობის კვალი, რომელიც ცხადად სჩანს ენაში და ადგილობრავ გარდოცებებში. ისტორიის ყველა ეპოქებში, როგორც უცხო ქვეყნელებიც, ისე ეროვნული მწერლები იხსენიებდენ მესსის ქვეყნას, რომელსაც ეჭირა მტკვრის სათავეს მიდამონი, ახალციხის ზეგით, და რომელიც, მამასადაც, შეადგენდა აწინდელ ქართლის ზემო ნაწილს,

*) ვიამცა.

სამსრეთ-დასავლეთის მხრით; იმ შეუღალ მთეს, რომელიც გარეშემო არტის ამ ბასეინს, ძველი მწერლები უწოდებდნენ მესსეტის მთებს *Michiei Montes*. ეს სახელწოდება „მესსეთი“, ჯამთა ვითარების დაკავრად, სან დიდ ადგილს შეიცავდა და ხან მცირეს. საქართველოს ეროვნული მატრიანები კი საფუძვლეს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თავდაპირველად მესსეთს ეკუთვნის ქართლის უმეტესი ნაწილი და შეიძლება კიდევ მოეღა ქართლის მიწა-წყალი. ქართველ ტომის წინაპრის ქართლოსს (ეს ტომი თავის თავს უწოდებს ქართველად და სხვა სახელით თავისთვის არ იცის) ჭეუდლა, ამბობს მატრიანე, რამდენიმე შვილი და მათ შორის ყველაზე უფრო მძლავრი და ღონიერი იყო მცხეთოსიო, რომელიც ბრძანებლობდა დანარჩენებს, როგორც უფროსიო. ყველამ იცის, თუ რას ნიშნავს ეს სიტყვათა საზოგადოდ ეროვნულ ზეპირ გადმოცემები: შვილები რომლისაჲ ტომის წინაპრის მოასწავებენ ამისთანა შემთხვევაში ეთნოლოგიურ შტოებსა ანუ ტერიტორიის ნაწილებსა. ამასთანავე მცხეთოსი იყო დამფუძნებელი საქართველოს პირველ დედა-ქალაქსა, რომელსაც ეწოდა მისი სახელი—მცხეთა და რომელიც დარჩა დედა-ქალაქად მესეთე საუკუნის მეორე ნახევრამდე ქრისტეს აქედ.—შეუძლებელია არ ვიცნოთ ამ სახელებში ცხადი მსგავსება ანუ უკეთ ვსთქვათ იგივეობა: მცხეთო, მესსეს, მესს, მოსოს და მესს. ეს სხვა და სხვა გამოთქმას უცხო-ჭეუენელებისა. სიტყვაში „მცხეთა“ უკანასკნელი მარცვალ „ეთ“ ჩვეულებრივი დაბოლოებაა, რომელიც ჭინიშავს რომლისაჲ ხალხის ჭეუენას. აი მაგალითები: ოსეთი, ე. ი. ოსების ჭეუენა, აფსაზეთი, ე. ი. აფსაზეთის ჭეუენა და სხვ. და სხვ. მაშასადამე, რჩება ძირი მცხ, რომელიც სრულყოფით ემსგავსება ებრაულს მსხ. და რადგან ამ ძირის გამოთქმისათვის საჭირო იყო სმოვანი ასოები, ამიტომ მცხ ანუ მსს გარდაიქცა შემდეგ სიტყვებად: მეცეს, მესსეს, მოსოს, მოსს, მესს და სხვ. ეს სახელი დღესაც არსებობს სიტყვაში „რამდენა“, რომელიც ეწოდება ერთ-ერთს თემს საქართველოს, სახელსდობრ მტკვრის სათავის მიდამოს და უმეტეს ნაწილს ჭოროხის ბასეინისას,—სწორედ იმ მხარეს, რომელსაც სტრაბონი აუთნებს მოხსენს. მეს ძლიერ სარწმუნოა, რომ იმ დროს, რომელსაც

ეკუთვნის „დაბადების“ ეთნოლოგიური საბუთი, სასელი მცხეთი. გადკეთებული ეფრატის მინდორების სემიტებისაგან მესხესად, ნიშნავდა უმეტეს ნაწილს მტკვრის ვაკისას და იმავე დროს დედა-ქალაქის სახელი იყო მცხეთა. მაგრამ ამისთანა გაკრძელებას პირვანდელ მესხეთის საზღვრებისას დიდი ხანი არ ჰქონია, რადგანაც, ამობს ძველი „ქართლის ცხოვრება“, მცხეთოსის სიკვდილის შემდეგ, დანარჩენი შვილები ქართლოსისა განცალკევდნ და ერთმანეთს ჩსუბი დაუწყესო. მართლაც ისტორია და გეოგრაფია გვიჩვენებს, რომ შემდეგში მესხეთი უფრო ვიწრო საზღვრებში იყო ჩამწყვდეული მტკვრის სათაისკენ, როგორც ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ.

ახლა უნდა გავარკვიოთ, რა ეთნოგრაფიული მნიშვნელობა ჰქონია ძველად სახელწოდებას „თუბალს“. ამ საგანზედაც „ქართლის ცხოვრება“ გვძლევს ძიარფას ცნობებს, მაგრამ საკვირველია, რომ ეს ცნობები აქამდე შეუნიშნავი დარჩენილა, როგორც ის ცნობები, რომელიც ჩვენ მოვიტანეთ იმავე „ქართლის ცხოვრებიდან“ მესხის სახელწოდების მნიშვნელობის შესახებ ძველად.

„ქართლოსის უფროსმა შვილმა მცხეთოსმა, ამობს მატთანე, იცოცხლა მრავალი წელი და ნათესავი მისი განმრავლდა. ხოლო მის შვილთა შორის გამოჩნდნ სამნი გმირნი სასელოვანნი, სასელდოზრ უფლოს, ოძრხო ს და ჯაკასოს. მცხეთოსმა თავის სიცოცხლეშივე განუყო მათ თავისი ჭეუანა და ნათესავი უფლოს დარჩა საყოფელთა მამისა თვისისა მცხეთოსისა, მცხეთას, დაიპერა ჭეუანა არაკვიდგან კიდრე ტასის-კარმდე და ფარავანამდე (ე. ი. იმერეთის აღმოსავლეთის საზღვრამდე), და ამან აღაშენა უფლის-ცინხე, ურბნისი და კასპი... ხოლო ვითარცა მცხეთოს მოკვდა, მე ქართლოსისი, შთავარდა შური შორის შვილთა ქართლოსისათა, და იწყეს ბრძოლა ურთი ერთას, რამეთუ უფლოსს, შესა მცხეთოსისსა არა ერჩდეს, არცა ხადოდეს უფლად, რომელი დატყეპულ იყო საუდართა ქართლოსისათა, მამისა მისისაგან მიცემულ იყო უფლობა ქართლოსიანთა... ხოლო რომელიცა იყვნის მცხეთას, რეცა თავადი იგი იყვნის ყოველთა მათ სხვათა ზედა... იგი იყვის მასჯეპელ და ბჭე სხვათა ქართლოსიანთა, რამეთუ ქალაქი მცხეთა განდიდებულ იყო უმეტეს ყოველთასა და უწოდეს დედა-ქალაქად.

ეს შესანიშნავი ადგილი სრულებით ახალ ნათელსა ჭეუენს „დაბადების“ მეათე თავს, რომელიც მას უდრის. ჩვენის ფიქრით, შეუძლებელია, რომ მოსეს „თუბალის“ „ქართლის-ცხოვრების“ იგივე „უფლოს“ არ იყოს, როგორც ჩვენ ცხადად ამოვჩინეთ „იგივეობა“ „მესხეთის“ და „მცხეთის“ თუბალისა“. შეიძლება ესთქვით, რომ ეს ორივე სახელი თუბალ და უფლოს, ერთი და იგივეა, რადგან წინ მიმატებული უსმო ასო სრულებით არ სცვლის სიტუების სახეს და არსებითი ასოები კი ორივე სიტუებისა სრულებით ერთი და იგივეა: უფლ და თუბლ. მაგრამ მსგავსება მარტო სახელისათ კი არ არის, უფრო გადაჭრილი მსგავსებაა თვით არსებით არის. უძველესმა პოლიტიკურმა სამფლობელომ, რომელიც დაარსდა შეაგულ საქართველოში, მიიღო სახელი მესხეთი-სა და ამისმა დედა-ქალაქმა—მცხეთა-სი: ეს „მესხეთი“ მოსეს „მესხეთი“ არის.

მესხეთის საბრძანებლოს შემდეგ აღორძინდა მეორე სამფლობელო, სახელდობრ უფლოსისა, რომელიც შეიცავდა თურმე იმავე თემებს, მაგრამ დედა-ქალაქი კი სხვა იყო, სახელდობრ უფლის-ციხე, და მცხეთას კი, მხოლოდ სახელი დარჩა ქართლის დედა-ქალაქისა და ნამდვილად კი დედა-ქალაქი აღარ იყო. აი ეს უფლოსი არის „დაბადების“ თუბალი.

ახლა ცხადია, თუ რა მიზეზით ისენიებს წინასწარმეტყველები ეპიკურილი ამ ორ სახელს მესხეთს და თუბალს მუდამ ერთად: იმიტომ რომ ნამდვილადც მცხეთა და უფლის-ციხე, თუმიცა სახელით განირჩევიან, მაგრამ საქმით კი შეადგენენ ერთ და იმავე სახელმწიფოს, ქართლის ერთ და იმავე წინაპირველ სამეფოს.

მხოლოდ ნუ დავივიწყებთ, რომ ის დრო, რომელსაც შესება წვინი გამოკვლევა, იწყება თითქმის ათას ექვსას წლის წინად მაინც ქრისტეს დასაბადებამდე; რომ კავკასიის ერებსა ჰქონდათ მხოლოდ იშვიათი და ნაკლები დამოკიდებულება ძველთა ბერძენთა და ლათინებთან; რომ ბევრი სხვა და სხვა გარემოების გამო უნდა დავიწყებულიყო ანუ დამახინჯებულიყო უძველესი ამავანი, სულ ერთია, ზემოთადად გადმოიცემოდა ისინი, თუ წერილობით. ჩვენ რასაკვირველია არ გამოუდგებით სხვა და სხვა წერილმანებს და ზოგიერთ მცირეოდენ

ნაკლსა ჯგულობრივ მატანებში; ის უფრო გვაკვირებს, რომ ამ მატანების გარდამოცემის გზა თვალსაჩინოდ ეთანხმებოდეს ბიზნის და ძირეულ ფაქტორს სხვა გარემოებას. უკვე სხვაუბნებს. მით უფრო სავსებით ეს გარემოება, რომ „ქართლის ცხოვრება“ ერთ ხანად არ არის შედგენილი და მთელი მისი შინაარსი ცხადად ეკიმ-ტეიგე ს, რომ შეუძლებელია ვიფიქროთ, ვითომ უცხო-გვეყენელ საუ-თბის თანხმად განსებ შეცვალათ შექმნილი. საზოგადოდ ვფიქ-რობთ, რომ ეგრე თუ ავთან-დავთან ქართლის ცხოვრების“ წინა პირველ მოთხრობებს და შევადარებთ თანა მდროვე საბუთებით. მა-შინ ეს მატანე შეიძლება იმისთანა სინაზვიდეს, რომელიც თუ მიდ-ლა არ იდგომილება, უკან მანც არ ჩამოუვარდება ქრონოლოგის და ტიტ-ლივისგან შეკრებილ ფაქტებს.—

როცა ჭეოფოტე ამბობს მეჩვენს საუკუნის დასასრულისა და მე-ხუთე საუკუნის დასაწყისის შესახებ ქრისტეს წინა, ის იხსენიებს ტიზარენებს და მოსსებს ერთად, როგორც ასის წლის წინა; ზე-გილი ასახელებდა ერთად თუხალ და მესეს, მაგრამ ბერძნის ისტო-რიკოსის მოთხრობიდან სჩანს, რომ იმას ეს ორი ხალხი სულ სხვა-და-სხვა სახელებად მოიხსნა... ზემდეგ დროთა ისტორია და გეოგრა-ფიკ-გი იხსენიებს ტიზარენებს და მოსსებს, ვითარცა ორს განსხ-ვავებულს, მაგრამ მომი-ნავე ხალხს. ჩემ ცხადია, რომ იმ პეველის-ძველ დროდამ, როცა „ქართლის ცხოვრების“ თქმულებით დაიწყო-და ორი საბრძანებელი მცხეთისა და უფლის-ციხისა, დაიწყო და თან-და-თან გაძლიერდა განცალკევება ქრთველ ტომს ზემო დასასლე-ბულ ორ ტომს შორის.

ესეთი ის დასკვნა, რომელიც ჩვენ საფუძვლიანად გამოგვყავს ქართლის-ცხოვრებაში მოხსენებულის და უცხო-გვეყენელ წყაროებით შემოქმედებულ ფაქტებიდან. მაგრამ შესაძლებელია კიდევ უფრო შორს. წავიდეთ და ვიკითხოთ, იქნება თუხალ-ის ან ტიზარ-ის სახელი,— ცხადია, რომ ეს ორი სახელი მხოლოდ სხვა-და-სხვა ფორმას ერთსა და იმავე ეროვნულ სახელ-წოდებისა,—უფრო ძველად არსებობდა, იქნება ამ სახელს უფრო კრტელს ეთნოლოგიურს ფაქტთან აქვს კავ-შირი, ვიდრე ქართლის-ცხოვრებაში სჩანს?

აი რა საფუძვლით გამოვთქვით ჩვენ ესეთი სათუთ აზრი. ტი-
ბაჩ-ის სახელი, თუმა მრავალ-საირად დაქმინებული და შეცვლილი,
მაგრამ მუდამ დგოილად გამოსაცნობი, ძლიერ გავრცელებული ყოფი-
ლა ცოველთვის კასპის ზღვის სამხრეთიდან დაქცეული შავიზღვის
აღმოსავლეთ-სამხრეთის კიდედ. ფრიად ბევრი ზოგის ორფეოსისა,
რომელმაც ბერძნებში ცალსხედ ჰირველად შეამო აზრონ:ვტების თავ-
გადასავალი, ასახელების ტიბარენებს შავიზღვის ნაპირად, მდინარე
თერმოდონის ახლოს (ახლანდელი თერმეს-ჩაი, ოსმალეთში), სწო-
რედ იმ დგოილზე, სადაც ამ ხალხს უჩვენებდნენ სივლასი და ჭკუტე,
რომელთაც დასკრეს მავიანთი ოსზულეზანი დახლოებით 500 წ.
წინად ქრისტეს დაბადებამდე. ერთის საუკუნის შემდეგ ეს ხალხი იქვე
ნახა ქსენოფონტემ, როცა თავის ათი ათასის კაცით უკან დაბრუნდა
სპარსეთიდან. სიტრაბონის ჩვენებით-კი ტიბარები ესახლენ ცოტა უფ-
რო აღმოსავლეთით, ტრანზონისკენ. ამ კანადოკიელ გეოგრაფს
ქმნდა სრული დონისძიება შეკრება მვირთასი ცნობები ამ ჩვენის
თაობაზე და მით უფრო საყურადღაოა, რომ სიტრაბონი, როცა ტი-
ბარენებს იხსენიებს, ჰსმარებს შემკრებლობითს სახელს და ამბობს:
„ერთი ტიბარელი“. იქნის, რომ სიტრაბონს ამით უნდოდა აღე-
ნიშნა ერთობა იმ მთის ხალხებისა, რომელნიც გაცნეს შემკრება
ისტორიკოსებს და რომელთა ახლაც იხსენიებენ საერთო სახელით—
დაზებად.—ასპის ზღვის სამხრეთით სხვა-და-სხვა ძველი მქრლები
ასახელებენ ტაპირებს. სპევირვლია, რომ ჰეროდოტე, რომელიც
ხალხებსა და ქვეყნებსა უოჯდთვის ეგრე ბეჭითად და დაწვრილებით
ჩამოსთვლის, არ იცნობს არც კასპის ზღვის ტაპირებსა, არც შავი-
ზღვის ტიბარებსა. მაგრამ სამაგიეროდ რამდენჯერმე ასახელებს კოლ-
ხიდის სამხრეთით ერთ ხალხს, სახელდობრ სასპირებს ანუ. სასპი-
რებს, რომლების ქვეყანას იცნობდნენ ქსენოფონტე, სიტრაბონი და კოსტა-
ნტინე ჰორთფიროგენეი ამ სახელებით: „ჰისპირიტეს“, „სისპირიტეს“ ანუ
„ჰისპირატის“. ამ სახელებს გცნობთ ჩვენ ძველ ქართულ გეოგრაფიაში,
რომელშიც იხსენებოდა სპერ-ის ქვეყანა, და გრეთვე ახლანდელ რუკებ-
ზე, რომლებზედაც აღნიშნულია ისპირი, ჭორახის ბასეინის შემო-
ნაწილში. ახლა სახელების მსგავსებას გარდა, თუ დავუფიქრებთ იმას,

რომ ციხის სახელწოდება, — რომელსაც ფრად შესამჩნევი ადგილი უჭირავს ჰავიზღვის აღმოსავლეთ-სამხრეთის ნაპირების შესახებ ეგელა ძველ მწერლების თხზულებებში, ორფეოსიდან დაწყებული, — უცხად ქება ისტორიიდან და გეოგრაფიიდან ჭრისტეს შემდეგ მეორე საუკუნიდან დაწყებული; თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ ამ სიტყვებით: „ერნი ციხარელი“, სტრაბონს უნდოდა აღნიშნა ხალხები ჭოროხის ბასიენისა და ეგელა იმ ადგილებისა, რომელიც შემდეგში იწოდებოდა ღაზების ქვეყანად; დასასრულ, თუ მივაჩვენოთ ურადლებას, რომ ეგელა ეს მთის ხალხები ნამდვილად ეკუთვნიან ერთ და იმავე შტოს, ქართველ ტომს, — მაშინ ადვილად წარმოვიდგენთ, რომ ჭეოლოტეს სახეობები მართლა ძველი არიან, როგორც სახელით, ისე შთამომავლობითაც, ჰავიზღვის სანაპირო ციხარებისა. მათი სახელების ცოცხადენი განსხვავება ადვილად აიხსნება იმით, რომ ერთის მხრით ხალხი დაიწყო და შტოები ერთმანეთს დაშორდნენ და მეორეს მხრით უცხოქვეყნელების ხელში საკუთარი სახელები ძლიერ ადვილად სხვათერდება.

ერთი უკანასკნელი მუხლი უნდა გავსინჯოთ კიდევ: ციხარების სახელწოდება ბირეულად იგივეა რაც აბერია [ივერია], თუ არა? ამ უკანასკნელ სახელით, როგორც ვიცით, კლასიკური მწერლები ახლანდელ საქართველოს უწოდებდნენ. ქვეყლების ისტორიკოსი მოსკოვ, როგორც ეტეობა, ხედავს ამ იგიუობას და აბერიას სთვლის თუბალის შვილების ქვეყანად. — მიმდევ სხვა მწერლებმაც გამოსთქვენ ეს აზრი, მაგრამ საკმაოდ დამტკიცება ამ აზრისა არ მოუყვანიათ.

სახელწოდება „აბერია“ უცნობი იყო როგორც ჭეოლოტესთვის, ისე ეგელა ძველ მწერლებისათვის. ეს სახელწოდება პირველად იქნა სმარებული ძველს გეოგრაფიაში მხოლოდ რომაელებს და ძირითადად ეს შუაობის დროდამ და დიდი პომპეის კავკასიაში დაშვრით შემოსვლის შემდეგ, რომელიც მოხდა წ. წ. ჭრისტეს წინად. მას აქედ ეს სახელწოდება საყოველთაო ხმარებაში შემოვიდა რომაელების და ბერძნების მწერლებისაგან.

მაშასადამე ცხადია, რომ ეს სახელწოდება თვით ამ ქვეყანაში იყო ხმარებაში, როცა რომაელები შემოვიდნენ, და ამათ აქედამ გავრცელეს ყოველგან.

მაგრამ უგელა მეცნიერები, რომელნიც-კი შესდგომიან კავკასიის ისტორიის და გეოგრაფიის შესწავლას, თვით უახლესი მეცნიერებიც იმას ამტკიცებენ, რომ სახელ-წოდება იბერია სრულებით უცნობი არისო თვითონ ქართველებისათვის, და თუ ზოგიერთ ქართველ მწერ-ლებს ზოგჯერ ეს სიტყვა უხმარიათ, მხოლოდ ძველ დროის კლასიკურ მწერლების მიხედვით მოსკლიათო. ამ აზრს მხოლოდ მცირე-ოდენი სიძარტლე ახლავს. მართალია, რომ მეკიდრთა არასოდეს არ უხმარიათ სიტყვა იბერია [ივერია] სრულიად საქართველოს ქვეუ-ნების ერთობილობის აღსანიშნავად და არც თავის თავს უწოდებდნენ იბერიელებად [ავერიელებად]; ერთადერთი ეროვნული სახელი არის ქართლი ქვეყნისათვის და ქართველი მცხოვრებთათვის. მაგრამ გავიხსენოთ, რომ საქართველოს დასავლეთის მხარეს ეწოდება იმერეთი-ი. ამ სიტყვას თუ მოკაცილები დაბოლოებებს იმერეთი, რომელიც ქართულად ემატება ქვეყნის აღსანიშნავად, ჩვენ დაგვრჩება სიტყვა იმერეთი, რომელიც განიჩეკა ძველ კლასიკულ სახელ-წოდებისაგან მხოლოდ ერთის ასოთი: „ბ“-ის მაგიერ აქ არის „მ“. ეს ორი ასო კი სშირად ერთანეთს სცვლის. რომ ეს სიტყვა იმერეთი მეკიდრთა ამ ქვეყნისათვის, ეს ეჭვის გარეშეა და უსათუოდ ეს სიტყვა არსებობდა შომხვის საქართველოში შემოსვლის დროს. მართლაც რომაელები შემოვიდნენ კავკასიაში იმერეთით და ამიტომაც სახელ-წოდებამ იმერეთი, რომელიც მათ შირველად მოესმათ და მათის გამოთქმით ადვილად გადაიქცა იბერად, მაგონა დასავლეთის სახელ-განთქმული ქვეყანა. ეს სახელი მათ მიაწერეს მთელს საქართველოს. ხევათრივ შეუძლებელია აიხსნას, თუ საიდან წარმოსდგა იბერიის სახელ-წოდება ბერძნულ-ლათინურ გეოგრაფიაში. ამ სიტყვის წარმოების ახსნა რომ სსვათრივ უნდოდან, იმიტომაც გაეჭირდათ საქმე მეცნიერებს. რომელთაც მრავალი უსაფუძვლო ჭიპოტეზი შეადგინეს იმის შესახებ. ვითომ კავკასიის იბერიას დამოკიდებულება ჭიპანის იბერიასთან.

აი, რა საფუძვლით ვთქვით ჩვენ, რომ შეცდომილია აზრი, ვითომც ქართველებისათვის სრულებით უცნობი იყოს სახელ-წოდება იბერია.

XVII. გამოსვლა სასართა

მე-VII საუკ. ქრ. წინ.

(„ქართლის ცხოვრება“, ნაწილი I)

მას ჟამსა შინა განძიდურდეს საზარნი და დაუწყეს ბრძოლა ნათესავსა *) ლეკისთა და კავკასიოსთა. ესე თარგამოსიანნი უოკელნი მას ჟამსა იუენეს მშვიდობით, სიყვარულსა ერთმანეთისასა. ხოლო შვილთა ზედა კავკასიისთა იყო უფალ ღურბუკ, მე ტირეთისა. ეზრახნეს **) ესე ეჭვსთავე ნათესავთა თარგამოსიანთა და ითხოვეს შველა საზართა ზედა. ხოლო შეკრბეს უოკელნი ნათესავნი თარგამოსისაჲნი, ღ გარდაუღეს მთა კავკასია, და მოსტყვენეს ***) უოკელნი საზღვარიანი საზარეთისანი, ღ აღასენეს ქალაქნი პირთა საზარეთისასა, და წარმოვიდეს. ამისსა შემდგომად სასართა იჩინეს ****) მეოვე და დემორჩილნეს უოკელნი საზარნი მკლეს მას ჩინებულსა მათსა, ღ წარმოიძღვანეს იგი, ღ გამოვლეს ღღვის-კარი, რომელსა აწ ჰქვიან ღარუბანდი. გერ წინა-აღუდგეს იარაგმოსიანნი, რამეთუ იყო სიმრავლე ურიტ'ვი საზართა. წარტყვენიეს ჰე უანანი თარგამოსიანთანი, ღ შეჭმუსრნეს უოკელნი ქალაქნი არარაღისანი და მასისისანი, ღ ჩრდილოეთისანი. ხოლო დაურჩეს ციხე-ქალაქნი თუხარისა, სამშვილდე ღ მტკვრის-ციხე, რომელ არს სუნანი, წიდა-ქართლი ღ ეგრისი. და ისწავეს საზართა ორნივე ესე გზანი, რომელ არს ზღვის კარი, წარუბანდი ღ არაგვის-კარი, რომელ არს ღარილა. და განამრავლეს საზართა გამოსვლა ღ ტყვენა მათი, ღ კერდა-რე წინა-აღუდგეს, ღ მიერთ-გან იჭმნეს უოკელნი თარგამოსიანნი მოსარკე საზართა. ხოლო ოდეს პირველ გამოვიდა საზართა მეფე და მოსტყვენა ჰევენანი, რომელნი ზემოთ დაგვიწერია, ღ გარდაუღო მთა კავკასია, ღ

*) ერი, ხალხი, ტომი.

**) შეთანხმდენ.

***) დაოხრეს.

****) აიძრნეს.

იყო ბე მისი სახელით უბოხს, ზ მისცა ბეს მისსა ტყვე სომხითისა და ართლისა, და მისცა ჭკუენსა კავკასიის ნაწილი, ღომეკის მდინარისა დასავლეთით, დასავლეთადღე მთისა, და დაეშენა უბოხს. და მათნი ნათესენი არიან ოვსნი, და იგი არს ოვსეთი, რომელ ნაწილი იყო კავკასიისა. და დურბუკ, რომელი უწარხინებულეს იყო შვილთა შორის კავკასიისთა, მიჰდა და დაჟდა ნაპრალსა შინა მთისასა, უწადა სასელი თვისი დურბუკეთი, ზ მისცემდა სარკისა მეფესა საზარათსა.

XVIII. ჰეროდოტეს ცნობანი საქართველოს უბეელებს მკვიდრთა შესახებ

480—426 წწ. ქრ. წინ.

(*Histoires d' Herodote. trad. par Giguet*)

მატიელები, სასპირები ზ ჯღროდიელები შეადგენდნ მეთრამეტე სატრაპიას სპარსეთის სასლმწიფოისა და იხდიდნ სარკს ორას ტალანტსა. მოსხები, ტიბარენები, მაკრონები, მოსინეკები, ზ მარები შეადგენდნ მეცხრამეტე სატრაპიას ზ იხდიდნ სამას ტალანტსა.—

კოლსიდელები ზ მათი მკობოლები, რომელნიც ცხოვრობენ კავკასიის ქედის გადმოღმა (კავკასიის ქედის იქითა მხარე-გი არ ემორჩილება სპარსეთს) თავის გნით დღესაც უტყვენინ ხპარსეთის ხელმწიფეს ძღვნად ასას ყმაწვილ ვაკს ზ ქალს უოველ ხუთ წელიწადში ერთხელ.—

მოსოხები სმაროპენ ხის მუზარადებს, ფარებს ზ მოკლე ტარინ, მაგრამ გრძელ რკინის წვერიან შუბებსა. ტიბარენები, მაკრონები ზ მოსინეკები იმ გვარადეე შეიარაღებულნი გამოდინ ომში, როგორც მოსოხები. მათი სარდლები იუენენ: მოსხების ზ ტიბარენებისა—არომარდოს, შვილი დარითისის ზ შარმისისა (შარმისი იყო ქალი სმერდისისა, კვიროსის შვილისა); მაკრონების და მოსინეკების სარდალი

იყო არტაყტესი, შვილი სერასმისა. მარები ხმარობენ დაწნულ მუზარადებს, ტუავის პატარა ფარებსა და ხელ-შუბებსა. კოლხიდელები ხმარობენ პატარა ფარებს სარის ტუავისას, მოკლე შუბებს და საომარ დანებსა. მარების და კოლხიდელების სარდალი იყო ფარანდატესი, შვილი ტეასპისა. ალაროდელები და სასპირები საომრად გამოდიან იმ გვარადე შეიარაღებულნი, როგორც კოლხიდელები. მათი სარდალი იყო მაზისტოისი, შვილი სირომატრისა.

სპარსელებს საზღვრად აქვთ სამხრეთის ზღვა, რომელიც იწოდება წითელ ზღვად. იმათ ზევით, ჩრდილოეთით, ცხოვრობენ მიდიელები; მიდიელების ზევით სასპირები და სასპირების ზევით კოლხიდელები. კოლხიდელებს საზღვრად აქვთ ჩრდილოეთის ზღვა *) რომელსაც შერეთვას ფაზის მდინარე. ამ ოთხ ერს უჭირავს მთელი ქვეყანა ერთის ზღვიდან მეორემდე.—

კავადოკიელები ბერძნების მიერ იწოდებოდნენ სირიელებად. გიორე მიდიელებს სპარსელები დაიპყრობდნენ, კავადოკიელები მიდიის ხელშეწყობის მორჩილი იყვნენ და შემდეგ კი კვიროსს ემორჩილებოდნენ, რადგან მიდიის და ლიდიის სხელმწიფოებს საზღვრავდა ერთმანეთისაგან მდ. ჭალისი. ეს მდინარე გამოდის არმენიის მთებიდან, მიდის კილიკთაზე; მერმე ჩაუდის მარჯვნივ მატრიელების ქვეყანას და მარცხნით ფრიგიელებისას; შემდეგ მიიშრთება ჩრდილოეთისაკენ და ჭეოფს კავადოკიელ-სირიელებს შაფლაგონიელებისაკენ.—

მეოტიის ტბიდან **) კოლხიდის მდინარეს ფაზისამდე ოც და ათი დღის სავალია ფეხმარდის კაცისათვის. კოლხიდიდან მიდამდე კი მცირე მანძილია და მათ შუა ცხოვრობენ მხოლოდ სასპირები: გაიგლი თუ არა მათ ქვეყანას, მიხვალ მიდიაში.—

ბერძნები გრძელის გუბით შევიდნენ ფაზის მდინარეში და კოლხიდის ქალაქს ეპში. გაათავეს რა წაქეზები, რომლისათვის მოსულიყვნენ, მოიტაცეს მეფის ქალი მედეა და დაბრუნდნენ თავის ქვეყანაში. კოლხიდის მეფემ გაგზავნა საბერძნეთში მოციქული და მოსთხოვა ბერძნებს, მოტაცებული ქალი დასებრუნეთ და ამ გზით დაშავებულიყო;

*) პონტუქს ნი, შუი ზღვა.—**) აზოვის ზღვა.

მაგრამ ბერძნებმა უპასუხეს, რომ თქვენც კი მოგვტაცეთ არგი-
ლი ქალი იო, მაგრამ არაფერი დაკმაყოფილებას არ მოგიციათ ჩვენ-
თვის და ამიტომ არც ჩვენ არავითარ დაკმაყოფილებას არ მოგვცემით.—

ეგვიპტელთა სელმწიფე სეზოსტრისი რომ მოვიდა ფაზის
მდინარეზე, ერთი ნაწილი მისის ჯარისა იქ დარჩა. ნამდვილად კა არ
ვიცი, როგორ მოხდა ეს ამბავი: თვითონ სეზოსტრისმა გაჰყო თა-
ვისი ჯარი და დასტოვა ერთი ამ ჯეჟენის დასასახლებლად, თუ თავის
ნებით ჩამორჩენ ჯარსა დაღალულობის გამო.

კოლხიდის მცხოვრებლები, მგონია, ეგვიპტელები არიან. აქ სა-
კუთარ ჩემს აზრს ვამბობ და არა სისისაგან გაგონილსა. რადგან ეს
აზრი ფიქრად მომივიდა, ცნობები შევეყრიე ამის თაობაზე როგორც
ეგვიპტელებისა, ისე კოლხიდელებისაგან. კოლხიდელებს ეფრო მეტი
ახსოვთ ეგვიპტელების შესახებ, ვიდრე ეგვიპტილებს—კოლხიდელე-
ბისა. ეგვიპტელები იმას კი ამბობენ, რომ კოლხიდელები ჩვენის აზ-
რით სეზოსტრისის ჯარის ნარჩენიან. ჩემი აზრი დაჟამაზე იმაზე,
რომ კოლხიდელები შავკერძანები და თამ-სუტუქიანები არიან. თუმცა
ამ გარემოებას ცოტა მნიშვნელობა აქვს, რადგან სხვა ერებიც ემსგავ-
სებიან ერთმანეთს ამ ორ თვისებით, მაგრამ ჩემს აზრს ამტკიცებს
უფრო თვალსაწიანა გარემოება: კოლხიდელები, ეგვიპტელები და ეთი-
ოპიელები ერთად ერთნი ხალხნი არიან, რომელთაც მუდამ ჭქონიათ
ჩვეულებად წინადაცქეთა. ფინიკიელები და ჰალესტინის სირიელები
თვითონ ამბობენ, რომ ეს ჩვეულება ეგვიპტელებისაგან მივიღეთო.
თერმიდონის და შართენის ნაპირებზე მცხოვრებნი სირიელნი და მა-
თი მეზობლები მკრონები კი ამტკიცებენ, რომ დიდი ხანი არ არის
რაც ეს ჩვეულება კოლხიდელებისაგან მივიღეთო. აი მაშინ ამ საღ-
სებს აქვთ ჩვეულებად წინადაცქეთა და ცხადია, რომ ეს ჩვეულება
უფელა ამით ეგვიპტელებისაგან მიუღიათ. აი კიდევ ერთი შენიშვნა,
რომელიც ამტკიცებს კოლხიდელების და ეგვიპტელების მსგავსებას:
მხოლოდ ეგვიპტელები და კოლხიდელები აკეთებენ ერთნაირად სელს.
ყოფა-ცხოვრება და ენაც ერთმანეთისას უგავთ. აი სელს, რომელიც
კოლხიდელმა მოდის, ბეიძნები სარდონის სელს უწოდებენ; სოლო
რომელიც ეგვიპტიდამ მოდის, იმას კი ეგვიპტის სელს უწოდებენ.—

XIX. ჭიჭოკ რატეს ცნობანი კოლხიდელების შესახებ

470—376 წ. ქრ. წინ.

(*К. Ганз — Известия древних греческих и римских писателей о Колхиде, ч. I*)

ჭეკეანა, რომელსაც ჩაყდის ფაზის მდინარე, არის ჭაობიანი, ცხელი, ნოტიო და მკაცრი ტყით. მთელის წლის განმავლობაში აქ დიდი წვიმები მოდის. აჭაურნი მკვიდრნი ცხოვრობენ ჭაობებში; წყალში იძირებენ სასაღებს სისას ანუ წყაროსას. გარედ გამოდიან მსოფლად მამან, როცა ჭაღებში ან ბაზარში უნდა წავიდნენ. ამ ჭეკეანაში ბევრი არსია; შიგ უდგიათ მთლიან სისაგან გაკეთებული ნაკები და ამ ნაკებით შემოეკლიან გარშემო თავიანთ მამულებს. ხმა-რობენ წვიმის წყალს, რომელიც არის თბილი, მდორე და აუროლებული სიცხისაგან. ფაზისს ეკელა მდინარეებზე უფრო ნელი და მდორე მიმდინარეობა აქვს. ამ ჭეკეანის სილი ტუდის თვისებისაა, უგემური და, წყლის სიფხვის გამო, არაოდეს არა მჭიდვება. წყლისაგან, რომ ნისლი ადის, მედამ გარს არტყია ამ ჭეკეანას. ამ მიწეზეს უნდა მიეწეროს, რომ იქაური მცხოვრებლები ეგრე განიწივიან ეკელა სსვა ერთაგან: ისინი ტანით ძალაღნი არიან, მაგრამ იმოდენად მსუქნები, რომ არ უჩანთ არც სახსრები და არც ძარღვები. ფერი აქეთ ყვითელმწვანე, თითქო სიკვითლით არიანო ავად. ხმა სსვესედე უფრო გაუთლელი აქეთ, რადგან სენთქაშენ უწინდურს და სკელს ჭაერს, ღინ-ღღსავით სქელს. ეკელაფერს კრიდებიან, რაც კი დადლის. ამ ჭეკეანაში ზამთარს და ზაფხულს შორის დიდი გარჩევა არ არის სითბო-სიცივის მხრით. აქ უფრო ხშირია სამსრეთის ქარი. ამას გარდაიცის კიდევ ადგილობრივი ქარი, რომელიც არის ფრიად ძლიერი, ცხელი და უსიმოვნო. ამ ქარს ეპასიან „კენსრონს“. ჩრდილოეთის ქარი აქ იშვიათია და არ აქვს არც ძალა და არც მნიშვნელობა.—

XX. ქსენოფონტეს ცნობანი საქართველოს უძველეს მკვიდრთა შესახებ

431—354 წ. ქრ. წინ.

(*Xenophon—La retraite des dix mille, traduction de Perrot et Ablancourt*)

ბერძნები მიუხელოდნენ ფაზის მდინარეს, რომელსაც განი აქვს ერთი ჰლექტრი. *) აქედამ ორ დღეში გაიარეს ცხრა ფარსანგი **) და მთაზე შესვდნენ საღიბუნი, ტაოჭები და ფაზიანები, რომელთაც ეჭირათ მთაზე გადასვალი გზა, და ბერძნებს არ უშეუბნდნენ მთის იქით მდებარე ვაკისაკენ. ბერძნებმა რამდენიმე მათგანი მოჭკლეს და მრავალი ფარი წაართვეს. ეს ფარები ბერძნებმა დასჩესეს იმისათვის, რომ აღარ გამოდგომოდა მოწინააღმდეგე ბარბროსებს. მერმე ღმერთებს შესაწირავი მიართვეს, გამარჯვების ნიშნები აღმართეს და გადავიდნენ ვაკეზე მდებარე სოფლებში, სადაც საცმელ-სასმელი უსვად იმოკეს.

აქედამ გაიარეს ხუთ დღეში ოც და ათი ფარსანგი და მივიდნენ ტაოქების ქვეყანაში, სადაც სასმელ-საცმელი შემოაკლდათ და კერძოდ შოულოდნენ, რადგან ტაოქები შესიზნული იყვნენ მიუწოდებელ ადგილებში, და თან წაეღათ, რაც რამ გააჩნდათ. როცა ბერძნები მიუხელოდნენ ერთ კლდეს, სადაც რამდენიმე ტაოქს, თავის საქონლით, თავი შეეფარა, იერიშით ერთბაშად ვერ აიღეს ეს ადგილი. მაშინ მოვიდა ქსენოფონტე და ჭკითხა ზეირისოფს, რა გიშლით იქ შესვლასო. ზეირისოფმა უპასუხა: „იქ შესვალი გზა ეს არის ერთადერთი, რომელსაც შენ სედავ. გინც კი გაუედავს ამ გზით შესვლა, ბარბროსები ამ მაღალ კლდიდან ჩამოაგორებენ ბლომად ქვეს და ვისაც ეს ქვეები მოხვდება, ის დაეშრება, რასაც ახლა სედავ.“ ეს რომ სთქვა, დაანახა რამდენიმე ჯარის კაცი, რომელნიც საშინლად დაშვებულნი იყვნენ.—მაგრამ როგორც კი ბერძნები ავიდნენ ზეკით, ბარბროსებმა ქვის სროლას თავი დაანებეს. და მაშინ გამოჩნდა საშინე-

*) თითქმის თხუთმეტი საუენია.

**) თითქმის ორმოცი ვერსია.

ლი სანასავი: ქალები და ენები ისვრიდენ მირს თავიანთ შვილებს და თვითონაც ვარდებოდნენ. ასის-თავს ენეა სტიმფალელს მოეწონა ერთი ბარბაროსის ტანისამოსი და იმიტომ მოინდომა იმ ბარბაროსის დაჭერა, მაგრამ ბარბაროსმა გადაიტანა იგი ღ ორივე ერთად გადაკარდენ უფსკრულში. ბერძნებმა ტყვენი მცირედ შეიპყრეს, მაგრამ საჭონელი კი ბევრი იშოვნეს.

აქედამ ბერძნებმა გაიარეს შეიდ დღეს ორმოც და ათი ფარასანგი და შევიდენ სალიბების ჭეუქანაში. სალიბები ყველაზე მამაცი არიან ადგილობრივ ბარბაროსთა შორის. სალიბებს ტანთ ეცვათ სელის კურტაკი; გრეხილებით გაწყობილი, და წვიკებზე—პაიტები; თავზე ესურათ მუზარადი, წელზე კეიდათ პატარა ხანჯალი ლაკედემონელებსავით. შუბი მათი თითქმის ცხრა ჯვრის სიგრძისა იყო და მსოლოდ წვერში ჭჭონდა რკინა. როცა მტერს მოკლავდენ სოღმე, მაშინვე თავს მოსჭრიდენ, წამოადმევდენ შუბზე სხეულის საჩვენებლად ღ თან მღეროდენ და ცეკვავდენ. სალიბები თავის სოფლებიდან არ გამოდიოდენ, მაგრამ როცა ბერძნების ჯარი შევიდა მათ ჭეუქანაში, უკან გამოედევნენ და შეეხენ ამ ჯარს. ჩადგან სალიბები ცხოვრობდენ მიუჯვალე ჯვრის და იქვე ჭჭონდათ ყოველივე სურსათი, ამიტომ ბერძნებმა გერაფერი საცმელი ვერ იშოვნეს და ისულებული იყვნენ გამოეზოგნათ ის სურსათი, რომელიც იშოვნეს ტაოქების სოფლებში. აქედამ ბერძნები მივიდენ ქარპასის მდინარეზე, რომელსაც სიგანე ოთხი პლუტრი აქვს. მერმე ოთხ დღეში გაიარეს ოცი ფარასანგი სკვითინების ჭეუქანაში ღ შევიდენ სოფლებში, სადაც სამი დღე დარჩენ და საგზალი იშოვნეს. ოთხ დღეში კიდევ გაიარეს ოცი ფარასანგი და მიუახლოვდენ გიმნიას ქალაქს, ძლიერ გაშენებულს ღ მდიდარსა. ამ ქალაქის ბრძანებლებმა გამოუგზავნეს ბერძნებს ეტიკი, რომელსაც უნდა გადაეყვანა ისინი მეზობელ-მტრების ჭეუქანაში. ეს ეტიკი მოვიდა და უთხრა ბერძნებს, რომ ხუთ დღეში ზღვას დაგანასკებთო და თუ არა, თავი მომჭერთო. როცა ბერძნები შევიდენ მტრის ჭეუქანაში, ეტიკი აქეზებდა მათ ამ ჭეუქანის აღბრუნებისათვის. აქედამ ცხადად აღმოჩნდა, რომ ეს ეტიკი უფრო მტრისადმი შურის მიებისათვის იყო გამოგზავნილი და არა ბერძნების დასასმარებლად. მეხუთე დღეზე ბერძნები მიუ-

ახლოვდენ თეხეს მთას. როგორც-კი მოწინავე ბერძნები ავიდნენ ამ მთის წვერზე და იქიდან ზღვა დაინახეს, დიდი სისარული შეუდგათ: „ზღვა, ზღვაო.“ აქედამ სამ დღეში გაიარეს ათი ფარსანგი და შევიდნენ მაკრონების ქვეყანაში. პირველ დღეს მიადგნენ ერთს ჰატარა მდინარეს, რომელიც საზღვრავს ერთმანეთისაგან მაკრონების და სკეითების ქვეყნებს. ამ მდინარეს მარჯვნივთ კლდიანი ნაპირი ჭკონდა და მარცხნივთ მეორე მდინარე, ტოტი პირველისა. ამ ტოტის ნაპირები შემოსილი იყო სპიროს ტყით, რომელსაც ბერძნებმა ჭრა დაწვეს, რადგან უნდოდათ ჩქარა გასულიყვნენ ამ ქვეყნიდან. მაგრამ ამ დროს გაღმა ნაპირზე გამოჩნდნენ სამოძად შეიარაღებული მაკრონები თავის შუბებით, წყნელის ფარებით და ნაბდის სამკერდულებით. იგინი ყვრილით ერთმანეთს აქეზებდნენ და ბერძნებისაგან ქვეს ისროდნენ, მაგრამ კერცერთი ჭკა ვერ სწვდებოდა გაღმა მხარემდე და ბერძნებს არა ევნოთ რა. ამ დროს წამოდგა წინ ერთი ჯარის გაცი, რომელიც ათინაში მსასურრობდა, და მოასსენა ქსენოფონტეს, რომ ეს ქვეყანა, მგონია, ჩემი სამშობლოა, რადგან ამ საღისის ენა მესმისო და ითხოვა ნება-რთვა გამოღა-ჰარაკებისა. ამ ჯარის გაცმა, ქსენოფონტეს ბრძანებით, შეჰკითხა მაკრონებს, ვინა სართ და რად ეწინააღმდეგებით ბერძნებსაო. იმათ უპასუხეს, ჩვენ მაკრონები ვართო და არ გვინდა, მტერი შემოუშვათ ჩვენს ქვეყანაშიო. ამაზე ბერძნებმა უპასუხეს, რომ ჩვენ საბერძნეთში გბრუნდებით შავისზღვითა და სრულებით აზრადაც არა გვაქვს თქვენი ვნებაო. მაშინ შერიგდნენ და კავშირი შეჰკრეს, რის ნიშნად ადგილობრივ ჩვეულებისამებრ ერთმანეთს შუბი შეუცვალეს და ღმერთები იმოწმეს. მაშინვე მაკრონებმა გზა გაუკაიეს ბერძნებს, საგზალი მოუტანეს და სამ დღეში მიაცილეს კოლხიდის მთებამდე... ერთ მთაზე დარაზმულიყვნენ კოლხიდელები. ბერძნები ამ მთის აღებას შეუდგნენ; თუმცა ის სსკებზე მაღალი იყო, მაგრამ მიუდგომელი არ ყოფილა.—აიღეს რა ეს მთა, ბერძნები დახანკდნენ გაღაღმა სოფლებში, სადაც ყოველგვარი სურსათი ბლომად იპოვეს. აქ ერთი დასა-ლონებელი ამაჟი შეემთხვათ, ჯარის გაცემა იპოვეს მრავალი სკა და, რაკი დაიწვეს თაველის ჭამა, მაშინვე აუტყდათ პირიდან საქმობა და სითვლარათუ და ამასთან ბოღვაც დაიწვეს, ისე რომ ვინც ნაჭ-

ღეი ზედა გახდა, ის მიუვრალს დაემსგავსა და უფრო ძლიერ ავად-
მოუფი—გასელეულის და მომაკვდავს. ამისთანა ავადმოუფიები მიწა-
ზედ ეყარნენ, თითქოს სრმოლის ველზე დამარცხსებულანო. მაგრამ
არც ერთი მათგანი არ მომაკვდავა. მეორე ღლეს სწორედ იმ საათზე,
რა საათზედაც წინა დღით ავად გახდენ, გონს მოვიდენ და მესამე ღ
მეოთხე ღლეს ფეხზე წამოდგენ, მაგრამ ისევ დასუსტებული იუვნენ,
თითქოს დიდი ავადმოუფიობა გამოუვლიათო.

აქედამ ორ ღლემი გაიარეს კიდევ შეიდი ფარასანგი და მიუას-
ლოვდენ ტრაპიზონს, რომელიც სინოპელ ბერძნების კოლონია არის
და მდებარეობს შავ-ზღვის პირად, კოლხიდაში. აქ ბერძნები დარჩენ
ოცდა ათი ღლე კოლხიდელების სოფლებში. სურსათი მოჭქონდათ
ტრაპიზონელებისაგან, რომელნიც უგზავნიდენ ძღვნად: სარებს, ფქვილს
და ღვინოს. ტრაპიზონელებმა შესთხოვეს ბერძნებს ჰატიება თავიანთ
მეზობელ კოლხიდელებისათვის, განსაკუთრებით იმათთვის, რომელნიც
ხარად ცხოვრობდენ ღ რომლებსაგან ბერძნებმა მიიღეს საჩუქრად სა-
რები.—

ბერძნები მიუასლოვდენ მოსინეკების საზღვარს და გაუგზავნეს
ჰმათივე მეგობარი ტიმესითე ტრაპიზონელი იმის შესატყობლად, თუ
როგორ მიიღებდენ ისინი ბერძნებს: მეგობრულად, თუ მტრულად.
მოსინეკები თავიანთის ცისე სიმაგრეების მომიდენი იუვნენ ღ ჰასუ-
ხად შემოუთვალეს ბერძნებს, რომ ჩვენ გზას არ მოგცემთო. ტიმე-
სითემ უამბო ბერძნებს, რომ ამ მოსინეკებს გადაღმა მცხოვრები მო-
სინიკები მტრობენო. ამიტომ ტიმესითე გაგზავნეს ბერძნებმა გადა-
ღმა მცხოვრებ მოსინეკებთან კავშირის შესაყვავად. მართლაც, ტიმესითე
დაბრუნდა და თან მოჭყენენ მოსინეკების თავი კაცები. როცა შეიკრი-
ბენ ბერძნების და მოსინიკების თავი-კაცები, ქსენოფონტემ მოსინე-
კებს შემდეგი სიტყვა უთხრა, რომელიც გადაათარგმნინა ტიმესითეს:
„მოსინიკებო! ჩვენ გესურს წავიდეთ საბერძნეთს სმელეთით, რადგან
ხომალდები არა გვაქს. აქეთური მოსინიკები, რომელნიც, როგორც
გავიგეთ, თქვენი მტრები უოფილან, არ გვიშვებენ. ამიტომ, თუ ისუ-
რებთ, შეგიძლიანთ მოგვესმაროთ და ჩვენის შემწყობით გადაუსა-
დოთ სამაგიერო; თუ ამ პირობაზე არ დათანხმდებით, იცოდეთ რომ
მეორედ არ გეჩვენათ შემთხვევა ამისთანა დიდი ჯარი იშოვოთ შემ-

წად“. ამასე მოსინიკების უფროსმა წინამძღოლმა უპასუხა, რომ ჩვენც მსურველნი ვართ ამ კავშირისა და მოსინიკებსაც მოსწონთ ეს წინადადება. „მაშ კარგო, მიუგო ქსენოფონტემ, აკვირსენით რაში უნდა დაგესმაროთ, როცა თქვენი მოკავშირეები გავსდებით და თქვენ როგორ შეგვეწყვიტოთ, რომ იმათი ქვეყანა გზად გავიაროდ“. მოსინიკებმა უპასუხეს: „ჩვენ შეგვიძლია მეორე მხრით დავცეთ ჩვენს და თქვენს მტრებს ჰაქ გამოგიგზავნოთ ნაკები ჰ კაცები, რომელნიც თქვენთან ერთად იომებენ ჰ გზას გიჩვენებენ“. ამის შემდეგ ორმავე მხარემ ერთმანეთს შეგობრობის საწინდარი მისცეს. მოსინიკები დაბრუნდნენ შინ ჰ მეორე დღეს მოვიდნენ სამასის ნავით; თითო ნავში, მთლიან ხისგან გათლილში, ისხდა სამ-სამი კაცი: ოროლი საომრად მომზადებული გამოვიდნენ ნაპირზე და თითოეულ თავ-თავისი ნავი უკან წაიღო. მეომარი მოსინიკები ორ წყებად დარაზმდნენ ერთი მორის პირ-და-პირ; დაიწყეს თავისებური სიმღერა ჰ ტეკვა, ჰ ამ რიგად ჩაიარეს ბერძნების რაზმი.

მარცხენა სელში ეჭირათ ძელის ფარი, სუროს მსგავსად მოუვანილი, თეთრის ბეწვიანის სარის ტავით მოსილი, ჰ მარცხენა სელში ეჭირათ შუბი, სიგძით ეჭვს წერთამდე; შუბის წვერი რკინისა იყო ჰ ტარს ბოლო რგვალი ჰქონდა. ტანზე გცვათ სქელი ნაქსოვი პერანგები, რომელიც მუსლეამდე სწვდებოდათ; თავზე ეხურათ ტყავის მუზარადი ისეთი, როგორსაც მათელაგონელები სმარობდნენ; მუზარადის შუა ამართული ჰქონდათ გვირგვინის მსგავსად ფათარის ნაწნავი; ამას გარდა იარაღად ჰქონდათ რკინის ცულები.

მოსინიკები ტეკვით ჰ სიმღერით მივირდნენ იმ ჯდგილს, რომელიც უფრო ჯდვილი ასადები იყო. ეს იყო წინა უბანი დედა-ქალაქისა. ამ ქალაქში იყო მოსინიკების უმთავრესი ცისე-სიმაგრე, პირველი მიზეზი განხეთქილებისა; ვინც იმას დაიჭერდა, ის იქნებოდა მთელის ქვეყნის მფლობელი. ბერძნების მოკავშირენი ამტკიცებდნენ, ჩვენი მოწინააღმდეგენი უსათუშელოდ ჰყოლობენ ცისეს, რადგან ის საზოგადოდ მთელს ქვეყანას ეკუთვნისო.—პირველ შეტევაზე ცისეში მუდამა მოსინიკებმა სძლიეს. მრავალი მოკავშირე მოსინიკი მოიკლა ჰ გრეთვე რამდენიმე ბერძენიც. გამარჯვებულმა მოსინიკებმა მკვდრებს

თავები დასტურეს და თავიანთ მოწინააღმდეგე მოსინეკებს და ბერძნებს დანახვეს ცეკვით და სიმღერით. მეორე დღეს ბერძნებს და იმათ მოკავშირეებს ბედი ეწიათ: აიღეს ქალაქი და ცეცხლი მისცეს. ამ ქვეყნის მეფე იმყოფებოდა სის კოშკში, რომელიც მთის წვერზე იყო აშენებული; მეფეს აქ ჰქცუდნენ სასოგადო სარჯით და საკუთრად მიყვანილი მცველები ემსახურებოდნენ. მეფემ უარყო კოშკის დატოვება და ცეცხლში დაიწვა. აგრეთვე დაიწვეს ყველა ისინი, ვინც კოშკს იცავდნენ.

ბერძნებმა ქალაქი აიღეს: სასაღესში იპოვნეს დიდ-ძალი ძველი ჰური. ეს ჰური იყო დაწყობილი სარდაფებში, რომელიც აუშენებიათ მათ მამა-პაპათ, როგორც ავიტ მოსინეკები ამბობდნენ. ამის გარდა ნახეს ახალი ჰურის ძნები და თიხის ქვევრები დამარილებულის ზღვის ღორის ქონით, რომელსაც მოსინეკები ზეითუნ ზეთის მაგიერ სმარობდნენ. ბელლებში ეყო მრავალი წახლი, რომელსაც მოსინეკები ჭხარშავდნენ და ჰურის მაგიერ სმარობდნენ. აქ ლეონოც არის, მაგრამ უწყლოდ სასაღესდ მწვლატა და წელით კი გემოიანია და სურნელოვანი. გადასცეს რა ცისე თავის მოკავშირეებს, ბერძნებმა განაგრძეს მოგზაურობა. გზაზე შესვლათ მოწინააღმდეგეების ქალაქები, რომელთა შორის ზოგი უკვე დაცარიელებული იყო და ზოგი თავ-თავისით დანებდა. უმეტესი ნაწილი ქალაქებისა ერთი მეორეზე რვა თუ თოთხმეტი ჰურის სიმორეზე მდებარეობდა. როდესაც ერთის ციხიდან მეორეში რაიმე უნდა აცნობონ, ერთმანეთს გაჭკივიან და სმას აძლევენ: ასე ძალად მთიანი და სეკებით დაუოფელია ეს მხარე.

როცა ბერძნები მივიდნენ მოკავშირე მოსინეკების ქვეყანაში, ნახეს მდიდარ მოსინეკების ბაშკები, რომელნიც გამოკვეთულნი იყვნენ მოხარბულის წახლით. სიმსუქნის გამო ეს უმწვილები დარგვალეული იყვნენ; სორცი ნაზი და თეთრი ჰქონდათ; ტანი უკან სსვა-და-სსვა ფრად შეღებილი და წინ უვავილებით მოსატული. როგორც ქალები ისე კაცებიც თეთრი ფერისაანი არიან. სუუჟულა ბერძნები, ვინც ამ ლაშქარში იყო, ამბობდნენ, რომ ამისთანა ბარბაროსი საღსი არ გვინახავს; რა მიღეთის საღსიც კი ვნახეთ, ყველაზე უფრო მოსინეკები არიან ზნეობით ჩვენზე დაშორებულნი. მართლაც, მოსინეკე-

ბი საჯაროდ იმისთანა საქმეს კადრულობენ, რასაც სსკები ძალვით სწადიან....

მოწინააღმდეგე ღ მოკავშირე მოსინიკეების ჭკეუნები ბერძნებმა განვლეს შვიდ დღეში ღ მივიდენ ერთ პატარა საღსის ჭკეუნანში, სასულდობრ საღიბუბისა, რომელნიც ეპოჩრილეებიან მოსინიკებს. საღი-
ბები რკინის მადნებში მუშაობენ ღ ამით ცსოვრობენ.

აქედამ ბერძნები მივიდენ ტიბარენების ჭკეუნანში, რომელიც უფ-
რო ვაკე-მინდვრისანი ჭკეუნანა. აქ ზღვის პირად რამდენიმე სუსტად
გამაგრებული ადგილია. ბერძნების წინამძღოლებს უნდოდათ თავს და-
ცემოდენ ღ ჯარისათვის მიეცათ შემთხვევა დაუღის შოუნისა. ამი-
ტომაც არ მიიღეს მაშინვე ტიბარენებისაგან გამოგზავნილი ძღვენი ღ
აცდევინეს მოციქულეს, სანამდინ ჭურუბები არჩევდენ. როცა ჭურუ-
ბებმა მოასსენეს ბერძნების წინამძღოლებს, რომ ღმერთებს მსსკერპლი
მივართვით ღ აღმოჩნდა, რომ არ სურთ ომიო, მაშინ ბენძნებმა მიი-
ღეს ძღვენი ტიბარენებისაგან; მეგობრულად განვლეს მათი ჭკეუნან ორ
დღეში ღ მივიდენ ქალაქს კოტიორას, რომელიც სინოპელ ბერძნე-
ბის კოლონია იყო ღ მღეპარობდა ტიბარენების ჭკეუნანში.

XXI. კოლსიდელეების და თუბალ-მოსოისების აღებ-მიცემა

(Fr. Lenormant—*Histoire ancienne de l' Orient, t. I et IV*)

ფინიკიელები დადიოდენ თავის ზომალღებით მცირე აზიის ჩრდ-
ლოეთ ნაპირებად,—სადაც მრავალ ადგილას მათის უძველესის საეაჭ-
რო კანტორების აშავი თვით კლასიკურ დროშიაც იყო დარჩენილი,—
აგროვებდენ გზა-გზა უმთავრეს ადგილობრივ ნაწარმოებსა ღ ბოლოს
მიადწიეს კიდევ კოლსიდის სანაპიროსა. კოლსიდისაკენ მიიზიდავდა
მათ ის სიმიდირე, რომელიც ოქროს საწმისის (მატელის) ლეკენდა-
ში იყო გამოსატული. მართლაც და კოლსიდიდამ სიღონის ზომალ-
ღეს გაჭქონდა მრავალგვარი ღ უძვირფასესი ღითონები, რომელთა

შეძენის სურვილი ასე შორს ღე საშიშარ ზღვებისაკენ მიიზიდავდა ფინიკიელებსა. ეს ლითონები იყო: ოქრო, რომელსაც თვით კოლხიდელები შოულობდნენ იქაურ მდინარეებში, ღე კერეთვე ის ოქრო, რომელიც ქარავნებით მოჰქონდათ ურალიდამ, არიმასპეის ქვეყნიდამ; გალა, რომელიც მიუცილებელი საჭიროა ბრინჯაოს საკეთებლად ღე რომელსაც იკერიელები ღე ზღვანიელები კავკასიის მთებში სთხრიდნენ; ტყვია ღე კერცხლი, რომელიც ორივე ერთად მოიპოვებოდა ბეერგან კავკასიის მთებშივე. კოლხიდიდამ გაჰქონდათ აგრეთვე: ლითონის სსკა-და-სსკა ნიეთეოლობა, რომელსაც ხალიბები თავის მთებში აკეთებდნენ ღე რომლის გემრ მათი სასელი იმ დროდამ მთელ ქვეყნიერობაზე განითქვა; ბრინჯაო. უმაღლესის ხარისხისა; რკინა ზოდებად დატყრილი ღე განსაკუთრებით ფოლადი, რომლის გაკეთება არც ერთმა სსკა ერმა ჯერ არ იცოდა ღე რომელსაც აჰ გი უსსოვრის დროდამ აკეთებდნენ.

ფინიკიელებს რომ აღებ-მიცემა ჰქონდათ ჩრდილოეთისაკენ თუბალ-მოსოხებთან ხმელეთით, ამის თაობაზე ჩვენ არაფერი არ გვეცოდინებოდა, თუ წინასწარმეტყველ ეზეკიელს არ მოეთხრო ამის ამბავი: „თუბალ ღე მოსოხ *) ვაჰრობდეს შენ შორის სულესსა გაცთასა ღე ჭურჭელნი რვალისანი მისცნეს სავაჰროდ შენდა. სასლისგან თორგამოისსა ცხენნი ღე ცხენოსანნი ღე კერძო ვიწნი მისცნეს სავაჰროდ შენდა“.

თუბალი ღე მოსოხი წარმოადგენდნენ ორს დიდს ერს, რომელნიც „დაბადებაში“ მუდამ განუყოფელად მოისხსენებიან. ისინი ცსოვრობდნენ მცირე-აზიაში, ერთმანეთის გვერდით ღე მუდამ მტკიცედ შეკავშირებულნი. იყვნენ მეომარნი ღე სასელ-განთქმულნი თავიანთ ლითონებით. შეუძლებელია არ ვიცნოთ ამ თუბალში ღე მოსოხში ტიბარე-

*) თუბალ და მოსოხ მოხსენებული არიან ეზეკიელის წინასწარმეტყველობის ამ ადგილას მხოლოდ ლათინურ „დაბადებაში“ (*Biblia Sacra, Parisis 1839, Ezéchiel. XXVI, 13.*) ქართულ „დაბადებაში“ კი, როგორც დაბეჭდილში (ნაწ. II, ტფილისი, 1884), ისე დავით დადიანისეულშიც. რომელიც გადაწერილია ათონის მონასტრის დედიდამ და ახლა „წერა-კითხვის საზოგადოების“ კუთვნილებაა, ეს სახელები გამოტოვებულია. აგრეთვე გამოტოვებულია ეს სახელები სლავიანურ „დაბადებაში“.

ნები ზ მოსკეი გლასიკურის გეოგრაფიისა. მსოლდ როდესც ბერ-
მნები ზ რომელეები იმათ შესასებ მოგვითსრობენ, ეს ერნი მაშინ
მიმწყდელნი არიან იმ მთების ვიწრო სეკეებში, რომელიც მიიმა-
რთეს შავი-სლის ნაპირად; „დაბადების“ თქმულებით კი, ცხადია, მათი
მიწა-წყალი ბერად უფრო გრცელი უოფილა ზ ბერად უფრო სამ-
სრეთისაკენ მდებარეობდა. აქ კიდევ ნათელსა ჭეფენს „დაბადების“ ეთ-
ნოგრაფიას ასურული ლერსმული დოკუმენტები, სადაც აწერილია
ორი ძლევა-მოსილი ერი ცაბალი ზ მუსსი, რომელნიც მუდამ
დაკავშირებულნი იყენენ ერთმანეთთან ზ მეორემეტე საუკუნიდამ მე-
შეიდემდე ქრისტეს შობამდე ესასლენ კაპადოკიაში, რომელიც საზღე-
რავდა სილაკკის ე. ი. კილიგიის ჭეეუნას ზ გუმესსა ანუ კომაგენსა
თითქმის ეფრატის ზემო ნაწილამდე. მოსსეი რომ ძეელად კაპადო-
კიაში გავრცელეულნი იყენენ, ამას იოსებიც *) მოწმობს. ეს მწერა-
ლი ამტკიცებს, რომ მაზაკას ჭალაქმა მიიღო სასელი მოსსეისაგანაო.
გარდა ამისა ციცერონის დროს ტიბარენთა ტომი სასლობდა კილი-
გიას მიდამოში ზ აგრეთვე ამაზე ჩრდილოდაც, ზონტის ჭეეუნაში.
რაც შეესება თოგორმას, ეს ჭეეუნა სომხეთია. გინ არ იცის, რომ
ნაწარმოები, რომლებსაც ასასელეს წინასწარმეტეველი, სწორედ ის
ნაწარმოებია, რომლებსაც დღესაც გზოულობთ იმავე ჭეეუნებში? მსო-
ლოდ რუსის დროს მოისხო ის მონათა ვაჭრობა, რომელიც სა-
ქართველოს ზ ჩერქეზეთს ჭქონდათ ეველა მუსულმანთა ჭეეუნებთან და
რომლის გამო ისინი ავსებდენ ოსმალეთის ზ სპარსეთის ჭარამხანე-
ბსა. როცა ქსენოფონტე მივიდა თავის ჭარით ქარდუგების ჭეეუნაში,
გაოცებული დარჩა, რომ ნასა, რა მრავალი ლითონის ჭურჭელი ჭქონ-
და ამ ერს. ამ ერის გვერდით ცხოვრობდენ ხალიბები, რომელნიც
უსლოვარ დროდამ სასელგანთქმულნი იყენენ თავის ლითონებით. სპი-
ლენში დღესაც ბლომად არის იმ ადგილებში, სადაც ძეელად იუო.

*) გბრაელთა ისტორიკოსი და სა რეალი (34—95 წწ. ქრ. აქედ.)
რომელიც იცავდა იერუსალიმს რომის წინააღმდეგ, ვესპასიანეს და ტიტუს
დროს. დამარცხების შემდეგ გადასახლებულ იქმნა რომში, სადაც დასწერა,
ბერძნულად რამდენიმე შესანიშნავი ისტორიული თხზულება.

ზნაილენში შეადგენს უმთავრეს სქონელს ამ ქვეყნების აღებ-მიცემისას ბაჟდღთან და ბასორასთან; ეგელა საოჯასო ჭურჭლებს ამ ქვეყნებში მხოლოდ სპილენძისაგან აკეთებენ და ქაღალდებში მეტი ხელობა არ იცინ, გარდა მეჭვავიბისა. რაც შეეხება სომხეთს, ის დღესაც მდიდარია საუკეთესო ჯიშის ცხენებითა.—

ფინიკიელების შემდეგ მსოფლიო ეჭრობის და ზღვით მოგზაურობის ასპარეზზე გამოვიდნენ საბერძნეთის ერნი, რომელთაც ზღვით მოგზაურობის დასაწყისი, შორეულ ზღვაში გამგზავრების ცდა და მსწრაფი წარმატება ამ ასპარეზზე ცხადად გამოხატულია ბერძენთა ტომის თქმულებაში, სახელდობრ არგონავტების ლეგენდაში.

ამ ლეგენდიდან სჩანს, საბერძნეთის პელაგებმა როგორ მოიკიდეს ზღვაზე ფესვი, განიზრახეს თვითონ დაეპყროთ კოლხიდის სიმაღლეს, რომლის შესახებ, უეჭველია, ფინიკიელები ბევრს რასმე მოუთხრობდნენ და მით ბერძნებს გაუღვიძებდნენ შემქნის საღისს. მართლაც პირველად ბერძნები ამ ქვეყნას წაეტანნენ და მალეც დაეპატრონენ სანავოსნო აღებ-მიცემას ამ ქვეყნისას, სადაც მრავალი სიმაღლეს თავს იყრიდა უოკელის მსრით. არგონავტების დროდამ დაწყებული ფინიკიელების ნავოსნობისა აღარაფერი ისმოდა შავ-ზღვაზე თვით კოლხიდიდან. მართლაც ეს ის მანძილია, სადაც მათი ადგილი ბერძნებმა დაიჭირეს. მას შემდეგ ჩრდილოეთის მსრით ფინიკიელების აღებ-მიცემის უკიდურესს წერტილად, ისევე თასოსი *) გასდა, როგორც თავდაპირველად იყო.

ბ. (Montesquieu—De l'esprit des lois)

აღებ-მიცემა, ზოგჯერ დევნილი მტარვალთაგან, ზოგჯერ შევიწროებული თვით-მპყრობელთაგან, დადის მთელ ქვეყნიერებაზე; ქრება იქ, სადაც ავიწროებენ და ჩნდება იქ, სადაც თავისუფლებას ასლევნ: დღეს აღებ-მიცემა არსებობს იქ, სადაც ძველად მხოლოდ უდაბური ადგილები, ზღვები და კლდეები მოჩანდა; იქ კი, სადაც ძველად აღებ-მიცემა არსებობდა, დღეს მხოლოდ უდაბური ადგილებია.

*) არქიპელაგის კუნძული, თრაკიის მახლობლად.

რომ ავიღოთ მაგალითად დღევანდელი *) გოლზიდა, რომელიც წარმოადგენს მსოფლოდ კრცელს ტეეს, სადაც სალხი უოკელდე კლე-ულოზს და, თუ იცავს თავის თავისუფლებას, მსოფლოდ იმისთვის, რომ წერილ-წერილად მიჰყიდოს თავი ოსმალებს და სპარსელებს. — ჩვენ ვერ წარმოვიდგენთ, თუ ეს ჭკუასან ოდესმე, რომაელების დრო-სა, საკუე ყოფილა ჭალაქებითა, სადაც აღებ-მიცემა იწვევდა მთელ ჭკუენიერობის კაცთა ნათესავს. ვერავითარ სახსოვარს ამ აღებ-მიცემი-სას აღგილობრივ კელარ გზოულობთ. იმისი კვლი მოიპოვება მსო-ლოდ შლინის ღ სტრაზონის თსზულებებში. —

ერატოსტენი **) ღ არისტოტელი ***) სწერდენ, რომ ინდო-ეთის სავაჭროები შავზღვაზე მიდიოდა მდინარე ოქსუსითაო ****). მარტ გარრონი *****) გვარწმუნებს, რომ ზომპეის გალაშქრების დროს წინააღმდეგ მიტრიდატისა გაიგეს, რომ შვიდ დღეში შეიძლებოდა მისკ-ლა ინდოეთიდან ბაქტრიელების ჭკუენაში ღ მდინარე იკარამდე. რო-მელიც ოქსუსს ერთვიდა; რომ აქედამ ინდოეთის სავაჭროები გადი-ტანებოდა კასპის ზღვით მტკვრის შესართავში ღ ამ მდინარეიდან მსოლოდ სუთი დღის სავალი-ლა იყო სმელეთით ფაზის მდინარემდე ღ აქედამ გადაჭქონდათ შავ-ზღვაში. უეჭველია, ამ ჭკუენების ერთა შეიწეობით იყო, რომ ასურელების, მიდიელების ღ სპარსელების დიდ სასელმწიფოესა მისკლა-მოსკვა ჭქონდათ მეტად შორეულ ჭკუენებ-თან აღმოსავლეთით თუ დასავლეთით.

ამისთანა მისკლა-მოსკლა შემდეგ მოიპოო, რადგან ეკელა ეს ჭკუენები ააოხრეს თათრებმა ღ ეს ამკლები ერი დღესაც ამ ჭკუენებში ცხოვრობს მათდა გასანადგურებლად. ოქსუსი აღარ შედის კასპის ზღვაში, თათრებს რაღაც განზრახვით ამ მდინარისთვის სხვა გზა მიუ-ციათ ღ იგი ივარება სადაც ურწყულს ჭეიშაში.

*) Montesquieu-მ გამოსცა თავისი წიგნი 1748 წ. — **) ბერძენი გეო-გრაფი და მეცნიერი, ცხოვრობდა 276—194 წწ. ქრ. წინ. — ***) ბერძენი მწერალ, ტომით ებრაელი, ცხოვრობდა მეორე საუკუნეში ქრ. წინ. — ****) აწინდელი ამუ-დარი. — *****) რომის სარდალი, თანა-მოღვაწე პომპეისა, და მწერალი, ცხოვრობდა 116—26 წწ. ქრ. წინ.

თათრებსავე შეუცვლიათ გზა იაქსარტის *) მდინარისათვისაც, რომელიც ოდესღაც შეადგენდა საზღვარს განათლებულ და ბარბაროსულ ერთა შორის, და რომელიც ამ უამად აღარ შეერთვის ზღვას.

სელეუკოს ნიკატორმა განიზრახა შავისა და კასპის ზღვა შეეერთებინა ერთმანეთთან. მაგრამ ეს პროექტი, რომელიც გააადვილებდა მასინდელ აღებ-მიცემას, გაუქმდა ნიკატორის სიკვდილისთანავე. არ იცინა, შეეძლო თუ არა ესეთი განზრახვა სისრულეში მოეყვანა კავკასიის ელზე, რომელიც ჭყოფს ორ ზღვას. ამ უამად ეს ქვეყანა არის ძლიერ ცოტად ცნობილი, მკვიდრობს მოკლებული და ტყეებით ატეხილი. წყლები არ აკლია, რადგან უამრავი მდინარე ჩამოდის კავკასიის მთიდან, მაგრამ თვით ამ კავკასიის მთას, რომელიც ამ ქვეყანას ჩრდილოეთით უდევს და რომლიდანაც ქედები მიიშრობება სამხრეთად, დიდი დაბრკოლება უნდა წარმოედგინა განსაკუთრებით იმ სახეში, როცა საგუბრების კეთება არ იცოდენ.—

XXII. კოლსიდელეების განათლება და კულტურა

(Carl Ritter—Исторія земледѣлія)

არგონატების სახელგანთქმული გალაშქრება შავი ზღვით (ზონტეკსინით) კოლხიდაში უძველესი მოგზაურობაა ბერძნებისა ¹⁾ უცხო ქვეყნებში. ეს გალაშქრება მოხდა ჭომიროსის ²⁾ წინად და პოეტებმა ძლიერ ადრე

*) აწინდელი სირ-დარია.

¹⁾ ბერძნებს თავი მოჰქონდათ, რომ ჩვენ პირველად გავაგებოთ გზა ამ ზღვაში მოგზაურობისაო. მათი სხოლიასტები ამტკიცებენ, რომ, მხოლოდ ბერძენთა წყალობით, ზღვა „ჰეკსეინოს“-ი (სტუმართ-მოძულე) შეიქმნა ზღვა „ეკსეინოს“-ი (სტუმართ-მოყვარე), და სრულიად არ იხსენიებენ ფინიკიელებს. კარიოსისა და კრიტოსის მცხოვრებელნი კი, რომელნიც ჩვენზე ადრე დადიოდნენ ამ ზღვაზე, მეგობრენი იყვნენ.

²⁾ უკვე ჭომიროსი მოგვითხრობს ზომადლის „არგოს“ მოგზაურობას, რომელიც მისის სიტყვით უგელას სალაპარაკო საგნად გამხდარიყო და რომლის შესახებ მრავალი შიირ-სიტყვაობა და ამბები იყო თქმული (ოფისეია, XII, 70).

შეამკეს იგი, მაგრამ მათი შაირები, სამწუსროდ, დაკარგულია. ყველა დღემდე გადაჩენილი არგონავტიკა კი ბევრად უფრო გვიან შეუთხზავთ სსკა-და-სსკა პირთა, როგორც მაგალითად, აპოლონ როდოსელის პოე-
მაა ჯ სსკანი.

ეს არგონავტიკები შედგენილია ძველი შაირების ნაწყვე-
ტებისაგან და ეს არის მიზეზი, რომ მათში ძნელი გამოსარჩევია
სიმაართლე სიტყუებისაგან. ბევრი რამ მათში საეჭვოა ჩვენთვის ჯ ბე-
გრი კი სრულიად გაუგებარი. მაგრამ ამ შაირებში მოხსენებული გეო-
გრაფიული ფაქტები, ისეთ საისტორიო საფუძველზეა დამყარებული,
რომ შეუძლებელია პოეტების მოგონილი იყოს. (ტანასიო, მეოტისი
ბორისთენის ჭორომები, მიწაერილები (*tumuli*) და სსკ.)

ეს შაირები გვაცოდინებს ფინიკიელთა დროინდელ ჩრდილოეთის
ჯ აღმოსავლეთ ევროპის გეოგრაფიას ჯ ეთნოგრაფიას; ეს ცნობები
შემდეგ სრულიად დაივიწყეს ბერძნებმა, თუმცა-ღა ასლანდელს დროშიაც
მართლდება ბევრში.

თითქმის ყოველსავე აღმოჩენას ახალ ქვეყნებისას, გზის მაჩვენ-
ებელივით წინ უსწრობს ზეპირ თქმულობა. ამასვე ვხედავთ ამ შემ-
თხვევაშიც: ჭელესპონტის სახელთან დაკავშირებულია ზეპირი თქმუ-
ლობა ფრიქსისა და ჭელესა მოგზაურობისა უცხო ქვეყნებში განმთა
მოსახვეჭად. ამიტომაც, არგონავტიკების გალაშქრების საგნად ყოველ-
თვის გვისასვენ კოლსიდელთა ოქროს მატელოვან კერძს.)

ყველა პოეტები, რომელნიც სწერდენ არგონავტიკას, თა-
ნამსანი არიან, რომ კოლსიდაში მოგზაურობა ნამდვილია. ეს ზეპირ გადმო-
ცემა დამყარებულია ჭოპიროსის წინა დროინდელ ისტორიულ ფაქტზე. ¹⁾

¹⁾ სტრაბონის აზრით, არგონავტიკების გალაშქრება უცილობელი, ისტო-
რიული ჭეშმარიტებაა, რომელსაც ეთანხმება ფრიქსის აღრინდელი ზღვით
მოგზაურობა და ის გარემოება, რომ მთელი მხარე ფაზისის დაყოფა მდი-
დარია ოქროს, ვერცხლის და რკინის მადნებით. სტრაბონი! მოგვითხრობს,
რომ სინოპი დაფუძნებულია იაზონის ერთი თანამგზავრის—ავტოლიკოსაგან,
და დასკნის: „სინოპიდა, პროპონტიდის და ჭელესპონტის ნაპირების და-
ყოფა, ლემნოსამდე მრავალი კვალია იაზონის და ფრიქსის გალაშქრები-
საო, მეტადრე კვალი იაზონისა და მის მიმდევარ კოლსიდელთა მოიპოვება
კრიტოსამდე იტალიასა და აღრიატიკის ზღვამდე.

ეს არის ის პირველი და დიდი სიღრმით მოგზაურობა ელდინთა, რომლის ამავამც მოაწია შთამომავლობამდე. ამ მოგზაურობას მესამე ადგილი უჭირავს შემდეგ ფინიკიელთა მოგზაურობისა ოფირში. ზ აფრიკის გარეშე, ნესოს დროს. სამხიერიოდ, ამავი არგონავტების გამობრუნების იცვლება დროის-და-გვარად ზ წარმოადგენს მსოლოდ ჰოეტურს დამატებას, რომელსაც საგნად აქვს უფრო სასაღისო გასადოს მოთხრობის დედა აზრი.—

კოლხიდელებს ერთობ დიდი მნიშვნელობა აქვთ, როგორც შუამავლებს აღმოსავლეთის და დასავლეთის ერთ უძველესად მისვლა-მოსვლაში. ამ ბოლონდელ დროშიც, 1854 წელს, ინგლისელნი და ფრანგები ედავესოდენ რუსებს იმ ქვეყანას, სადაც მკელად კოლხიდელები ცხოვრობდენ. მათ სურდათ სელ-ასლავ ლედეინათ თავისუფალი სავაჭრო გზა შავი ზღვიდამ აზიის შუაგულამდე. ამავე აზრით უძველესის დროდამ, არგონავტებიდამ დაწეული, ბერძნესაც კოლხიდასკენ ქჟონდათ მიქცეული უურადლება და ექსედენ იქ ოქროსს მატელოვან ვერძს. მსოლოდ ბერძნების ჰოეტურს და მითიურ ზეპირ გადმოცემას, ოქროს მატელოვან ვერძის შესასებს, საფუძელად უდევს სამდვილის ფაქტის ხსოვნა: საბერძნეთს და მდიდარ აღმოსავლეთ შორის სავაჭროდ მისვლა-მოსვლა პირ-და-პირის და უმოკლესის გზით.— ბერძნები კოლხიდელებს, როგორც ბევრს სსვა ერსაც, უწოდებდენ ჩრდილოეთის ბარბაროსუნად, თუმცა იგინი სრულიადც ველურები არა უოფილან, არამედ, როგორც ეველათრიდამ სჩანს, კოლხიდელები ძველის მკელად განათლებული ერი იყო. ბერძნები, მეტადრე მილეტელები, არგონავტების გალაშქრების დროდამვე ცდილობდენ, დამკვიდრებულ იყვნენ კოლხიდელების მიწა-წყალზე, ფაზისის ნაპირებზე.

ამოლონ როდოსელის აღწერილობა არგონავტების გალაშქრების ამბისა და სოლოასტების განმარტება ამ ამბისა გვარწმუნებს, რომ კარტოგრაფიულის სელოვნების გამოგონების პატივ-დიდება სრულიადც არ ეკუთვნის მცირე აზიის ბერძნებს. იგი, ბევრად უფრო ადრე, ხმარებაში უოფილა კოლხიდელთა მოგზაურ გაქართა შორის. იმ გარემოებას, რაღა ოქმა უნდა, დიდი მნიშვნელობა აქვს კოლხიდას ისტორიისათვის, რომელშიც კერაც კიდევ ბევრი რამ გაუგებარი ზ

საარგო არის დარჩენილი. აპოლონ როდოსელის (*Argonaut. II*, 280 და შემდეგი) ღმრის სსოლიასტის სიტყვით, კოლსიდელეს ჟერ გიდეჲ შელადგანჲე ჭქონდათ წინაპართან დასწელილი ზღვისა და ხმელეთის გზების ფირფიტებზე გამოხატვა თავიანთ სამეზავროდ. ეს ფირფიტები ჟერ ჭვისა იყო და შემდეგ ხისა. მათ ეწოდებოდა ჟერბეის-ი,—იგივე სასელი, რომელიც ერატოსტენმა უწოდა ათინელთა კანონების ძველ ფიცრებს. უეჭველია, რომ ეს ფირფიტები ნასახია ღანჯარტებისა ღ დვილად საფიქრებელია, რომ ჭეროდოტეს თავაღწინ ჭქონდა ამისთანა ფირფიტები, როცა ჩამოსთვალა (*IV*, 21—22) ჩრდილოეთის ერთა სავაჭრო გზები ბორისთენისა ღ ზონტის მიღამოქში.

ეგვიპტელებს კოლსიდა თავის საღშენად (კოლონიად) მიიჩნდათ ღ მათის აზრით თვით კოლსიდელები ის სასელ განთქმული ერი იყო, რომელიც დარჩა ფაზის ნაწირებზე სეზოსტრიდების დროდამაო. თვით ჭეროდოტეს მოჭყავს რამდენიმე, თუმცა ძლიერ სუსტი, საწუთი ამ აზრის დასამტკიცებლად.

კოლსიდელები, ჩვენის აზრით, უკიდურესი კოლონიია, ჭეროდოტეზე ზევრად ღრე გამოსული ზემო ინდოეთიღამ ანუ ბაქტრიღამ ძველთა სერთა ჭვენიღამ ღ გაერცელებული ოქსუსის (ჯიჭუნი *) სათავიღამ კასპის ზღვისა, რასხისა ღ მტკვრისაკენ, ფაზისა და შავს ზღვამდე. კოლსიდელები იმავე გზით მიემართებოდენ ზონტისაკენ, რა გზითაც რომაელთა დროს მიემართებოდენ ზერნი (ზერეშუმის მოკატრენი) ზართელთა შუა-ჭვენიღამ და რა გზითაც შემდეგ ასტარსანში მიდიოდენ ბუსარის ვაჭრები და აწ კი დღიან ინდოელი ბანანები ¹⁾ სამარყანდით და ზემოს ღ ჭვემოს ბაქტრიით... თვით ჭეროდოტე ანდიკად უწოდებს იმ ჭვეყანას, რომელიც მდებარეობს კასპის ზღვის დასავლეთით ზონტის ზღვისკენ. ეს არის კავკასიის ეელი, აწინდელი საქართველო ძველად სასელ-განთქმულ მხარეებითურთ—ალკანიით, ავერიით ღ კოლსიდით, რომელნიც მდებარეობენ კავკასიის სამხრეთად. აქ იყო უმოავრესი სავაჭრო მოედნები, სადაც მოდიოდენ

*) ანუ ამუ-დარიი

¹⁾ ინდოელ ვაჭართა კასტა.

სკვითის ტომები. კოლხიდელების მიწა-წყალს ერთის მხრით საზღვრავდა ტანაისი. სკვითებს დიდ-ძალი ვაჭრობა ჰქონდათ მათთან. სკვითები მოდიოდნენ კოლხიდაში თავიანთ ბორბლებისა, ურმებით მეოტიის ზღვის ეინულებზე. აქ შეჰყრიბა ჭეროდოტემ. უკვლა თავისი ცნობანი შუაგულისა და ზემო აზიის შესასებ და სხვაგან არსად არ უკლლო ამ ცნობების შეერება.

XXIII. კოლხიდელების ვინაობის შესახებ

(Virien de S-t Martin—Mémoire historique sur la géographie ancienne du Caucase depuis les Argonautes)

ჭეროდოტეს აზრით, კოლხიდელები იყვნენ ეგვიპტელების შთამომავლობისანი. ამისთანა აზრს ჭეროდოტე ამყარებს ფიზიკურ მსგავსებაზე, რომელიც შეუძნევია მას კოლხიდელებსა და ეგვიპტელებს შორის, თუმცა ჩვეულებრივის გონიერებით ჭეროდოტე იმასაც დასძენს, რომ ამისთანა მსგავსება უეჭველ საბუთს ერთ შთამომავლობისას ვერ წარმოადგენსო, რადგან იგივე მსგავსება—შავი კანი და ხუჭუჭი თმა იმისთანა ერთა შორისაც კი შეუძნევიათ, რომელნიც არც კოლხიდელების და არც ეგვიპტელების მოდგმისანი არ არიან. ამას გარდა ისიც უნდა ვთქვათ, რომ ჭეროდოტესაგან აღნიშნულ მსგავსებას დიდი ფარგალი არა ჰქონია. იმ ტიპის საღხი, როგორისასაც ჭეროდოტე გვიხატავს კოლხიდელებს, არ შეადგენდა არც ეგვიპტელებისა და არც კოლხიდელების უმრავლესობას; კოლხიდის მკვიდრთა უმრავლესობა არსებითად არ გინირჩეოდა კავკასიის სხვა ერთაგან. ამას გვიმტკიცებს ერთის მხრით ქართული მატიაზე და მთელი ისტორია და მეორეს მხრით—აწინდელი მოგზაურებიც. თვით ჰიპოკრატე, რომელიც სწერდა მხოლოდ სამოციოდე წლის შემდეგ ჭეროდოტეს მერმე, სრულებით სხვაფერ გვიხატავს კოლხიდელების ტიპს.

ჭეროდოტეს აზრს კოლხიდელების შთამომავლობაზე მტკიცე საფუძველი ექნებოდა, დამტკიცებული რომ იყოს კოლხიდელების და ეგვიპტელების ენების მსგავსება. მაგრამ ჭეროდოტის ცნობა ამ საგნის

შესახებ ძლიერ მარტივია. იგი არას მოგვითხრობს იმის თაობაზე, თუ რა ავტორიტეტების ძალით ან რომელ დაკვირვების საფუძველით დაასკვნა აზრი სსენებულ ენათა მსგავსებისა. ამასთან ისიც მივიღოთ მსედველობაში, რომ ძველი მწერლები სრულებით არ იყვნენ დასკვლავნებულნი უცხო ენათა მსგავსების გამოკვლევაში. ჩვენს დროშიც, როცა ფილოლოგიის მეცნიერება შეუდარებლად უფრო გავრცელებულია, ვიდრე ბერძნების და რომაელების დროს იყო, განა ეკელა მოგზაურს შეუძლიან ერთბაშად გამოიკვლიოს რომლისაზე ორის აზიურის ენის მსგავსება? თუ კი ოდესმე ეგვიპტური ენა მართლა ისმოდა კოლხიდაში, ჩვენს დრომდე მაინც არა ვითარი მისი კვალი არ დარჩენილა.

ყოველ შემთხვევაში ეგვიპტელების კოლონია რომ კიდევ უფილიუოს კოლხიდაში, ჩვენ არა გვჯერა, რომ ეს კოლონია დასასლებულიყოს ამ ქვეყანაში სეზოსტრისის დროს, ესე იგი, ათასის წლის წინად მაინც ქეროდოტემდე. მართლაც შეუძლებელია, რომ ამისთანა კოლონია ამდენ საუკუნეთა განმავლობაში უცვლელად დარჩენილ იყოს იმ ხალხთა შორის, რომელნიც მიუცილებლად მისი მტერნი უნდა უფილიყვნენ. ჩვენ უფრო გვგონია, რომ ეს კოლონია შედეგი იყო დასავლეთ აზიის რომლისაზე მეფის გალაშქრებისა ეგვიპტეს წინააღმდეგ. ამისთანა ხალხთა გადასახლება-გადმოსახლება შეადგენდა ძველთა მტარვალთა პოლიტიკას. მაგალითად 672 წ. ქრ. წინ ასურეთის ხელმწიფემ ასასარ ჭადდონმა გადასახლა მიდიაში ებრაელების ათი მუხლი სამარეთის სამეფოდაც. სამოც-და-ათის წლის შემდეგ ნაბუქოდონოსორმა გადმოსახლა ბაბილონში მრავალი ტყვე ფინიკიელებისა, ებრაელებისა, სირიელებისა და ეგვიპტელებისა. მეოთხე საუკუნის დასასრულს კამბიზმა უქვსი ათასი ეგვიპტელი თავიანთ მიევე ამურტეთურთ გადასახლა სუზის პროვინციაში. ისიც ვიცით, რომ ნაბუქოდონოსორმა თავის ებრაელ ტყვეთა რამდენიმე ნაწილი გაგზავნა სასპირების ქვეყანაში, კოლხიდას საზღვრად. ამიტომ შესაძლებელია ვიგულისხმოდ და ძლიერ სარწმუნოც არის, რომ სხვა ტომის ტყვენი ოდესმე კიდევ იყვნენ დასასლებულნი კავკასიის სხვა კუთხეებში.

საზოგადოდ რომ ვსთქვათ, დასავლეთ კავკასიის უმთავრეს ტომთ ორი ათასი წელიწადია და მეტიც არც მოსახლობა გამოუცვ-

ლიათ და არც სახელი: სადაც ესლა ცხოვრობენ აფსაზები, უძველეს დროდამ ცხოვრობდენ ასაიები [იგივე აფსაზები] ღ აწინდელ ჩერქეზების ადგილზე ცნობილნი იუენენ კერეკეტიები [იგივე ჩერქეზები]; ორფეის შომაში კოლსიდა წოდებულია ქუთეის-ის ქვეყნად.

კავკასიის ისტორიაში კოლსიდელები ძლიერ სასელგანთქმულნი იქნენ. მეცნიერებს კი ძლიერ გაუჭირდათ ამ სასელწოდების წარმოების ასსნა, თუმცა, ჩვენის აზრით, ცხადია მისი წარმოება, თუ ვისეულმკვანელებთ ადგილობრივ ენითა. სიტყვაში „კოლსი“, რომელსაც ბერძნუბი უწოდებდენ ფაზის ნაპირების მცხოვრებთა, ისმის ქართული სიტყვა „ხალსი“, რომელსაც იგივე მნიშვნელობა აქვს, რაც მნიშვნელობა აქვს სპარსულ და არაბულ „ხალსი“-ს, ებრაულ ქაჭალ-ს (კრება, დიდი ყრილობა), ბერძნულ ὄχλος-ს, ნემეცურ volk-ს და ლათინურ vulgus-ს. მართლაც, როგორც ამ ხალსის, ისე სსვა ერთა ღ ტომთა უფროს ერთის სახელ-წოდება ნიშნავს ხალსს ანუ კაცს.

XXIV. ბერძენთა ახალშენები, შავი ზღვის აღმოსავლეთის ნაპირად და განსაკუთრებით კოლსიდაში

(*Dubois de Montpéroux—Voyage autour du Caucase, t I*)

თუ დავეუქვრებთ ბერძნების ისტორიკოსებს, ბერძნებმა დაარსეს უძველეს დროდამ შავი ზღვის აღმოსავლეთის ნაპირად ორი საასალშენო (საკოლონიო) ამსანაგობა აქეელებისა და ჭენიოქელებისა; დაარსეს სწორედ იმ ხანში, როცა აქედ-იქით გასვლის წუერვილი არ ამლეკდა ბერძნებს მოსკენებას ღ ამიტომ ადვილად მიემგზავრებოდენ შორეულ ქვეყნებისაკენ: ტროადის, კიარის ღ კოლსიდიისაკენ.

ის კი ბეჭითად ვიციით, რომ როდესაც ძილეზიელნი ბრძანებლობდენ შავ ზღვაზე, ისინი ამ ზღვის საპირად ბლომად აფუენებდენ ახალშენებს ღ არ სტოკებდენ უუერადლებოდ არც ერთ გუთხეს, რომელიც კი გამოსადეგი იყო მათის მრეწელობისა ღ აღებ-მიცემისათვის. უოკელ დიდ მდინარეს ბოლოში, უოკელ მოხერხებულ ზღვის

უერეში, ყოველ სავაჭრო ადგილზე დიდ ქალაქსა და ფუძემდებენ. როცა ამისთანა ქალაქი გამდიდრდებოდა, მაშინ ის ქალაქი თავის გარშემო პატარა ქალაქებს დააარსებდა და თვითონეული მთავანი დიდად სარგებლობდა, როგორც მიწის ნაწარმოებით, ისე მცხოვრებლების ნიჭიერებით.

ამისთანა ქალაქები იყო: ფანაგორია, რომლის მდებარეობა მდ. ურანის ბოლოში პლინის მოხერხებული იყო; აქ მოდიოდნენ სავაჭროდ აზიელი ბოსფორელნი, მეოტელნი და უელა თესლნი კავკასიისა. გელენჯიკის და სუჯუკ-კალეს *) ზღვის-უერეშებში იყო ქალაქები ტორიკოსი და ბატა.—მშენიერიის აფსაზეთის შუა-გულში იყო დიოსკურია **), რომელიც ახლოდ მცხოვრებ მთიულებს ტყეებზე და სსკა ნაწარმოებზე უცვლიდა მანტიკაპეიდამ ***) მოტანილ მარილს. დიოსკურიამ კავკასიის მთების იქითაც გაუსწნა გზა ვაჭრობას.—

დიოსკურია იყო დედა-ქალაქი რესპუბლიკისა, რომელიც იწყებოდა კოდორის მდინარიდან და მიდიოდა ენგურის გაღმა მხარეზე. რომ ამ აუვაკებულ რესპუბლიკის ძლიერება და გავლენა თანდათან მატულობდა, ამის მოწმობა თვით ქართველების მატთანეში მოიპოვება. შირველმა მეფემ ქართველებისა და ფანავაზმა [302—237 წრ. წინ.] განაძევა საქართველოდამ აღექსანდრე დიდის სარდალი აზონი, მაგრამ გერისსა და კოდორს შუა მდებარე ქვეყანა ვერ დაიმორჩილა და ეს ქვეყანა დარჩათ ბერძნებს, რომელთა ასალშენები მდინარეების ბოლოში იყო; სოლო ბერძნებს არ ჰსურდათ ქართველებთან მისვლა-მოსვლა სრულებით მოესპოთ და ზავიც შეჰკრეს მათთან.

დიოსკურიის შემდეგ უმთავრესი ასალშენები ბერძნებისა იყო: გენოსი ანუ აწინდელი ტრუანასი, რომელიც მდებარეობს მარეულას მდინარის ნაპირად, ილორი, ბეღია, ჭერაკლე ანუ აწინდელი ანაკლია. ამ ასალშენებს ძალიან ეშინოდათ გარშემო მთებზე მოსასვლე სალსებისა, რომელთა შორის უველასზე უფრო მამაცნი იყვნენ სკანები და კორაქსელები ანუ ესლანდელი წებელდელები. ესენი თავის მალლობები-

*) აწინდელი ნოვოროსიისკი.

**) აწინდელ სოხუმის მახლობლად.

***) აწინდელი კერჩი.

დამ, სადგანზე ჩამოდის კოდორი ან პტოლომეის კორაქსი, მუდამ აშინებდენ დიოსკურიას.—სწორედ ეს იქნებოდა მიზეზი, რომ ბერძნებმა ააშენეს თავისი ადგილების დასაცავლად უშველებელი ზღუდე, რომელიც დღესაც აკვირვებს მნახველს. ეს ზღუდე იწყებოდა ზღვის ზირად, ხოხუმის მახლობლად, აწინდელ კელასურში.—აქედამ მიემართებოდა შიგ შუაგულ აფხაზეთში, კოდორის სათავისაკენ, მჭიდროდ ზღუდვდა მარეულას და გალაზგის მთელ ზემო ვაკეებს, გასცილდებოდა ბედიას ღ მიებჯინებოდა ენგურს, ატანგელას ზემოდ. როგორც ამბობენ, სიგძე ამ ზღუდის 160 ვერსი იყო. შიგა ღ შიგა იმას დატანებული ჭჭონია კოშკები. როდის არის ეს ზღუდე აშენებული, ბეჯითად არ ვიცით, მაგრამ უეჭველია, რომ აგებული იყო სტრაბონზე წინად. სტრაბონის დროს (29 წ. ქრისტეს წინად) დიოსკურია ჯერ კიდევ ჭყვოდა და დიდი ღლებ-მიცემა ჭჭონდა. უმთავრესი საგანი ღლებ-მიცემისა მარილი იყო. ხოლო თავისუფლება კი უკვე დაკარგული ჭჭონდა, როგორც დიოსკურიას, ისე უმეტეს ნაწილსაც ამ ჭეუენისას. ეს უშველესი ახალშენები ბერძნებისა და იპსორო მიტრიდატმა ღ მიტრიდატის სიკვდილის შემდეგ დაიმორჩილეს რომაელებმა. რომაელებმა თავისი მეცისხოვნენი დააყენეს ყველა ქალაქებში, რომელნიც შავიზღვის აღმოსავლეთის ნაპირად მდებარეობდენ. დიოსკურიის კეთილდღეობა ძლიერ დაცვა, რაკი თავისუფლება დაეკარგა. პლინის დროს (74 წ. ქრ. წინ.) ეს ქალაქი, სადაც ცოტა წინად რომაელებს ასოც-და ათი თარჯიმანი ჭყავდათ თავისი სავაჭრო საქმეებისათვის, წარმოადგენდა მხოლოდ უბრალო ციხეს, რომელიც სებასტოპოლისის სახელით აგებული იყო მდ. ათენუნტას ანუ აწინდელ დსკურიას ნაპირას. დღეს კი არა-ფერი არ გვაგონებს დიოსკურიას, ისე რომ მოგზაურები ვერც კი პოულობენ იმ ადგილს, სადაც ის არსებობდა. ამ სახელ-განთქმულის ქალაქის ნანგრევები დღეს იმ პატარა მდინარის ნაპირზეა, რომელსაც იქაური მცხოვრებლები უწოდებენ სან დსკურიას, სან ცსუზამელას ღ სან მარმარას. ამ დიდ-მნიშვნელობიან ნანგრევებს ჭფარავს მშვენიერი ტყე, რომელშიც აქა-იქ დაფანტულია აფხაზეთის სოფლები. ეს შეუვალი ტყე ღ ეს მდინარის უდაბნო ნაპირები კაცმა რომ ნახოს, განა შეიძლება იფიქროს, რომ

ეს ის ადგილია, სადაც ისტორია დაწეებულია; რომ ეს უძველეს ზღაპრების და მითების ქვეყანაა; რომ ეს ის ადგილია, საიდანაც განათლება გავრცელებულია ზე სადაც დიდებული ქალაქები ყოფილა... რა მდგომარეობაში ღა ჩავარდნილა ასლა ის ერი, რომელიც ოდესმე სტეგებოდა ამ სამოთხის-მსგავს ქვეყნის ნეტარებით? დღეს თითქოს მიტოვებულია ადამიანისაგან ეს მშვენიერი ქვეყანა. გინ იცის, იქნება განგებაც ისე ასვენებდეს სამეფოებსა, როგორც კაცი საყვანებსა!—

აფსაზეთშივე იყო აშენებული ქალაქი ზიწუნდა ანუ ქართულად ბიჭვინტა, სადაც იუსტინიანე იმპერატორმა ააგებინა (550 წ. ქრ. აქედ) დიდებული ტაძარი, რომელსაც დიდ თაყვანსა სცემდენ ქართველები. ამ ქალაქმა დიდი მნიშვნელობა მოიპოვა შემდეგ, მეოთხეტე საუკუნის განმავლობაში, როცა აქ იჯდა აფსაზეთის კათალიკოზი, როცა აფსაზეთი აუვაგებული იყო და ამ სახელით იწოდებოდა მთელი დასავლეთის საქართველო.—

შავი ზღვის ნაპირად, ფაზისის *) მდინარის ბოლოს, იყო ფაზისის ქალაქი. **) ეს ქალაქი იყო გოლზიდელების სავაჭრო ადგილი, საიდანაც გაჰქონდათ: სელი, კანაფი, ცვილი, კუპრი, ტილო, საშენებელი სე-ტყე ზე თაფლი.

ეველა ეს ასალშენები ახლად დააარსეს მილეზიელებმა, თუ მსოლოდ განაახლეს?

შავი ზღვა გვიმაღავს ძველ დროთა წყვილიაში იმისთანა საიდუმლოებსა, რომელთა ახსნა ჩვენთვის ძნელია. თითქმის ეველა იჭაური მითები, რომელიც მოგვითხრობს ამ ახალშენების დაფუძნებას, ეკუთვნის ბევრად უფრო ძველს დროს, ვიდრე მილეზიელები გამოჩნდებოდენ ზე თუმცა თვით ამ მითიურ აღგვარიების ქვეშ დაფარულია, ცოტად თუ ბევრად ცნობილი, ისტორიული ფაქტები, მაგრამ თითქმის შეუძლებელია გამოგარკვეოთ, რა არის მათში ზღაპარი ზე რა არის მართალი.—

*) აწინდელი რიონი.

**) აწინდელი ფოთი.

აპიენის აზრით, ჭეილაქელები, თვით კოლხიდელების თქმულებით-
კე, ნაშთიაო არგონავტებისა, რომელთაც იქ გზათ გაუგლიათო კას-
ტორის და პოლუქსის წინამძღოლობით. აჭეელები კი, აპიენისავე აზ-
რით, ის ბერძნები არიან, რომელნიც ტროადიდან მოდიოდნენ ღ ზღვა-
მ ისეთ ნაპირზე მიაგდო, სადაც იქაური ბარბაროსები სასტიკად მოე-
პერნო; თუმცა რამდენიმე მათგანი სამშობლოში გაგზავნეს დასმა-
რების სათხოვნელად, მაგრამ სამშობლოდამ უარი შემოუთვალეს შემ-
წოებისაო. ამ უარმა ისე გაარისსაო ეს აჭეელები, რომ სკვითე-
ბის ჩვეულება მიიღესო და ჭსოვდენ ყველა უცხოელს, ვინც კი
შოადგებოდა მათ სანაპიროსაო: ჯერ ყველა ტყვეს განურჩევლად სწი-
რავდნო მსხვერპლად; შემდეგ არჩევდნო უფრო ღამაზს ღ ზოლოს
წილის ყრა სწევეტადო, თუ ვინ უნდა გამსდარიყო მსხვერპლი.

რა არის მართალი ამ მითში? დიდი სანია, ევროპა, რომელიც განათ-
ლებას ითვისებდა საბერძნეთისაგან, შეეჩვია ყველა იმ ცდომილ აზ-
რებს, რაც ბერძნების თავ-მოყვარეობამ დაჰბად; ბერძნების აზრით, საბერ-
ძნეთი კერა იყო შემოქმედობისა ღ ამასთან შედიდურად ამტკიცებდნენ,
რომ მთელი ნათელი, მთელი მეცნიერება, მთელი განათლება და ყოველი
რჯული საბერძნეთშია დაბადებულიო. აწინდელი ჭელებისტებიც მუდამ
ამ აზრის დამტკიცებას სცდლობენ.

მაგრამ თვით ბერძნების მითები სშირად არღვევენ ამისთანა
ტყუილ-შედიდურ აზრებსა. ვინც კი წაიკითხავს ჭოპიროსს, ვინც კი
შეისწავლის თქმულებას არგონავტებისა, ფრიქსისა და ჭელასას და
წაიკითხავს ევროპის მოტაცების ამბავს ჭეროდოტეს წიგნში და სსვ.,
ის სშირად სულ წინაღმდეგ აზრს დაადგება და დარწმუნდება, რომ
ბერძნებმა, ბევრად თუ ცოტად, მიიღეს განათლება იმ ერებისა-
გან, რომლებსაც ისინი ბარბაროსებს უწოდებდნენ. თვით მეფე, რომელ-
მაც არგონავტები, ტირიელები, ტროადელები ღ სსვ. მიიღო, და თვით
მისი ერიც განათლებით ბევრად უფრო მაღლა იდგა იმ ჯანტურისტებსზე
და იმ ჯარებსზე, რომელნიც ესტუმრენ მას იმისავე გასამარცხელად და
სტუმარ-მასპინძლობის წესის დასარღვეველად.

თითქმის ყველა უძველეს პოეტებს ღ ისტორიკოსებს თავიანთ
გმირების ჩინებულ საქმეების ასპარეზად შავი ზღვა ამოურჩევიათ. მა-

თის მოთხოვნით, ეს გმირები მიიზიდებიან აღმოსავლეთისაკენ, რომელიც გამოხატულია განათლების და სიმდიდრის წყაროდ. — როცა „ოღისეა“ — ში კეთილშობილთა ულისის ამბავს, ჩვენ აღვიღად გვცნობთ კოლხიდას და მისს აღწერალობას. მართლა და ვინ არ მისვდება, რომ აქ კოლხიდაზეა ლაპარაკი, როცა ისტორიკოსი იგი ფართო მდინარე, რომელიც შესულა ულისის სომალდები, ის კეება ტყე, რომელიც მოდებულა ზღვის ნაპირზე, ის ირმები, რომელიც აქ ბლომად შეხიზნულა, ის დიდი სასახლე, რომელიც ტყით დახურულია? ადვილად გამოსცნობია ამ აღწერილობით აწინდელი ნაქალაქები. ღვინო და ასალი თაფლი აქ დღესაც ისევ ჩინებულია და ქალები დღესაც ისევ ისე ხელსაქმობენ ქარგასეო, როგორც ჭომიროსის დროს. —

რიტტერი უფრო შორს მიდის თავის თხზულებაში და ამტკიცებს, — რამდენადაც ეს შესაძლოა იმ უძველესის საბუთებით, რომელსაც გვაძლევს უძველესი გეოგრაფია, არქეოლოგია, მითოლოგია, არქიტექტურა და რელიგიური სისტემები, — რომ სანამდე საბერძნეთის ისტორია დაიწყო, შეაგულ აზიიდან ბუდჭას რკულის ქერუმნი წამოვიდნო და დასასლენ ჟაზის ნაპირზე, შავის ზღვის გარეშე, თრაკიაში, ისტერზე, დასავლეთ ევროპის მრავალ კუთხეებში და თვით საბერძნეთშიაც; რომ ამ ახალშენებმა შესამჩნევი რელიგიური გავლენა იქონიეს ამ ქვეყნებზე, და ეს ამბავი მტკიცდება არამცთუ აზიელის თქმულებით, არამედ თვით საბერძნეთის და მცირე აზიის ისტორიკოსების უძველესი ნაწერებით და განსაკუთრებით იმ სურათით, რომელსაც გვაძლევს ჰეროდოტე სკვითების შესახებ თავის მეოთხე წიგნში.

მე არ მინდა ამ აქამდე შევუდგე იმის გარჩევას, თუ რამდენად მართალია ეს ჭიპოტეზა. ამისათვის საჭიროა ჩემი თვალთვით ვნახო და ვიპოვო ის ქვეყანა, რომელიც ჩერქეზეთზე *) უფრო ცნობილია; ის ქვეყანა, რომელიც წარმოადგენს უფრო მდიდარ წყაროს საბუთებისას; ჩემი თვალთვით ვნახო ის ძლიერი ერი, რომელსაც ისტორიის

*) ეს ადგილი ამოღებულია დიუსელსონის თხზულების იმ ნაწილიდან, რომელიც შეიცავს ჩერქეზეთის აღწერილობას.

დასაბამიდან პირ-და-პირი დამოკიდებულება ჭჭონია ყველა დანარჩენ ერებთან და, თუმცა არ მიუტოვებია განგების მიერ მისთვის ერთსელ მიჩენილი მიწა-წყალი, მაგრამ, რაც კი სადმეა ზისა და ევროპაში ცვლილება მომსდარა, ყველა გამოუვლია და შეუთვისებია კიდევ... მე ამას ვამბობ დიდებულ ქართლის ერის თაობაზე, რომელსაც უძველესის დროდამ უჭირავს კავკასიის ყელი და შავისა და კასპის ზღვის ნაპირები. ეს ერი, როგორც გრძელ-ტოტებიანი დიდის ხნის ხეზე გასული კაზი, ხშირად გაუტაცნია, შეურყევია და აუკლია ქარიშხლს, მაგრამ ნიადაგიდან ამოგლეჯა მისი კი ვერ შესძლებია. ამ ქართლის ერის თქმულებას შეუძლია ნათელი მოჭფინოს აზიის ისტორიას.—

ს ა ჯ ა რ თ ე ლ ი

მეფობის დაარსებიდამ ქრისტეს სარწმუნოების მიღებამდე

XXV. წინაპირველი მმართველობა და ეოფა-ცხოვრება საქართველოში

(თეიმურაზ ბატონიშვილი—ისტორია საქართველოსი)

ოდეს განმრავლდეს შთამომავლობანი უმეტეს ქართლოსიანთანი, მაშინ საზოგადოებათა ერისათა გამოირჩივნეს და დაიდგინეს თავისა მათისა ეოველთა თვითოეულთა კერძოთა ღ ადგილთა საქართველოსა მცხოვრებთა მათ რაოდენთამე სასლთა თვისად მამასახლისნი; იგინი იუვნეს უფროსნი ერისა საზოგადოებასა შორის. საზოგადოება ერისა თვით განაგებდა ეოველთა საჭიროებათა ჭეუენისა მათისა მართებულობისასა, არა უვიდოდათ მათ მეფე, არცა მთავარი, მხოლოდ მამასახლისნი; მათ ზადოდენ მამად სახლთა თვისთა, ჰატიესა უეოფდენ ღ ჯეროვანად ისმენდენ მათსა; არამედ ეოვლისა ამას შინა ჭეუენასა ივერიისასა იეო უპირველესი სხვათა მამასახლისთა ზედა მამასახლისი მცსეთისა, ვინაიდაც მცსეთა იეო უპირველესი ჭალაჭი ჭეუენისა მის და ეამითი ეამად შეკრებუოდეს მცსეთელ მამასახლისსა თანა ეოველნი მამასახლისნი ეოვლისა მის ჭეუენისა და მათთანავე რაოდენისმე ეაცნი, რომელნიცა თანა მიჭეკებოდეს, ვითარცა დეჟუტატნი ერისაგან თვისისა თვითოეულთა მამასახლისთა თვისთა და ესრედ საზოგადოდ განიზრახვიდენ სარგებულობისათვის ჭეუენისა თვისისა;

ხოლო მასლობელთაგან ადგილთა, სადაცა იქმნებოდაჲე შეკრებილება, ვისაცა ენება მცხოვრებთაგანსა, უოელითა თავისუფლებითა მივიდოდა დაუბრკოლებელად და განზრახვასა თვისსა იტყოდა კადნიერად შესა-კრებელსა მის შინა საზოგადოობისასა.

გერა ძალ-ეღვათ მამასახლისთა თავით თვისით გარდასდევინებაი ღმნაშაკეთა ღირსთა დასჯისათა, ვიდრემდის არა წარიდგინებოდნენ იგი-ნი საზოგადოსა ერისა შეკრებილებასა შინა. ღმნაშაკენი წარიდგინე-ბოდნენ მუნ უოეელნივე, განიკითხებოდნენ ერისაგან და, ვინცა მათ-განი აღმოსჩნდებოდა ღირსად დასჯისა, მაშინ გარდასდევინებდენ მათ.

ეგრეთვე გერცა ძალ-ეღვათ ესე მამასახლისთა, რათამცა საჭიროე-ბისათვის ქვეყანისა დაუკითხველად საზოგადოობისა შეეკრიბათ თეთრი (ესე იგი გერცხლი), ანუ სსკა რაიმე ნიუთი სასმარად მსედრობათა, გინა სახმარებისათვის სსკისა რაისამე საზოგადოსა.

ჟამთა მტერთა გამოჩინებისასა, რომელსაცა მსარესა გამოჩნდე-ბოდა მტერი, წარვიდოდა საზღვრისა მის კერძოსა მცხეთელ მამასახ-ლისი, წარიყვანდა თანა საკუთარისა სამამასახლისოსაგან თვისისა კაც-თა რჩეულთა, გუღოვნებით სრულთა. რომელიცა მამასახლისი საზ-ღვრისა მის იყო ახლოს, მივიდოდა მისთანა, შემოკრებოდნენ მუნ უოეელნი მამასახლისნი და სამამასახლისოთა მათთა კაცნი ძლიერნი და მეცნიერნი ბრძოლისანი და ესრეთ განიმზადებოდეს ბრძოლად მტერთა.

ჭყოფდეს მამასახლისნი სამართალსა აღრიევითა ბჭეებისათა, ესე იგი აღირჩევედეს საზოგადოობისაგან მოსუცხეულთა, ჭკვიანთა, გამო-ცდილთა, უჭრთამოთა და პირ-უთნებულთა კაცთა. პირველად მაიასახ-ლისი აღირჩევდა ორსა ანუ სამსა ბჭესა, სოლო მოჩივარნი თვის თვისად ოროდეს; შეკრებულდეს ესენი ერთად და ესრეთ გადასწევტ-დეს მოჩივართა მათ სამართალსა.

ხოლო უკეთუ იყო რაიმე საქვეყნო ანუ სასოფლო საჩივარი ანუ ორთა თემთა ურთიერთისა მიმართ ცილობა, მაშინ მამასახლისნი მუნე-ბურნი წარავლინებდეს და მოუწოდებდენ თავისთანა სსკათაცა მამასახ-ლისთა და მამასახლისსა მცხეთისასა და ესრეთ განსწივდდენ საქმეთა მათ ცილობისათა.—

მოიყვანდეს ცოლსა ერთსა და განუყოფდეს თანასწორად მეთა

თვისთა სცხოვრებელთა, სოლო უკეთუ მოკვდებოდა უწინარეს კაცი, მიიღებდა ცოლი მისი უფლებასა სასლისასა და შვილთა თვისთა განმგებობისასა, მაგრამ არა აქნდა თავისუფლებანი მას განხეკად ნაქონებისა ქრმისა თვისისა, კინაიდგან უოკელივე ნაქონები პამისა .იყო შვილთა.

სოლო უკეთუ ცოლი შეირთავდა სხვასა ქმარსა, მსოლოდ რაიცა იყო განწესებული ქერივთა სცხოვრებელისაგან ქმრისა და შვილთა თვისთაგან, მიიღებდა მას და განვიდოდა; სოლო მამანი ქალთა თვისთა, კისაცა ენება, მისცემდეს თანასწორსა წილსა ძეთა-თანა თვისთა; სოლო სხვანი ნასეკართა.

აქნდათ მათ მსახურება მრავალ-ღმერთობისა, თაყვანის სცემდეს კერპთა მრავალღმერთობითისა სასითა, ჭკუათ მათ საკუთარნიცა ღმერთნი თვისნი, რომელთა შორის იყო უპირველესი ღმერთი მათი ბოჩი, რომელსაცა პირველ არმაზისა თაყვანის-ცემისა ამას თაყვანის სცემდეს და შემდგომადც არმაზის თაყვანის-საცემელად მიღებისა უუოფდეს დიდსა პატივსა ბოჩის.—

გახუშტი სწერს: „ოდეს ქართლოსიანნი იქმნეს კერპთ-მსახურნი, მიიღესო მათ ჩვეულებათ ესე და შესჭამდნო იგინი მკვდართა სხეულსა კაცთასა და ავასსებდო მოყვასი მოყვასისა თვისისა მკვდარსა სხეულსა შესაჭმელად“, მაგრამ არა ჭეშმარიტ არს სიტყვაი ესე, კინაიდგან დასაბამიდან სოფლისა ვიდრე აქამოდე არა უოფილ არს ჩვეულება, არა თუ მსოლოდ ქართლოსიანთა ნათესაობის შორის, არამედ სრულიად აზიისა ერსა შორის, არა რომელიმე და არცა ერთი ნათესაობა იქმნდა ამას რომ კაცის სორცისა მჭამელნი უოფილ იყვნეს; უხვება საზღელისა, გინდა თვინიერ მუშაკობისა, რაოდენი კმა ეყოფის კაცსა გელთა და ტყეთა შინა ღ უოკელთა ადგილთა ივერისათა ესე ოდენი იშოვებინ, რომელ უშრომელადცა ძალუმს კაცსა ცხოვრებად ღ გამოხრდა თავისა თვისისა, მფრინველთა სიმრავლე და სადითთა ურიცხვი არს და სამუშავენი ქვეყანისანი.— და პირველად კმაი მიხეისი ესე არს, რომელ საჭიროებაი არცა ერთისა თემისა ქართლოსიანთასა არ ითხოვდა, რათამცა სჭამეს მათ სორცი კაცისა.

მეორე მიზეზი: არც ერთი ნათესაობა ჭკეუანას ზედა ჭეოფედეს გლოვასა და საღმრთოს მკვდართა ზედა, ვითარცა ნათესავნი ქართველ-
თანი, რომელ შემდგომად სიკვდილისა მოუვასთა თვისთასა, თვინიერ
ტირილისა და გოდებისა, ჭკეპმდესცა მათრასითა შიშველთა ხორცთა
თვისთა, ქალნი დასსდებოდეს ცხელთა ნაცართა ზედა, ნაკვერცხალითა
აღრეულსა, შეამკობდეს კაცთა მომკვდართა სამამაცოთა სამკაულითა და
საჭურველითა, და ქალთა საქალოსა სამკაულითა, შთაუწეობდეს პირთა
შინა დრატკანთა ოქროსა და ვერცხლისასა და ესრეთ მისცემდეს პატი-
ოსანსა დაფლავსა მიწასა შინა; მერე შემდგომად მგლოვიარენი მკვდარ-
თანი მოსწენილეს წნელითა მიერ ზაროთა, ვითარცა მცირეთა რათმე
სადგურთა, მოაკერდნენ ზარსა მას ძამითა და ესრეთ შთასსდებოდნენ
მათ შინა მრავალ ჟამ მგლოვიარენი, რომელნიმე წელიწადსა სრულსა,
სხვანი ორსა და სამსა წელსა მას შინა იყოფოდნენ და, უკეთუ წარ-
ვიდოდეს სამყოფით მათით სხვასა რომელსამე სოფელსა ანუ სად-
გურსა, ზარი მოკრული ძამითა, ურემთა ზედა შემზადნენ, შთასსდნენ
მათ შინა, და ესრეთ ადგილითი ადგილად მიმოვლიდნენ.

ესოდენ განდიდებულ იყო ქართლოსიანთა შორის გლოვა მკვდარ-
თა ზედა, რომელ კნინდა სასოებასა წარუგევეთა კაცთა და მრავალნი
მგლოვიარეთაგანნი შეკარდებოდეს მასვე ზედასა სიკვდილისასა მოუ-
თმენელისაგან მწუსარებისა; ამისთვის, ოდეს მოიქცა საქართველო
მართლ-მადიდებელსა სარწმუნოებასა ზედა ქრისტიცისა, სასულიერო
კრებისაგან იქმნა განჩინება დაუენებად უსაზომოსა მის გლოვისა მი-
ცვალეულთა ზედა და მნიად მრავლისა მეცადინეობითა დაუენეს ესე
თემცა მაინც ქრისტიანობასაცა შინა მრავალთა ჟამთა ჭეოფედეს ჩვე-
ულებითა მით გლოვითა მკვიდრთა ზედა და აქამომდე თემცა-ღა არა
სრულად, მაგრამ ზოგნი მათ ჩვეულებათა მათგანი დაშთომილ არსენ.

ესე ვითართა მგლოვიარებათა მოქმედი, მოუვასთა ზედა ამა სა-
ხითა მწუსარე და მღმობელი და ყოვლისა გულისა შეწუხებული სი-
კვდილისათვის თვისსა ზედა, ვითარღა იკადრებს სოარცსა მათსა შეჭ-
მად, ან მიცემად სხვისად შესატყმელად და ანუ გუწუას კაცისა, ვითარ
თავს იდებს მას ყოფად. ჩვენ ყოველთა გვიხილავნ მკვდარნი კაცნიცა
და ზირუქენი. ყოველთაგან უსამაგლეს არს ღეში კაცისა და არცა უბრძა-
ნეს ბუნება კაცსა თავსდებად ამას.

მრავალჯერ გამოცდილებით უწყებულ არს შემთხვეულებათ ესე, რომელ ციხესა შინა შემწყვედელთა ღ მტერთაგან გარე მოცულთა სიემილსა შინა მისთვის მიეცესთ სიკვდილისთვის თავნი თვისნი და განწირულებას ამას შინა მეოფეთა არა უჭამიესთ არა ოდეს, არცა სორცი კაცისა და არცა ქვე-წარმავალთა არა წმინდათა.—

აქა საჭირო არს თუ რაისა მიზეზისათვის დასწერეს ესე გვარ-ნი უძველესთათვის ქართლოსიანთა თვის? პირველად ამისთვის, რომელ კინაიდგან დაუტევეს პირველი კეთილ მსასურება და შეუდგეს კერპთა, მეორედ, ოდეს მოიქცა სრულიად ერი ქართლოსიანთა ქრისტეს სარ-ქმუნობასა ზედა, მრავალთა მათგანთა კვალად მოქცევისაგა შემდგო-მად ეგრეთცა ასსოვდათ კერპნი ღ მნულად აღუჩნდებოდათ დავიწყება ჩვეულებათა, რომელიცა კერპთ-მსასურებისა ჟამსა აქვნდათ მათ; ამის-თვის ეკვლევისა ჩვენისა მოძღვარნი უმაგებდეს მათ გარდავლილთა წინაპართა მათთა, და მათსა ეტყოდეს მრავალთა უწყესთა ქცევათა ღ არა წმინდათა და მეკდართა ჭამასა სორცთა კაცთასა, რათა ამით და-ვიწყონ წინა-პართა თვისთა კერპთ-მსასურებისა საქმენი.—

ვახუშტი შემოიტანს ისტორიითა თვისთა შორის თქმულთა ამით ზემო მოხსენებულთა ჭამასა მეკდართასა და ამასცა: „რომელ კარხ-ნელთა მმართველთა კოდიმანელთა სუთი მეკდარი“. მაშინდელისა ჟამი-თგან აქამომდე მცხეთელნი და გარემო სოფელთა მცხეთისათა მცხო-ვრებენიცა აწცა მოუთხრობენ თვის შორის ზეპირ ამასვე: „რომელ ერთი სოფელიო მეორესა სოფელსა ვასსუბდესო მომკვდართა კაცთა სსუელსა შესატყუელად“. მაცრამ ვასსუბი ესე მეკდრისა გულის-ხმა ჭეუთ ესრეთ, აქვნდათ ჩვეულება ქართლოსიანთა ჟამსა მამასახლის-თასა, ოდეს წარვიდოდეს ლაშქარსა, მრავალ გზის შესვდებოდათ ესე, რომელ მიიყიითა რომელსაჲ საქმისათა რა გვირა ძალ-ედავ ერთსა, რომელსაჲ სოფელსა წასვლა ლაშქარსა სთხოვდა მესობლისა თვისი-სისა მეორისა სოფლისა კაცთა ნაცვლად თვისსა, რაოდენიცა კაცი სვდებოდათ, წარსულ იყვნენ იგინი და ესე ვალად დაეძებოდა მთსოფ-ნელთა მათ, რათა შემდგომსა ლაშქრობასა იგინი წარსულიყვნენ ნაცვ-ლად პირველთა და გარდესდათ ვალი თვისი და, რაოდენიცა კაცი ბრძოლასა შინა დააკვდებოდათ მათ, ესე იგი პირის-პირ მტერთა მი-

ერ მოიკვლოდეს, ეკოადენი რიცხვი მომკვდრისა დაედებოდათ მათ ვალად, რომელთაცა მავიურად წარსულ იყვნენ იგინი ზრმოლად მტერთა და შემდგომად სსვასა შემდგომსა ღაშქრობასა, ოდეს გარდაუსდიდეს სამავიუროდ, მოკალენი იგი წარვიდოდეს ნაცვლად პირველთა მათამა შეორისა სოფლისა კაცნი, ეკოადენი რიცხვით, რაოდენიცა მართუნდათ.—

გვალად ესეცა წერილ არს, ვითარმედ დაუკვლიდესო, რეცა მსსგვრმლად კერპთა ქართლოსიანნი ძეთა და ასულთა თვისთა. ესეცა არა არს ტეშმარიტ, ვინაიდგან უბეელისნი ერნი ქართლოსიანთა, არა თუ ძეთა და ასულთა დაუკვლიდეს, არამედ პირველსა უამსა მხოლოდ შესაწირავი მათი იყო კერპთა მიმართ მფრინველთაგან წმინდათა, გარდა ქათმისა, სილნი ფერად-ფერადნი ახალნი და ძველნი, თაფლნი ახალნი გადაუმდნარნი გოლეულთა, გამტკიცებულნი ჰურნი შოთად გამოძვსვარნი ფერად წმინდათაგან იფქლთა, რომელსაცა სასელის-დეზა მისეუ არმაზ ღვთად საგონებელისა აქენდა. შოთთა არს არმაზ ღმერთისა სასელი, სოლო შოთი ჰურისა მისდამი შეწირულისა: რეცა, იგი არს სასე მელავისა კაცისა, რომელსაცა მოცემისათვის მელავისა ძლიერებისა და სრმლისა მკვეთელობისათვის შესწირვიდეს ღმერთთა.

შესწირვიდეს ღვინოსა ახალსაცა და ძველსა, აღუნთებდეს სანთელთა დიდ-დიდთა შთამოსმულთა ცვილოზგან (ესე იგი წმინდა სანთლებს), უკმევდეს წმინდათა და ფერად სურნელთა საკმეველთა და შეამკობდეს ფერად-ფერადითა უვავილებითა. ძროსათა და სავსოვართა არა დაუკვლიდეს პირველ, არამედ შემდგომად. მეფემან სრულიად ივერთამან რევ პირველად განუწესნა შემდგომად მრავალთა საუკუნეთა, ვინაითგან კეთილი და მოწუალე კაცი იყო იგი და უკვარდა გლახკენი, რათა შეწირულნი იგი ცხოვარნი და ზნოვანი მიეცემოდეს გლახკოთ, რათა საკმა იყოს განძლებანი მათი ამით. შეიღთა არა თუ დასაკლავად, არმედ სამსახურებლად კერპთა მისცემდენ ქურუთა და რომელითავე დროებით მიჰკვრიდეს მათ სასწავლებლად წიგნთა და სკულისა და სკოლავებისა მათისა; ასწავებდეს ყრმათა აზნაურებითა სელოვნებასა ქურუმნი; სოლო სამსედროთა გამოცდილებათა და ზნეთა მასწავლებელნი მსედრობათისა საჭმისანი.

XXVI. საქართველოს სენი და ჩეულებანი ძვე- ლიდგან სამეფოს განუოფადე

(ვახუშტი ბატონიშვილი — გეოგრაფიული აღწერა საქართველოსი) *

საჩქმუნოება ღ სენი. ქართველები თავიანთ სცემდენ
ერთს დამადებელს ღმერთს ღ ჭფიცულობდენ ქართლოსის საფლავს.
ზნით იუენენ: პირმტკიცენი, მტერსუდ ერთობა. ჭქონდათ, თავის უფ-
ლებისთვის მსნედ იბრძოდენ ღ მაგრად იდგნენ. აშენებდენ ცისე-
სიმაგრეებს და ქალაქებს, ამაგრებდენ ჭეუენას, მისდევდენ ერთ-ცო-
ლობას და ირთვიდენ თავ-თავიანთ სწორებს: მთავარნი მთავრების ჭა-
ლებს, აზნაურნი აზნაურებისას და ურციურესნი ურციურესებისას. თუმცა
მთავრები მრავალნი იუენენ და ზოგჯერ თვის-თვისად განდგებო-
დენ სოლმე, მაგრამ მტრებსუდ მინც ერთობა ჭქონდათ, მოაწი-
ლებდენ მცსეთის მამასასლისს, და მის წინა-მიღობით, ჭეუენისა-
თვის შეერთებულნი, მსნედ იბრძოდენ. ამ წესებს დგნენ ისინი მრავ-
ალ წელთა განმავლობაში, ვიდრე არ დაივიწყეს ღაიქთი დამადებე-
ლი ღ თავიანი სცეს მზეს, მთვარეს, ვარსკვლავთა, სივთიერთა ღ პი-
რუტეკთა. ამასთანავე შემოესიათ გარეშე წარმართნი — სპარსნი, თურ-
ქნი, ასურნი, ბერძენნი ღ შემდეგ ურიებიც; ღაიქეს ღაჰარაკი ამდენ-
სავე ენებზე ღ უფრო ღაივიწყეს დამადებელი, თავიანთი წესები და
ჩეულებანი, და შეიქმნენ ეველა წარმართესე უუწარმართესნი ღ უეს-
ჯულოესნი, რამეთუ ღაივიწყეს ნათესაობა და შეირივნენ მრუშობით,
როგორც სწერენ უცხოელნი. ამას დასძინეს მიცვალებულების, ანუ
ბრძოლაში მოკლულის კაცის ჭამაც *). მოკლულს ანუ მიცვალებულს
სესსულობდენ სოლმე შესაჭმელად, როგორც გვაუწყებს დღევანდლამ-
დე დარჩენილი თქმულება: „გარსნელთა ჭმართებს კოდმანელთა ხუთი
მკვდარი“. სჭამდენ აგრეთვე უოველ გვარს ცხოველს სულიერს ღ არა
წმინდას. სოლო მოაწილებდენ მცსეთელ მამასასლისს და ერთობდენ

*) ისეღე ამის შესახებ წინა წერილი თეიმურაზისა, რომელიც ამტკი-
ცებს, რომ შეუძლებელია ქართველები იმ დროს კაცის მჭამელები უოფლიე-
ნენო. თეიმურაზის აზრს ეთანხმება ბროსსეც.

თავიანთ მტრებზე მრავალს წელს. შემდეგ საქართველოში შემოვიდა ალექსანდრე მაკედონელი, რომელმაც დაუდვა საქართველოს რეული ერთის დამხადებელ ღვთის თაყვანისცემა, მზის, მთვარის და ვარსკვლავთა ჰატივი.

კერპები. ალექსანდრეს შემდეგ მისმავრისთავმა აზონმა მიატოვა იგი რეული, ამართა კერპები—გაც ღ გავმ, მთელი საქართველოს მცხოვრებლები ათაყვანა მათ, ღ ასწავლიდა ერს თავის ზნესა ღ ჩვეულებას. შემდეგ, როცა ფარნავაზმა მოჰქალა აზონი და გამეფდა თავად, გაცს ღ გავმს შუა, აზმაზის მთასე და ქართლოსის საფელავზე, ზევში, ამართა თვისისავე სასელისა დიდი კერპი რვალისა, შვირფასის ქეებით შემეობილი ღ ოქროს ჯავშნით ღ გვირგვინით მოსილი. ამ კერპს ათაყვანა მთელი საქართველო და დაწესა დღესასწაული მისი. შემდეგ მეფეებმა ამ კერპს შესძინეს კიდევ კერპები: ზადენ, აფროდიტე და სსვანი. მაგრამ აზმაზი მაინც უგელა ღმერთების უდიდესად მიზნდათ. მეფის განწესებისა მეზრ მტკიცედ იდგენ ამ ღმერთების სარწმუნოებასა და სიუფარულსედ, და თაყვანს არ სცემდენ სსვა ღმერთებს, როგორც სჩანს მაიკან სპასპეტის ღ მეივე მირიანის საუბრიდაშ, რომელიც ამ მეფეს ჰქონდა თავის ღიღებულესთან წმ. ნინოს საქართველოში შემოსვლის გამა.

მეფეები. ჩვეულება ჰქონდათ ერთის მეფისა მომჩილება და მისს მიმართ სარწმუნოდ უოფა. მეფის სიკვდილის შემდეგ, ტასტზე აღიოდა არა სსვა გვარის ვინშე, არამედ მე მისი, ანუ ასული, თუ მე არ დარჩებოდა, კითარცა იტყვის იგივე მაიკან სპასპეტი ღ სჩანს ჩვენს მატთანში.

წესები. კერპების მღვდელთა ჰატივი და რიგი, როგორც სასულიერო წოდების ჰირთა, განსსვავებული იყო. სოლო საერო წოდებათა შეადგენდენ: 1) ერის-თავნი, 2) მთავარნი, 3) აზნაურნი, 4) ვაჰარნი, 5) მსახურნი და 6) მეშა-გლესნი. ერისთავებს აწესებდა მეფე მთავრების და წარჩინებულ გვარებიდაშ. ერისთავების სელთ იყო: მოურნეობა, სამართალი და ჯარის გამეგობა მათს საერისთავოში ღ სასეფო სარკთა მოკრეფა. მთავრის ღირსება ღ შესაფერი ჰატივი ეკუთვნოდა ქართლოსიანთ შთამომავლობას. თუ მეფის გვარისა იყო

მთავარი, მაშინ უფრო პატივცემული იყო. გვარსა და შთამომავლობას გარდა, მთავარს უნდა ჭქონებოდა ცისე-ქალაქი, სიმაგრე და ხეობანი, თუ არა უამისოდ მთავრად არ ისახელებოდა. აზნაურს უნდა ჭქონოდა გვარი, შთამომავლობა, რაიმე სიმაგრე მთაში ანუ ზარად, დაზები; უნდა შეძლებოდა გამოსვლა მარჯაფით, კარვით და მათის გაწყობილებით, თუ არა უამისოდ აზნაურად არ იწოდებოდა. ვაჭრები ითვლებოდნენ აზნაურების ქვემოთ და ზოგიერთ მათგანის სწორადაც. შედგომად ითვლებოდნენ მეფის მსახურნი და გლეხნი და მერვე ჩინებულითა მსახურნი და გლეხნი, რომელთა პატივი და ღირსება დამოკიდებული იყო მათ პატონების ღირსებაზე. შედგომად ითვლებოდნენ მუშა გლეხნი. სისხლის ფასიც მათის ღირსებისა მებრ იყო: ზევიდამ ქვევით ნახევრად, ანუ ქვევიდამ ზევით ერთი ორად.

ჯარი. მეფეებს თავიანთ მცველად ჯამაგირზე ჭყავდნენ ჯარი, რამდენიც შეეძლოთ. მირიანს და აღმაშენებელს თავიანთ მარადის მცველად ჭყავდნენ 60,000. დავითი კი არ ურიგებდა საჭურჭლეს ჯარსა, რომელსაც სსკა პატივი ჭქონდა. დროთი-დროზე ჯარს გამოაწვევდნენ ერისთავანც. ამისთანა შემთხვევაში იგი იყო ერისთავების ხელ-ქვეითი.

საჭურჭლე. საომარ საჭურჭლეს შეადგენდა: ჯავშანი, საბარკული *), მუზარადი **), ჩაბალახი ***), ხრმალი, ხანჯალი, ღახტი ****), ჩუგლეგი *****), შუნი, სიშტი, მშვილდ-ისარი და საყალანო *****)

სამართალი. წესი სამართლისა და შერისხვისათვის იყო: სისხლი, სრმალი, შანთი, მდუღარე და ფიცა. სისხლს უწოდებენ, როდესაც სწორმან კინზე სწორი მოჭკლას. მეფისაგან შერისხვა იყო ან სიკვდილი, ან გვემა და პატიმრობა. გარდა ამ სასჯელთა, მკვლელები თანამდები იყო რომ თეთრითა და საჭონლით დაეურკა [გადაეხადა] მისი პატივისა და წესის სისხლი. როდესაც უმაღლესი მოკვლიდა უმცირესს, დაუურკებდა სისხლს, და როდესაც უმცირესი მოკვლიდა უმაღლესს, დაუურკებდა სისხლს და მამულიდამ განიძებოდა რამდენიმე

*) საწვიკე. **) რეინის თავს სახურავი. ...) ერთი-გვარია მუზარადისა.) უკვეთლო საომარი საცემი.) პატარა წერაქვი.) ფრთა-დაბალი და პირ-ვიწრო ისარი.

წლით. დანიშნულ ქალების წართმევისა და დატყვეობისათვისაც ამნაირად-
გვი ქალის წოდების დაგვარ, დაუურგებდნენ სისხლს და გარდა ამისა სა-
სულიერო მთავრობისაგან მიეცემოდნენ კიდევ სხვა სასჯელს. მეფისა-
გან ხრმლით დაისჯებოდნენ ღალატისა, შეწამებისა, კერპებისა და შემ-
დეგ ეკლესიების მძარცველნი. შემწამებულს და შეწამებულს ალოცვი-
ნებდნენ 40 დღეს. შემდგომ შესტურებიდნენ უოკელივე სატურგელით, შეა-
ჯდებდნენ ცხენებზე, თვითთუელს მათგანს მიუჩინდნენ თვითთს უსატურგე-
ლო ცხენოსანს, რომელსაც მათრახის მეტი არაფერი ექმნებოდა და მუშა-
თრახს უწოდებდნენ. ამით ეველას გამოიუვანდნენ ასპარეზზე და დაიწ-
ებოდა ბრძოლა შემწამებულსა და შეწამებულს შორის. თავ-თავის
დროზე მემთრახენი აუხსნიდნენ, რა გვარ ებრძოლათ და რა სატურ-
გელი ეხმარათ. დამარცხებულს გამტუენებულად ჩათვლიდნენ, და შერი-
სხვიდნენ თავის მოკვეთით და მამულისა და სახლის წართმევით. ვისაც
შეიწყალებდნენ, იმას თავის მოჭრის მაგიერ თვალებს დასთხრიდნენ. ქურ-
დების გასამარლებისათვის ხმარობდნენ შანთს: გაასურგებდნენ სახნისს,
როგორც ნაკერცხალი, დადებდნენ მაღალზე, რომ მალე შესაძლებელი
ყოფილიყო მისს ქვეშ სელის შედება და შეწამებულს უნდა აეღო იგი
ხელით, რომელზედაც ტილო ანუ ქაღალდი ქჭონდა დაფარებული,
წადგა სამი ბიჭი და გადაეგდო; იმ წამშივე შეუსვედნენ სელს სამს
დღემდე. შემდეგ გაუხსნიდნენ და უკეთუ დაუწავი ქჭონდა—გამართ-
ლებული იყო, და თუ დამწვარი—მტუენი. ამ საგნისთვის მღუდარე-
საც ხმარობდნენ: ადულებდნენ წეალს ქვაბში, ჩაადებდნენ შიგ მცირე
რკინას და შეწამებულს უნდა ამოეღო იგი შიშველი მკლავით, რომელ-
საც იმ წამსვე შეუერავდნენ სამს დღემდე. შემდეგ გაუხსნიდნენ და, თუ
დამწვარი ექნებოდა, მტუენი იყო და თუ არა—მართალი. მამულის
ცილებისათვის, მცირე ქურდობისათვის და სხვა დანაშაულობათვის იცო-
დნენ ფიცი; დააფიცებდნენ მოწმეებს, რამდენიც შესვდებოდათ. სოლო
ქურდს (დიდს), ავაზაკსა და მძარცველს ერთის მაგიერ შვიდჯერ აზ-
ღვენიებდნენ, და თუ ვინმე მესამედ მოიქმედებდა—თვალებს ამოსთ-
თხრიდნენ და მცირედისათვის ფეხებს მოსტრიდნენ. თუ ვინმე მასვილს
ამოიღებდა მეფის ბჭესა, ერისთავსა ანუ წარჩინებულზედ, იმას მოჭ-
კეთდნენ ხელებს. სხვა წესებიც მრავალი იყო.

ხელისუფალი. მეფის კარზედ შემდეგი სელისუფლნი იყვნენ: 1) სპასალარი, ანუ სპასპეტი, *) რომელიც ჰირველობდა ყოველს საკეზირო თათბირზე და ითვლებოდა ყველა ერისთავების უფროსად; ჰყრებდა ერისთავების მეოსებით ჯარს და სამეფო გადასახადს მთელს სამეფოში. 2) აბრამადი, ანუ სახლთ-უსუცესი, რომელიც განაგებდა სამეფო შემოსავალ-გასავალს, მეფის სახლის წესსა და რიგს, სასასო მიწა-წყალს, და სამეფო თათბირს. 3) მსახურთ-უსუცესი განაგებდა სალაშქრო საჭურველისა და იარაღის მსახურთ და ცისე-ქალაქების მცველს ჯარს მეფისას. 4) მონათ-უსუცესი განაგებდა მეფის ნაჭირავებს ჯარს, ცისე-ქალაქთა გარდა. 5) მანდატურთ უსუცესი განაგებდა მანდატურებს, ბოჭაულთ-უსუცესს, ბოჭაულთა, მეტკეთა, მეჭრეთ, ქონდაქარებს **), სარანგებს ***) და ნადიმობის წესს. მისივე მოვალეობა იყო წინ-ძლოლა მეფისა და მოხსენება მეფისათვის ნადირობისა და ამხედრების უამისა. 6) მეჭურჭლეთ-უსუცესი, განაგებდა ყოველს საჭურჭლეს და საუნჯეს მეფისას და ამისთვის მიჩენილ მსახურთა. 7) მსაჯულთ-უსუცესი უფროსობდა ყველა მსაჯულეს, ბჭებს, სევის-ბერებს და ხევის-თავებს, და სჯიდა მეფის საბრძანოსა. 8) მეჯინიბეთ-უსუცესი, შემდგომ ამილასორად წოდებული, განაგებდა ყველა მეჯინიბეებს მეფისას, შიკრიკებს, ჰაიჭებს, ჯინიბებს, ტაიჭებს, და ხვადგისა და ცხენების ჯოგებს მეფისას. 9) ბაზიერთ-უსუცესი, განაგებდა ბაზთა, ****) ბაზიერთ, მესაღლეთა ძაღლებითურთ და მეფის სანადირო ტყეთა და კელთა მცველთა. 10) ეჯიბი, განაგებდა ყველა კარის კაცებს მეფისას. ნადიმზედ მეფის ძაგიერ მიუგებდა და მისთვის უნდა ეთქვათ სასახლის დარბაისლებს თუ რამ ჭქონდათ მეფის მოსახსენებელი. უიმისოდ ვერ ვინ წარდგებოდა მეფესთან. 11) ეზოს-მოძღვარი, განაგებდა ყველა სამოსელო სასილეს, მეფის სარჯს და წარსაგებელს, წესსა და რიგს დარბაზისა, მეფის ტახლისა და სანოკაგისა. 12) ჩუნჩერასი, *****) განაგებდა მზარეულთ უხუცესებს, მეტახლეებს, მზა-

*) მხეჯართ მთავარი. **) მზარეულებს. ***) ბოროტ კაცთა მღვწეულებს. — ****) ქორ-მიმინოებსა. — *****) სუფრის-გამგე.

რეულებს, მეწურეებს, მერწეულებს, მგოსნებს, მემწეობრეებს, ბუგ-ტა-
ლაკთა ღ სხვათა დამკვრელებს. 13) მეღვინეთ-უსუცესი, განაგებ-
და მეფის მეწდეთა ღ მესასმისეთ და ღვინის მნეთა *). 14) მოლა-
რეთ-უსუცესი იყო გამგებელი იმ ფეულის, ანუ ღარისა, რომელიც
მეფეს გადადებული ჭქონდა თავისთვის ანუ ჭკელის საქმისათვის. მას-
ვე ეჭმდებარებოდენ უმცროსი მოღარენი. 15) მესტუმრეთ-უსუ-
ცესი იყო უფროსი მესტუმრეებისა, რომელნიც მოაწვევდენ მეფის
კარის ღარბაისლებს და მეურნეობდენ სასახლის სტუმრებს. 16) ჯვარ-
ის-მტკირთველის მოგაღება იყო კათალიკოსის ღ ეპისკოპო-
ზების მოწვევა და მეფისგან დამნაშავეთ შერისხვა. 17) მდივნე-
ბი იყვნენ სსკა-და-სსკა სარისისა, უმაღლესნი ღ უმაღლესნი: მდი-
ვანნი მეფისა იყვნენ პატივით უმაღლესნი, (მაგალითად, მდივანის ჩო-
ლაყაშვილის შესახებ ნაბრძანები იყო, რომ „არა რაი ეკადროს, თუ
არა დიდის შეცოდებისათვის, ღ მაშინც მხოლოდ ცერი მოეჭრასო.“)
გარდა ამისა იყვნენ მდივანნი სწასალარისა, სახლთ-უსუცესისა, მონათ-
უსუცესისა, მსახურთ-უსუცესისა, მსაჯულთ-უსუცესისა, მეჭურჭლეთ-
უსუცესისა და ეზოს-მოძღვრისა. მოგაღება მდივნებისა იყო წერა:
უსტარისა **), იერლავისა ***), გუჯარისა, სიგელისა, ზრძანებისა,
განაჩენებისა, ღ სსკა...

ჩვეულება. ზემოდ თქმულთ წესსა ღ ჩვეულებას გარდა, ქარ-
თველებს ჭქონდათ ჩვეულებად ზრუნვა სამეფოს განუსუთქელობისათვის.
თუ მტერი დაურღვევდა საზღვარს, ყველა დიდს მწესარებას ეძლეოდა
და ცდილობდენ ხელ-ასლავ მისს აღდგენას. მეფეებს მიუდრეკელად ერთ-
გულობდენ, ღ თუ რომელისაზე მძლავრის მტრისაგან დამარცხდებოდენ,
არ დაემორჩილებოდენ, არამედ ისევ იბრუნებდენ თავიანთს წესებს, ღ
ამ ნაირად არ სტოვებდენ თავიანთს ღმერთებს, მეფეს და ჩვეულებას.
ჭამა ღ ნადიმობა იცოდენ ტაბლასზე, ისხდენ სკამებზე ღ ბოდიშობ-
დენ ჭუდის მოხდით. სმიდენ ღვინოს ღ სჭამდენ ხორცს პირუტყვთა
და ნადირისს. გამეფების დროს მეფეებს თავზე გადაადებდენ ოქ-

*) მოხეულებს. — **) მინაწერისა, რესკრიპტისა. — ***) შეწყალების უსტა-
რისა.

როსა და კერცხლის ტაბაკთა, ვისაც რამდენი შეეძლო. იცოდენ ერთ ცოლობა და არა მრავალ-ცოლობა სსკეპსაკით. მისდევდენ მოყვასობას, ნათესაობას, ერთმანეთის მოყვრობას და მტერობასაც, ღვინში ღვინობას და ჭირში ჭირობას. როგორც მეფეს გაშეფების დროს, ისე ყველას კვარ-დაწერილთ ჭორწილის დროს, თავზე გადაადებდენ ყველა მოწვეულნი და მწვეულნი ოჭროსა და კერცხლს, ვისაც რამდენი შეეძლო. ეს გადასადები ოჭრო-კერცხლი ჭორწილში ღვინის-ღამსხმელისა იყო.

მკვდარს მარხვიდენ მის ტანსაცმელით, საჭურველით და სამკაულით. მოიპარსავდენ თავს, წარბებს, წამწამებს და წვერ-უღვაშს, ისდიდენ წელამდე ტანსაცმელს და სხდებოდენ სწელაში 40 დღე და ტიროდენ. კაცებიც და ქალებიც ტირილის დროს სისხლს დინებამდე იცემდენ. წელამდე სორცს და ცხოველს არა სჭამდენ და მაშინც დიდის იძულებით; იცემდენ ძაძა-ფელასს და თავს იბურავდენ თხისურის ჩაჩით: ცოლები ჭმრებს და ჭმრები ცოლებს საფლავამდე გაჰყვებოდენ ხოლმე; აგრეთვე ასლო მოყვასნიც. გაუოლის დროს ისხდენ პნელის ძამით მოკრულ ჯინში *); მოსთქვამდენ ტყეპის დროს არა მარტო ჭირისუფლები, გარეშე მოტირანიც. სოლო წესნი ესე, გარდა შავის-ჩაცმისა, ხორცის უჭმელობისა და ტყეპა-ტირილისა, მოშალა მე-მ1 მეფემ გიორგიმ, როდესაც ეწვია იერუსალიმის პატრიარქი.

კერპების დღესასწაული. კერპ-ღმერთების დღესასწაულს უქმობდენ ასე: განვიდოდენ თვით მეფე, დიდებულნი და საღვთო-დაუფადოთა და სხვა საკრავებით და შესწირვიდე, კერპებს: ძროხებს, სარებს, ცხვრებს და ნადირს. თავიანთ სცემდენ ჯერ არმაზს, შემდგომ ზადენს და მერმე სხვა ღმერთებს. უფრო დიდი იყო არმაზის დღესასწაული. ამ დღეს თავიანთსცემის შემდგომ მართავდენ ნადირს „დიდი ჭამით და ღვინის სმით“, ცეკვით, მწეობრის გალობითა და სიმღერით. სამს დღეს მოიღვსენდენ ასე და შემდეგ თავ-თავის სასლში წავიდოდენ. იმ დროდამ-კი, რა დროდამაც აღექვანდრე მაკედონელმა დაატოვებინა მკვდრების ჭამა, კერპებს სწირვიდენ თავიანთ შვილებს—ვაჟებს და ქალებს, კიდრე ტასტზე ავიდოდა მეფე რკვი. რკვა

*) გოდორ-მარხილში.

მოსწო ადამიანის მსსვერზლად შეწირვა ღ ბრძანა შეეწირათ მსსვერზლად ისევ ზირუტეენი ღ არა ადამიანნი. ქრისტიანობის მიღების შემდეგ ამ ხორჯვე მოილსენდენ, ანუ „კვარებობდენ“ ღ თვით ეკკლესიებიც ააშენეს იმ მაღალ ბორცვებსა და მთებსე, სადაც წინად კერპები ედგათ.

კერპების შემდეგ წმინდა ნისომ შემუსრა სეკარდამო ძალით ქართველების უდიდესი კერპი—ამსი, აგრეთვე გაც და გაიბ ღ თვით მეფე მირიანმა მიიღო მისგანვე ქრისტიანობა. მთელმა საქართველომაც შედ ღვთისად აღიარა მარიამ ქალწულისგან განსორციელებული უფალი იესო ქრისტე. შემდეგ ამისა მეფე მირიანმა მთელ თავის საბრძანებელში შემუსრა ყველა კერპები და მათ მაგიერ აწართა ქრისტეს ცხოველ-მყოფელი ჯვარი მტრების დასამსოხელად.

ეპისკოპოსნი და მღვდლები. კერპების მღვდლების მაგიერ მეფე მირიანმა დასვა მცხეთას ზემო ეკლესიაში მთავრ-ეპისკოპოსი და სხვა ქალაქებსა და დაბებში ჭეშმარიტნი მღვდლები ქრისტეს სარწმუნოებისანი. მთავრ-ეპისკოპოსს პატივი ჭქონდა მეფის თანასწორ და მღვდლებს—მთავრებისა.

მეფის კურთხევა. პირველ სანებში მეფეს აკურთხებდა ღ გვირგვინს ადგამდა ეპისკოპოსი, ღ შემდგომ კათალიკოსობის დადგინების კი—კათალიკოსი. პატრიარქობის დროს გვირგვინის დადგმა მიიქმებოდა იქნენ მაგურთხეველნი ღ ქუთათელი—გვირგვინის დამდგმელი იყო ქუთაისის ტატისათვის. საქართველოს გაუფიის შემდეგ—მაგურთხეველიც და გვირგვინის დამდგმელიც იყო: იმერეთს—იმერთა კათალიკოსი, ქართლს—ქართლისა და კასეთს—ბოდბელი.

გასტანგ გორგასლანმა დასვა კათალიკოსი ეპისკოპოსები მთელს საქართველოში. პატივის ცემს მიეცა კათალიკოსს მეფის თანასწორ, ეპისკოპოსებს—ერისთავების თანასწორ და მღვდლებს—ანსაურების თანასწორ. როდესაც საქართველოში შემოვიდნენ ცამეტი წმიდა მამა (სირიელები), რომელთაც ააშენეს მონასტრები და უდასნოები, მონასტრების მამებს და წინამძღვრებს მიეცათ მთავრების თანასწორი პატივი.

მთავართა შეპყნის უღი წესი. მთავრების წინ-თქმულს წესს შეეპყნა შემდეგი: თვითოეულს მთავარს სასაფლავოდ უნდა ჭქონებოდა

საეპისკოპოსო ანუ მონასტრის ეკლესია, აგრეთვე კარის საეპარქიო მღვდლითურთ. აწსაურს უნდა ჰქონებოდა სასაფლავოდ მონასტრები და თავისი სასლის ეკლესია მღვდლით. თუ ესენი ავლდათ, მთავრებად და აწსაურებად არ მოიხსენიებოდნენ.

ჭეოანდიდელი. ზემოხსენებულ სელისუფალთა და სასულიერო პირებს მოემატა ჭეოანდიდელი, რომლის წოდებასაც მიათვისეს მწიგნობართ-უსუტეცხოზა და დაუსულჰქვეითეს წინად მოხსენებულნი ყველა სამეფო მწერლები. გარდა ამისა იგი განაგებდა ქვრივ-ოალებს, დაკრძალულებს, უსამართლოდ დაჩაგრულებს, შეწუხებულებს და შეჭირვებულებს; აძლევდა სიძინებას მეფის სასილით ეკლესია-მონასტრებსა და ღაშქარის მოწყვეტად და ამის საჭიროებას მეფეს მოახსენებდა; ღაშქრობის დროს წინ უძღოდა ჯარს ჯვართი და, როცა სრმოლა ატყდებოდა, ზურგს უკან ედგა ჯარს; მასვე უნდა მიეკვლია ასალი წელიწადი მეფისათვის.

ათაბეგი. დროთა ცვლილებისა მუდრ სმასალარს უწოდეს ათაბეგი. ათაბეგობითვე მოიხსენიებოდნენ ყველა შემადგენი სმასალარნი.

მეფეთა გვარნი. საქართველოში იმეფა ოთხმა სამეფო გვარმა: პირველი იყო ქართლოსიან-ნებროთიანი ანუ ფარსავაზიანი, მეორე — არშაკუნიანი, მესამე — სოსროიანი ჭ მეოთხე — ბაგრატიონი. პირველმა ორმა გვარმა იმეფა მნწ წელი და საქართველოს მისცა ოც-და-რვა მეფე. მესამე გვარმა იმეფა 454 წელი და საქართველოს მისცა ჩვიდმეტი მეფე და სამი მთავარი. მეოთხე, ბაგრატიონთა გვარი, გამეფდა ქორონიკიანს 575 წელს [და იმეფა 1225 წელი].

საქართველოში ა) სამეფო გვარებსე იტყვიან: **ქართლოსიან-სიქროთიანიანნი** და **არშაკუნიანნი** იცნობიანო გმირობით, **სოსროიანნი** — გოლიათობით, **სოლო ბაგრატიონნი** — მსნეობით, **სიბრძნე-ქველობით** და **ჭეკისითვის** თავდადებულობითო.

მთავრების გვარები. ძველი გვარები მთავრებისა ესენი არიან: **ქობულძი, ბაღუში, იგივე ღიპარტის ძე, მარუშისძე, კასაყერიძე, ბაკურიძე, ბუღელძი, მსარგებელიძე, ორბელიანი, კარდანიძე, გამრეკელი, ასათის ძე, დარსასიანი, ჯავახერიანი, კავკასიძე, ჯაყელი, ირუფაქის ძე, ჩოლაყაშვილი, აბაზაძე, კორინთელი, მასატელი, ნასიძე**

შარვაშიძე, ჭკუნაილაკელი, ჟავახიშვილი, ბურსელი და სხვანი მრავალნი, რომელნი იწერებოდნენ ერისთავობით, უტკვაროდ, მაგალითად: ჭართლის ერისთავი გრიგოლ, სორონაბუჯის ერისთავი, რაჭის ერისთავი, და ასე სხვანიც.

დადიანობა არის წესი სელობისა და არა გვარი. დადიანობა ჰირველად იყო კარის მსარესე და არა ოდიშში. მსოფლოდ თამარ მეფის შემდეგ დადგენილ იქმნა დადიანი ოდიშში, და მიენიჭა ერისთავობა. ჰირველი დადიანი ოდიშისა იყო ცოტნე, რომლის გვარი არა სჩანს, და შემდეგნი დადიანნი ამისაგან ჩამომავლოენ.

ახალწლობა. ქრისტიანობის შემდეგ შემოიღეს შემდეგი წესი ახალ-წელსა: 1 იანვარს, ცისკრის ღოცვის უწინარეს ჭყონდიდელი უკვლევდა მეფეს და დედოფალს—ჯვარს, ხატს, სამაჟულს და შაჰრისაგან გაკეთებულს ტკბილეულობას. წირვის შემდეგ კი უნდა მიეკვლიათ უკვლა ერისთავებს, ხელის-უფლებს და კარის კაცებს, ყველას თავთავისი საგანგებოს შესაფერი რამე, მაგალითად: ბაზიერთ უხუცესი მიუკვლევედა შავარდენ-ქორსა ღვთაურის ტანის მოოქროვილს თავს; მეჭინბეთ-უხუცესი—ოქრო-მოჭყდილით შვეზმულ ცხენს, ერისთავები მთავრებდნენ უვარგის ცხენებს და, როგორც ესენი, აგრეთვე სხვანი ყველანიც—ისრებს. მგელეკარნი მიუღოცადნენ ახალ-წელიწადს და შეაჩვენებდნენ მეფის ორგულს ამ სიტყვებით: „მრავალ-ჟამიერ ჭყონ ღმერთმან მეფობა თქვენი და ისარი ესე გულში განერთხას თქვენის მეფობის ორგულს.“ ჟარისაგან მოღოცვის შემდეგ გამართვიდნენ დიდს ნადიმს განცხრობითა და სიმღერა-გალობით. ერისთავებისაგან მორთმეულ ცხენებს მეფის სასახლის ახლო მდებარე შემოღობილს სამეფო საზადიროში შეჭრეკდნენ, დახოცდნენ იმწყურის დროს, რის გამოც საზადირო აიკვებოდა იმ ღამეს მელით, ტურით ღ მელითა. დილას მცველი ჩაუსურავდა კარებს და დაიწყებდა შიგ ამ ნადირს. მეორე დღეს მეფე სუბრძანდებოდა ცხენსე, გაიყოლაჟდა წარმისიგულს და დილა ადრინ მივიდოდა იქ. საზადიროდამ გამოუშვებდნენ მხეცებს და დაუწყებდნენ ისრით სოცვას. აქედამ სასახლეშივე დაბრუნდებოდნენ ნადირობის შემდეგ.

ა ღ დ გ ო მ ა. აღდგომა დღეს ადრე, განთიადისას უნდა ეწირათ

ღ წირვის შემდეგ მცირედის სანოკავით გაისხნილებდნ სოცრით მეფე ღ დიდებულნი. შემდეგ ამისა მეფე, წარჩინებულნი და დახალნიც გადიოდნ სასპარეზოდ. ყაბხზედ დასმიდნ საქეთო თასს ოქროსსა ასუ კერცხლისას, დაუწყებდნ მას მოყმენი და ჭაბუკნი ისრების სროლას, და ვინც ჩამოაგდებდა თასს, იმას მისცემდნ ვიღღოდ. შემდეგ დაიწყებდნ ბურთაობას და, რომელი მსარეც აჯობებდა, თვითვეუდს მათგანს მისცემდნ მეფისაგან ჯიღდოს. ქორწილისა და გამოჩვენების დღესაც აგრეთვე ასპარეზობა იცოდნ. ბურთაობიდა მდბრუნდებოდნ მეფის სასახლეში, სადაც გამართებოდა დიდი ნადიმი მგოსნების სიმღერებითურთ. მაგრამ სანამდე კათალიკოსი და ეპისკოპოსები დარჩებოდნენ ნადიმიდ, მანამდე მწყობრთა ძალთა ცემის მაგიერ იყო გალობა ხოლო ამ სასულიერო პირთა წასვლის შემდეგ დაიწყებოდა მგოსანთა სიმღერა და მოლსენა.

დრო შა. მთელი საქართველო ოთხ სადროშოთ იყო დაყოფილი: ა) წინამზღვროლნი იყვნენ თორელები, ცისის-ვესარელები, ასალ-ცისელები და მიშეოლნი მათნი—სრულიად მესხები და კლარჯელები და ნაწილი სომხთისა, რომელიც საქართველოს ეპურა; ბ) მემარჯვენე მიმსკლე-მცემელნი იყვნენ—სრულიად ლისთ-იჭითი *) აფხაზ-ჯიჭითურთ; გ) მემარცხენე მიმსკლე-მცემელნი იყვნენ მთელი ჭერ-კასეთი; და დ) მეფის აღმის მპერობელნი იყვნენ ქართლენი ღ როქის სპა **). მხოლოდ ომის დროს ხან სამად დაიყოფოდა, ხან სსკა რიგად, როგორც ამჟობინებდა მეფე ან სპასალარი.

შერეულნი წესნი. თათართა მფლობელობის დროს ზოგერთი ზემოსსენებულნი ჩვეულებათაგანნი შეიცვლებოდა ხოლმე, მაგალითად, თათართა გავლენის გამო შემოიღეს ნოსებზე ფეს-მოკეცვით სსდომა; ეკლესიაში მხოლოდ საუფლო სიტყვების წარმოთქმის დროს მოისდიდნ ქედს; დანარჩენს დროს კი ქედ მოუხდელი იდგენ; ერთმანეთს აღარ მიესალმებოდნ ქედის მოხდით; აღარ ეუცხოებოდნ ორ ღ სამ ცოლიანობას ღ მეფეთა წინააღმდეგობას ღ განდგომილებას. ხოლო მეფემ გიორგი ბრწყინვალემ სელ-ასლავ აღადგინა ძველნი ჩვეულებანი.

*) იმერეთი. — **) მეფის ნაქირავები ჯარი.

XXVII. სპარსეთის გავლენა საქართველოს ეოფ- ცხოვრებასა და კულტურაზე

(დ. ზ. ბაქრაძე—ისტორია საქართველოსი)

სპარსეთის გავლენას საქართველოს სასიათსა და კულტურაზე უმოქმედნია. მომეტებული ნაწილი სასელეუზისა, რომელთაც „დაბისტან“-ში და „ზაქ-ნამე“-ში აქვთ ისტორიული მნიშვნელობა, ესე იგი, როსტომი, მანუჩარი, ჭახოსრო, ზურაბი, ბარამ და სს., თვით საქართველოს ძველადვე მიუთვინებია. უწარჩინებულესთ პირთ შვილების აღზდა უცხო ოჯახებში ჩვეულებად ეოფილა სპარსეთში. ეს ჩვეულება მიუღიათ სომხეთშიც და საქართველოშიც. ქართულნი წოდებანი, როგორც იმათ სტრაბონი აგვიწერს, კემშიდის კასტებს მოგვაცოცხლებენ. სპარსეტი, რომელიც ფარნავაზ მეფის ისტორიაში იხსენიება, იყო სპარსული სინაჰ-ბუდი, გამოთარგმანებით ჩვენს ენაზე—მსუდართ-წინამძღოელი. ერთ-გვარი სისხლის სამართალი, რომელსაც ძველად სპარსეთში ვპოულობთ და რომელიც თვით უძველესს ინდოეთის პოემაში „რამაიანა“-შია მოხსენებული ღ მითვისებულია ელდინთაგანაც ღ გერმანელთაგანაც, ეოფილა ცეცხლით თავის გამართლება. ეს სამართალი ჩვენს მიგვითვისებია. ეს არის „მდულარით ანუ შანთით თავის გამართლება“ ძველი საქართველოს სარწმუნოებაც სპარსულის ბეჭდით ეოფილა აღბეჭდილი: ქართველებისა და სომხების არმაზი არის სპარსების ორმუხდი, „წარმომადგენელი მისის ანუ ცეცხლისა.“ ჩვენ გეოვლია სპარსულნი მოგენი—„მზის მსახურნი“. ჩვენის ერის წარმოდგენაში აქამომდე გავრცელებულია დევი, რომელიც ამ სასელითვე იხსენიება. აქ მრავალ ზღაპარს საგნად აქვს ელვარე-თვალუბიანი, მრავალ-თავუბიანი გველუმაზი, „დაბისტან“-ის ზოჰაჰი ანუ დრაკონი, მთაზე დაბმული. ეს ზღაპარი მოგვაცოცხლებს სომხების ლეგენდას არტაქსაზე, ქართველების თქმულებას ამირანზე. სპარსულს ზღაპრულ გარდმოცემაში არიმაზი ანუ ამირანი იყო მაცდური სული, წინააღმდეგი ორმუხდისა და მეფე დეკებისა. ეს ლეგენდა ჩვენში იგივეა ასლა, რაც სომხეთში ეოფილა მე-V საუკ. მოსე ხორენელი ამბობს არტა-

ვაზზე: „მოხუცნი დედაკაცი იტყვიან, კითომც არტავაზი, რკინის ჯაჭვით შეკრული, შემსჭვალული იუოს კლდის ქვაბში; კითომც ორი ძაღლი შეუსუსტებლად ღრღრიდენ ჯაჭვს და არტავაზი ცდილობდას ქვაბიდან გამოვიდეს და ქვეყანას ბოლო მოუღოს; კითომც მჭედლების კვერის დარტყმით ჯაჭვი ისევ მაგრდებოდას. ამისთვისაც თვით ჩვენს დროს, დასძენს ზოგენელი, მრავალნი მჭედელნი ამ ლეკენდის მისედვით სცემენ კვერსა სამჭედლოში, რომ არტავაზის ჯაჭვი შემაგრდეს“. ეს ლეკენდა ოსებსაც აქვთ. ოსების წარმოდგენით ერთი მძიმედ შეჯაჭვული პერობილი შემსჭვალულია იალბუზის კლდეში და იმის გულ-მუცელსა სჭამს ავი პერა. როგორც სომხური ლეკენდა არტავაზზე და ქართველებისა ამირანზე, აგრეთვე ოსების ზღაპარი წარმოგვიდგენენ ძველს ელლინურს მითსა პრომეთეოსზე, რომელიც, ელლინების გამოხატულებით, ეოფილა ძე იაფეტისა და მამა დეკალიონისა და რომელიც ზევესს კავკასიის ქედზე მიუღურსმავს და აქ იმისთვის მიუჩენია პერა იმის გულ-ღვიძლის ამოსატყეღად. ეს ლეკენდა, უსლარის თეატრით, ელლინებს გაუგონიათ თვით კავკასიაში და აქედამ შეუტანიათ თავიანთ მითოლოგიაში.

XXV. ქართული ანბანები, ხუცური და მხედრული

(დ. ზ. ბაქრაძე—ისტორია საქართველოსი)

სასელ-წოდება „ხუცური“, „მხედრული“ ჩვენმა ძველმა მწერლობამ სრულებით არ იცის და, როდის აჩიან იგიანი შემოღებულნი ანუ პირველად ჩმარებულნი, ვერ არ არის ცნობაში მოყვანილი. ამ საგანზე გავრცელებულია ჩვენში ორი აზრი: ერთი ქხადის მხედრულს ხუცურზე უბეღვასად და იმის დაფუძნებას მიაწერს ფარნავაზს; ხუცურის შემოღებას კი მისთვისებს სომხის მეცნიერს მესრობს მე-V საუკუნეში ქრისტეს შემდეგ. მეორე აზრი ამ აზრის წინააღმდეგია. ჩვენ თვით ვადგენართ მეორე აზრსა, რომელსაც ვამუარებთ შემდეგზე.

თუ ჩვენ ჩვენის ანბანის ანუ ალფაბეტის ასოების რიცხს მივაჯცევთ ეურადლებასა, შევნიშნავთ, რომ იგია ბერძნულის ალფაბეტის

ასოების რიგი. გარდა ამის ზოგი ქართული ასოები თავის ფორმებით მიემსგავსება ბერძნულის ასოების ფორმებს; ასოს ს, როგორც ქართულში, აგრეთვე უძველესს ბერძნულში ერთი და იგივე სასელ-წოდება აქვს: „სან.“ მართლაც, ზოგი ჩვენი ასოებიც, მეტადრე ასო-მთავრულის ხუცურში, როგორც თვით ფორმებით, აგრეთვე გამოთქმით, უახლოვდებიან დეკა-ნაგირსა და სხვა ალფაბეტებს ინდოეთისას; მაგრამ ეს მხოლოდ გვიჩვენებს, რომ ჩვენი ალფაბეტი სხვა და სხვა დროს არის სხვა და სხვა ალფაბეტებიდან შეესებული და, ჩემის მოაზრებით, დაასრულებია იგი ბერძნულის კულტურის გავლენით იმ დროს, როდესაც ბერძნული კოლონიები დამყარებულან ჩვენ მეზობლად შავი-ზღვის ნაპირზე. თვით ლექსნი: მელანი, კალამი იმ დროდამ უნდა გვჩანდეს ბერძნებისაგან მითვისებულნი. ეს ლექსები ძველს ბერძნულშიაც ისე იხმარება, როგორც ქართულში.

რომელია უძველესი, ხუცური თუ მხედრული? ამ საგანზე შეგვიძლიან დავდოთ აზრი იმათს პალეოგრაფიულს შედარებაზე. თუმცა პალეოგრაფია ახალი შტოა მეცნიერებისა, მაგრამ იმან უკვე აღმოაჩინა კანონი, რომლის სელმძღვანელობით ის იკვლევს, ნათესაურს ალფაბეტებში რომელიც უფრო ძველი უნდა იყოს. დავადგეთ ამ კანონსა და ვნახოთ, რასა ვპოვებთ. უძველესნი ჩვენის მწერლობის ნაშთნი, რომელნიც აქამომდე ხელში გვაქვს, არიან შენობაებზე, ფულებზე და ეტრატებზე: ფულებზე—სასანიანთ დროს; მონასტრებზე—ურბნისისა, რკონისა, გარის მაზრაში, და ჯვარის-მონასტრისა, მცხეთის მახლობლად (უკანასკნელი მე-VI—VII საუკუნისა) და გარდა ამისა ტყავზე ნაწერ წიგნებში, რომელთაც მე-V—VII საუკუნოებს მიაწერენ.

ალფაბეტური ნიშნები აღრიცხულს ნაშთებზე არიან მხოლოდ ასო-მთავრულნი ხუცურნი. იმ დროს სრულებით არა სჩანს კვალი არც ნუსხა-ხუცურისა, არც მხედრულისა. ეს ასო-მთავრულნი წარმოგვიდგენენ თავის მოხაზულობით ძველად-ძველს ხასიათსა. იმათ შორის არც იპოება ზოგი ერთი ასოები, რომელნიც მხოლოდ შემდეგ საუკუნოებში შემოდიან ხმარებაში. O, სრულებით არ არის ღ იმის ნაცვლად იხმარება Oჟ-ოჟ, ამასთანავე Oჟ-ით გამოითქმის, გარდა უ-სა, გე-ცა, ვა-ცა, გ-ცა და გი-ცა. ე-ს ნაცვლად იხმარება სშირად

ქ-ს ბ 1/-ჯ-ცა, მაგალითად: ცნობისათვის, ოჯახებსა, მოგ-
ოჯითხრა, მოძღოჯარი, განსაზღოჯრესული, შოჯდოჯ-
ლი, ოჯფალი ჩოჯენი, მოჯჯანიჭა, ქრისტე, ძე, დღე,
პეტრე, მტ, საქმე, სახე, ესრე, ჭოჯშე და სხ.

ნუსხა-სუცური პირველად შეგვსდება ერთს ძველს ოთხ-თავის ვა-
რიანტში, რომელსაც თვით იმისი ჭორონიკონი მიაწერს მე-VII საუ-
კუნესა, თუმცა ეს ჭორონიკონი ჩვენ ცოტა საეჭვოდ მიგვაჩნია. შემ-
დეგ იგი ცოტ-ცოტად ვრცელდება. ამ ნუსხა-სუცურში ზემოდ ნაჩვე-
ნები შეერთებული უცნაურის თვისებისა ასოები უფრო იშვიათია და
თვით O-ს ნაცლად ისმარება II მ-შინ, როდესაც O-ს ასო-მთავ-
რულში მე-XII—XIII საუკუნეებამ ჩება, თუმცა O უკვე შემოღებუ-
ლია. III სულ პირველად იწერება II, რომელიც უდრის O-სა. ეს
ორი III დროს განმავლობაში უერთდებიან ერთი მეორესა და ამ
გვარად ადგენენ ერთს ასოსა, რომელიც ჯერ ისევ ოთხ-კბილიანია
(II), მას-უკან სამ კბილიანია (III). ამ III-დამ წარმოსდგა მსედრული
უ. ჩვენის აზრით, ნუსხა-სუცურისა და მსედრულის შემოღებას ერთი
მეორის შემდეგ მოკლე დრო ჭეოფს. ასეა თუ არა, მსედრული სხვა
არა არის რა, როგორც იგივე ნუსხა-სუცური, მაგრამ უფრო განმარ-
ტივებული და გაადვილებული სახმარად. უძველესს მსედრულს, რომე-
ლიც ჯერ ისევ ნუსხა სუცურს მაემსგავსება, ჩვენა კზოულობთ, სხვა-
თა შორის, პირველად სომსეთის ანის ქალაქის ქართულს ეკლესიაზე
(V საუკ.), რომელსაც შეცდომით ჰსადიან „ბერძნულ“ ეკლესიად;
მეორედ სოუქ სუს ეკლესიაზე აფსაზეთში (XI საუკ.) და მესამედ ამ
რამდენისამე წლის წინად ნაპოვნს დიდს ტეაზე ნაწერს ბაგრატ IV-ს
გუჯარში.

XXIX. ქართული მწიგნობრობა და უძველესი ხელნაწერები

(A. Цитатели—Сводникъ о памятникахъ грузинской письменности, вып. I)

ქართულის მწიგნობრობის ბედი მე-V საუკუნიდამ მე-XVIII-მდე
ამ სახით გვეჩვენება: მისი რისტორიის ორ დიდ სახეს შეიცავს—მ ე ლ ს,

მესუთე საუკუნიდამ მეთორმეტემდე და ასალს, მეცამეტე საუკუნიდამ მეთორმეტემდე.

პირველ ხანაში მწიგნობრობას გამოუვლია დრო მომზადებულია, მესუთე საუკუნიდამ მეცხრემდე, და დრო კლასიკური, მეათე საუკუნიდამ მეთორმეტემდე. სოლო მეცამეტე საუკე დასაწყისიდან მეშვიდე-მეტე საუკე დასაწყისამდე, როცა მწიგნობრობამ ასალი ხასიათი მიიღო, ჩვენ ვსედავთ დაცემას ლიტერატურულის და სელოკნურის შემოქმედობისას. მიზეზი ამ დაცემის იყო განსაცდელნი რომელიც საქართველოს მოკეღინა შინ და გარედ, მაგალითად: მე-XIII საუკუნეში თავს დაესსენ პირველნი მონგოლნი და სკარაზმეღნი, 1400 წ. თავს დაეტა თემური და, გარდა ამისა, მეთხუთმეტე საუკუნეში, ოსმალთაგან კოსტანტინოპოლის დაპერობიდან, საქართველო სრულიად მოსწყდა დანარჩენ ქრისტიანე და განათლებულ ქვეუებსა და გარს შემოერტა მუსულმანობა. ამ გარემოების გამო საქართველო დაიყო სამ სამეფოდ და ხუთ სამთავროდ. მეჩვიდმეტე საუკუნის დამდეგს კი ეს სიმწრისა და გაჭირვების საუკუნენი დაბოლოვდა სპარსეთის შაჰ-აბას I-ის საქართველოში შემოსეკითა და მპინვარებით, ასე რომ ამ ოთსს (XIII-XVI) საუკუნეს მწარე განსაცდელისას ბუნებრივ შედეგად მოჰკვა საქართველოს კულტურისა და პოლიტიკურის ცხოვრების დაცმა. ეს ოთხი საუკუნე ჰეოფს ძველს კლასიკურს პერიოდს (X-XII) ქართულის ლიტერატურისას ასალ—აღორძინების პერიოდისაგან (XVII-XVIII).

მე V—IX საუკუნეთა ნაწერებში, რომელთაც მოაწიეს ჩვენამდე, ე. ო. 1883 წლამდე, კიცოდით მსოლოდ ქართული წარწერები სასანიანთ ფეულებისა მე-V-დამ *) მე-VI საუკუნემდე, წარწერები ტაძრებისა მე-VII საუკუნიდამ დაწყებული, მაგალითად მცხეთის პირ-და-პირ წმ. ჯვრის მონასტრისა და რამდენიმე უთარილო სელნაწერი; ახლა-კი აღმოჩნდა ორი ნაშთი პაპირუსისა მე-VII—VIII საუკუნოებისა ერთი: არის ჰალესტინის სადღესასწაულო და მეორე—სინას დავითნი; აღმოჩნდა

*) სასანიანთ ფეულები ქართულის წარწერებით იჭრებოდა საქართველოში მეექვსე საუკუნის დასასრულიდან და არა მხოლოდამ, როგორც ფიქრობს პროფ. ცაგარელი (იხ. ქვემოდ იუჰელების ქართული ფეულები *).

აგრეთვე ათიოდე ეტრატის სელნაწერი მე-VIII—IX საუკუნეებისა, მაგალითად: სახარება, დავითნი, გურთხევანი, წმ. მამათა ქმნილებანი, რომელთაგან იოანე ოქროპირის, გრიგოლ ნისელის, ბასილი დიდის და კირილე ალექსანდრიელის სიტყვანი და მოძღვრებანი აღნიშნულია 864 წლის თარიღით, ე. ი. უზის ქართულის ქორონიკონის 84 (ჰდ); არის მეორე კრებულიც წმ. მამათა მოძღვრებისა 925 წლის თარიღით, ე. ი. უზის ქართულის ქორონიკონის 145 (რჲე). ეს ორი უკანასკნელი შესანიშნავი კრებული დაწერილია ქართულის მწერლობის გამავრცელებელს წმ. საბას მონასტერში, პალესტინას. ჩვენში კი ქართულ მწერლობის უძველეს ნაშთად დღემდის ითვლებოდა ქრუჭის მონასტრის ოთხთავი, 936 წელს დაწერილი.

ამ სწის განმავლობაში საქართველოს სამეფნობრო მოღვაწეობის ცენტრად იყო: უმთავრესად მონასტრები, დაარსებული ცაშეტთა სირიელ მამათაგან, რომელნიც მოვიდნენ საქართველოში მე-VI საუკ., სამცხის საკანკნი VIII და მე-IX საუკუნისანი და აგრეთვე მეფეთა ღკათალიკოსთა სასახლენი. საქართველოს გარეშე ამ გვარი ცენტრები იყო: პალესტინის მონასტრები (ყოვლად წმიდა ღვთისმშობლისა, წმ. იოანე ნათლის მცემელისა და სხვ.) და მეფის მის მურკანოსისაგან (მონაზონობაში წმ. პეტრედ მაიუმის (ღაზის) ეპისკოპოსად ცნობილი), მესუთე საუკუნეში დაარსებულნი მგზავრთა თავშესაფარნი, ღაკრა წმ. საბასი მე-VII—IX საუკუნეთა განმავლობაში, სინას მთა მე-VII საუკუნიდამ დაწყებული და კიდევ უფრო ადრე ბერძნების ოღომში და გოსტანტინოპოლი; აგრეთვე ქართველების მონასტრები სირიასა და ტრაპიზონში.

ამ სელნაწერებშია დაცული სახელები უძველესთა და უფრო ცნობილ საღმთო წიგნების მთარგმნელებისა: მე VIII საუკუნემდე დავითისა და სტეფანოზის სახელი პალესტინაში, მე-VIII—IX საუკ. მისიელისა და ევსტათისა სინას მთაზე, მე-X—XI საუკ. ევთიმესი და გიორგისა ათონზე და მე-XI—XII საუკ. ეფრემ მცირესი და საბა თესალონიკისა ათონზედ.

მე-V საუკუნიდამ დაწყებული მე-IX საუკუნემდე, როგორც სჩანს,

უკვე დასრულებული იყო თარგმნა დაბადებისა; ეს თარგმანი დაწერილია ათონის მთაზე 978 წ. და ახლაც დაცულია. ზემოსსენებულ დროთა განმავლობაში დასრულებული იყო აგრეთვე თარგმნა უმეტეს ნაწილ საეკლესიო და სამღვდელ-მოქმედო წიგნებისა; იყო აგრეთვე დაწერილი ქრისტიანობის პირველ მოციქულთა, ქართველების, ბერძნების და სომხების ღვაწლ-მოსილთა და წამებულთა ცხოვრება. ამ თარგმანების კოპიოებმა, ამ წმიდათა ცხოვრებამ არსენი ნინო-წმიდელის მიერ მე-X საუკუნის მე-80 წლებში გადაწერილმა, ჩვენამდისაც მოაწია.

მეტი არ არის, რომ იმ ხანებშივე იქმნა შეკრებილი და ჩაწერილი საერო ისტორიულნი გადმოცემანი და აგრეთვე საქართველოს მფლობელთა და გამოჩენილ ისტორიულ მოღვაწეების ბიოგრაფიები, რომელიც შემდეგ ჩართულ იქმნა „ქართლის ცხოვრებაში“, ამ მატანეთა კრებულში. ჩვენამდე კი მოაწია ამ კრებულის ბოლოს ხანებში გადაწერილმა კოპიოებმა.

მე-X—XII საუკუნოებში საოცრად გაგრძელდა სამწიგნობრო მოღვაწეობის ცენტრები, მწერლობის მოღვაწენი (მთარგმნელები, გადაწერნი და მხატვარნი,) და მწიგნობრობის ნაწარმოებნი. ზემოსსენებულ მონასტრებს გარდა, სადაც გაცნაობული სამწიგნობრო მოღვაწეობა ქჭონდათ, საქართველოში იყო სასულ განთქმული მონასტრები: ტბეთის, ხახულის, საფარის, ოპიზასი და სსჯ., იმერეთში—გელათის და სამეგრელოში—მარტვილის. კახეთში იყო უმაღლესნი სასწავლებელნი—იუღთოს, გრემს და სსჯ.—საქართველოს გარეშე იყო სახელგანთქმული: ივერიის მონასტერი ათონის მთაზე, მე-X საუკუნეში დაარსებული; წმ. სვიმონ-მესვეტის და ღვთის-მშობლის კალიპოსის მონასტრები ალექსანდრის (ქალბა) მახლობლად და შავს-მთაზე სირიაში და წმ. ჯვრის მონასტერი იერუსალიმში, მე-XI საუკუნის პირველს ნასკვარში დაარსებული. მწიგნობრობისათვის განსაკუთრებით მხნეობით მოღვაწეობდენ ქალთველები სინას მთაზე მე-X საუკუნიდამ მე-XVI-მდე და არა ნაკლების გულისმოდგინებით იღვწოდენ ქართველი ბერები გოლგოთაზე, წმ. ადღგომის ტაძარში, წმ. სამუელისა და პალესტინის სსჯ. მონასტრებში, მეტადვე მარადილვან ტბის

(*Мертвое море*) ახლო წმ. საბას მონასტერში, და აგრეთვე ოლიმპისა და კონსტანტინოპოლის მონასტრებში.

საქართველოს პოლიტიკურის ცხოვრებისა და მწიგნობრობისათვის უბედურს მე-XIII—XIV საუკუნოებში, როცა მწიგნობრობა და მსატერობა თვით საქართველოში სრულიად მისუსტდა, ქართულის სამწერლო მოღვაწეობის უძველეს ცენტრებში პალესტინას და სინას მთაზე კვლავ გულსმოდგინებით ამრავლებდნენ ქართულ სელნაწერებს.— მე-XVII და მე-XVIII საუკუნოების განმავლობაში, როცა საზოგადოებრივი ცხოვრება გამოფისიზლდა და მწერლობა და სელოვნება აღორძინდა, სამწიგნობრო მოღვაწეობა თითქმის განსაკუთრებით მარტო საქართველოში მოთავსდა.

იმ კოლექციებში, რომლებსაც ჩვენ კისილათ და რომლებიც ნაწერია პაპირუსზე, ეტრატზე, პამპინისასა და ქალაღზე შავი მელნითა და სინგურით, ურევია ქართულის წერის სსკა და სსკა ნაირი და ძვირფასი ნიმუშები, მე-VII—XVIII საუკუნოებში ნაწერი.

პაპირუსის სვინაქსარი მე-VII—VIII საუკუნის ნაწერია ხუცურით, უშნო და მიუჩვევლის სელით, ასო მთავრულები და წვრილი ასოები ერთმანეთშია არეული; პაპირუსის დავითნი კი, ამ ხანშივე დაწერილი, წვრილის ხუცური ასოებით არის ნაწერი; მხოლოდ ფსალმუნები და მუსსლები იწეება ასო-მთავრულებით. არის რამდენიმე ლამაზი სელნაწერი მე-VIII—X საუკუნოების წმ. საბას მონასტრისა. განსაკუთრებით ლამაზია ზემოსსენებელი ორი სელნაწერი—წმ. მამების ქმნილებათა კრებულნი 864 და 925 წწ.; ლამაზებია აგრეთვე სინას, ათონ-ივერიის და სამცხის სელნაწერები მე-X—XI საუკუნ. თითქმის ყოველს დიდს მონასტერს თავისი სელი ჰქონდა, მაგალითად, ათონ-ივერიის სელი წვრილია, მოგრძო და ლამაზი, მაშინ როდესაც სინას სელი, თუმცა აგრეთვე ლამაზია, განსხვავდება ასოების მსსვილის ხაზებით. ეტეობა რომ ქართველნი გადაწერნი ჰქაძავენ იმ ხალხების წერის ფორმებს და მოხაზულებას, რომელთა შორისაც ცხოვრობდნენ. გადაწერნი არა იშვიათად აღადგენდნენ სოღმე სელს წინანდელ გადაწერებისას, რომელთაც რამდენისამე საუკუნით მათზე უწინ უცხოვრიათ, მაგალითად, მე-VII—VIII საუკ. ნაწერ დავითნის სელს შეხედებით

მე-X—XI საუკ. ათონისა და სინას ეტრატებზე ნაწერებში ღ მე-XIV—XVI საუკ. ქალღმრთელ ნაწერებშია. —ამავე კოლექციებში არის ნიმუშები იმ გვარის ნაწერებისა, რომლებიდაც ცხადად ხელახლო, თუ როგორცაა დადის ხეცური ოთხ კუთხური სელი მხედრულს რგვალ სელზე.

ზემოხსენებულს კოლექციების ხელნაწერებში უკამასკნელი ადგილი არ უჭირავს მხატვრობას; ეს მხატვრობა პირველად, მე-VII საუკუნეში, უხერხულია, შემდეგ თანდათან კითარდება ღ ეტუობა ეგვიპტურის, ბიზანტიურის, არაბულის და სპარსულის ხელოვნების ზედ გავლენა, თუმცა მრავალი ურევია წმინდა ქართული ხელოვნების ნაწარმოებიც, რომელთაცან ზოგნი სისრულის უმაღლეს ხარისხამდეა მიწეული. პირველ ქართულ ხელნაწერში—პალესტინის პაპირუსის სვინაქსარში არძიებზე უხერხულად გამოხატულია სინგურიით იესო ქრისტე და წმიდანნი, აგრეთვე დიდი დღესასწაულებიც. მხატვრებს უხატავთ ადგილის ბუნება და უბანით ადგილობრივის ხელოვნებისათვის, მაგალითად, სინას მე-VIII—IX საუკ. ერთს ხელნაწერში დახატულია დედალი აქლემი, რომელსაც ღოინი კოზაკი მუშუქს ქსწოვს და დედას კი ამასობაში კისერი გაუშვერია ბზის შტოის გამოსართმევად, რომელიც პირში უჭირავს მის წინ მდგომარე ირემს და აწვდის. საზოგადოდ სინას ხელნაწერების მინიატურები საკმაოდ ჭბაძვენ ეგვიპტისა და არაბეთის ხელოვნებას. სამცხის, გელათის და მარტვილის მონასტრების მე-X—XII საუკუნოების ხელნაწერთა მინიატურულ მხატვრობაში, ასო-მთავრულებში, ფერად სვეტებში და სხ. ერთობ ოსტატურად არის შეზავებული ბიზანტიურ-სპარსული კილოა ქართულ კილოსთან. ეს მხატვრობანი უმშვენიერესი ნაშთია მინიატურულ ხელოვნების; სიმშვენიერით ამათ ბევრად ჩამორჩება იმავე დროის (X—XII საუკ.) წმინდა ქართული მინიატურები, რომელიც უოკლს შემთხვევაში ძვირფასად უნდა ჩითვდეს, ქართულის თვისებურ, დამოუკიდებელს ხელოვნების ნაშთად. ქართულს მინიატურებში უბირატესობა უჭირავთ მცენარეების მხატვრობას—შტოების, ყვავილების და ფერცლების წხულებსა, რომლებიც განსაკუთრებულს თვისებას შეადგენს ქართულის მხატვრობისას და ხუროთმოძ-

ვრობის კილოსას (სტილისას). მე-XIII—XV საუკუნეების მინიატურებს ეტეობათ საზოგადოდ სელოვნების დაცემა, და მე-XVI—XVIII საუკ. მინიატურებს კი ეტეობათ, რომ სპარსულს სელოვნებას უფრო უპირატესი გავლენა ქჰონია მათზე, ვიდრე ბერძნულს. იმდენად ძლიერი უოთილა ეს გავლენა, რომ დგილის კილო (ქართული) მხატვრობისა კიდევაც დაუმორჩილებია.

ამ ბოლო დროს ცნობაში მოყვანილ ისტორიულ ნაშთების გრცელს განსილვას და დაფასებას სსვა დგილს შეკუდგები. აქ კი, მეტი არ იქნება, რამდენიმე სიტყვა ვთქვა საზოგადოდ ქართულს ისტორიულს მწიგნობრობაზედ, რომელსაც ამ უკანასკნელის 50 წლის განმავლობაში მეტი უურადლება ქჰონდა მიქცეული, მაგრამ რომელსაც ზოგიერთმა რეტენსენტებმა მეტი წუნინც დასდეს.

ისტორიო ნაწილს ქართულის მწიგნობრობისას—ესწერდი მე 1883 წელს—თუშცა განსაკუთრებულს უურადლებას აპერობდენ გამოძველევლნი ამ ბოლონდელ ორმოც-დაათის წლის განმავლობაში ღერთგულად იკვლევდენ, მაგრამ მისი განხილვა ჯერ სულ დასრულებულად მაინც არ შეიძლება ჩიითვალოს.—ქართულ მატიანეთა ნაშთების . შედარებით ს ნაკლებობას (თე მსედველობაში მივიღებთ საქართველოს სამეფოის ოცს საუკუნეზე მეტს არსებობას) და მათს გვიან შემუშავებას საკმაო სისრულეს სძენს ჩვენამდე მოღწეულნი, მრავალ რიცხოვანი და მრავალ გვარი ისტორიული ნაშთები, ისტორიასთან მჭიდრო კავშირის მქონენი. წმინდა ისტორიულ ნაშთების, მაგალითად, მატიანეთა რიცხვი, მართალია, უფრო ცოტაა, არა თუ მართა სასულიერო ნაშთებზე, არამედ პოეზიისაზედაც, მაგრამ ამ შემთხვევაში ქართული ლიტერატურა ერთად ერთი არ არის ჭკეუნიერობაზედ; მისი ბედისაა პოეზიისა და სასულიერო მწერლობის ნაშთებით მდიდარი ძველი ინდოეთის მწიგნობრობა, რომელსაც არა აქვს თითქმის არც ერთი ნამდვილი ისტორია, და ძველი სპარსეთის მწიგნობრობაც, რომლის ეროვნულის ისტორიოგრაფიის სანა იწყება ჩვენის დროთა-აღრიცხვის მეათე საუკუნიდამ, ისტორიულ-ეპიკურის პოეზიით „შჰ-ნამეთი“, მაშინ როდესაც სომხეთს, ამ სამის ჭკეუნი მავალითის წინააღმდეგ, სპარსეთის და საქართველოს მეზობელს—სამაგა-

ლითო ისტორიკოსები ჰქაჲს და ჰოეზიის კვლიც კი თითქმის სრულად არა აქვს. ასე განსხვავებულია აღმოსავლეთის ოთხის მეზობელ საღზის მწიგნობრობის ბედი. ჩვენ აქ არ შეკუდგებით იმის განსჯას, თუ რად არის, რომ ზოგიერთს საღსს აუვაკებული აქვს ერთი რომელიმე დარგი მწიგნობრობისა ჭ ზოგიერთს კი—მეორე.—

„ქართლის ცხოვრება“, რომელიც უმთავრესი და არა ერთადერთი კრებულია ქართულ მატთანეთა, რამდენიმე ათი წელიწადია, რაც სადავო საგანდ შეიქმნა მეცნიერთა შორის: ზოგიერთნი მათგანნი ჭ მათ შორის ქართულის ენისა და მწიგნობრობის მცოდნენი აღიარებენ ისტორიულს უეჭველობას ამ კრებულისას, ჭ ზოგიერთნი კი, რომელთა შორის უფრო მცოდნეებს ქართულ ანზანთა გარჩევაც უჭირთ, უარს ჰყოფენ ქართლის ცხოვრების ისტორიულს მნიშვნელობას და თავიანთს აზრს, რა კი ქართული ენის ფაქტიური ცოდნა არა აქვთ, ასაბუთებენ სხვა-და-სხვა კითამ და მოსწრესულის მოსაზრებით. ის კი ავიწყდებათ, რომ ფაქტიური ცოდნის უქონლობის მაგიერობას გამოსაკვლეველს საგანში კერავითარი ბრძნობა ვერ იზამს და რომ მოსწრებული აზრი თავის-თავად, თუ ფაქტიურს საფუძველს მოკლებულია, ყოველთვის მართალი კი არა, ჭკვიანურიც არ არის. ვინემ რომ განიზრასოს, მაგალითად, თუგედიდეს, ტატიტეს ანუ ნესტორის მატთანეთა განსილვა ჭ ბერძნულის, ლათინურის და სლავურის ანზანების გარჩევა კი არ შეეძლოს, თუმცა მოსსენებულ ავტორების (პირველის ორისა მანიც) ნაწარმოები მრავალჯერ თარგმნილია ჭ დაწერილებით განმარტებული, ასეთი კადნიერი განზრახვა დაცინვის მეტს კერათერს დამისასურებდა. ქართულის ისტორიულ კრებულის შესასებ კი რისთვის არ უნდა იყოას ასე—სწორედ გაუგებარი და მიუწოდებულია გონებისათვის! განა რაც უფრო დასლართული და ნაკლებად გამოკვლეულია საგანი, მით უფრო ნაკლები ცოდნაა საჭირო, რომ მისს ღირსებაზე საჯოას კაცმა? განა უველას ნება აქვს, როგორც სურს, ისე განსაჯოას იგი საგანი? ის კი არ არის საკვირელი, რომ არიან იმისთანა დამიანები (ამისთანანი ყოველთვის ყოფილან ჭ იქნებიან), რომელნიც დიდის სითამამით სჯიან იმ საგნებს, რომლისაც არა გაკებათ რა, არამედ ის არის საკვირელი, რომ მოიპოვებიან

იმისთანანი, რომელნიც ისე გვაჩვენებენ თავს, ვითამ და ჩვენისთანა კრიტიკოსების აზრი მეცნიერებისათვის საუურადღებოა. ცდას ამ რეცენზენტებისას, რომელთაც ფაქტიური ცოდნა არა აქვთ, და სხვა და სხვა მოსასწრებას კი დიდის გულმოდგინებით გაჭოლიან, ტყუილად არ წაუვლია იმ მეცნიერებისათვის, რომელთაც ქართული ენა და ლიტერატურა არ იცინ, და აგრეთვე არც ქართულის მეცნიერებისათვისაც, რომელიც, დიდი ხანი არ არის, რაც აღმოცენდა ევროპის ნიადაგზე და ჯერ კიდევ სულ გამაგრებული არ არის, და მისს შერდეგს ზრდას, როგორც ეტყობა, სიფათს უქადის... ქართული ისტორიული ნაშთები ცოტა უფიქროსია, ჭეჭირობენ, მოსხსენებულ რეცენზენტების სიტყვით, ზოგიერთები,—მაშასადამე კულტურაც სუსტი ჭეჭონით ამ ჭეჭუნაშია, ღ თუ ევ ასეა, განა ღირსია ამისთანა საღისის წარსულის ცხოვრების შესწავლა? ამისთანა ცალ-მსრივს, ყოვლად უსაფუძვლოს და განუმარტებელს მსჯელობას უგვე მოაჭვს, სამწუხაროდ, თავისი მწარე ნაყოფი, რომელმაც, შესაძლებელია, დიდად სავალალო და მავნებელი შედეგი იქონიოს ამ ნორჩის მეცნიერებისათვის.

ესეი არ არის რომ ქართული ისტორიოგრაფია მდიდარი არ არის წმინდა ისტორიულ შინაარსიანის ნაშთებით, მაგრამ განა მარტო ქრონიკები და მატიასენი შეადგენენ ჭეჭენის ისტორიას? რასაკვირველია, არა; იმიტომ რომ, რა გვეცოდინებოდა ეკიპტისა, ძეგლის სპარსეთისა, ასირიისა და აბილონისა და სხვ., თუ კი უუურადღებოდ დაუტოვებდით ჩვენამდე მოღწეულს ღირბის ნაშთებს მათის მწერლობისა და წარსულის ცხოვრებისა, მაგ. იეროგლიფებს და ღერსმულ წარწერებს, სურათ-მოდგერბასა და საზოგადოდ სამსატერო ნაშთებს, საზოგადო შენობებს და სხვა სიმკვლეებს? შეეძლოთ განა თვით თუგედიდეს, გინდ ტაციტეს, მათ ანაწერ ეპოქების, ბერძნებისა და რომაელების ცხოვრებისა და კულტურის მრავალ ნაირობისა და სიმდიდრის ყოველ მსრივ სრული სურათი გადმოეცათ ჩვენთვის, თუ რომ ჩვენ თვითონ არ ვასრულებდით მათს მონათხრობს სხვა გვარის ფაქტებით, რომლებსაც ვიპენთ სიტყვა-გაზმულ მწიგნობრობიდა, სელოვნებისა და კერძო და საზოგადოარივ ცხოვრების ნაშთებიდა და სხვ?

საქართველოს მდგომარეობაც ამ ნაირია: რაზედც მდუმარებენ

მისნი მატინენი, იმაზედვე სმა მღლა ღაღადებს მისი მდიდარი სასუ-
ლიერო და საერო (სიტყვა-გაზმული) ლიტერატურა მესუთე საუკუ-
ნიდამ, ეპიგრაფიული და ნუმიზმატიური ნაშთები მესუთე—მეშვიდე
საუკუნიდამ, ათი-ათასობით დაცული ისტორიულ-იურიდიული გუჯრე-
ბი და სიგელები მესუთე საუკუნიდამ, აგრეთვე მრავალი ნაშთები საეკ-
ლესიო და საერო სურათ-მოდერობისა და მსატკრობისა, საზოგადო
შენობათა ნანგრევნი და სსვა...

დასასრულ, ზემოდ გამოთქმული აზრები ასე შეიძლება და-
კასკენათ: ა) რომელისამე ხალხის მწიგნობრობაში მატინეთა და ქრო-
ნიკების სიძვირე ჟერ კიდევ არ ჭნიშნავს იმ ხალხის კულტურის სი
ღარიბესა და სიმდარეს, და არც მის აზროვნობისა და შემოქმედო-
ბის ორგანიულს სნეულებას, მით უფრო, თუ სსვა გვარი წერილო-
ბითი ნაშთი ბევრია. ამის მაგალითი არის ინდოეთი და სპარსეთი; ბ)
მეორე მხრით, მატინეთა და ქრონიკების სიმრავლე უოკელთების არ
არის მომასწავებელი ხალხის კულტურისა და ისტორიულის ცხოვრე-
ბის საუცხოვო დიდებისა, ძლიერებისა და სიმდიდრისა: ამის მაგალითი
არის სომხეთი; გ) წერილობით ნაშთებს გარდა, ხალხის ისტორიას
აქვს კიდევ მრავალი სსვა ნივთიერი ნაშთები, რომელთაც უთუოდ
ურადლება უნდა მივაქციოთ, რომ ჭეშმარიტი ცნება შევიდგინოთ
ხალხის კულტურისა და ისტორიულის ცხოვრებისა; დასასრულ, დ)
არაოდეს არ უნდა დავივიწყოთ ის თავდა პირველი წესი, რომ რომე-
ლისამე წერილობითი ნაშთის სამეცნიერო ღირსებაზე მსჯელობის უფ-
ლება კისრც სურს იქონიოს, იმას, სულ ცოტა რომ ვთქვათ, იმ ენის
ცოდნა მაინც მოეთსოვება, რომელზედაც ის ნაშთი არის დაწერილი.

გარკად კიციტ, რომ ქართული ლიტერატურა მდიდარია პოე-
ტურ ნაწარმოებით, რომლის უმრავლესობამ ჩვენამდე მოაწია და აღ-
ნიშნულიცაა ქართულ წიგნების 1838 წ. შედგენილს კატალოგში.
მას მერმე ნაშოვნია კიდევ რამდენიმე წიგნი, ასე რომ ამ წიგნად რამდე-
ნიმე ათი ცალი სსვა და სსვა ფორმისა და სივრცის თსზულებანი
შეკვიძლია ჩამოვთვლოთ, უპირატესად მე-XI—XII და XVII—XVIII
საუკუნისანი. მათ შორის არის აღმოსავლეთის მეზას უკეთესნი ნა-
წარმოებნიც, სშირად მთარგმნელთაგან დამატებულნი, მაგალითად,

„შაქ-ნამე“, „როსტომიანად“ წოდებული, „ანკარი-სოჭილი“, „ჭილილა და დამანა“ და სხვ.—უმრავლეს მათგანისა კი მარტო სახელები ვიცით. ისიც უნდა ეთქვას, რომ მათს შესწავლას მარტო ქართული ლიტერატურის ისტორიისათვის კი არა აქვს მნიშვნელობა, საზოგადო ლიტერატურის ისტორიისთვისაც არ იქნება უსარგებლო მათი შესწავლა. ამ შესწავლით შეიძლება აიხსნას იმისთანა საგნები, რომლებიც დღეს გამოურკვევლად და დასწავლად ითვლება, მაგალითად, აღმოსავლეთისა და დასავლეთის პოეტურ გადმოცემათა ურთიერთშორის დამოკიდებულება და კავშირი, რომელზედაც ამ ბოლო დროს დიდი ყურადღება აქვთ მენიერებს მიპყრობილი.

XXX. საქართველოს განთავისუფლება ბერძნებისაგან ფარნავაზის მიერ

302 წ. ქრ. წ.-ნ.

(ნ. შვარელიშვილისა)

უკანასკნელ მამასახლისად საქართველოში იყო სამარა. სამარა გვარ-ტომობით ეკუთვნოდა ქართლოსის შტოს. როდესაც სამარა მამასახლისობდა მცხეთაში, მაშინ გამოიღაშქრა აზიაზედ აღექსანდრე დიდმა, მაკედონელმა (336—323). ეს იყო მე მაკედონიის მეფის ფილიპესი, რომლის სახელმწიფო მდებარეობდა ბალკანეთის ნახევარ-კუნძულზედ, თესალიის ჩრდილოეთით. ფილიპემ, თავის სიცოცხლეშივე დაიპყრო საბერძნეთი და ემზადებოდა სპარსეთზე გასაღაშქრებლად, მაგრამ მოულოდნელმა სიკვდილმა აღარ შეასრულებინა ესრეთი განზრახვა. ამისმა მეგვიდრემ აღექსანდრემ მოიწადინა შესრულება მამის განზრახვისა და 30,000 მხედრობით გაიღაშქრა სპარსეთის დასაპყრობად. მაკედონელის ლაშქარი გადმოვიდა მცირე აზიის ნახევარ-კუნძულზედ, სადაც დახვდა თავის ჯარით სპარსეთის მეფობელი დარიოს III კოდომანი (336—330), რომელიც ამ დროს მღიერებით აღმეტყუოდა და არჩენ აზიის მეფლობელთ. მდ.

გრანიტთან ბრძოლის დროს (334 წ.) დარიოსი დამარცხდა. პირველის ბრძოლის შემდეგ მცირე აზიაში, თვით ალექსანდრე თავის მსედრობით გაემგზავრა სამხრეთად, ხოლო ერთი ნაწილი ჯარისა აზონის სარდლობით გამოგზავნა საქართველოსკენ. აზონის მსედრობა, რომელიც შესდგებოდა 10,000 კაცისგან, შემოვიდა გოროხის სეობაში, სადაც თვით ალექსანდრესგან გამოგზავნილი იყო მსედართ-მთავარი მეზონი, რომელსაც ისპირის სეობაში უნდა დაეპყრო ოქროს მადანი. გოროხის სეობიდან აზონი გამოემართა რიონის სეობისკენ ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთად, გადმოიარა ლისის მთა სურამის ქედზედ და შემოვიდა ქართლს. მაკედონელის მსედრობა „გადმოვიდა დასავლეთით, შემოვიდა ჩრდილოთ, გადმოვიდა კავკასი და მოვიდა ქართლად“, კვითხულობთ თვით „ქართლის ცხოვრებაში“. აქ მაკედონელთ მსედრობამ „ჰპოვა ციხე-ქალაქი ძლიერნი“.

ამათ ერეკლთა ციხეთა და ქალაქთა შინა ჰოვნა კაცნი, სასტიკად მბრძოლნი“. ამისთვის „თვით დადგა ქსანსა ზედა და დუდგინსა ლაშქარნი მცხეთას იმიერ და იმიერ, ზემოთ და ქვემოთ“. მტერსა ჰყვანდა უფრო დასელოვნებული და უკეთესად გაწვრთნილი ჯარი ბერძენთაგან. ამ ბრძოლის დროს ქართველნი იძლიენ და აზონმა დაიპყრო მცხეთა, საქართველოს დედა-ქალაქი. მოიკლა აგრეთვე მცხეთის მამასახლისი სამარა, კაცი სახელოვანი და მამა მისი, მამა ფარნავაზისა († 326). დანარჩენნი საქართველოს ციხე-ქალაქნი აზონმა სრულიად დაიპყრო ექვსს თვეს. მაგრამ ამის შემდეგც სამი ციხე-ქალაქი გადარჩა დაუპყრობელი მტრისგან: „მტკვრის-ციხე, თუხარისი და სარკინე“.

აზონს მძლეობი წინააღმდეგობა აღმოუჩინეს მომეტებულიდ სარკინის ანუ ზედაზნის მცხოვრებთ „ბუნ-თურქთა“ (უძველეს თურქთა), რომელნიც აქ გიორის დროდგანვე იყვნენ დასახლებულნი. ესენი უკადრისის სიტყვებით ისენიებდენ აზონს, ე. ი. „აგინებდენ“. აზონმა ძლიერ იყენა ამ გვარი ქცევა სარკინელთ თურქთა და შეუთვალა: „გინადგან მაგინთ მე, ესე არს ნაწილი (ხედრი) თქვენი, რათა დაგხონე უოკელნი“. მართლაც აზონმა შემოარტყა ჯარი სარკინეთს და „ფერთმეტის თთვის განმავლობაში“ არც ერთი არ განთავისუფლებულა შეპყრობილთაგანი. როდესაც ძლიერ შეწუსდენ

სარკინელები, იწყეს ფარულად თხრა სვრელისა და გახვრიტეს კლდე, რომელიც ადვილი საოსრელი იყო, რადგან ნიადაგი თისისა აღმოჩნდა. ერთ ღამეს სარკინელები გავიდნენ იმ სვრელით და შევიდნენ კავკასიის მთაში. ამის შემდეგ აზონმა მიუსია ჯარი დანარჩენ ცისე-ქალაქებსაც, „იტკერის ციხეს და თუსარისს“, და მცირე ხანში „დაიპურა ყოველნი საზღვარნი ქართლისანი ბერდუჯის მდინარითგან კიდრე ზღვადმდე სპერისა, დაიპურა ქართლსა ზედა ეგრისიცა, და მოსარკე ჭევენს ოსნი, ლეკნი და ხაზარნი“.

ამ დროს უცხო ერთგან ძველადვე გადმოსასვლელნი იყვნენ საქართველოში: ა) „ეპრელნი“ (ნაბუქოდონოსორის დროითგან, 604 — 588), ბ) „თურქნი“ (კიროსის დროითგან, 550 — 529) და გ) „ბერძენნი“. აზონმა „ყოველნი იგი უცხო ნათესავნი აღრეულნი, ქართლს მყოფნი, მოსრნა, და დაუტევნა ნათესავნი ქართლოსიანნი“. მაგრამ ამ უკანასკნელეშთანაც დიდ-ხანს ვერ იქონია მეგობრული განწყობილება. ეს იყო კაცი მრისხანე და მემშურნე, რომელიც ითხოვდა ქართველთაგან მონურს მორჩილებას. ქართველობა ეურჩებოდა აზონის განზრახვას: ამისთვის ამან გასცა სასტიკი ბრძანება, რომ მოეკლათ ვინც კი ქართველთაგანი იარაღით შეჭურვილი იქმნებოდა, და რომელიც განსსვავდებოდა გმირულის შესედულობით და რინდულის ჭრევით. ერთის სიტყვით, „აზონმა დაადგინა მსუდრობანი საჭიროთა ადგილთა, ქალაქთა და ციხეთა, ეგრეთვე დაადგინა გამგენი ქალაქთა და სოფელთა, და აღირკვედა ფრიდ საქართველოსა“. ამის გამო, მუძიტანეს სიტყვით, „იყო ჭირი დიდი ქართველთა ზედა“. ამ-გვარად აზონმა დაიპურა მთელი საქართველო, რომელსაც ეჭირა ოთხი უდიდესი ხეობა: ჭოროხისა, რიონისა, ერგურისა და მტკვრისა, სათავიდან აქსტაფის შესართავამდე, ანუ „ოთხნი ციხენი, რომელნი მოსდგმიდეს პირსა ქართლისასა“: თუსარისი (კლარჯეთი), ფოთი, ზედა და მცხეთა. აღწერიდამ ცხადად სჩანს, რომ აზონს საშინლად სძულდა ქართველობა. ესრეთი სიძულელი აზონისა ქართველთაგან ცხოველად დაგვიხატა ჩვენმა პოეტმა შემდეგის სიტყვებით:

„სძულდა ჭკეუნა, რომელიცა მას ეპურა ხელთა,
სძულდა თვით ერიც, მის სიკეთე, ნიჭიერება...
ერის მჩაგვრელი, ჭკეუნის მთხრელი იგი მმართველი,
მთელს საქართველოს თვის ფერსთა ჭკეშ მწვარებურ ქქელვიდა,
ერის იმედის, სასოების, ნიჭის მმუსრველი,
ოკით ერის ენას,—მაგ ერის განძს, იგი სდევნიდა.
სძაგდა უოკელი, რაშიც იყო ერის ღირსება,
რაშიცა ერი თვისთა ნიჭთა იყო მსასველი,
რაშიცა იყო მის ღიდეება, პატროსნება,
რისთვისაც დაშვრა მამაპანის გული და სკელი.
მას ჭმორნილვება ერი შენი მძულვარებითა,
დეკნულულისა ჭ კირთების ჭკეშ ქედსა ისრინდა,
და მონებრივის თვალთ-მიმჭცევის კრძალულებითა
ყიდევისა წადილს გულ-დაკეტით დღე და ღამ ზირდიდა“.

(ილია ჭავჭავაძე, პოემიდან „აჩრდილი“)

ქართველთა მით უმეტეს თავილობდა ამ გვარს მჩაგვრელს, რომ მიჩვეული იყო თავისუფალს, დამოუკიდებელს ცხოვრებას. მთელი ერი ელოდა მხოლოდ შეუწყველ მტარვალისაგან გამოშსნელს, რომელიც კიდეც გამოუჩნდა. ეს ქართველთა მსწელი იყო ასაღვაწა ფარნავაზი, მძისწული მცხეთის მამასასლისის სამარასი, რომელიც, მამის სიკვდილის შემდეგ აზონთან ბრძოლის დროს, დარჩა სამის წლისა ოზლად. მცირე წლოვანი ფარნავაზი აღზარდა კავკასიის მთებში ჭკრივმა დედამ, რომელიც იყო ასული სპარსეთის მეფის დარიოსის III კოდომანისა. როდესაც ფარნავაზი შესრულდა ოცის წლისა, დედა მისი თავის შვილებით ჩამოვიდა მთიდან ბარად და დასასლდა ქ. მცხეთას. თუმცა დედას ეშინოდა აზონის მტერობისა და ჭფარავდა ფარნავაზის ნათესაობას მცხეთის მამასასლისის სამარასთან, მაგრამ აზონმა მანც შენიშნა ის და მიაქცია თავის ყურადღება, რადგან ეს ფარნავაზი „იყო კაცი გონიერი, მსუდარი და მონადირე ხელოვანი“. სცნა რა ამისთანა კაცობა ფარნავაზისა, აზონმა შეიკვარა იგი მომეტებუ-

ბუნად მონადირეობისათვის. დედა კი, რომელიც ეჭვის თვლით უყურებდა ფარნავაზის დასალოცებას აზონთან, ურჩევდა თავის შვილს. „შვილო ჩემო, ეკრძაღე აზონს და ნუ რა რას იზინებ სიკეთესა თავისა შენისასა, ნუ უჭკვე მოგკლან შენ“ (ქ. ც. 1, გვ. 29). რამდენიც დრო გადიოდა, იმდენად უფრო საშიშარი სდებოდა ფარნავაზის უნებელი ცხოვრება და ამისთვის დედამ მოიწადინა წასვლა თავის შვილით ისპანს, თავის სამშობლოს. ფარნავაზს ძლიერ ეძნელებოდა სამშობლოს დატოვება, მაგრამ არც დედის წინააღმდეგ უნდოდა მოქცეულიყო და ამით დაერღვია მისი მშობლიური გულის სიმშვიდე. ფარნავაზი ამის გამო დიდს ფიქრში იყო თავის მომავლის ბედის შესახებ. ამ ხანებში ფარნავაზმა, თვისს მომავალს ბედზედ ფიქრით გატაცებულმა, ნასა ერთი სიზმარი, სიკეთის მომასწავებელი. კითომც ფარნავაზი იყო შემწყვედელი სახლში, ამოვიდა მზე და ფანჯრიდამ მისი შუჭი შემოერტყა გარს და გამოიყვანა სასლიდამ გარედ. აქ ფარნავაზის ფესქვემ ნამიანს ბაღასს მოფენილი ჭჭონდა სსივი მზისა. ფარნავაზმა გამოიღო უბილამ ხელსახოცი, მოჭხოცა ნამი და მოიბანა პირი.

რამდენისამე დღის შემდეგ, ფარნავაზმა მოიწადინა ნადირობა დიდმის მიდამოში მარტოდ. აქ ის შეჭსვდა რემის ხროს და ერთი მათგანი კიდეც დასჭრა, რომელსაც დიდსასს სდია დასაჭერად. საღამოს ბინდამც მოატანა და შსაჰუნა წვიმამც დაასხა. ფარნავაზმა ძალაუნებურად იწყო ძებნა თავსაფარისა და ბოლოს მიაგნო ერთს გამოქვაბულს. როდესაც ფარნავაზმა დაანთო ცეცხლი და დაათვალიერა გამოქვაბული, შენიშნა კარების მსგავსი კედელი, აიღო ღუგლუგი (შუბი, კვერი) და, როდესაც გამოანგრია კარები, შევიდა შიგ და „ისილა მუნ განსი მიუწდომელი, ოჭრო და კერცხლი და სამსახურეული ოჭროსა და კერცხლისა მიუწდომელი“ (ქ. ც. 1, გვ. 29).

ფარნავაზი ასლადა მიჭსვდა, თუ რას ჭნიშნავდა უცნაური მისი სიზმარი და უფრო დიდი იმედი მიეცა თავისს კეთილს მომავალზედ. შინ დაბრუნების შემდეგ, ეს ამბავი ახარა თავისს დედას და ორს დას. ამით ოთხივემ იწუეს ღამით ზიდვა ამ საგანძურისა და სუთს ღამეს გაათავეს იმის ზიდვა „სახედრებით და ჭურჭლეებით“ (იქვე).

ამ ბედნიერის შემოსვების შემდეგ, ფარნავაზმა საბოლოოდ გადასწყვიტა, რომ დიდის სურვილის აღსრულება მისს სამშობლოში წასვლის შესახებ სრულიად მოუხერხებელი იქნებოდა და საქართველოსთვის საზარდო. ფარნავაზმა გადასწყვიტა, რომ ახალის სიმდიდრის შემწეობით იმას ადვილად შეეძლო აესრულებინა თავისი განზრახვა, რომელიც დღე-ღამე მოსკენებას არ აძლევდა. ეს იყო საქართველოს გამოსნა უცხო მთავრის ხელიდან, რომელიც შეურაცხყოფდა ქართველებს და მათს ზნე-ჩვეულებას.

ამ დროს დასავლეთ საქართველოში გამოჩენილი იყო ერის-მთავარი, სახელათ ქუჯი, ძე მსედართ-მთავრისა, რომელიც მამასაღლისობის დროს უძღოდა მხედრობათა. ადგილ-სადგომი ქუჯსა ჭქონდა რიონის სათავეში, სვანეთის მიჯნაზედ, რომელსაც ეწოდებოდა სასელი ოცხე-გოჯი“ (ნაქალაქევი).

ფარნავაზმა საშველად თავის საქმეში ამოაჩნია ქუჯი და შეუთვალა: „აჲს ჩემთანა სვასტაგი დიდ-ძალი. უკეთუ ინებო, მოვიდე სვასტაგითა მით შენთანა, ვიყვნეთ ჩვენ ძმა, კისმართო სვასტაგი იგი ორთავე და გამოუჩნდეთ ჩვენ მტერად აზონს“ (ქ. ც. 1, გვ. 30). ქუჯს დიდად მოეწონა ამგვარი რჩევა ფარნავაზისა და დიდის სიამოვნებით მიიწვია თავისთან ფარნავაზი დედით და დებით, და ესენიც მსწრაფლად გაემგზავრენ ქუჯთან. ფარნავაზმა და ქუჯმა, თათბირის შემდეგ, მოიწვიეს მომხრედ „ოვსნი“ და „ლევნი“, რომელთაც დიდის სიამოვნებით აღასრულეს ფარნავაზის წადილი, რადგან არ უნდოდათ სარკის ძლევა აზონისთვის, რომლის მტარვალობა ეწეალას სისაგდა. ამგვარად „შეკრბეს ურიცხვნი სპანი და მოჰმართეს აზონს“. ერთის სიტყვით, ღაშქრობაში იღებდნენ მონაწილეობას: ამერ-იმერნი, ფშავ-სეესურნი, თუშნი, ოსნი და ლეკნი.

ფარნავაზი თავის ჯარით შემოერტა პირველად დედაქალაქს მცხეთას. როდესაც რომაელთ დანახეს ურიცხვი ჯარი ფარნავაზისა და მოიგონეს მტარვალური ჭტევა აზონისა, ათასი მსედარი რჩეული რომათაგან, განუდგა აზონს და გადმოვიდა ფარნავაზისაკენ. ამ ბრძოლის დროს აზონი იძლია და განიულტა „კლარჯეთს“, სადაც მოუწოდა ახალს ჯარს რომიდან, და აქ გამაგრდა. ფარნავაზმა ღაშქრო მასვე წელს მთელი საქართველო, გარდა კლარჯეთისა.

ფარნავაზიც თავის მხრით შეუდგა მზადებას აზონთან ბრძოლის-
თვის. წინანდელ მომხრეთა გარდა, ფარნავაზმა მოიწვია ამ დროს
განთქმული თავის ძლიერებით აზიაში სირიის მეფე, რომლის მეფარ-
ველობა ქართველთათვის არა ოდეს არ იქმნებოდა უმნიშვნელო და
უსარგებლო. მართლაც ფარნავაზმაც სთხოვა შემწეობა სირიის მეფეს
ანტიგონს, რომელსაც გაუგზავნა ძღვენი და აღუთქვა მორჩილება.
რადგან სომხეთის მეფეც ემორჩილებოდა სირიას, ამისთვის ანტიგონმა
მოსწერა მას, რომ მოეშველებინა თავისი ჯარი ფარნავაზისთვის.

მეორე წელს აზონი ახალის მხედრობით შემოესია საქართველოს
დასავლეთით და შემოარტყა თავისი ჯარი მტკვრის სათავეში მდებარე
ცისეს „არტანისს“ (ქაჯთა-ცისე, ჭური, ისტ. თეიმურაზ ბატონ., გვ.
32, ქ. ც. 1, გვ. 31). ფარნავაზიც შეებრძოლა თავის ჯარით მო-
სისხლე მტერს დიდის თავგანწირულებით. სანგრძლივის ბრძოლის შე-
დეგ აზონი მოკლულ-იქმნა, ხოლო „ურეცისენი სპანი რომაელთა მოს-
რეს და ტყვე ქმნეს“ (ქ. ც. 1, 31) ქართველთა. ამ სახით ფარნავაზმა
დაიმორჩილა დასავლეთი ნაწილიცა საქართველოსი ეგრისის მდინირემ-
დე, აიღო კლარჯეთი და დაბრუნდა მცხეთას დიდის დიდებით. ამის-
თანაჲ ქცევით ფარნავაზმა ნათლად დაუმტკიცა საქართველოს თავისი
სიუყარული და თავგანწირულება. ფარნავაზის ესრეთს ღვაწლს გვისა-
ტავს ჩვენი პოეტი შემდეგის სიტყვებით:

„მან იღვა თავსა სახელოვანი, ის დიდი საქმე შურის-გებისა.
ერის და ქიქუნის შეურაცხოფას კლარ გუძლო ჭაბუკმა გმირმა,
გელარ გუძლო მტარვალთ ურცხოებას იმა მამულის ამაჲს შვილმა.
გადგა და დასცა თავსარი მტერსა, დაამხო პირქვე უმობა, მონება,
და უცხოთ სელთ-ქეშ დაჩაგრულს ერსა, ვით მზე, მოჭფინა თავი-
სუფლებსა,—
და შენ, ჰე ქართლო, მტრისგან რღვეული კვლავ შეგაერთა ერთის
ცხოვრებით,
ქართველის სახელი, დამცირებული, კვლავ შეჰმოსა მან პატიოსნებით.“

ჯილდოდ ამ გვარის ღვაწლის სამშობლოსათვის მთელმა საქართველომ ამოირჩია ოც-და-შვიდის წლის ფარნავაზი თავის უფროს მმართველად ზეწოდა „მეფედ“ მთელის საქართველოსა, მისგან განთავისუფლებულისა და შეერთებულისა..

XXXI. ჰირველი მეფე საქართველოსი ფარნავაზ

302—237 წწ. ქრ. წინ.

(ქართლის-ცხოვრება, ნაწ. I.)

მას ქაშა იყო ჭაბუკი ერთი მცხეთას ქალაქს შინა, რომელსა ერქვა ფარნავაზ. ესე ფარნავაზ იყო მამულად *) ქართველი, ნათესავი უფლოსისა, მცხეთოსის ძისა, და დედულად **) სპარსი, ასპანელი. და იყო იგი ძმის წული საქარასი, რომელი მოსკლასა-მას აღექსანდრესსა ***) მცხეთელი მამასახლისი ყოფილ იყო. ესე სამარ და ძმა მისი, მამა ფარნავაზისი, მოკლულ იყო აღექსანდრესგან. ხოლო დედასა ფარნავაზისასა წარუყვანა ფარნავაზ, სამისა წლისა ერმა, და შეღტოლვილ იყო კაკვასიად, და მუნ აღზრდილ იყო. და მოსრულ იყო მცხეთას მამულსა თვისსა. ხოლო ესე ფარნავაზ იყო კაცი გონიერი, მხედარი და შემმართველი ****) და მონადირე ხელოვანი. და იმაღვიდა იგი სიკეთესა თვისსა აზონის შიშის-გან. ხოლო მონადირეობითა მისითა იქმნა მეცნიერ აზონისსა, და შეიყვარა იგი აზონ-მან მონადირეობისა-თვის. ეკედრებოდა ფარნავაზს დედა მისი: „შვილო ჩემო, ეგრძალე აზონს და ნურა-რას იჩინებ სიკეთესა თავისა შენისასა, ნუ-უკე მოგკლან შენ“. და იყო პრწოლა მათ ზედა. და ვითარ განმრავლდა შიში აზონისი მათ ზედა, რქვა ფარნავაზს: „შვილო ჩემო, დაუტევე საყოფელი მამათა შენთა და წარმოეყვანე მამულსა ჩემსა, ასპანს, მამათა ჩემთა თანა, და განერე შენ ცოცხალი ხელისა-გან აზონისა“. და დაამტკიცეს განზრახვა ესე, წარსვლა ასპანსა. ქირ-უჩინდა ფარნავაზს დატევა საყოფლისა მამათა მისთასა, არამედ შიშისა-გან დედისა დაამტკიცა წარსვლა. მაშინ ისილა სიზმარი ფარნავაზ, რეტა *****)

*) მამით.—**) დედით.—***) შეადარე ზემო წერილს.—****) მხნე, გამბედავი.—*****) ვითამ.

იყო იგი სასლსა შინა უკაცურსა და ეკულებოდა განსულა და კერ განვიდა. მაშინ გამოვიდა სარკელსა მზისსა შუქი მისა და მოერტუა წელთა მისთა, და განიზიდნა, და განიყვანა სარკელსა-მას. და კითარ განვიდა კელად, იხილა მზე ჭეშმდებარედ, მიჰყო ხელი მისი, მოსოცა ცვარი ჰირისა მისისა, და იცხო ჰირსა მისსა. განილეობა ფარნავაზ და განუგვირდა სიზმარი იგი: „ესე არს, მე წაქალასანს და მუნ სიკეთესა მივეცემი“.

ხოლო მას დღესა შინა განვიდა და ნადირობდა მარტო, და დევნა უყო ირემთა, კელსა დიღომისასა. და ივლტოდეს ირემნი ღრმა-ღალთა შინა ტფილისისათა. მისდევდა ფარნავაზ, სტეორცა ისარი ღ ჭკრა ირემსა, და მცირედ წარვლო ირემ-მან და დაეცა ძირსა კლდისასა. მივიდა ფარნავაზ ირემსა ზედა, და დღე იგი მწუხრი გარდახდა ღ დაედა ირემსა მას თანა, რათამცა დაყო მუნ ღამე იგი დილეულმცა წარვიდა. ხოლო კლდისა მის ძირსა იყო ჭეხი, რომლისა კარი აღმოქმნულ იყო ჭვითა ძეკელად, და სიძველითა შექმნოდა დარღვევა შენებულსა მას. მაშინ დაასხა წვიმა მმფერი. ხოლო ფარნავაზ აღმოიღო ჩუგლეგი *) და გამოარღვია კარი ჭეხისა მის, რათამცა მუნ შიგა დაიშრალა წვიმისა მისგან. და შევიდა ჭეხისა მას და ისილა მუნ შინა განძი მიუწდომელი, ოჭრო და კერცხლი, და სამსახურებელი ოჭროსა და კერცხლისა მიუწდომელი. მაშინ ფარნავაზ განკვირდა და აღიესო სიხარულითა, და მოეგონა სიზმარი იგი, და დაკრძალა **) კარი ჭეხისა ეგრეთვე. მსწრაფლ წარმოვიდა და უთხრა დედასა თვისსა და ორთა დათა მისთა. მასვე ღამესა წარმოვიდეს სამნივე იგი, სახედრებითა და ტურტლებითა, და იწყეს გამოღებად განძისა მის და დაფლვად სიძარჯესა თვისსა. ვითარ განთენდებოდის, კვალად ეგრეთვე აღმოქმნიან კარი ჭეხისა მის, და ეგრეთ გამოკრიბეს იგი ხუთ ღამე და დაიგულეს სიძარჯესა მათსა.

მაშინ ფარნავაზ წარგზავნა მონა თვისი ჭეჭისთანა და ჭრჭეა: „მე ვარ ნათესავი უფლოსისი, მცხეთოსის მისა ღ მმის-წული სამარა მასასხლისისა, და არს ჩემთანა ხვასტაგი დიდ-ძალი. აწ ინებო რათა

*) ჩაქერი.—**) დახშო.

მით სვასტაგითა მოვიდუ შენთანა და ვიყვნეთ ჩვენ ძმა, და ვისმართო ჩვენ სვასტაგი იგი ორთავე: გამოუჩნდეთ ჩვენ მტერად აზონ. ერისთვისა, და სვეძან ჩვენძან გეტეს ჩვენ ძლევა კეთილი. მაშინ განისარა ქუჯი სისხარულითა დიდითა, და ჭრჭვა: „აღდეგ და მოკედ ჩემ-თანა და ნუ შურობ სვასტაგას შენსა, და სვასტაგებითა შენითა განგიმრავლნე სპანი შენნი, კიდრე გამოუჩნდეთ მტერად აზონისა. მაშინ განიხარონ უოკელთა ქართველთა, აწევედილთა *) მის-გან, ღ მიწუვდეულთა და კკონებ რომელ რომთა მათგანნიცა გამოკვეთნენ **), რამეთუ ურიცხვი აწევედილ არიან მათგანნიცა აზონის-გან.“ მაშინ ფარნავაზ ფარულად წარვიდა სისხარულით, და რომელი შესაძლებელი იყო განძისა მისგან წარიტანა თანა, დედა და დანი მისნი მის თანა. და მივიდა ქუჯის თანა, და ჭრჭკა მას ქუჯი: „შენ ხარ შეილი თავთა მათთა ქართლისათა და შენ გმართებს უფლობა ჩვენი. აწ ნუ შურობ სვასტაგას შენსა, რათა განვაძრავლნეთ სპანი; და უკეთუ მოგვეტეს ძლევა, შენ ხარ უფალი ჩვენი, და მე ვარ მონა შენი“.

მაშინ შეიერთეს და ეზრასნეს ოკსთა და ლეკთა. ხოლო მათ განიხარეს, რამეთუ არა ჰქონდა ხარკისა მიცემა აზონისა, და მოჭევეს ოკსნი და ლეკნი, და განიძრავლეს სპანი. ეგრისით შეკრბეს ურიცხვნი სპანი და მოძარტეს აზონსა. ხოლო აზონძან მოუწოდა სპათა თვისთა და შემოჰკრიბნა. მაშინ ათ-ასი მსედარი რჩეული რომთა მათგანი, რომელთა ბოროტი წაჰკიდებოდა აზონის-გან, განუდგეს აზონს და მოვიდეს წინაშე ფარნავაზისსა. მაშინ უოკელნი ქართველნი განუდგეს აზონს. ხოლო სპანი რომელ დარჩომილ იუვნეს, კერძარა მიენდო მათ, რამეთუ ბოროტის მოქმედ იყო. წარვიდა აზონ და მივიდა კლარჯეთს, და გამაგრდა იგი სიმაგრეთა შინა კლარჯეთისათა. ხოლო მოვიდა ფარნავაზ მცხეთას და დაიპურნა ოთხნი იგი ცისენი მცხეთისანი, და მასვე წელიწადსა შინა დაიპურა უოკელი ქართლი, თვინიერ კლარჯეთისა. ამან ფარნავაზ წარავლინნა მოციქულნი წინაშე მეფისა ანტიოქოს ასურასტანისა ***) და წარსცა ძღვენი დიდ-ძალი

*) აზხრებულთა, დანაწილებულთა. — **) შემოგვიერთდენ. — ***) ასურის-ტ-ნი ეწოდება აქ სირიას. მაგრამ უნდა შენიშნოთ, რომ სირიაში 311—281 წწ.

და აღუთქვა მას მსახურებაი, და ითხოვა მის-გან შეწყენა ბერძენთა ზედა. ხოლო ანტიოქოს შეიწყენარა ბლკენი მისი, და უწოდა შეილად თვისად, და წარმოსცა გვირგვინი, და უბრძანა ერისთავთა სომხითი-სათა, რათა შეეწეოდნენ ფარნავაზს.

ხოლო წელსა მეორესა აზონ მოიბრუნა სპანი საბერძნეთით, განძლიერდა ფრიად და მომართა ფარნავაზს. ხოლო ფარნავაზს განემრავლნეს მსუდარნი ქართლისანი: მოუწოდა მათ და უსმო ქუჯის და ოკსთა. და შეეძრეს ესე უოკელნი და მოერთნეს ერის-თავნი ანტიოქოზისნი სომხითითა და ესე უოკელნი შეკრიბნა ფარნავაზ და მიეგებნა ნაქალაქებსა თანა არტანისსა, რომელსა ერქვა მაშინ ქავთა-ქალაქი, რომელ არს ჭური, და ეწევნეს მუნ. და იქმნა ბრძოლა დიდ-ძალი, და მოსწყვიდეს ორგენითვე ურიცხვნი. ხოლო იძლიერეს ბერძენნი ფარნავაზის-გან, ივლტოდა ბანაკი მათი, და მოკლეს აზონ, და ურიცხვნი სპანი მათნი მოსრნეს და ტუვე ქმნეს. და წარვიდა ფარნავაზ, და მოტუვეკნა საზღვარი საბერძნეთისა, ანძანძოარისა, და კელეცით შემოიქცა, მოვიდა კლარჯეთს და დაიპყრა კლარჯეთი; და წარმოვიდა მცხეთად სიხარულითა დიდითა. ხოლო სიმდიდრესა მისსა ზედა დაერთო სვასტაგი აზონისცა, და იქმნა სიმდიდრე გარდარუელი.

ხოლო ეგრისის წყალს ქვემოთ დარჩა ბერძენთა, რამეთუ მკვიდრთა მის ადგილისათა არა ინებეს განდგომა ბერძენთა. მაშინ ფარნავაზ მისცა ღი თვისი ოკსთა მეფესა ცოლად. და მეორე ღი თვისი მისცა ქუჯის ცოლად, და მისცა ქუჯის ეგრისის წყალსა და რიონს შუა, ზღვიდ-გან მთამდე, რომელსა შინა არს ეგრისი და სვანეთი, და დამტკიცა იგი ერის-თავად მუნ; და მუნ ქუჯიმ აღაშენა ციხე-გოჯი. მაშინ ფარნავაზ უშიშ-იქმნა უოკელთა მტერთა თვისთა-გან და მეფე იქმნა უოკელსა ქართლსა და ეგრისსა ზედა, და განამრავლნა უოკელნი მსუდარნი ქართლოსიანნი, განაწესნა ერის თავნი რვანი და სპასპეტი.

ერთი გაგზავნა მარგვის *) ერის-თავად, და მისცა მცირით

ქრ. წინ. მეფობდა სელევკოს ნიკატორი და ანტიოქოს I გამეფდა მხოლოდ 279 წ. ქრ. წინ.—

*) ანუ არგვეოს.

მთით-გან, რომელ არს ღისი, ვიდრე ზღვაჲმდე, რიონს ზემოთ. და ამანვე ფარნავაზ ადუშენსა ორნი ციხენი, შორაჰანი და დიმსა.

და გაგზავნა მეორე კასეთისა ერის-თავად ზ მისცა არაგვით-გან ვიდრე ჭკერეთამდე, რომელ არს კასეთი და გუსეთი.

მესამე გაგზავნა სუნანისა ერის-თავად, და მისცა ბერდუჯის მდინარით-გან ვიდრე ტფილისამდე და გაჩიანამდის, რომელ არს გარდაზანი.

მეოთხე გაგზავნა სამშვილდეს ერის-თავად, ზ მისცა სკვირეთისა *) მდინარით-გან ვიდრე მთამდე, რომელ არს ტაშირი და აზოცი.

მესუთე გაგზავნა წუნდას ერის-თავად და მისცა ფანავარით-გან ვიდრე თავადმდე მტკვრისა, რომელ არს ჭავჭავსეთი, კოლაი და არტანო.

მეექვსე გაგზავნა ოძრისის ერის-თავად და მისცა ტასის კართ-გან ვიდრე არსიანთამდის, ნოსტის თავით-გან ზღვაჲმდის, რომელ არს სამცხე და აჭარა.

მეშვიდე გაგზავნა კლარჯეთის ერის-თავად და მისცა არსიანით-გან ვიდრე ზღვაჲმდე, და ქუჯი იყო ერის-თავი.

მერვე დაადგინა სპასპეტად და მისცა ტფილისით-გან და არაგვით-გან ვიდრე ტასის-კარამდე და ფანავარამდე, რომელ არს შიდა-ქართლი და ესე სპასპეტი უოკლადვე წინაშე მეფისა მთავრობდის, განაგებდის უოკელთა ერის-თავთა ზედა. ხოლო ამით ერის-თავთა ქვეშე ადგილთა და ადგილთა განაჩინნა სპასალარნი და ათ-ასის თავნი, და მათ უოკელთაგან მოვიდა სარკი სამეფო და საერისთავო. ესრეთ განაწესა ესე უოკელი ფარნავაზ, მიმსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა.

და მოიყვანა ცოლი ღურბუკელთა, ნათესავი კავკასიისი. ამან ფარნავაზ მოზღუდა ჭალაქი მცხეთა მტეიცედ, და უოკელნი ჭალაქნი და ციხენი ქართლისანი, მოოხრებულნი აღექსანდრეს-გან და მან აღაშენა იგინი, და ჰქრდა-რს იძიეს შერი ბერძენთა ფარნავაზსა ზედა, რამეთუ უცალო იყვნეს იგინი უფლისა-გან რომთასა. და ამანვე ფარნავაზ შექმნა კერპი დიდი, სახელსა ზედა თვისსა. ესევე არს არმაზი, და

*) აწინდელი გერე, ვახუშტის აზრით.

ფარნავაზს სპარსულად არმაზ ერქვა. ამართა კერძი-იგი არმაზი თავსა ზედა ქართლისასა, რომელსა მიერიოგან ეწოდა არმაზი, კერძისა-მის-თვის. და ქმნა სატფურება *) დიდი კერძისა-მის-თვის აღმართებულისა. ოც-და-შვიდის წლისა მეფე იქმნა, და სამეოც და ხუთს წელს მეფობა და ნებეირად, და მსახურებდა იგი ანტიოქოსს, მეფესა ასურასტანისასა. და უოკელნი ღლეწი მისნი, რაი დაჰადა, მშვიდობით დაუენა და აღაშენა და განავსო ქართლი. სოლო თვენი გაზაფხულისანი და სთელისა არისანი **) დაუენის მცსეთას, სამეფოსა, და თვენი ზამთრისანი დაუენის გზიანთა. სოლო თვენი ზაფხულისანი წუნდას. და კამითი-ჟამად მივიდის ეგრისს და კლარჯეთს, და მოიკითხნის მეგრელნი და კლარჯენი, და განავსო უოკელი საქმე დაშლილი. სოლო რომნი-იგი ათ-ასნი მსედარნი, რომელნი აზონის-გან მოერთნეს ფარნავაზს, რომელი ზემო ვახსენეთ, იგინი განჰყენა ხეობა და ქვეყნათა შინა, იპურნა იგინი კეთილად, რამეთუ ბრძოლასა-მას აზონისა მხნედ იყვნეს, და უწოდა მათ სასელად აზნაურნი.

რად-გან წარვიდა აღექსანდრე, არლა-რა სკამდეს კაცსა, თვინიერ რომელ შესწირინ კერძსა მსხვერპლად. იყო განსვენება და სიხარული უოკელსა ქართლსა ზედა, მეფობისა-თვის ფარნავაზისა, და იტეოდეს უოკელნი: „გამადლობთ სვესა ჩვენსა, რამეთუ მოგვეცა ჩვენ მეფე ნათესავისაგან მამათა ჩვენთასა, და აღკვესადა სარკი და ჭირი უცხოთა ნათესავთა-გან. და ესე უოკელი აღასრულა ფარნავაზ, სიბრძნითა და სიქველითა, სიმსნითა და სიმდიდრითა.“ ესეა მე და უწოდა სასელი საურმაგ: და ესე ფარნავაზ იყო პირველი მეფე ქართლსა შინა, ქართლოსისა ნათესავთაგანი. ამან განავრცო ენა ქართული, და არლა-რა იზრასებოდა სსვა ენა ქართლსა შინა თვინიერ ქართულისა. ამანვე „შეჰქმნა მწიგნობრობა ქართული. და მოკვდა ფარნავაზ, და დათლეს იგი წინაშე კერძისა არმაზისა.

*) აურთხევა.—**) არე—წლის დრო *saison*.

XXXII. საქართველოს გეოგრაფიული მიმოხილვა პირველ მეფეების დროს

(ოდ. ს. ბარათაშვილი—ისტორია საქართველოსი, დაუბეჭდელი
თარგმანი ს. ხუნდაძისა)

ფარნავაზის სამეფო ისაზღვრებოდა: კავკასიის უმთავრეს ქედით, მდ. ენგურით, შავ-ზღვის ნაპირით ასლანდელ ბათუმამდის, აქედამ ბოქუბით, რომლებიდანაც მდ. ჭოროსის ქვედა ნაწილის შტოები გამოდის, ფალაკაციოს ტბამდის; შემდეგ ბოქუბით, რომელნიც მდ. დეხედას ნაპირს მიუყვებიან მტკვრამდის, მერე მტკვრით ჯალანის შესართავამდე და დასასრულ ჯალანით და იმის აღმოსავლეთის ჩასართავებით, ამ საზღვრების განაპირი კუთხეები მოქცეულია ჩრდილოეთის სივანის $40^{\circ} 47'$ და $43^{\circ} 15'$ შუა და სივრძის $59^{\circ} 15'$ და $64^{\circ} 58'$ შუა.—

გივიენ დე სენ-მარტენის აზრის თანახმად ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ქართველთ დასასვლელის დროს მათი მიწა-წყალი შეიცავდა კავკასიის მთავარ ქედსა და რასის მდინარეს შუა მდებარე ადგილებსა. მაგრამ იმ დროიდან მოკიდებული ქართველთ სამეფოს დაარსებამდე ბევრმა საუკუნემ გაიარა, რომელთა განმავლობაშიც შესაძლებელი იყო დიდი ცვლილება მომხდარიყო, და რადგან მატეანეთიდან არასიხსნს, შეადგენდა, თუ არა, ქართველთ ტომი ფარნავაზის სამეფოს საზღვრებს გარეშეც, რასამდე, მკვიდრთა უმრავლესობას, ამისთვის დაბეჭდვით არაფრის თქმა არ შეიძლება, ვიდრე ეს კითხვა ფიზიოლოგიურად, ანუ როგორმე სსკვა გვარად არ გადაწყდება. რაიცა შეესება ამ მიმოხილვაში მოხსენებულ საზღვრებს, აქ დღესაც უოველგან ქართველი ხალხი ცხოვრობს.

ესეც კია, რომ, თუ დაუუკვირდებით ამ სამეფოს მოსაზღვრე ხალხების სასელ-წოდებას, რომელსაც ძველი გეოგრაფები ხმარობდნენ, დაგრეთვე თუ მივაქცევთ ყურადღებას, რასაც ის გეოგრაფები მოგვითხრობენ ამ ხალხების შესახებ, იმ შემთხვევაში უჩებლიედ დაგვახადება ჩვენ ბევრი ეჭვი და საკითხავი, მაგალითად: ვინ იყვნენ პონტოელები, ალბანიელები ანუ ალვანიელები, კასპიელები, კარდუსიელები ანუ კარდუსიელები, სა-

ზირები და სსკები,—იქნება ისინი ქართველთ ტომის შტოები იყვნენ? აი რაზედ არის დამყარებული ჩვენი ეტკები. ზირელი: ძველი კლასიკები გვაცნობენ, რომ მთელი ჰონტო ოდესმე სქერია მეომარსა და მრავალ რიცხოვან სალსს, ხალხებს, და ახლაც მოიპოება იქ ქართველთ მოსახლეობის ნიშნები და აღმოსავლეთის ნაწილის რამდენსაში სოფელში აქამდის შენასულა ქართული ენა. მეორე: ზღინი ამბობს, რომ მდ. ალაზანი გამოდის კავკასიის მთებიდან ღ ჭყოფს ალვანელებს იკერიელებისაგანაო. რომელთ გეოგრაფების აღზანიელები სომეხთ გამოთქმით იყვნენ აღზანიელები და ქართველთა:—აღვანიელები. მართალია, არის ერთი სეობა, ალვანის მინდვრად წოდებული, რომელიც ალაზნის სათავესთან მდებარეობს, მაგრამ დღესაც ამ მინდვრიდან დაწეებული კავკასიის ქედის ძირ-ძირ, სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ, 200 ვერსზედ მეტია, რომ ქართველები სახლობენ; და ძველ დროებში, შირვანის სამეფოს დაარსებამდე, მათი მოსახლეობა აღზად თვით კასპის ზღვიმდე მიადწევდა; მაშასადამე, რაღა საუკუთა, რომ ალვანიელები, რომელთა საზღვარსაც აღმოსავლეთით ეგ ზღვა შეადგენდა და დასავლეთით—ალაზნის სათავე, კასელი ქართველები ეოფილან?

მესამე: კასპიელები, რომელთა მიზეზითაც ზღვას მიეცა თავისი სახელი და რომელთაც რომაელების და ბერძნების მწერალნი აღვანიის სამხრეთ-აღმოსავლეთად მდებარე განაპირის მცხოვრებლებად სთვლიან, შესაძლებელია ქართველთ ტომისანი იყვნენ. გვინება ჩვენს მოსაზრებას საკმაოდ ამტკიცებს ის გარემოებაც, რომ ძველის-ძველად ქართველთ მოსახლეობის შუაგულში, ქართლში იყო ქალაქი, (ახლა სოფელია) კასპი; ეს სახელწოდება ქართველებისაგან დღემდის იხსენება ძლიერ წმინდად და ქალაქ Caspii-საგან სრულიად განუსხვავებლად. და მეოთხე: შესაძლებელია, კარდუსიელები მართლაც ქართლოსიანები ეოფილიყვნენ და სპირები—იკერიელები, როგორც გვარწმუნებენ ბატონიშვილი თეიმურაზი ¹⁾ და ტარდიე ²⁾.—

¹⁾ ისტორია საქართველოსა, გვ. 101.

²⁾ *Atlas universel de Géogr. ancienne et mod., dressé par. A. Tardieu ed 1858, carte № 2.*

ის მიწა, რომელიც ფარნავაზის სამეფოს შეადგენდა, თითქმის 1500 გეოგრაფიულ ღალავს (მუჰა) შეიცავდა და ოთხ უმთავრეს ბასეინად იყოფებოდა: პირველი მათ შორის არის მდ. მტკვრის ბასეინი; ეს იყო ყველაზე უფროსად და ქართველთა მოსახლეობის შუაგულს წარმოადგენდა; მეორე—მდ. რიონისა, მესამე—ენგურისა და მეოთხე—მდ. ჭოროხის ქვედა ნაწილის ბასეინი.

საზოგადოდ საქართველოს ადგილები წარმოგვიდგენს სსკა და სსკა ზღვისპირის ბუნებას: აქ მშენებრივად შეერთებული არიან ამწვანებული ხეობანი, ტყიანი თუ თოვლიანი მთები, ვიწრო ხეობანი და მათში მიმსრბოლი მდინარეები და რუები. კავკასიის ქედი მთელ თავის სიგანეზე ერთი მხრით საქართველოს საზღვარს შეადგენს და მიიმატება ჩრდილოეთ-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ. ის დაფარულია დიდის ტყით ძირითადად დაწეებული ზღვის დონეს ზევით 8000 ფუტის სიმაღლეზე; მისი მწვერვალები გატიტვლებულია და მხოლოდ მუდმივ თოვლით არის დაფარული. თითქმის ამ ქედის პარალელურად გადჭიმულა ერთი ქედი შავ-ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ნაპირიდან მდინარე დებუდას შესართავამდე. ეს ქედი წარმოადგენს საქართველოს სამხრეთის საზღვარს. შემდეგ ის კიდევ უფრო სამხრეთისაკენ მიიმატება და მდინის მტკვრის სისწორით, მაგრამ ამ მდინარეზე საკმაოდ დაშორებით. ამ ქედს ჩვეულებრივ მცირე კავკასს უწოდებენ; ჭოროხისა და მტკვრის გაყოლებით აგრ-ეგრ ეს ქედი იმ გზად ჩაქრებულია და თავის საზს ისე დაცლებია, რომ, ასე გგონია, მდინარეებისგან უნდა იყოს გაჭრილი. ეს ორი უმთავრესი მთა-გრესილი მერიდიანის 61 გრადუსთან შეერთებულია სურამის ქედით (ამს ძველად ევროპელები მოსხვის მთებს უწოდებდნ და ქართველები—ლისის-მთას). ამას გარდა საქართველოში სსკეზედ უფრო შესანიშნავია კიდევ ორი მთა-გრესილი: ერთი მათგანი იწყება ფასის-მთიდან და მიუყვება მდ. ენგურის პარცისენა ნაპირს და წარმოადგენს სვანეთის სამხრეთის საზღვარს; მეორე კი ბორჯალოს მთიდან დაწეებული მიიმატება იორსა და ალაზანის შუა: ეს არის გომბორის მთა. ამ მთებიდან გამოდის მრავალი მდინარე, რუები და წყაროები, რომელნიც რწყვენ და ავრთვებენ ქალებს.

მდინარეებს შორის სსკეზედ უფრო შესანიშნავი არიან: მტკვარი (ძველებური კირასი). ეს მდინარე გამოდის სოღანლულის მთებიდან, რომელთაც ძველად მთინი ჰქოშოსი ერქვათ, ღთაჲდა-პირველად სამსრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ მიმდინარეობს და წარმოადგენს კიწრო ხეობას, სურამისა და მცირე-კაკასიის ქედების ტოტებს შორის მოქცეულს; შემდეგ ახლანდელ ახალციხიდან ტფილისამდე ოდრიკალივით მიდის აღმოსავლეთისაკენ—ამ ოდრიკალს სურამის მასლობლად ზურგი ჩრდილოეთისაკენ აქვს მიქცეული—და ბოლოს ტფილისიდან დაწყებული კასპიის ზღვამდე ისევ სამსრეთ-აღმოსავლეთისაკენ მიმდინარეობს. საქართველოს საზღვრებს შიგნით იმას ჩაერთვის შემდეგი მდინარეები, რომელნიც კაკასიის უმთავრეს ქედის სამსრეთის კალთებიდან გამოდიან: ლიასვი, ქსანი, არაგვი. აღაზანი და მასთან პატარა მდინარე იორი; მცირე-კაკასიის კალთებიდან კი მას ჩაერთვიან ალგეთი და დეუდა, უკანასკნელი—ხრამის მდინარესთან შეერთების შემდეგ.

რიონი (ძველებური ფაზისი). ამის სთაჲე ძეკს კაკასიის უმთავრეს ქედზე, სონგუთი-ხოსის მთასთან; დასაწყისში დასავლეთისაკენ მიდის, შემდეგ პერიდიანის 60° 30'—თან მიბრუნებულია სამსრეთისაკენ და ამ მიმართულებით მიდის კარდ-ცისემდის, აქედამ ისევ დასავლეთისაკენ მიიმართება და ჩადის შაჲ-ზღვაში სიგანის 420 8' და სიგრძის 590 19' მასლობლად. მას ჩაერთვის შემდეგი მდინარეები: პირველი—ევირილა, რომელიც გამოდის სურამის ქედის ჩრდილოეთის ნაწილიდან და მიდის ჟერ შორაჲნამდე სამსრეთ-დასავლეთისაკენ, შემდეგ კი წარმოადგენს ჩრდილოეთისაკენ მიღუნულ ოდრიკალს და მიდის დასავლეთისაკენ რიონთან შეერთებამდე. მეორე—ცხენის-წყალი (ძველი ჭიჲშოსი), რომელსაც სთაჲე ფასის-მთაში აქვს; ამას უმთავრესი მიმართულება აქვს სამსრეთ დასავლეთისაკენ და ჩაერთვის რიონს; და მესამე—აესური თითქმის ცხენის-წყლის პარალელურად მიმდინარეობს და ჩაერთვის რიონს 20 კერსტზე მოშორებით ცხენის-წყლის შესართავიდან.

ძველ დროებში მტკვარი და რიონი გემთ-სავლელ მდინარეებად ითვლებოდენ: პირველი შესართავიდან სურამამდე და მეორე შესართავიდან ევირილას შეერთებამდე თუმცა ეს მდინარეები ახლაც გემთ-

საქლელნი არიან, მაგრამ ზღვებიდან იმდენზე კი არა, როგორც ძველად. ეს ცვლილება რამდენადმე აღბად წყლების დაცლების გამო მომხდარა, რამდენადმე—კალაპოტის ჩანაგაყუბის გამო; ესეც შესაძლებელია, რომ მათში მკალი გემები ჰატარები იყვნენ, და სხვაგვარ მოწყობილობისა, მაგალითად, ქენიოქელის კამარების მსგავსად, რომელთაც სტრაბონი იხსენიებს, ან და ძველესურ ქართულ ნავთიკაპის მსგავსი, ე. ი. ნაკებისა, რომელთაც ქვეშ ამოკრული ჭქონდა გაბერილი ტიკები.

ხოფი (ხოფის-წყალი) მიდის სვანეთის სამსრეთის ქედიდან სამსრეთ-დასავლეთის მიმართულებით და ჩადის შავ-ზღვაში 15 კერსით უფრო ჩრდილოეთისაკენ, სანამ რიონი.

ენგური გამოდის ფსის-მთიდან, თავდა-პირველად მიდის დასავლეთისაკენ, შემდეგ სტოკებს სვანეთის სეოზას, მიიმართება სამსრეთ-დასავლეთისაკენ და ჩაერთვის შავ-ზღვას 16 კერსით უფრო ჩრდილოეთით, ვიდრე სოფი.

ჭოროსი თავის ტოტებით რწყავს საქართველოს სამსრეთ-დასავლეთის ნაწილებს და შეერთვის შავ-ზღვას ბათუმიდან 3 კერსზე, სამსრეთად.

როგორც სოფის, რიონის, ჭოროსის და მტკვრის ნაპირებზე, აგრეთვე ურიცხვ სეოზაში, სადაც ამ მდინარეების ტოტები მიდის, სახლობდნენ საზოგადოებანი, რომელთაც მჭიდროდ მოსახლეულ სოფლებში ცხოვრებისათვის ყოველ-გვარი საშუალება ჰქონდათ. სიმდიდრეს და ცხოვრების საშუალებას შეადგენდნენ მიწის ნიადაგი და ჭავჭავი. საჭონლის მოშენება ძველადგანვე აღბად კარგ მდგომარეობაში ყოფილა, რადგან საჭონლის რამდენიმე ნაწილი გარეშე მოვაჭრეებისათვის იყო ღანიშნული. ამ ქვეყნის მიწის მუშაობა და ბაღოსნობა თავის ნაწარმოებით ჭოპერის დრომდისაც იყო ცნობილი. შეიძლება უველა ის მშვენიერი და ნაზი ნყოფი, რომელიც დღეს მოდის საქართველოში, ამ ქვეყნის ნიადაგის პირველ-ყოფილ ბუნებრივ ნაწარმოებთან ეკუთვნის, და თუ ეს არა, უურმნის სამშობლოდ ხომ მაინც რიონის ნაპირებს სთელის მეცნიერება. დაფნისა და ლიმონის ხეები ტყეები.

ვით იზდება მკელ კოლხიდის სამხრეთ-დასავლეთის ნაწილებში. მხოლოდ სვანეთის სეოზა კი უნდა გამოვიყენოთ აქედამ: აქაურ მადლობადგილებში სოფლებები კერ პოულობენ იმდენ სარკებლობას, რამდენსაც საჭარტველოს სხვა სეოზათა მცხოვრებნი. ამ სეოზაში ყველაზედ უფრო დაბალი ადგილია ენგურის სეოზა, მაგრამ იმისი სიმაღლეც სვანეთის სეოზაში აღის 6,000—დან 3,500 ფუტამდის ზღვის დონეს ზევით, და საჭარტველოს სხვა სეოზებს კი 1,300 ფუტი აქვს საშუალო სიმაღლე. სსენებულ სეოზების წლიურ საშუალო ტემპერატურად შეიძლება ჩავთვალოთ 9-დან 11 გრადუსამდე. კავკასიის ქედი იცავს იმთ ნაყოფიერობას ჩრდილოეთის სიცივისაგან, რომელიც გაზაფხულში მიიღტვის საყინავ ოკეანედამ სამხრეთისაკენ, დაუბრკოლებლად გამოივლის მთელს ევროპის რუსეთს და გზაზე სამხრეთიდან დაძრულ სითბოს შესვდება. ამ გვარადვე არის დაცული ჩრდილოეთის იტალია ალპებით და ტოკაის ეურბენი კარპატის მთებით.

სეოზათა მცხოვრებნი ერთმანეთში მიმოდრდენ, როგორც ჩვენს დროშიაც, გზაწვრილებით, რომელიც მდინარეების ნაპირ-ნაპირ იყო გაუვანელი, და აგრეთვე მთებზე გადასვალ გზებით, რომელიც წვიმებისაგან და წყლების გადმოსვლის გამო ხშირად ისე გასდება სოღმე, რომ გავლა არ შეიძლება. მაგრამ მკელადგანვე ყოფილა იმისთანა შემაერთებელი გზებიც, რომლის გაუმჯობესობისათვისაც არა თუ ადგილობრივი მცხოვრებნი, არამედ უცხო-ქვეყნელებიც კი ზრუნავდნ. მტკვრის, ევირილას და რიონის სეოზები და სურამის ქედზე გადასვალი გზა ისე საუერადღებო იყვნენ, რომ მათზედ გულმოდგინედ ზრუნავდნ ყველა ის ხალხები, რომლისათვისაც სასარგებლო იყო ინდოეთთან ვაჭრობა. სტრაბონსა და პლინს რომ უზამბზარი შენობები უნასვთ ევირილას ნაპირებზე, ესეც კმარა იმის დასამტკიცებლად, რომ ადგილობრივ საზოგადოებასა და მართებლობას ეურადლება ჭონიათ და შეუგნიათ, რომ ამ სავაჭრო გზების კარგი მდგომარეობა სასარგებლო იქნებოდა. ეს მწერლები გვარწმუნებენ, რომ აქ არსებობდა 120 ხიდო და ამით გაადვილებული იყო ამ ჩქარ მდინარეზე იმ საჭონლის გადატანა, რომელიც ივერიიდან ხმელეთით შორაპნის სიმაგრესთან მიჰქონდით, და ეგ სიმაგრე შეადგენდა ფრიად დიდ საწყობ ადგილს,

ასე რომ იმაში მთელი ჭალაჲი დაეტევოდაო. რიონის ჭკემო ნაწილის ნაპირები ამოშენებული იყო ჯებირებით წელის შესაკავებლად, რომ არ გადმოდენილიყო ჭალებში, და ჭაობიან ადგილებს დიდის მეცადინეობით აშრობდენ. რასაკვირველია, უველა ეს სსენებული შენობანი სტრახონის და ჰლინის მოგზაურობის დიდი ხნით წინ იყო აგებული. დასასრულ კიდევ იყო სარმატებისა და სკვითების ვაკის შემაერთებული გზები; ეს გზები ბუნებით გაჭრილი იყო კაკკასიის ჭედის გაუოლებით და ბარბაროსები იმათ შემწეობით ესეოდენ საქართველოს და სამსრეთის სსვა ჭკუენებს. ეს გზებივე საქართველოს დიდ სომხეთთან და სპარსეთთან აერთებდა. ძველი მწერლები ისსენიებენ ოთხს მთებში გასავლს, რომელიც მათ უნახავთ ივერიაში, მაგრამ მათის აწერილობით ჩვენ ახლა გცნობილობთ მსოლოდ სამს: დარიალისას (Pilae Caucasae), ალკანიისას (Pilae Albanae) და დარუბანდისას (Pilae Caspiae). ამ გასავლებში მცველუად ჭართველები იდგენ. მჟავე წყაროებთან მდებარე დარიალის ვიწრობის აწერილობაში ჰლინი ამოებს, რომ ეს ვიწრობი შეჭდილ ნამორებით იკეტებოდაო, და მის მასლობლად, სამსრეთის მსრით, მთაზე სიმაგრე იყოო; რომელსაც კუმანია რქმევიაო: ახლა აჲ არის სოფელი კუმნის-ცისე (რუსის ინჟენერები ამას ებასიან კალმუ-ჩისსს, რომელსაც არც ერო ენაზე არავითარი ეტიმოლოგიური აზრი არა აჲს). დარუბანდის გასავალი მსოლოდ ხან-და-ხან შედიოდა საქართველოს უფლებებში. ტაციტეს მატინაეთაგან სს:ნს რომ ჭრისტიანეთა წელთ აღრიცხვის I საუგუნეში ამ გასავალსაც აგრეთვე ჭართველები იცავდენ. „ჭართლის ცხოვრების“ თქმულებით— ეს ვიწრობი თავდაპირველად იმ დროს იყო გამაგრებული, როცა ფიშდღიანის დინასტიისაგან შთამომავალი სპარსეთის მეფეები მფლობელობდენ. ამ თქმულებით იმ დროშივე აშენებულა დარუბანდის ჭალაჲი. ამ ჭალაჲიდგან იწყება კაკკასიის გედელი, რომელიც, უეჭველია, თავის სიდიადით ეკუთვნის საქართველოს ფრიად შესანიშნავ ძველ შენობათა რიცხსს.—

ეს მთის გასავლები მარტო ომების დროს ერთა შორის მიმოსვლისათვის კი არ ყოფილა დანიშნული, არამედ მშვიდობიანობის დროსაც. აორსები (ალბად ოსები), რომელნიც დონის ანუ ტანაისის

ნაპირებზე ცხოვრობდნენ, მიმოდირდნენ სავაჭროდ ამ გასავლებით და თავის ოქროთი უიდულობდნენ ინდოეთისა და ბაბილონის საქონელს და თავის ქვეყნებში აქლემებით გადაჰქონდათ¹⁾).

იქ, სადაც ვაჭრობის ამისთანა მოძრაობა იყო, შეუძლებელია, ქალაქებიც არ უოფილიყო, რადგანაც ისინი არიან მოქალაქობრივ ცხოვრების მიმზიდველი პუნქტები. საქართველოში ძლიერ ადრე გაუმართავთ მოსახლობანი, რომლებსათვისაც, ხალხის გადმოცემის მოწმობით, უწოდებიათ ქალაქები და ციხეები. თავ-და-პირველში იმათი გაშენების აზრი იყო თავის დაცვა და ამიტომაც ისინი სიმაგრეების მსგავსი უნდა უოფილიყვნენ. ადგილობრივ მატრიანეების ჩვენებით, იმ დროს, რომელზედაც ჩვენ ვლაპარაკობთ, საქართველოში შემდეგი ქალაქები და ციხეები იყო:

ქართლი, რომელიც ძეგლის-ძეგლ დროში არის აშენებული ქართლოსის შტოს ქართველთაგან. ის ააშენა ქართლოსმა იმ მთაზე, რომელიც მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე არის ამართული, იქ, სადაც მას არავი შეერთვის. ფარნავაზის დროს ამ ციხეს ერქვა არმაზი ანუ არმაზ-ციხე იმ მიზეზით, რომ ამ მეფემ იქ ააშენა საგურთხეველი ღვთის ორმუხდის სახელზე. ძეგლი გეოგრაფები იმას სსვა-და-სსვა სახელს ეძახიან: სტრაბონი—არმოზიკს (Harmosica), პლინი—არმასტიკს (Harmastis) და პტოლომეი—არმასტიკას (Harmastisa).

საქართველოს უძველეს ქალაქების აღწერა ჩვენ ეამჯობინეთ იმ რიგზე, როგორც ხალხის მატრიანეებშია ნაჩვენები იმათი აშენება ერთი მეორეზე მიუღლებით; რადგან ამ გზით შეგვიძლიან დავინახოთ, როგორ მიიმაართებოდა, ფართოვდებოდა საქართველოს ერის მოსახლეობა, თუმაც კი სისტემა ეწინააღმდეგება საზოგადოდ გეოგრაფიისაგან მიღებულ სისტემას, რომელიც აღწერს ქალაქებს მათ ურთიერთ მდებარეობის დაგვარად.—ჩვენის სისტემის დაკვალად, ქართლის შემდეგ უნდა დავასახლოთ:

ოზბისი (სამშეილდე), ე. ი. სიმაგრე, რომელიც ააშენა ქარ-

1) Strab. I. XI, p 349.

თლოსმა მდ. დებედას შესართავის—ჭციის ანუ სრამის მდინარის მარცხენა ნაპირზე. ჩვენს დროშიც მოჩანს იმის ნანგრევები, სადაც არა-
ვინ არ ცხოვრობს. უცხო ქვეყნის მწერლების ცნობებისაგან არა სჩანს,
თუ რამდენად შესანიშნავი იყო ეს ქალაქი ძველად; მისი არსებობა,
როგორც ქართველების ქალაქისა, მოსენებულა მხოლოდ ჰაშვის გეო-
გრაფიაში (ეს იყო ალექსანდრიის სასწავლებლის მათემატიკოსი ბ. ცხო-
ვრობდა ჩვენის წელთ-აღრიცხვის მე-IV საუკუნეში).

მტკვრის-ციხე ანუ ხუნანი, სიმაგრე, რომელიც აგრეთვე
ქართლოსმა ააშენა იმ ადგილის მახლობლად, სადაც დებედა შეერთვის
მტკვარს. ეს ორი სიმაგრე ალბად ქართლოსის საბრძანებლოს სამხრე-
თის საზღვრების დასაცველად უოფილა აშენებული.

დედა-ციხე და ბოსტან-ქალაქი, რომელსაც რუსთავს ეძე-
ხიან, ეროვნულმატიანეთა სიტყვით, აუშენებია ქართლოსის ცოლს:
დედა-ციხე—ქალაქ ქართლის მახლობლად, ჰატარა მდინარე თეძამზე,
რომელიც მტკვარს შეერთვის მარჯვენა მხრით, და ბოსტან-ქალაქი—
მადლოზზე, რომელსაც ახლა იაგლეუკას უწოდებენ (ტფილისიდან
15 კკსზეა სამხრეთით.)

გაჩიანი ანუ სანადირო-ქალაქი აშენებულია ქართლოსის
შვილის გაჩიოსისაგან, ჭციის მარჯვენა ნაპირზე, იმ ალაგს, სადაც ამ
წყალს მაშავერი შეერთვის. ამ ქალაქის ნანგრევები დღესაც კი მოჩანს.

ჩელეთი ანუ ბერი: დღეს კვ არის ძლიერ დიდი სოფელი
კახეთში მდ. ჩელთზე ანუ ჩელტზე მდებარე, და ჭქვია სასულად შილ-
და.—

მცხეთა აშენებულია მცეთოსისაგან მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირ-
ზე, სადაც მას შეერთვის არაგვი. ეს იყო ხატასტო ქალაქი აშენების დრო-
დან ჩვენის წელთ-აღრიცხვის მე-V საუკუნემდე. აქარის სიდიდით და არ-
ქიტექტურით ფრიად შესანიშნავი ეკლესიები და გარდა ამისა აქვე
დღესაც შეგიძლიათ შენიშნოთ, რომ მტკვრის ნაპირები ამოშენებუ-
ლი უოფილა თლილის ქვით. ამ ქალაქს ბროლომეი უწოდებდა მე სტ-
ლექტას. ახლა მცხეთა ჰატარა სოფელია, სადაც დარჩენილა ხუროთ-
მომღერების სახსოვარი, როგორც მისის წარსულ დიდების ბეჭედი.

მცხეთოსს შემდეგ მისმა შვილებმა თავიანთ წილხდომილ მხარე-

ებში ააშენეს შვიდი ქალაქი: ოძრხე, თუხარისი, წუნდა, არტანისი (ქაჯთ-ქალაქი ანუ გური), უფლის-ცისხე, ურბნისი და კასპი.

ქალაქი ოძრხე ახლანდელ ასალციხის ასლას მდებარეობდა, მტკვრის ერთ-ერთ შესართავზე; ამის მასლობლად, ჭოროხის ბასეინში იყო თუხარისი; წუნდა—მტკვრის სათავეებში; არტანისი იყო წუნდის მასლობლად, აგრეთვე მტკვრის ბასეინში. ძველ დროის გეოგრაფები იმას ამავე სახელს უწოდებდნენ, მაგრამ ახლა თურქების ხელთ-ქვეშ ეწოდება მას არდაგანი. დასასრულ სიმაგრეებიანი ქალაქები, უფლის-ცისხე, ურბნისი და კასპი, იყვნენ მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, შუა-ქართლში. ურბნისი და კასპი ახლა პატარა სოფლებია და უფლის-ცისხე კი სრულიად უდაბურია. რეს იყო კლდისაგან გამოკვეთილი სიმაგრეო, ამოზახს გეორგათი კასუშტი; იმაში იყო კლდისაგანვე გამოქანდაკებული დიდ-დიდი პალატები და გვირაბები მტკვრამდეო. დასავლეთ აქვს მღვლი ქარაფი და იმაშია მრავალი დიდი გამოქვაბულნი, აწ შეუვალიაო.

მტკვრის ბასეინში კიდევ იყო ერთი ქალაქი სურამი ანუ სურამ-ური, მამასახლისების მმართველობის დროს აშენებული იმ ადგილს, სადაც ახლა ამ სახელწოდების დაბაა და სადაც დღემდის მოჩანს ცისის მსგავს კოშკების ნაშთები. ეს იყო ძველად ინდოეთის სავაჭრო საქონლის საწყობი ადგილი.—

რიონის ბასეინში გაშენდა ქალაქები თითქმის იმავე დროს, რა დროსაც მტკვრის ბასეინში. თუმცა ქართველთ მატინეები ამათ აშენების დროს არ გვიჩვენებენ ისე ცხადთ, როგორც შემოხსენებულ ქალაქებისას, მაგრამ უცხოქვეყნელთ ნაწერებისაგან ჩვენ ვიცით, რომ ესა და ქუთაისი ძველის ძველადვე არსებობდნენ: პირველი იყო მდიდადარი ქალაქი, რიონის შესართავის მასლობლად. ეს ქალაქი ისილეს ბშეპეკს ზერძნებმა თავიანთ საგმირო ხსენებში. ტროადის ომს შემდეგ, როცა ბერძნებმა იწყეს აქეთ-იქით ყველა მხარეში გადასახლება, მილეტელებმა დაიპყრეს იგი და მის ნანგრევებზე დააარსეს ახალშენი (კოლონი), სახელდობ ფაზისი, რომელსაც ახლა ფოთს ეწოდებთ. ქუთაისი (კოტა ანუ კიტა) იყო კოლხიდის მთავართა სამეოფო ქალაქი. ეს ქალაქი დღესაც რიონზე მდებარეობს.

გარდა ამისა ფარნავაზის მეფობის დროს სხვა ქალაქებიც აუშე-

ნებისთ, რომელთა შორის უფრო შესანიშნავი იყვნენ: შორაპანი და არქიპოლისი. ბროსეს აზრით, ეს უკანასკნელი არის ნაქალაქევი, ძველბურთი ციხე-გოჯი, რომელიც აშენა ფარნავაზის პირველმა თანამოღვაწემ, ერისთავმა ქუჭიმ, მდინარე ტესურის მარჯვენა ნაპირზე.

XXXIII. საქართველოს მეფეები შემდეგ ფარნავაზისა მირიანამდე

237 წ. ქრ. წინ.—265 წ. ქრ. აქედ.

როდესაც ფარნავაზ მეფე გარდაიცვალა და ტახტზე დაჯდა შვილი მისი საურმაგ (237), ერისთავებმა იფიქრეს, ასლან დრო მეფობა გაუუქმეთ და თავისუფალნი გავსდეთ, როგორც ფარნავაზიდი კიუპითო, და ამ განზრახვით მოახდინეს შეთქმულება საურმაგის წინააღმდეგ და დააპირეს მისი მოკვლა. მაგრამ საურმაგმა ბურბუკელთა *) შემწეობით სძლია აჯანყებულ ერისთავებს და თავისი სელმწიფეა განმტკიცა. რადგან ბურბუკეთი ვერ იტევდა სალსსა, საურმაგმა, ნიშნად მაღლობისა შემწეობისათვის, მისცა ბურბუკელთ თავისუფალი ადგილი საქართველოში და დაასახლა დიდოეთიდან სვანეთამდე. ამავე მეფემ დასდგა მცხეთას ორი კერპი: იზნანი და ღიზნანი. რადგან საურმაგს ვაჟი არ ჰყავდა, სპარსეთიდან მოიწვია იმან თავის ცოლის ნათესავი მირვან, მისცა თავისი ქალი ცოლად და დაუმკვიდრა თავისი ტახტი. ამ მირვან I-ის დროს (162—112) ბურბუკელთა დაიწყო ფარნავაზის და საურმაგის სიუყვარული და ააოხრეს კასეთი და ბახალეთი. მეფემ სძლია ბურბუკელთა და ძველადვე სპარსთაგან აშენებულს დარუხანდს შეაბა ქვითკირის კარი. მირვანმა თავისი ქალი მისცა ცოლად სომხეთის მეფის არშაკის შვილს არშაკს და ტახტი დაუმკვიდრა თავის ვაჟს ფარნავაზს.

ფარნავაზ მეფემ (112—93) შემოიღო სპარსეთიდან ცეცხლმსახურება და ცეცხლის მსახურნი მოკვნი დაასახლა მცხეთას. ასეთმა

*) აწინდელ ქისტთა და ღლილველთა ანუ ინგუშთა წინაპრნი.

ამბავმა ააღიარა ქართველი ერი. განრისხებულმა ერისთავებმა განიზრახეს ფარნაჯომი ჩამოეგდოთ ტახტიდან და მის მაგიერ დაესვათ სომხეთის მეფის შვილი არშაკ. ამ განზრახვის შესასრულებლად გაუგზავნეს მოციქული სომხეთის მეფეს არშაკს და სთხოვეს, მოგვეცით თქვენი შვილი არშაკი საქართველოს მეფედ. მოციქულმა შემდეგი სიტყვა მოასსენა არშაკს: „მეფე ჩვენი გარდასდა სჯულსა მამათა ჩვენთასა, არღარა მსახურებს ღმერთთა მპურობელთა ქართლისათა და აწ არღარა ღირს არს იგი მეფედ ჩვენად. მოგვეცე შენი არშაკი, რომელსა უნის ცოლად ნათესავი ფარნავაზიანთა მეფეთა ჩვენთა და იეოს მეფედ ჩვენდა შე შენი არშაკ და დედოფლად ჩვენდა ცოლი მისი, შვილი მეფეთა ჩვენთა.“

სომხეთის მეფე დათქმნა ამ წინადადებაზე და თავის ჯარით წამოვიდა საქართველოსკენ. ტაშირს შესვლენ ერთმანეთს ორი ჯარი ერთის მხრით სომხებისა და აჯანყებულ ქართველებისა და მეორეს მხრით—სპარსებისა და იმ მცირეოდე ქართველებისა, რომელნიც შერჩენოდნენ ფარნაჯომს. აქ მათ შორის გაიმართა სასტიკი ბრძოლა, რომელშიაც მოჰკლეს ფარნაჯომი. ამ რიგად საქართველოში გამოეფა არშაკ და დაარსდა არშაკუნიანთ სამეფო გვარი (93), რომელიც პირველად აღმოჩნდა პართიაში და იქიდან გაერცელდა, სსკათა შორის, სომხეთში და საქართველოში. არშაკის შემდეგ დაჟდა საქართველოს ტახტზე მისი შვილი არტაგ (51—66), რომლის მეფობის დროს შემოვიდა საქართველოში რომაელთა ჯარი სასელგანთქმულ პომპეის წინამძღოლობით და რომელსაც კლასიკური მწერლები უწოდებენ არტოკესს.

არტაგის შემდეგ გამოეფა მისი შვილი პარტამ I (66—33 წწ. ქრ. წინ.), რომლის წინააღმდეგ გამოვიდა სპარსეთიდან იქაურის ჯარით ფარნაჯომის შვილი მირვან. ეს მირვან მამა მისის ფარნაჯომის მოკვლის შემდეგ წაიყვანა სპარსეთში და იქ აღზარდა მისმა მამამუქმე. მირვანმა ჯერ მიუგზავნა ქართველ ერისთავებს მოციქული ამ სიტყვებით, როგორც მოწმობს ჩვენი მატინე: „თუმიცა მამა-მან ჩემ-მან შემოიღო სჯული უცხო თქვენ შორის, სამართლად მოიკლა მამა ჩემი, რამეთუ ვერ კეთილად იპურა სჯული მამათა თქვენ-

თა, რომლისაგან გაქვსთ კეთილი. აწ ნუ არს შიში და საურავი გულსა თქვენსა სიკვდილისათვის მამისა ჩემისა, რამეთუ სჯულისა დატყუებისათვის მოკვლენ მამანი შეილთა და მამანი ძმათა; არა იძიების სისხლი სჯულისა დატყუებისათვის მოკლულთა. მე ვარ შეილი მეფეთა თქვენთა ფარსავანისი და თუმცა აღზდილ ვარ სპარსთათანა, არამედ ვარ მე სჯულსა ზედა მამათა თქვენთასა და გესავ მე ღმერთთა მამათა თქვენთასა. სასოებითა მოვალ მიუბად მამულისა ჩემისა, აწ ძიილეთ ჩემგან დიდება და კეთილი.“ ასეთმა სიტყვამაც ვერ მიიმხრო ქართველ ერისთავების უმრავლესობის გული მირვანისადმი. მხოლოდ მცირედნი, ისიც არა წარჩინებულთაგანი, მიემხრენ მირვანს. სუნანის ახლოს, ბერდუჯის (ბორჩალოს) მდინარის პირად გაიმართა ბრძოლა მირვანის და ბარტომის ჯართა შორის. პირველის ჯარს შეადგენდნენ სპარსელები და მეორისას—ქართველები და სომხები.

ბარტომი მოკვლეს ამ ბრძოლაში და მირვან II დაიჭირა საქართველოს ტახტი (23—25). მხოლოდ შემდეგში მოვიდა სომხეთიდან იქ აღზდილი ბარტომის ქალის შეილი ადერკი, რომელმაც დაამარცხა მირვან II-ის შეილი არშაკ II და დაიჭირა საქართველოს ტახტი (2 წ. ქრ. წინ.—5 წ. ქრ. აქედ.).

ამ ადერკის მეფობა ღირს შესანიშნავია იმით, რომ იმის დროს იესო ქრისტე იშვა და ანდრია მოციქულმა იქადაგა ქრისტეს საწმენოება დასავლეთს საქართველოში.

სიკვდილის დროს ადერკმა მეფობა დაუტოვა ორს თავის შეილს ბარტომ II-ს და ქართამს (5 წ.—წ. ქრ. აქედ.). ამით მეფობის დროს რომის იმპერატორმა კესპასიანემ აიღო იერუსალიმი და იქიდან გამოქცეული ებრაელები მოვიდნენ მცხეთას, სადაც შეუერთდნენ ძველად მოსულ ებრაელებს. ამ ახალ მოსულთა შორის, „ქართლის-ცხოვრების“ თქმით, იუვენე შეილები დამსაშვეე ბარბასი, რომელსაც აპატიეს იესო ქრისტეს წილ. თეიმურაზის აზრით სამეფო სელმწიფების განაწილება ორ მეფეთ შორის მდგომარეობდა იმაში, რომ ერთი განაგებდა ყველა სამსუდრო და გარეგან საქმეებსა და მეორე—ყველა შინაურს, საჩუქერო საქმეებს; ომის დროს ერთი მათგანი წავიდოდა ლაშქარსა და მეორე კი უმზადებდა მას სურსათსა და ყოველსავე, რაც საჭირო იყო

ლაშქრისათვის. ესეთი ორ-მეფობა გაგრძელდა 129 წლამდე ქრ. აქედ, როცა ფარსმან ქველის შვილმა აღმა მარტო დაიჭირა საქართველოს ტასტი. შემდეგ ამის უწარჩინებულები მეფე საქართველოს ტასტზე იყო რევი (186—213). ამან შეირთო ცოლად საბერძნეთის ლოგოთეთის ქალი სეფელია, რომელმაც შემოიტანა საქართველოში კერპი აფროდიტი და აღმართა მცხეთის შესავლს. რევი არ უოფილა გამოჩენილი არც ძლევა-მოსილობით და არც საზოგადოდ სამსედრო ახოვნებით, არამედ დაიმსასურა დიდი სახელი თავის სამოქალაქო ქველობით და ზნეობრივის ღირსებით. თავის შირადის გავლენით რევი ძლიერ იმოქმედა საქართველოს ზნეობის ამღლებასზე და განკარგულებასზე. თუმცა რევი წარმართი იყო და ქრისტეს სჯული ოფიციალურად არ მიუღია, მაგრამ, ჩვენის მატყანეს მოწმობით, ქრისტეს სახარება გაცნობილი ქონდა და მისი ცხოვრება და მოქმედება საუცხოოდ ეთანხმებოდა სასარების სწავლას. „ვიდრე იგი იყო მეფედ, ამოიხსნა ქართლის-ცხოვრება“, არღარა ვინ კლვიდა ერმათა კერპთა-თვის; ხოლო ცხვრისა და ზროხისა შეწირვა განუწყსა, და ამისთვის ეწოდა რევი მართალი“.

რევის შემდეგ გაიარა ნახევარმა საუკუნემ და საქართველოს ტასტზე გარდიცვალა უგაჟოდ მეფე ასფაგურ (265), რომელმაც დასტოვა მხოლოდ ქალი. ამ რიგად მოისპო საქართველოში არშაქუნიანთ სამეფო გვარი და ასფაგურის მოადგილემ მიჩიანმა დაამყარა სასანიანთ სამეფო გვარი, რომლის დასაწყისი, როგორც არშაქუნიანებისა, განხდა სპარსეთშივე.

აქ მოკლედ ჩამოთვლილ ფაქტებისგან, რომელიც მომხდარა ფარსავაზის სიკვდილიდან მიჩიან მეფემდე, შეგვიძლიან შემდეგი ღირს შესანიშნავნი გარემოებანი აღვნიშნათ. ქართველ ერის ბედს მეფესთან ერთად განაგებდნენ ფეოდალები, ანუ ერისთავები „ქართლის-ცხოვრების“ სახელ-წოდებით. თუმცა „ქართლის ცხოვრება“ ამოიხსნა, რომ ეს ერისთავები დაადგინათ ფარსავაზ მეფემ და ჩააბარათ მათ გამელობა საქართველოს სხვა-და-სხვა ნაწილებისა, მაგრამ ცხადია, რომ ფარსავაზს ამ ფეოდალების ხელის უფლება უფრო შეუმცირებია, ვიდრე გაუდიდებია. ეს იქიდან სჩანს, რომ ფარსავაზის სიკვდილისათვის ერისთავებმა შეთქმულება მოახდინეს და მეფობის მოსპობა განიზრახეს, რათა ხელახლავ შეეძინათ ის უფლებანი, რომელნიც ქონდათ

ფარნავაზის წინადა. შემკვიდრემ ფარნავაზისამ საურმაგმა სძლია ერის-
თაებს. ასეთი გამარჯვება საურმაგ მეფისა ამტკიცებს, რომ მეფობა
დაარსებულ იქმნა არა მარტო ფარნავაზის სურვილის გამო და მისის
პირადის მოღვაწეობით, არამედ უფრო ნაყოფი იყო წინანდელ ის-
ტორიულ გარემოებათა და ამიტომ დამყარებული იყო მტკიცე საფუძ-
ველზე. ერისთავებს შემდეგ ამისა სელმეორედ აღარ უტღლიათ მეფობის
სრულიად გაუქმება. თავის გავლენას და ძალას მხოლოდ იმას ასმარებ-
დენ, რომ მათთვის არა სასურველი მეფე არ მჯდარიყო საქართვე-
ლოს ტახტზე. სმირად ერთ მეფეს ჩამოაგდებდენ ტახტიდან და მე-
ორეს დასვამდენ. ასეთი ბრძოლა მეფესა ჭ ერისთავთა შორის არ მო-
სპობილა თითქმის მთელის ჩვენის ისტორიის განმავლობაში.

ამ ბრძოლაში თავიდანვე მონაწილეობას იღებდენ სპარსელები,
რომელთა შემოქმედებას ითხოვდენ ერისთავებისაგან გასკეპული მეფეები.
ამ გეგმად საქართველო მალე გახდა სპარსელებისათვის ბრძოლის ვე-
ლიად. მაგრამ ჯერ-ჯერობით სპარსელებს და ქართველებს შორის არა
ყოფილა ის დაუცსრომელი ჭ შეუბრალეული მტრობა, რომელსაც შემდეგ
შეხვდებით. სპარსელებს იწვევდა თვით ქართველების ერთი ნაწილი,
თუმცა სმირად მცირეოდენი, და როგორც კი დასვამდენ საქართვე-
ლოს ტახტზე მათ სასარჩლო მეფეს, ან და როგორც კი დამარცხ-
დებოდენ ქართველ მეფითურთ, მაშინვე სპარსეთში დაბრუნდებოდენ
მეორე შემთხვევად. ის დაუძინებელი და უღმობელი მტრობა კი,
რომელსაც ვხვდებით ისტორიის შემდეგ ხანებში ქართველებს და სპარ-
სელებს შორის, დაიწყო მხოლოდ საქართველოს გაქრისტიანების შემ-
დეგ, როცა სარწმუნოების სხვა-და-სხვაობამ სამუდამოდ ჩასტეხა მათ
შორის სიდი.

ქრისტეს სარწმუნოება საქართველოს ერმა ოფიციალურად და
საბოლოოდ თუმცა მეოთხე საუკუნეში, მირიან მეფის დროს, მიი-
ღო, მაგრამ ეს სარწმუნოება თან-და-თან ვრცელდებოდა საქართველო-
ში პირველისავე საუკუნიდან. ამის მიზეზი ის იყო, რომ საქართვე-
ლოს პირ-და-და-პირა მისიკლა-მოსულა ქქონდა იმ ქვეყნებში, სადაც გა-
ჩნდა და პირველად გავრცელდა ეს სარწმუნოება. პირველ მოციქულებს
უმთავრესი უურადლება ქქონდათ მიქცეული მცირე აზიისაკენ და აქ-

დამ საქართველოსაკენ. პირველ მოციქულთა შორის, რომელთაც იქა-
დაგეს საქართველოში, „ქართლის-ცხოვრება“ ასახელებს ანდრია პირველ-
წოდებულს, ადერკ მეფის დროს. ამას გარდა საქართველოში უძველეს
დროდამ დასახლებული იყვნენ ებრაელები. ამათ განუწყვეტელი მისე-
ლა-მოსვლა ჰქონდათ იერუსალიმელ ებრაელებთან და ზოგნი მათგანნი
დამსწრენიც იყვნენ იესო ქრისტეს ჯერ ქადაგებისა და მერმე ჯვარ-
ცმისა. ვინც ამათგანი აღიარებდა ქრისტეს სჯულს, ის, რასაკვირვე-
ლია, საქართველოში დაბრუნებისათნავე ამ სჯულის მსურველად მქადა-
გებელი იქნებოდა. ებრაელთა რიცხვმა იმატა. ბარტომ მე-II-ის და
ქართამის მეფობის დროს, როცა რომის იმპერატორმა კესპასიანემ
(70 წ.) აიღო იერუსალიმი და განთავსა დედა-მამაზე ებრაელები.
დასავლეთ საქართველოში კი, სადაც შავის-ზღვის ნაპირად გაბნეული
იყო ბერძნების ახალ-შენები, ქრისტეს სჯულის ცნობა შემოჰქონდათ
ბერძნებსაც. მეორე საუკუნის დამლევს საქართველოს ტახტზე კახელთ
რეე-მართალს. თუმცა ეს მეფე იყო წარმართი, და მისმა ცოლმა სა-
ბერძნეთიდან ჩამოიტანა გერში აფროდიტისა, მაგრამ სახარების ცოდ-
ნა სრული ჰქონდა. მისმა მალაღ ზნეობამ და გონიერმა უოთა-ტყევა-
და მმართველობამ მოაშადა ქართველები იმ დიდ ზნეობითი ცვლი-
ლებისათვის, რომელიც მოხდა მეოთხე საუკუნეებში, მირიან მეფის
დროს.—

XXXIV. რომის მხედართ მთავარი

ჰომევი საქართველოში და ბრძოლა მისი მიტრიდატ
ზონტელთან

66—64 წწ. ქრ. წინ.

(Th. Mommsen—Histoire romaine, trad. par de Guerle, t. VI)

ჰომევის ჩაჯარდა საბითნიო ჰონტის და კილიკიის გამგეობა
და ამ ქვეყნებში დაყენებული ჯარები; მიენდო აგრეთვე ომი სომხე-

თისა და ჰონტის წინააღმდეგ (66 წ.). ამის შემდეგ მისს ნებაზე იყო როგორც ომი, ისე მორიგეობაც. აღმოსავლეთის მეფეებთან. ჰომ-
პეიმ მიიღო ეს მინდობილება და ფიქრობდა, ამ გზით მოვისწავს პა-
ტივსა და დიდ-მალს სიმდიდრესაო, და ამიტომაც მალე დაივიწყა ის
არისტოკრატია, რომელსაც იგი ეკავებოდა და შერის თვალთ
შესტყუროდა მისს გამარჯვებას; სული აიღო კრიტის ჯარის მთავარ-
სარდლობაზე და მეკობრეების დევნაზე და თავისი ფლოტით განი-
ზრასა ჰონტის და სომხეთის მეფეებზე გალაშქრება. მცირე აზიასში
გალაშქრების შემდეგ, რამდენიმე თვე ასაღმა სარდალმა გარეგნეუ-
ლის მეცადინეობით მოასმარა სამხედრო და დიპლომატიურ მომზადე-
ბას. მიტრიდატს მოციქულები გაუგზავნა, მაგრამ უფრო დროს გაგ-
რეულებისათვის, და არა მართლა შემწეობის სათხოვნელად. ჰონტის
სასახლეში იმედი ჰქონდათ, რომ პართების მეფე ფრატი, უკანასკ-
ნელის თვალ-საჩინო გამარჯვების შემდეგ, რომელიც დარჩათ მათს
შეერთებულ ჯარებს რომის წინააღმდეგ, მონაწილეობას მიიღებდა სომ-
ხეთის და ჰონტის სელშეკრულებაში. ამ განზრახვის საწინააღმდე-
გოდ რომის დესპანები მივიდნენ კტეზიფონის *) სასახლეში. ამ სა-
მეში მათ სული შეუწყო შინაურმა განსეთქილებამ, რომელიც აშფო-
თებდა სომხეთის სასახლეს. ტიგრანს დიდს ჰქავდა ერთი შვილი, რო-
მელსაც იმისივე სახელი ერქვა და რომელიც წინააღუდგა მამას. მი-
ზეზი ამისა იქნება ის იყო, რომ შვილმა კვლავ შესძლო მოსწყე-
ბულის მამის სიკვდილამდე მოცდა, ან, ეგება, მამის ცუდმა სასაითმა,
რომელმაც დალუპა მისი ძმები, მოთმინებიდამ გამოიყვანა იგი და
თავის მდგომარეობის გაუმჯობესების ღონისძიებას მხოლოდ აშკარა
აჯანყებაში ჰსდევდა. მამისაგან დამარცხებული, იგი გაიქცა, რამდენიმე
წარჩინებული სომხებით, არშაკიდების სასახლეში და იქიდან უწყვეტად
თავის მამას მტრობას. ფრატმა რომ კავშირი შეჰქრა რომაელებთან,
ამის მიზეზი ერთად ახალგაზდა ტიგრანიც იყო.—მაგრამ უფრო დი-
დი ზარალი ასაღაზდა ტიგრანმა თავის მამას და მიტრიდატს იმით
მოუტანა, რომ მისმა აჯანყებამ განსეთქილება ჩამოაგდო ამ ორ მე-

*) პართების სამეფო ქალაქი.

ფეს შუა. ტიგრან დიდი ჭფიჭრობდა, რომ ამ აჯანყების საქმეში მონაწილეობა უნდა ჭქონდესო მიტრიდატს, რომლის ასული—კლეოპატრა იყო მისი ცოლი და ასაღვანდა ტიგრანის დედა. თუმცა ტიგრან დიდი აშკარად არ აშლია მიტრიდატს, მაგრამ კეთილი განწყობილება მათ შორის სწორედ იმ დროს მოიხსო, როცა უფრო საჭირო იყო.—

როგორც კი გასაფხული დადგა, პომპეიმ თავის ჯარით, რომელიც შესდგებოდა 40 თუ 60 ათასი კაცისაგან, გადაიარა პონტის საზღვრები. აქ მიტრიდატი დასკდა 30,000 ჭკვეითის და 3,000 ცხენოსანის ჯარით. მიტრიდატმა რა დაინახა, რომ მოკავშირეებმა მიმატოვესო და რომაელები დიდის ძალით და მედგრად მოდიანო,— შეუდგა მორიგების ცდას. მაგრამ პომპეი სრულს დამორჩილებას თხოულობდა. მიტრიდატი ამას კერ დათანხმდებოდა, რადგან რაც უნდა უბედურად დასრულებულიყო მისთვის რამი, უარესი რაღა დაემართებოდა? მიტრიდატმა რომაელების ჭკვეითა ჯართან საშინელ შეტაკებას მოაჩინა თავის ჯარი, რომელიც უბეტეს ნაწილად შემდგარი იყო მშვილდოსნებისა და ცხენოსნებისაგან და ნელ-ნელა დაიწია უკან. რომაელები იძულებულნი იქმნენ მის კვალს მიჰყოლოდნენ. როცა კი შემთხვევას დაინახავდა მიტრიდატი, შეაჩერებდა ხოლმე რომაელების ცხენოსანს ჯარს,—თუმცა ეს უკანასკნელი უფრო ძლიერი იყო მიტრიდატის ცხენოსანს ჯარზე,—და დიდ გაჭირებას აყენებდა რომაელებს სურსათის შოვნის გაძნელებით. მოთმინებიდამ გამოხუტმა პომპეიმ გადასწყვიტა ღვარ დადევნებოდა პონტის ჯარის კვალს და მიტრიდატის გამოკიდებას აშკობინა თვით ჭკვენიის დამორჩილება. პომპეი დაბრუნდა ეფრათის ზემოდა, გავიდა ამ მდინარეში და დაიჭირა პონტის სამეფოს აღმოსავლეთი ნაწილები. მიტრიდატი უკან გამოუდგა, მაგრამ საქმის გადასაწყვეტი შეტაკება არა ჭქონიათ მოწინააღმდეგეს. ბოლოს პომპეიმ მოუარა წინ მიტრიდატის ჯარს და დაიჭირა სიმაღლეები, საიდგანაც რომაელებმა საშინელი სისწრაფით დაუწყეს ურცხვები ისრების სროლა მიტრიდატის ჯარს, რომელმაც რომაელების იქ ყოფნა არც კი იცოდა. ეს მოხდა ლიკოს მდინარის (იესკილ-ირმაკის) სამხრეთ ნაპირზე, აწინდელ ენდერის მახლობლად,

სადაც შემდეგ ნიკოპოლისი გააშენეს. როცა რომაელებს გამოეღიათ სასროლი იარაღები, ჩამოიბრინეს სიმაღლეებიდან და ხელ-და-ხელ დაერივნენ მიტრიდატის ჯარს, რომელიც ასლად ამოსულმა მთვარემ მთლად გამოაშკარავა და რომლის დამარცხება რომაელებისათვის ძლიერ ადვილი იყო: ვისაც მასვილმა კერა ავნო არ, ის ცხენებისა და კტლებისაგან გასრესილ იქმნა. ეს იყო უკანასკნელი შეტაკება, რომელიც მოხუცებულს მეფეს ჭჭონდა რომაელებთან. მიტრიდატი გაიქცა სინოპისა ციხეში, სადაც ეგულებოდა ზოგიერთი თავისი მომხრეები. თან გაჰყვა სამი მეგობარი და ერთი ხასა, რომელიც ჩვეულებრივ დაჰყებოდა ჩხუბში და კაცურად ჩაცმული მამაცად იბრძოდა მის გვერდით. მიტრიდატმა გაუყო თავის მომხრეებს ხაზინა, რომელიც იმ ციხეში იყო შენახული—6,000 ტალანტი (7,312,500 მანათამდე) იშოვა თავისთვის და მათაც მისცა საწამლავი და საჩქაროდ გასწია დანარჩენის ჯარით თავის მომხრე სომხეთის დიდ მეფესაკენ, რომელთანაც შეერთებას ესწრაფებოდა. მიტრიდატს ეს იმედიც გაუცუფდა. სომხეთის მეფემ ტიგრანმა მოიწადინა რომაელებთან კავშირის დაჭერა და, კიდრე ნამდვილად შეჰპარავდა მათთან კავშირს, უკვე მოსპო უოველივე განწყობილება მიტრიდატთან, ისე რომ მიტრიდატმა, სომხეთის საზღვართან რომ მივიდა, შეიტყო, რომ ტიგრანს მისი თავი დაუფასებია ას ტალანტად, მისი მოციქულები დაუჭერია და რომაელებისათვის გაუგზავნია.

ახლა კი იგრძნო მიტრიდატმა, რომ მისი სამეფო მტრის ხელში იყო, რომ მისი მოკავშირენი მზად იყვნენ მტრის ხელში ჩაეგდოთ მისი თავი. შეუძლებელი-ღა იყო ომის გაგრძელება. თავის თავის დიდი სიფრთხილე უნდა დაეჭირა, თუ უნდოდა, რომ მიედწია შავი-ზღვის აღმოსავლეთის და ჩრდილოეთის ნაპირებამდე. იქნება შესსლებოდა პოსთორის სამეფოდგან განდევნა თავის შვილის მასარასი, რომელიც მის წინააღმდეგ აჯანყდა და რომაელებთან კავშირი დაიჭირა; იქნება მეოტის [აზოვის] ზღვაზე ეპოვნა ახალი ნიადაგი თავის ახალ პროექტებისათვის. ამიტომაც მიტრიდატი მიიქცა ჩრდილოეთისაკენ.

როცა გაჩვეულმა მეფემ გადაიარა უწინდელი საზღვარი მცირე-აზიისა, ფაზის მდინარე, პომპეი უკან აღარ დასდევს. მაგრამ მის

მაგიერ, რომ დაბრუნებულიყო იმ ქვეყანაში, რომელსაც რწეავდა ეფრატო, ის მიიქცა სამსრუთით, რახსის ქვეყნისაკენ, ტიგრანთან საქმის დასაწყრად. თითქმის წინაღმდეგობა არ შესვდრია, ისე მივიდა ტიგრანის სატახტო ქალაქის, არტაქსატის მასლობლად (ერევნის მასლობლად) და დაიბანაკა ქალაქიდან სამს მიღზე. იქ დაჭხვდა დიდი მეფის შვილი, რომელსაც იმედი ჰქონდა, რომ მამის ტახტიდან ჩამოგდების შემდეგ, სომხეთის მეფის გვირგვინს რომაელების ხელიდან მივიღებო, და ამიტომ მოაწადინა თავის მამისათვის ხელი შეეშალა რომაელებთან მორიგების საქმეში. ამიტომ უფრო გადსწევიტა დიდმა მეფემ რომაელებს მორიგებოდა, რაც უნდა ძვირად დასჯდომოდა ეს მორიგება. ცხენზე, უპროფიროდ, მაგრამ გვირგვინითა და ჯილით ტიგრან დიდი გამოცხადდა რომაელების ბანაკის წინ და ითხოვა, რომ წარედგინათ იგი სარდლის წინაშე. ლეიტორის წინადადებისამებრ, მეფემ გადსცა მას, როგორც მოითხოვდა რომაელების ბანაკთან ჩვეულება, თავისი ცხენი და სრმელი და დაკრდა, ბარბაროსების ჩვეულებისამებრ, პროკონსულის თესებთან და სრულის დამორჩილეს ნიშნად მიაერთა თავისი გვირგვინი. ამისთანა ადვილ გამარჯვებით გასარებულია პომპეიმ აიუკანა დამცირებული მეფეთ მეფე, და უბრუნა მისი ღირსება და მორიგების პირობანი. მეფეს უნდა გადაესდნა 8,375,000 მანეთი და გარდა ამისა უნდა მიეცა ჯარის კაცებისათვის საჩუქარი, რომლისგან თითო ჯარის კაცს უნდა ჰქრებოდა 13 მანეთამდე. ამასთანავე ტიგრანმა უარი სთქვა ყველა მისგან დამორჩილებულ ქვეყნებზე, არამც თუ ფინიკია, სირია, კილიკია და კაპადოკიაზე, არამედ სოფენზეც და ჰერდიტანზედაც, რომელნიც მდებარეობდენ ეფრატის მარჯვენა ნაპირზე. ამ ნაირად შემცირდა მისი დიდი სამეფო და სომხეთი ისევ თავის კალაპოტში ჩადგა. ერთის კალაპოტებით პომპეიმ დაამხო აღმოსავლეთის ორი დიდი სამეფო, პონტისა და სომხეთისა.

ნწ წლის დასაწყისში ქრ. წინ რომაელების უწინდელ სამფლობელოს საზღვრების გადღმა არც ერთი რომაელი ჯარის კაცი არ იყო; იმავე წლის ბოლოს კი მეფე მიტრიდატი გაქცეული იყო და უკაროდ კავკასიის სეობებში დადიოდა უგზო-უკვლოდ; მეფე ტიგ-

რანი სომხეთის ტასტის მეფედ მეფე კი აღარ იყო, არამედ რომაელების ქვეშევრდომ მთავრად ითვლებოდა. მცირე აზიის ქვეყანა ეფრატის აღმოსავლეთმდე ერთიანად რომაელების სრულს მორჩილებაში ჩავარდა: გამარჯვებულმა ჯარმა საზამთროდ დაიბანაკა სომხეთის ვაკის აღმოსავლეთად, ეფრატის სათავეს და მტკვარს შუა, რომელთა წყალი იტალიის ცსენებმა პირველად დალიეს.

მაგრამ ახალი ქვეყანა, რომელშიც რომაელები მასშინ შევიდნენ, უმზადებდა მათ ასალ ბრძოლას. აღმოსავლეთის და შუაგულის კავკასიის მამაც საღსებს ძლიერ ეწინააღმდეგებოდნენ რომაელების მათ ქვეყანაში დაბანაკებას. ახლანდელ საქართველოს ნოყიერს და მრავალ მდინარეებით მორწყულ მთა-ვაკაიებზე, ცხოვრობდნენ ივერიელები, ერი მამაცი, განათლებული და მიწის მუშაკი. მიწა-ადგილი კარმოდ არაჰის ეკუთვნოდა, არამედ იყო საერთო საკუთრება სსვა-და-სსვა გვარებისა, რომელნიც ემორჩილებოდნენ ხევის ბერებს. ერი და ჯარი ერთი იყო. ერის მძლავრ იდგა ერთის მხრით აზნაურთა წოდება და უფრო სწიერი მათგანი მეფობას უწევდა ივერიელებს და მისი მომყოლი კი—მსაჯულობას და სარდლობას; მეორეს მხრით ერის მძლავრ იდგენ სუცეების გვარები, რომელთა მოვალეობას შეადგენდა უცხო ერებთან პირობების შეგება და ამ პირობების ასრულებისათვის უფრის გდება. დანარჩენი, თავისუფლებას მოკლებული ხალხი კი მეფეს ეკუთვნოდა.

უფრო ნაკლებად ქქონდათ შემუშავებული მიწა მათს მეზობლებს აღმოსავლეთის მხრით — ალვანიელებს, რომელთაც ექირათ მტკვრის ქვემო ნაწილის ქვეყანა კასპის ზღვამდე. ეს ერი იყო მეჯოგე და მისდევდა ქვეყნითად და ცხენით თავის მრავალს ჯოგს, რომელსაც ამოკებდა ახლანდელ შირვანის ზემო მინდვრებზე. შემუშავებული ყანები, ისიც ურკინო გუთნით, ცოტა ქქონდათ. თელი მათ არ იცოდნენ და თულა ასზე ზევით არ შეეძლოთ. თვითოეულ მათ მოდგმას (tribus),—სულ იყო ოც და ექვსი მოდგმა—ჭყავდა თავისი წინამძღოლი და ქქონდა თავისი საკუთარი ენა. რიცხვით ივერიელებზე ბევრად მეტი იყვნენ, მაგრამ სიმამცით კი ივერიელებს ალვანიელები კერ უდრიდნენ. ბრძოლის წესი ორისავე ერისა თითქმის ერთნაირი იყო: ისინი ომობდნენ შეილდ-ისრებით, ან სსვა ამ გვარ სას-

როდ იარაღით, რომელსაც, ინდოელებსავე, ხის უკან ამოფარებულნი, ან სის წკერზედ შემდგარნი ისროდენ. ალკანიელებს ჭკადათ აგრეთვე მრავალი ცხენოსანი ჯარი, ახერით მძიმედ მოხილი, მიდიელების და სომსების მსგავსად. ივერიელები და ალკანიელები თავის მინდვრებსე და სამოვრებსე სულ თავისუფლად ცხოვრობდენ უხსოვრის დროდამ. თითქოს თვით ბუნებამ დასდგაო კაკასია ევროპას და აზიას შუა, კითარცა კედელი ხალსთა დელების წინააღმდეგ; როგორც კვიროსის, ისე ალექსანდრეს ჯარები ძალა უნებურად აქ უნდა შეჩერებულიყვნენ. გულადმა ერმა, რომელიც შეადგენდა ამ გამყოფს კედელს, მოიწადინა თავისი დაუმოკიდებლობის დაცვა რომაელებისაგანაც.

ალკანიელებმა გაიგეს, რომ რომაელების საზღაღს განზრახვა აქვს მომავალს გაზასულში მთები გადაიაროს და ჰონტის მეფეს უნდა უკან დაედევნოსო კაკასიის *) გადაღმა, რადგან ამბობდენ, რომ მიტრიდატი ზამთარს ატარებსო დიოსკურიასში (ისკურია, სოხუმს და ანაკლიას შუა), შავიზღვის ნაპირად. ამ ამბით ზარდაცემულმა ალკანიელებმა პირველად გადაიარეს კაკასია შუაგულ ზამთარში (ნნ—ნწ წ.) თავის მთავრის ორესეს სელჩქევით და თავს დაეცენ რომაელების ჯარს, რომელიც სამ ნაწილად იყო დაყოფილი: ჭინტუს მეტელღუს ცელერს, ლუციუს ფლავუს და თვით ჰომპეის შუა. მაგრამ ცელერი, რომელსაც დაეცა მტრის უმთავრესი ძალა, კარგად გაუმაგრდა და ჰომპეიმ, დამარცხსა რა მასზე მისული ჯარი, მტკვრამდე მისდია უოვლის მხრით დამარცხებულს ბარბაროსებს. ივერიელების მეფე არტაგი (არტოკეს) წენარად იყო და რომაელებს შეჰპირდა. მეგობრობასა და კავშირს; მაგრამ ჰომპეიმ გაიგო, რომ არტაგ იდუმალ ემზადებოდა რომაელებზე თავს დასაცემად კაკასიის ხევეში, და ნწ წლის დასაწყისს, სანამდი სელ-ახლაჲ შეუდგებოდა მიტრიდატის დადევნებას, უკან დაბრუნდა და მიიჭრა არმაზის (Harmosika) და წიწამორის (Seusamura) ცისეებისაკენ. ეს ცისეები აშენებული იყვნენ ტფილისის ცოტა ზემოდ, ძლივს შორავდენ ერთმანეთს სამ კერს ნასევარზე, ჭეოფდენ მტკვრის და არაგვის კაკეებს და ზედ

*) ესე იგი, კაკასიის მთების შტოს—ღონის მთის გადაღმა.

დასტკვეროდენ სომხეთიდან ივერიაში შესასვლელ გზას. არტაგმა სანამდე მტერი მოვიდოდა, სანაქროდ დასწვა მტკვრის სიდი და დაიწია უკან შუაგულ ქვეყანაში. ჰომპვიმ დაიჭირა ცისკები და გამოუდგა ივერიელებს მტკვრის გაღმა ნაპირით. იმედი ქქონდა, რომ ამ მხრით ივერიელებს დამორჩილებდა. მაგრამ არტაგ სულ უფრო და უფრო შიგ მიიწევდა და ბოლოს პელოროსის ნაპირზე შეჩერდა, მაგრამ იმისათვის კი არა, რომ დამორჩილებოდა, არამედ—ბრძოლა გაეწია. ზოლო ივერიელების მეშურდულეებმა ერთს წამსაც კერ გაუძლეს ლეგიონების ძალას, და როცა არტაგმა დაინახა, რომაელებმა პელოროსის მდინარე გაიარესო, მაშინ შიილო უველა პირობები, რომელიც გამარჯვებულმა მტერმა უბრძანა და ამანათად გაუგზავნა თავისი შვილები. ჰომპვი თავის განზრახვისამებრ მტკვრის ხეობიდან ფაზის სეობაში შევიდა შორაპნის გზით და იქიდან წყლით მივიდა შავს-ფლკაზე, სადაც უცდიდა ფლოტი, რომელსაც ოკტაიუსი განაგებდა. მხოლოდ ამ სამხელო გალაშქრებამ უცნობსა და უმეტეს ნაწილად მტრულს ქვეყნებში უფრო და უფრო ცხადად დაანახა რომაელებს, თუ რამდენად ძნელი იყო მათთვის გზა და რამდენად გაურკვეველი და ფუჭი იყო ის საგანი, რომლისათვის ჯარი და ფლოტი მოუყვანათ კოლხიდის საღებენდო ნაპირებზე. მართლაც, რომაელებს რომ კიდევ შესძლებოდათ ფაზისის შესართავიდან უირიმს გადასვლა ღ ერთის სიტყვით მშვიდობით შეესრულებინათ ეს გალაშქრება, რომელიც უფრო ძნელი იყო, კიდრე გალაშქრება ალესდრესი და ჭანნიბალისა, რას უნდა გამორჩენოდენ მაინც იმისთანას, რომ ღირებულო იო იმ სიძნელედ და გაჭირვებად, რომელიც უნდა გამოეცლო მათს ჯარს? მართლთა, ომი არ ჩაითვლებოდა დასრულებულად, სანამდე მოხუცი მეფე ცოცხალი იქნებოდა, მაგრამ კინ იყო თავდები, რომ მართლა მიაღწევდენ იმ მეფის საბუდარს, რომლისათვის ამისთანა უმაგალითო ნაღირობა გამართეს? განა არა სჯობდა, თუნდაც იმიით მიტრდიდეს მისცემოდა საშუალება ახალი ომი გაემართა მცირე აზიაში, რომ დასთხოვნოდენ ამ ღვენას, რომელსაც ასე ცოტა სარგებლობა და გასაჭირი კი. მრავალი უნდა მოეტანა? ჯარში და განსაკუთრებით რომში მრავალი სმა თხოულობდა, რომ ჰომპვის ეს ღვენა გაეგრძე-

ლენინა შეუწყვეტლად და რა ფასადაც უნდა დამჯდარიყო; მაგრამ ესეთი რჩევა იყო წინდუხედველ კაცებისა ან კერაზ მეგობრებისა, რომელნიც ცდილობდნენ ყოვლის ღონისძიებით, რომ ჰომეში რომზე დაშორებული და აღმოსავლეთის ქვეყნებში დაუსრულებელ საქმეებით გართული ყოფილიყო. ჰომეში ძრვიელ გამოცდილი სარდალი იყო, და არც თავის სასელს გაიფუჭებდა და არც თავის ჯარს დაღუპავდა ამისთანა სულელურ საქმისათვის. ალვანიელების აჯანყებამ მას მიზეზი მისცა, რომ მიტრიდატისთვის თავი დაენებებინა და უკან დაბრუნების განკარგულება მოესდინა. შემდეგ ამისა ფლოტს უბრძანა შავს-ზღვაზე დარჯავად დარჩენილიყო, მცირე აზიის ჩრდილოეთის ნაპირი დაეფარა და საკიმერიო ბოსფორი შემოეზღუდა და გამოეცხადებინა ყველა სავაჭრო გემების კაპიტნებისათვის სიკვდილის მუქარა, თუ ვინიცობაა მათგანი ვინმე გაარღვევდა შემოზღუდულ ადგილს. ხმელეთის ჯარი კი დიდი გაჭირვებით წაიყვანა სომხეთით და კოლხი-დით შიგთიან მტკვრისაკენ, რომელშიც გავიდა ალვანიის ვაკეზე. რომაელების ჯარი ზაფხულის პაჰანებაში იმულებული იყო ეკლო ჭაობიან ადგილებში, სადაც მხოლოდ ჭილაბი იზდებოდა, მაგრამ მტერს კი კერ შეხვდა. მხოლოდ მდ. აბასის (ეს უნდა იყოს აწინდელი ალაზანი) მარცხენა ნაპირას შესვდა ალვანიელების ჯარი, რომელსაც წინამძღოლობდა კოზესი, ორეზეს მეფის ძმა. სულ ამ ჯარის რიცხვი, რომელიც შეიცავდა ამიერ კავკასიის უდაბურ მინდვრების მცხოვრებთაც, უნდა ყოფილიყო 60,000 კაცი ქვეითი და 12,000 ცხენოსანი. მაგრამ ალვანიელები მაინც კერ გაუბედადნენ პირ-და-პირ შეტაკებას, თუ არ ჰკონებოდათ, რომ საქმე მარტო რომაელების ცხენოსანს ჯართან ჰქონდათ. ნამდვილად კი ცხენოსნები მხოლოდ მოწინავე ჯარს შეადგენდნენ და, როცა უკან დაიწიეს, გამოჩნდა რომაელების ქვეითი ჯარი. ცოტა სწის ბრძოლის შემდეგ ალვანიელების ჯარი ტყეში დაიფანტა. ჰომეშიმ შემოაბრტყა თავისი ჯარი და ცეცხლი გაუჩინა ტყეს, მაშინ ალვანიელებმა სთხოვეს ჰომეშის მორიგება და შეჭერეს მასთან პირობა.—ამ გვარად ალვანიელები, ივერიელები და ყველა ის ერნი, რომელნიც ცხოვრობდნენ კავკასიის მთებში და მის ქვემოთ, დაუმორჩილდნენ დროებით რომს. თუმცა იყავის მდინა-

რეს და პალუს მეოტიდეს *) შორის მოსასლელ ერთაც: კოლხიდე-
ლებს, სვანებს, ჭენიოქელებს, იაფიგებს, აჭეელებს და უფრო შორს
დასასლელულ ბასტიარებსაც სთვლიდენ ჰომეპის დაპყრობილ ერთა
რინცეში, მაგრამ ისინი ნამდვილად კი არ უთვლიდნენ დამორჩილებულ-
ნი. კაკასია პიველად წარმოუდგა ქვეყნიერობას თავის ისტორიულ
მრავალ-მნიშვნელობით: როგორც წინა ზღვრების და სპარსელების
ძლევა-მოსილებას, ისე ასლა რომაელებისას კაკასიამ დაუღვა საზ-
ღვარი.

ამ გვარად მიტრიდატი დარჩა მარტოკა, მაგრამ იმედი არ და-
კარგვია. რომაელების ბატონობას აღმოსავლეთის ერნი ბუნებითად
კერ ითმენდენ. მიტრიდატი კი, ავი თუ კარგი, პირველი მთავარი იყო
აღმოსავლეთში. იმ სუსტის გამგეობის შემწეობით, რომელიც სენა-
ტორების მართებლობას შეჰქონდა დამორჩილებულ ქვეყნებში და იმ
პარტიების გამო, რომელნიც რომში მუდამ არსებობდენ და მუდამ
მზად იყვნენ ერთმანეთისათვის ბრძოლა დაეწყოთ, მიტრიდატს შეეძლო
თავისი მეფობა აღედგინა, თუ შემთხვევას მოუცდიდა. მართლაც მი-
ტრიდატი, ვიდრე ცოცხალი იყო, ზარსა სცემდა რომაელებს. ეს გა-
დავარდნილი მეფე, ვიდრე ცოცხალი იყო, ეგრევე იმედოვნებდა, რო-
გორც იმ დროს, როცა ჭეკვდა რამდენიმე ასი ათასი მსუდარი; იმე-
დოვნებდა, რომ შეიძლებდა რომაელებისაგან საბერძნეთის და მაკედო-
ნიის წართმევას. დაუღალავი მოსუცი წავიდა დიოსკურიით, განსვლო
ხმელეთი და ზღვა, გამოიარა უთვალავი სიმნელე და მივიდა პანტი-
კაპეის **) სამეფოში.

აქ მოიპოვა მრავალი მომსრე და დაპარცხა თავისი აჯანყებული
შვილი, რომელსაც თავი მოაკვლევინა. აქედამ გიდეკ ეცადა რომაე-
ლებს მორიგებოდა. მიტრიდატი თხოულობდა თავის სამეკიდრო სა-
მეფოს დაბრუნებას და უცხადებდა სურვილს, რომ რომაელების ჭეკეპონია
ეცნო და თვითონ გამსდარიყო მათი მოსარკე მთავარი. მაგრამ ჰომეპიმ უარ-
ჰყო მიეცა მიტრიდატისათვის იმისთანა მდგომარეობა, რომელშიც იმას
შეეძლო უწინდელი წინააღმდეგობის განახლება. ჰომეპიმ მოითხოვა,

*) აზოვის ზღვა. — **) სადაც ახლა კერჩია.

რომ მიტრიდატი პირადად დამორჩილებულიყო. მიტრიდატმა არ ისურვა თავის მტრის ხელში ჩავარდნა და შეადგინა ახალი და უფრო ვრცელი პლანები. გადაჩენილ საზინის ღ მის ხელ-ჩვეშ დარჩენილ სამეფოის ნაწილის შემწეობით მან შეჭერისა ახალი ჯარი 36,000 კაცისაგან შემდგარი, რომლის ერთ ნაწილს შეადგენდნ მონები. ეს ჯარი იყო შეიარაღებული და გაწვრთნილი რომაელების მსგავსად. მიტრიდატმა გააწყო აგრეთვე სამხედრო ფლოტი. ამოაბენ, რომ იმას უნდოდა გაეწყო თრაკია, მაკედონია და პანონია, თან წაეყვანა სარმატის უდაბურ მინდვრებიდან სკვითები და დონის კელტები და ამისთანა საღხთა გროვით თავს დასცემოდა იტალიას. ეს განზრახვა ზოგიერთებს დიდებულად ეჩვენათ და შეადარეს იგი ქანიალის გაღაშქრებას, მაგრამ ერთი და იგივე საქმე შესაძლებელია სამხედრო კაცის მხრით გენიოსურ ქმნილებად ჩათვალოს და უძლური კაცის ხელში კი სულელობას მოასწავებდეს. აღმოსავლეთის ერთა იტალიაში შემოსევა სულ სასაცილო იყო და წარმოადგენდა უძლურის სასოწარკვეთილების ტანტაზიას. რომაელების სარდალი აურჩარებელი კაცი იყო და საჭიროდ არ დაინახა გამოჰყიდებოდა მტერს და ბრძოლა გაეწია შორეულ ყირიმში, რადგან, თუ მიტრიდატის პლანი თავისით არ დაიშლებოდა, ყოველთვის შესაძლო იყო მისი დროზე შეჩერება ალპების მთების ძირში. მართლაც, თუმცა ჰომპეი ეურს არ უგდებდა მიტრიდატის მსვლელობას და თავის დროს ასმარებდა ახლად დაპყრობილს ქვეუბნებში წესის და რიგის დამყარებას, მაგრამ მიტრიდატის საქმე თავისით დაიშალა და მოხუცებულ მეფის ბედ-იღბალს ჩრდილოეთში ბოლო მოეღო. მისმა უზომო სამხედრო მომზადებამ გამოიწვია გაცხარებული უკმაყოფილება ბოსფორელების მხრით, რადგან შეეხებნ მათ ოჯახებს, ართმევდნ მათ საგუთნე ხარებს სამხედრო იარაღების გადასაზიდად. თვით ჯარის კაცები ზიზღით მიდიოდნ იტალიის წინააღმდეგ საომრად. მიტრიდატი ეკვლას ეჭვით უტყეოდა და ეკვლასგან ღალატს მოელოდა: მას არ ჰქონდა ნიჭი თავისიანების სიყვარულის და ერთგულების მოპოვებისა. მისივე სარდლები მას წინააღმდეგნ.— მეფემ დაიწყო შერის-ძიება და გამოიჩინა თავისი სისასტიკე. ერთის საჭურისის დაბეზლებით მან ჯვარს აცვა თავისი უსაყვარლესი მეგო-

ზარი, თვით მისი ღვიძლი შვილების სიცოცხლეს საშიშ მდგომარეობაში იყო. ერთი მათგანი ფარნასე, რომელიც უფრო საყვარელი იყო მისი და ჯაბად დანიშნულიც იყო მემკვიდრედ, წინაღუდგა მას და გასცა აჯანყებულების მოთავედ. თვით მოსულები, რომელნიც მიტრიდატმა გაგზავნა აჯანყებულების დასამარცხებლად, მიემხრნენ აჯანყებულებს. მთელი ერთი რაზმი ჯარისა, რომელიც იტალიიდან გამოქცეულებისაგან შემდგარი იყო და რომელიც, იქნება, მიტრიდატის ჯარებში ეწეღასე უფრო ძვირფასი იყო, მიემხრო ფარნასეს. უთუოდ იმიტომ, რომ არ მოსწონდათ იტალიის წინააღმდეგ გაღაშქრება, რომელიც საეჭვო იყო და მათთვის, იქნება, სასიფათოც. ჯარების სხვა ნაწილებმა და ძლოტმაც ამ მაგალითს წაბამეს. როცა ერმაც და ჯარმაც მიატოვა მიტრიდატი, დედა-ქალაქმა პანტიკაპეიმ კარი გაუღო აჯანყებულებს და მის ცისე-სიმაგრეში შემწყვდელი მოსუცი მეფე გასცა. მეფემ თავის სასასლით გადმომდგარმა სთხოვა თავის შვილებს, რომ სიცოცხლე მაინც შემარჩინეთო და თქვენს სელებს ნუ გაურევთ მამის სისხლშიო. მაგრამ ამისთანა თხოვნა ასირებული იყო იმ კადის პირში, რომლის სელები შებღალული იყო თავის ცოლის და ღვიძლის შვილის, უმანკო ქსიფარის, სისხლით. მაგრამ ფარნასემ გადაჭარბა თავის მამას უგაცურობით და უგრძნობელობით. რადგან სიკვდილი აუცილებელი იყო, მეფემ განიზრახა მოეკვდარიყო მაინც იმ გარემოებაში, რა გარემოებაშიც ცხოვრობდა და უბრძანა მთელს თავის ჯარებს საწამლავი მიეღოთ: ვიდრე საწამლავის ჯაბი მამასთან მივიდოდა, ჯერ მის ცოლებს, ხასებს და ქალებს უნდა მიეღოთ სიკვდილი. ამით შორის ეკვიპტის და კიპრის მეფის ასალ-გაზდა დანიშნულ ქალსაც უნდა მიეღო საწამლავი. რადგან საწამლავმა ჩქარა არ იმოქმედა, მან უბრძანა ერთს კელტელს ჯარის კაცს ბოლო მომღეო. ამ რიგად მოკვდა მიტრიდატი ეკვატორი ნმ წ. ქრ. წინ, სამოც-და-რვა წლისა, შემდეგ ორმოც და ჩვიდმეტის წლის მეფობისა და ოცდა ექვსი წლის რომაელებთან ბრძოლისა. მისი გვამი ფარნასე მეფემ გაუგზავნა რომაელებს, ნიშნად თავის ერთგულებისა და მორჩილებისა, და დამარხულ იქმნა, ფარნასეს ბრძანებითვე, სინოპის სამეფო აკლდამაში. რომაელებისათვის მიტრიდატის სიკვდილი ერთ გამარჯვებად ღირდა:

შიკრიკები, დაიწეს გვირგვინებით თავ მოკაზმულები,—თითქმის გამა-
რჯეების მასარობელნი იუენენო—გამოცხადენ ჰომპეის პანაკის წი-
ნაზე, იერიზონში, და გამოუცხადეს მიტრიდატის სიკვდილის ამბავი.
მიტრიდატთან დამარსეს რომაელებმა დიდი მტერი, უდიდესი იმ
მოწინააღმდეგეთა შორის, რომელიც მათ შესვლათ აღმოსავლეთ-
ში. ხალხმა ეს იგრძნო ინსტიგტურად: ხალხის უურადლება ჰომპეის
ტრიუმფში არაფერს არ მიუზიდავს ისე, როგორც იმ სურათს, რომ-
ელიც წარმოადგენდა მიტრიდატს, როცა ის მირბოდა ღ თავის ცხე-
ნი სადავით მიჭევდა და შემდეგ, როცა თავის ქალების გვამთა შო-
რის მომაკვდავი იტანჯებოდა. როგორიც მსკელობა უნდა იქონიონ
მიტრიდატის ჯიუტობაზე, ეს კია, რომ ის იყო შესამჩნევი ისტო-
რიული პირი სრულის სიგრცით ამა სიტყვისა. ის არ იყო გენიოსი
და არც მდიდარი ნიჭითა, მაგრამ მას ჰქონდა პატივსაღებელი ნიჭი
მსულევარებისა ღ ამ მსულევარების შემწეობით მან შეიძლო გაეწია უთა-
ნასწორო ბრძოლა უფრო მძლავრ მტერთან; მართალია, მას გამარჯვე-
ბა არ დაჩენია, მაგრამ ღირსება კი შერჩა ბოლომდე.—

XXXV. საქართველოს ნაწილების აღწერა სტრაბონის მიერ

66 წ. ქრ. წ.წ.—24 წ. ქრ. აქედ.

(*Géographie de Strabon, trad. par Amédée Tardieu, t. II*)

გოლსიდაში უმთავრესი ადგილებია: დიოსკურია და ფაზის
ქალაქი. დიოსკურია მდებარეობს შავი ზღვის აღმოსავლეთის კიდეზე,
ზღვის-უფრეში და ამიტომ უწოდებენ შავი ზღვის (პონტ ექსპანის)
კუთხედ და მიანჩიათ უშორეს ადგილად ზღვაში მოგზაურთათვის. ამ
დიოსკურიის ქალაქთანვე იწყება უელი, რომელიც მიიმართება შა-
ვი ზღვიდამ კასპის ზღვამდე. თვით ქალაქი წარმოადგენს საერთო
საკუტრო ადგილს გარეშე მომცხოვრებთათვის. ამბობენ, რომ იქ
იგრძებოდა სამოც-და-ათი სხვა და სხვა ხალხი. სხვების სიტყვით

კი, რომელთაც ნაკლებ ღაქუერებათ, სამასამდე სსკა-და-სსკა სალსი ივრიბესაო. ეველა ეს სალსები სსკა-და-სსკა ენაზე ღაპარაკობენ, რად-
გან განცალკევებულნი არიან და გაუნათლებლობის გამო ერთმანეთ-
თან კავშირი არა აქვთ. უმეტესი ნაწილი სარმატებია, მაგრამ ეველა-
ნი კი კავკასიის თესლისა არიან.

ამ ხალხთა შორის, რომელნიც მოდიოდნენ სავაჭროდ დიოსკუ-
რიაში, იყვნენ აგრეთვე ფთიროფაგები (ე. ი. ტილის ჭამიები). ეს
სახელი დაერქვა ამ ხალხს თავის უწმინდურების და ბინძურობის გამო.
მათი მეზობლები სვანები ბინძურობით უკან არ ჩამორჩებიან ფთირო-
ფაგებს, მაგრამ კითარტა ძლიერი ხალსი კი უპირატესობა აქვთ ფთი-
როფაგებს და თითქმის ამ ქვეყნის ეველა დანარჩენ ხალხსავე.
მართლაც, სვანებს, უჭირავთ დიოსკურიის ზემოდ მაღალი მთები და
იქიდან ბრძანებლობენ ეველა გარეშემა ხალხებს. იმათ ჭევეთ მეფე,
რომელიც სამას მხედრისაგან შემდგარის კრების შემწყობით განაგებს
ერს. ამბობენ, რომ სვანებს, ომის დროს შეუძლიათ ორასი ათასი
მეომარი გამოიყვანონ. მართლაც, მათში ეველა მხედარია, მხოლოდ
აკლიათ მუღამი ჯარის გაწვრთნილობა. მეორე უფრო სარწმუნო ამ-
ბავი, რომელსაც მოგვითხრობენ, ის არის, რომ ამ ქვეყნის ნაკადუ-
ღებს თან მოაქვს ოქროს ქვიშა, რომელსაც მკვიდრი მცხოვრებლე-
ბი ღაჩხვლეტილ ფიწალის და გრძელ-ბეწვიან ტყავის შემწყობით აგ-
როვებენ. ამ გარემოებს ამ დაბადო, ამბობენ ზოგიერთები, ოქროს
მატულოვან კერძის მითი.—სვანები თავიანთ ისრებს აცსებენ რაღაცა
საწამლავს, რომელსაც საშინელი მერალი სუნი აქვს და ამიტომ უფ-
რო უძნელებს ავადმყოფს ჭრილობის ატანას. დანარჩენი ხალხები,
რომელნიც ცხოვრობენ კავკასიის მთების მასლობლად, ღარიბები არი-
ან, რადგან უჭირავთ უღაბური და კიწრო ადგილი.—

დანარჩენი ნაწილი კოლსიდისა მდებარეობს უმეტესად ზღვის
პირად. ამ ქვეყნის დიდი მდინარე ფაზისია.—ფაზის მდინარეში და-
დიან ხავებით სარაჰანის *) ცისმდე, რომელშიც შეიძლება მთე-
ლი ქალაქის მცხოვრებნი მოთავსდნენ. ამ ციხიდან მტკვრამდე საურეუ

*) შორაპანი.

გზაა ოთხი დღის სავალი. ფაზის მდინარის პირად მდებარეობს ქალაქი იმავე სახელისა *), რომელსაც საზღვრავს ერთი მხრით მდინარე, მეორეს მხრით — ტბა და მესამეს მხრით — ზღვა. კოლხიდის ნიადაგი, ფაზის მდინარის შესართავთან, ჭეიშიანია, დაბლობი და ნოტიო. კოლხიდას უძველეს საზღვრად ტიბარენების ჭკუენა, რომლის მიჯნაზე ტრაპიზონის ქალაქია. კოლხიდა მდიდარია საუკეთესო ხილებით (მაგრამ თავიდან კი აქ მწარეა) და ხომალდების საშენი მასალებით, რომელნიც გააქვთ აქედან მდინარეების შემწეობით. ამას გარდა ამ ჭკუენაში დიდი წარმოებაა სელისა, კანათისა, ცვილისა და კუპრისა. სელის ნაწარმოები ამ ჭკუენის ძლიერ სახელ-განთქმული იყო და გაქონდათ კიდევ უცხო ჭკუენებში. ამ სელის ნაწარმოებზე ზოგიერთები ამყარებდნენ იმ აზრს, რომ კოლხიდელები და ეგვიპტელები ნათესავნი არიანო. მოხსენებულ მდინარეების ზემოდ, მოსხების ჭკუენაში, არის ფრიქსის მიერ აკებული ლეკკოტიის ტაძარი თავის ჭურჭლით. ამ ტაძარში არ შეიძლება მსხვერპლად ცხვრის მიტანა. ოდესმე ეს ტაძარი ძლიერ მდიდარი ყოფილა, მაგრამ ჩვენს დროში ჯერ ფარნაკმა გასძარცვა და შემდეგ პერგამის მეფემ მიიტრიატა. —

რასასხელ-განთქმული იყო კოლხიდა, სჩანს იმ ზეპირ-თქმულებიდან, რომელიც მოგვითხრობს ჯერ ფრიქსის და შემდეგ იაზონის ამ ჭკუენაში გაღაშებებს. — აგრძელებს მოგზაურობა კოლხიდაში შედგენს ნამდვილ ისტორიულ ფაქტს, რომელსაც თვალსაჩინოდ სდინ ჩვენს დრომდე დარჩეული ნაშთები და აგრეთვე ჭოძიროსის ცხადი მოწმობა. ეს ქალაქი, მაგალითად, ახლაც არსებობს ფაზის მდინარეზე; არავინ არ ეჭვობს, რომ აქტი ნამდვილად შეუობდა კოლხიდაში და მისი სახელი ამ ჭკუენაში დღეს გადაჭედილია ეროვნულ სახელად **); აგრეთვე უოკელთის გაიგონებთ აქ გრძნეულ მუდგაზე თქმულებას; გარდა ამისა ის სიმდიდრე, რომელიც ამ უამად კოლხიდელებს გამოაქვთ თავიანთ ოქროს, კერცხლის და რკინის მადნებიდან, ცხადად გვიჩვენებს, თუ რა იყო ნამდვილი საგანი აგრო-

*) ფაზის ქალაქი ანუ აწინდელი ფოთი. — **) ფიქრობენ, რომ ეს სახელი უნდა იყოს ოტიო.

ნაეტების გამგზავრებისა კოლხიდაში. არგონავტებზე უწინ ფრიქსი წავიდა იმავე მიზნით კოლხიდაში. არგონავტების და ფრიქსის მოგზაურობის კვალს ჩვენს დროშიც უჩვენებენ: ფრიქსის ტაძარი კოლხიდის და ივერიის საზღვარზე; იაზონის სასელზე კი რამდენსამე ტაძარს კხოულობთ აგებულს სომხეთში, მიდიაში და მათ გარეშე მოჩვენებში.—გარდა ამისა იაზონის კვალს და აგრეთვე იმ კოლხიდელებისას, რომელნიც უკან დაედევნენ მას, ჰოულობენ კრიტის კუნძულზე, იტალიაში და აღრიატიკის ზღვაზეც.—

კოლხიდის უკანასკნელმა მეფეებმა დავუქვეს სამეფო რამდენსავე სამთავროდ და ამიტომ ამ მეფეებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ. მხოლოდ როცა მიტრიდატი ეკვატორი გაძლიერდა, კოლხიდა მის ხელში გადავიდა და ამ ქვეუნი გაბედა ან მოურყვად იგი ნიშნავდა ყოველთვის კისმე თავის მეგობართან. მათ შორის იყო აგრეთვე დიდი ჩემის ბიძა (მამა ჩემის მამა) მოაფერნი... ამ ქვეუნიდამ მიტრიდატს მოსდითა მასალა თავის ფლოტისათვის. როდესაც კი მიტრიდატი ჩამოადგეს ტახტიდამ, მთელი მისი სასკელმწიფო დაიშალა და განაწილებულ იქმნა სსკა-და-სსკა მთავართა შორის. უკანასკნელ მეფედ კოლხიდისა იყო პოლემონი, რომლის სიკვდილის შემდეგ მისი ცოლი პითოდორიდა, ქალი ჭკვიანი და საქმის მტოდნე, გასდა მეფედ კოლხიდელებისა, ტრაპიზონისა, ფარნაკიისა და მათ ზემოდ მცხოვრებელ ბარბაროსებისა: ტიბარენებისა, ქალდეკელებისა და ჭანებისა (სანებისა), რომელთაც წინად უწოდებდენ მაკრონებად. ქალდეკელებს კი ძველად ხალხებად უწოდებდენ.—

დღეს მთელ იმ მხარეს, რომელიც თაზის და ეფრატის აქედ
არის, გარდა არაბეთის ნაწილისა, განაგებენ რომაელები ან მათგან
დასიშნული მთავრები. რაც შეეხება სომხებსა, ივერიელებსა და ალგა-
ნიელებსა, რომელნიც ცხოვრობენ კოლხიდის ზემოდ, იმათი მართკა
ადვილია: ამისთვის საკმაო იქნებოდა რომის ლეგატის გაგზავნა. თუ
ამ ჩამად ისინი შფოთავენ, იმიტომ რომ იციან, რომ რომაელებს ასლა
მათთვის არ სცადიათ.—

მოსახლების ჭეუენა, სდაც ლეკოტის გჰოჩენილი ტაძ-
ჩია, იყოფება სამ ნაწილად: ერთი ეკუთვნის გოლხიდელებს, მეორე

ივერიელებს და მესამე—სომხებს. ივერიაში არის ფრიჭსოპოლი ანუ ფრიჭის ქალაქი, რომელსაც დღეს ჭქვია იდეკესა. ეს ქალაქი წარმოადგენს კარგად გამაგრებულ ადგილს კოლხიდის საზღვარზე.—

ალკანიელები და ივერიელები, რომელთაც მართლაც უჭირავთ თითქმის მთელი კავკასიის უფლი და რომელიც აგრეთვე ირიცხებიან კავკასიის ერთა შორის, ჭფლობენ ნაყოფიერს და საცხოვრებლად სასიამოვნო ჭქეუანას. მათ ჭქეუანას შეუძლია არჩინოს ფრიად დიდი ხალხი.

განსაკუთრებით ივერია ძლიერ მდიდარი ჰქონდა დასახლებული ჭქეუანა, როგორც ამის გეომეტრიკებს სიმრავლე ცხებ-ქალაქებისა და სოფლებისა, კრამიტით დასურული და არქიტექტურის წესით აშენებული სახლები, აგრეთვე ჭფლბები და სხვა საგნებია შენობები.

ერთი ნაწილი ივერიისა შემოზღუდულია კავკასიის მთებით, რომლებიდან მიიმაართება მისი ტოტები სამხრეთისაკენ სომხეთამდე და კოლხიდამდე; შუაში კი მდებარეობს ვაკე, რომელსაც ჭრწყავს მდინარეები. ამ მდინარეთა შორის უდიდესია კიროსი *), რომელიც გამოდის სომხეთში, მალე შემოდის ხსენებულ ვაკეზე, სადაც მას შეერთვის კავკასიის მთებიდან გამომდინარე არაგონი **) და სხვა წყლები; მერე ვიწრო ვაკეს გაივლის და შედის ალვანიაში; მერე ალვანიას და სომხეთს შუა ფართოდ ჭრწყავს მდიდარს სახალხოებსა, სადაც ბლომად იძოკება საქონელი; ამის შემდეგ კიროსს შეერთვის კიდევ რამდენიმე მდინარე, სახელდობრ: ალაზონიო-სი ***) , სანდოზანესი, რეტაქესი და ხანესი; უკელა ამ მდინარეებზე ნაკლებით დიდია. შემდეგ ამისა კიროსი შედის კასპის ზღვაში. წინაპირველად ამ მდინარეს უწოდებდნენ კოროსად.

ერთი ნაწილი ივერიელებისა ცხოვრობს ბარში და ეს ნაწილი მისდევს განსაკუთრებით მიწის მუშაობას და მშვიდობიანობის მოყვარეა. ამ ბარის ივერიელებს დიდისნით შეუთვისებიათ სომხების და მდიდრების ტანისამოსი და ზნენი. მსალოდ მეორე, უფრო დიდი ნაწილი ივერიელებისა, რომელიც ამასიასკე უფრო მეომარია, ცხოვ-

*) მტყვარი.—**) არაგვი.—***) ალაზანი.

რობს მთებში. ისინი ცხოვრობენ აქ სკვითების და სარმატების მსგავსად. მთიული ივერიელები მეზობლები არიან და ცოტა არ იყოს მონათესავენიც ამ სკვითებისა და სარმატებისა. პირველ სმაურობაზე ან ომიანობის გაგონებაზე იმათ შეუძლიათ ბარის ივერიელებთან ერთად შეჭკრიბონ რამდენიმე ათი-ათასი მხედარი.

ივერიაში შესავალი მხოლოდ ოთხი გზაა. ერთი ის გზაა, რომელიც დაჭურებს კოლხიდელების სარაპანის ცისეს. ეს გზა ის კიწრო ხეია, რომლითაც ფაზის მდინარე შედის კოლხიდაში. ფაზის მდინარე ჯერ ნელ-ნელა და ფერად მისეულ-მოსეულად მიდის, რასაც ამტკიცებს ის ასოცი სიდი, რომელიც გადებულია იქ და რომლის შემწეობით კაცმა უნდა გადაიაროს და გადმოიაროს ეს მდინარე. ხსენებულ ციხესთან კი ფაზის *) მდინარე საშინელის ლეღით და სისწრაფით მიდის, რადგან აქ შეერთვის მრავალი ნაკადული. მეტადრე წვიმის დროს საშინელი ბევრია ამისთანა ნაკადული, და ამისა გამო აჭურვი მთები ოღრო-ჩოღროდ დასერილია. ფაზის მდინარე გამოადის იმ მთებიდან, რომელნიც კოლხიდის ზემოდ მდებარეობენ. მთებშივე შეერთვის მრავალი წყალი და შემდეგ ბარშიც შეერთვის რამდენიმე მდინარე, რომელთა შორის ცნობილია გლავკოსი **) და ჭიპოსი ***). ამ მდინარეებით გადიდებული ფაზისი ნაკებით სასიარულო შეიქმნება და შედის შავ-ზღვაში იმ ქალაქთან, რომელსაც ჭქვია ფაზის ქალაქი. აქ დიდი ტბა არის ****). ამისთანა არის პირველი გზა კოლხიდიდან ივერიაში შესავალი. ეს გზა დაცულია ბუნებრივ კლდეებით და ნაკადულებით და ხელ-ქმნილ ციხეებით.

მეორე გზა შემოდის ჩრდილოეთიდან, სადაც საქონლის მიმდევარი ხალხი ცხოვრობს. ეს გზა მეტად ძნელია, რადგან მგზავრი ჯერ სამ დღეს უნდა მოუნდეს იმას, რომ ავიდეს საშინელ კიწრო ქედზე, რომელიც დასცქერის არაგონის მდინარეს და რომელიც ისე

*) კლასიკური მწერლები ფაზისად უწოდებდნენ ხან რიონს, ხან ჭოროხს და ხან უვირილას. ცხადია, სტრაბონი აქ ფაზისად ვხადის უვირილას, რომელიც შორაპნის ქემოდ შეერთვის რიონს. — **) ამ სახელსაც ზოგიერთები უწოდებდნენ უვირილას და ზოგიერთები — ტეხურს. — ***) აწინდელი ცხენის წყალი. — ****) პალეოსტომი.

ვიწროა, რომ ორი კაცი ერთად კერ გაივლის; ასეღის შემდეგ ამ ქედზე უნდა იაროს მგზავრმა კიდევ ოთხი დღე და ბოლოს შეხედება მიუდგომელი ცხე, რომელიც იცავს ამ გზას.

მესამე გზა დასავლეთიდან არის და ჯერ კლდეებში გაჭრილის ბილიკით მიდის და მერმე გაივლის ტბებებს, რომელსაც აყენებს აქ გაკვასილი მთებიდან მომდინარე ზღაპრისი.

მეოთხე გზა სომხეთიდან არის და მიდის კიროსის და არაგონის სეობებით. ამ მდინარეებზე დგას ორი კლდეებში გამაგრებული ქალაქი: კიროსზე დგას ქარმოზიკა *) და არაგონზე—სეკსამორა **). ეს ქალაქები 16 სტადიის *** მანძილზეა ერთმანეთზე. ამ უკანასკნელის გზით შემოვიდა ჰომეხი სომხეთიდან ივერიაში და შემდეგ ამავე გზით ისარგებლა კანიდიოსმა.

ივერიაში ხალხი იუოფა ოთხ წოდებად. პირველი წოდება ის არის, რომელიდამაც მეფეს ირჩევენ. მეფედ ირჩევენ იმას, კინც უფრო დაასლოებული ნათესავი გარდაცვალებულის მეფისა და უფრო მოსუცებული. ვისაც კი ამ ნათესავთ შორის მეორე ადგილი უჭირავს, იმას ირჩევენ მთავარ-მსახურად და მთავარ-სარდლად. მეორე წოდებას შეადგენენ მღვდლები, რომელთაც, გარდა საღმთო თანამდებობისა, ვაღდ ადევთ, განაგონ განწყობილება მეზობელ ერებთან. მესამე წოდება შეიცავს მხედრებს და მიწის მუშაკებს და მეოთხე—დაბალს ხალხს ანუ მეფის მოსამსახურეებს, რომელთა მოვალეობას შეადგენს ყოველი სამოქალაქო საქმე. თვითოეულ გვაროვნობის ჭონება ეკუთვნის საერთოდ უველა წევრებს და ამ ჭონებს განაგებს და უვლის უხუცესი მათგანი. ასეთია ზნე და დწესებულებანი ივერიელებისა და ასეთია მათი ქვეყანა.

აღვანი ელექები უფრო საქონლის მიმდევარი ხალხია და მისი ხასიათი უფრო ამისთანა ხალხის ხასიათს უახლოვდება, თუმცა კი იმდენად კელური არ არის, როგორც ამისთანა ხალხს შეეფერება, და ამის მიხედვით არც იმდენად მომარია. თვით აღვანია მდებარეობს

*) არმზის ციხე. — **) წიწამური. — ***) ერთი სტადია უდრის 84 სანჯნს.

ივერიასა და კასპის ზღვას შუა; აღმოსავლეთით ზღვას ესება და დასავლეთით—ივერიას; ჩრდილოეთით ალვანია დაცულია კავკასიის მთების გრეხილით, რომელიც დაჭეულებს ერთიანად ალვანიის მინდვრებს და რომელსაც ზღვის მახლობლად კერაუნის მთებად უწოდებენ; სამხრეთით ალვანიას საზღვრავს სომხეთი. სამხრეთის ნაწილი ალვანიისა ზოგან ეპკა, ზოგან მთიანი; განსაკუთრებით მთიანია კამბისენე *), სადაც შეიყრებიან სომხეთის, ივერიის და ალვანიის საზღვრები.

კ ი რ ო ს ი და მისი შესართავი მდინარეები, რომელნიც ჭრწყევენ ალვანიას, ძლიერ ანაყოფიერებენ ამ ქვეყანას, მაგრამ ზღვას კი, დახლოების მაგიერ, ჰშორებენ, რადგან კიროსს მოაქვს მრავალი შლამი, რომელიც ავსებს შესავალ გზას, ისე რომ ახლომახლო მდებარე პატარა კუნძულებიც სმელეთს შეუერთდება და აქედამ წარმოსდგება საშიში თავ-თსელი, რომლის ნიადაგი საზოგადოდ ცუდებდა და განსაკუთრებით იცულება იმის გამო, რომ ზღვის ტალღები სცემს. ამასთანავე ბოლოში კიროსი იყოფა 12 ტოტად და ზოგი ტოტი ქვიშაში იგარება და ზოგი იმდენად დაბალია, რომ ნაკებს მიდგომაც არ შეუძლია.—ის კია, რომ სადაც კიროსი შეერთვის ზღვას, იქვე ახლოს ჩქარა ჩამორბის სომხების მთებიდამ მდ. არაქსი, რომელიც ისვრის შემოტანილ შლამს და იკვალავს თავისთვის გზას, მაგრამ რამდენსაც ის ისვრის ამ შლამს, იმდენი კიდევ შემოაქვს კიროსს.

ზათვიჭრებელია, რომ ამისთანა საღხს არც კი ეჭირვება ზღვა, რადგან თავის მიწითაც კერ უსარგებელია. როგორც რიგია, მერმე რა მიწით? იმისთანა მიწით, რომელზედაც მოდის კოველიკარი და საუკეთესო ხილი, ყოველ გვარი მცენარე და მუდამ ამწვანებულია ხეები. საკვირველი ეს არის, რომ ყოველივე ეს მოდის, თითქმის სრულებით უშრომლად. ყოველივე აქ მოდისო უსუნელად და უთისკელად“ (ჰოპინოსის ოდის. V, 109). ამასვე მოწმობენ რომაელები, რომელნიც იბრძოდნენ ამ ქვეყანაში და გვისატყვენ ალვანიელებს, რომ

*) კამპეზოანი.

გორც ზღაპრის ციკლოპებს. ისინი გვარწმუნებენ მართლა, რომ აქ ერთსელ ჩაგდებული თესლი იძლევა ორ-სამ სამკელსა და პირველ სამკელში ერთი მარცვლი იძლევა არა ნაკლებ 50 მარცვლისაო. ეგრეთა მუდამ, ისე რომ მიწამ შესვენება არ იცისო. მიწას ღრმად კი არა ხვნიენ რინის გუთნითა, საკმაოა ხის გუთანიც. ცხადია, რომ ალვანიის მინდვრები მდინარეებით და სხვა წყლებით უფრო ბლომად მორწყულია, ვიდრე ბაილონის და ეკვიპტის მინდვრები, და მთელის წლის განმავლობაში ამწვანებულია ეს მინდვრები, რომელზედაც მშენიერი სახალასობია. ჭაერიც, რასაკვირველია, უკეთესია აქ, ვიდრე ბაილონში და ეკვიპტეში. რაც შეესება კენასებს, არასოდეს ძირს არ უბარკენ და მხოლოდ სსლავენ ყოველ სუთ წელიწადში ერთსელ. ახალ ვაზს ნაყოფი მოაქვს მეორე წლის ბოლოს. კარგად გამაგრებულ ვაზზე კი იმდენი ასხია, რომ უმეტეს ნაწილს ვაზზედვე სტოვებენ. ასეთივე სვავი აქვს აქ პირუტყვს, როგორც შინაურს, ისე გარეულს.

გატები აქ ძლიერ ღამაშობია და მაღალი ტანისა; ამასთანავე ძლიერ გულ-მართალნი არიან. გავტრობას ნაკლებ მისდევენ; ფულს ნაკლებ ხმარობენ და ასზე ზევით თელა არ იციან. თავის საგატროს პირ-და-პირ სცვლიან გარედგან შემოტანილ სავატროზე. უველა დანარჩენ საქმეებსაც უზრუნველად ეპურობიან. მაგალითად, ამათ არა აქვთ ბეჭითი არც სასწორი და არც საზომი. ერთის სიტყვით, მათ სრული წინდაუსდევლობა ეტყობათ ომიანობაშიც, მეურნეობაშიც, და სხვა უველა საქმეებშიც. ის-კი უნდა ვთქვათ, რომ ალვანიელებს ჭყავთ მუდამი ჟარი, ჭკვეითი და ცხენოსანიც. ნაწილი ამ ჟარისა მსუბუქად შეიარაღებულია, და ნაწილი შემოსილია ახერით სომხების მსგავსად.

ალვანიელებს ივერიელესზე მეტი ჟარი შეუძლიანთ გამოიყვანონ; საჭიროების დროს გამოჰყავთ საომრად 60,000 ჭკვეითი და 12,000 ცხენოსანი. სწორედ ამოდენი ჟარი გამოიყვანეს ალვანიელებმა ამას წინაჲდ ჰომპეის წინაჲდმდეგ. ამას გარდა, როცა უცხო ხალხი თავს დაესხმის ალვანიელესს, მამისი ამათ ესმარება მთაბარობის სალხი, როგორც მისთანავე შემთსვენებაში თვითონ ალვანიელები ივერიელესს ესმარებიან. ზოგჯერ კი ეს მთაბარობის სალხი თავს ესხმის ალვანიელებს და ივერიელესს და მიწის მუშაობას უშლის მათ. ალვანიელები

ხმარობენ საომარ იარაღად: მშვილდ-ისარს, ხელ-შუბს, ჭკარის მსგავს ფარს, აცვიათ აბუარი და ჭსურავთ ნადირის ტყავისაგან გაკეთებული მუზარადი, როგორც ივერიელებს. ალვანიელებს უჭირავთ აგრეთვე კასპიანა. ამ ჭკეუნიას უწოდეს ეს სახელი გადასულ ხალხის კასპიანებისაგან, რომელთაგან ზღვაშიც თავისი სახელი მიიღო. ალვანიელები, როგორც მათი ძაღლები, კარგი მონადირეები არიან, რიტა მიეწერება უფრო მათ ბუნებრივ მიდრეკილებას, ვიდრე სელონურ გაწერონას.

ჭად, როგორც ზეჰრიაში, ის წოდება პირველი, რომელიდამც ირჩევენ მეფეს. ასლა ერთი მეფე განატყის მთელს ჭკეუნიას, მაგრამ წინაჲ აგრე არ ყოფილა: თვითთაჲს თემს, რომელიც ღაპარაკობდა ცალკე ენას, ჭყავდა თავისი მეფე. ამბობენ, ოც-და-ოთხი სხვა-და სხვა ენა მაინც ითვლებაო ალვანიაში. ეს იმის შედეგი არის, რომ ეს ხალხები მედამ განცალკევებულნი ცხოვრობენ ერთმანეთისაგან. ამ ჭკეუნიასი სხვა-და-სხვა შსამიანი ჭკემბრომნი იშოვება, მაგალითად, მორიელები და ფალანგები. ზოგის ფალანგის შსამი ჭკლავს კაცს სიცოცხლეში და ზოგის კი—ცირილში და ჭეითინში, ჭამასთანაჲე მომაკვდავი ეძასის თავის მკვდარ ნათესავებს და მეგობრებს.

ალვანიელები თავიანთსა სცემენ შემდეგ ღიერთს: მზეს, ზეკსს და მთვარეს; განსაკუთრებით მთვარეს, რომლის ტაძარი ივერიის მასლობლაჲდ დგას. მთავარ-ჭურუმი მეფის შემდეგ უველასჲე უფრო პატივცემულია. იგი განატყეს გრცელს და მჭიდროდ დასახლებულს ტაძრის მარჯვენა და აგრეთვე ბრძანებლობის საღმთო მოსამსახურეებზე, რომელთა ზორის მრავალი აღტაცებული და ჭადაგი არის. ვინც იმათგან უძლიერესად აღტაცებული დარბის მარტოკა ტყეში, იმას, მთავარ-ჭურუმის ბრძანებით, შეიპურობენ, საღმთო ჭაჭვით შეჭკრავენ და ერთის წლის განმავლობაში უსვად ჭკეუნიან და შემდეგ კი წააცხიენ სუნელოვან ზეთსა და მსხვერპლაჲდ შესწირავენ ღიერთს სხვა მსხვერპლებთან ერთად. მსხვერპლის შეწირვა აგრე მოიდება სოლმე: კისაც უჭირავს საღმთო ღაჩკარი, ერთად ერთი იარაღი, რომლითაც შესაიღოა კაცი მსხვერპლაჲდ შეწირულ იქმნას, გამოდის კრებულიდამ და გამოცდილის ხელით ღასკარს სტეორცნის სამსხვერპლო კაცს მკერდზე და უხობს გულს. როცა მსხვერპლი ძირს ეცემა, მაშინ ჭურუმები წინასწარ-

მეტეველობენ იმის კვალობაზე, თუ როგორ დაეცა მსხვერპლი, და ამ წინასწარმეტეველობას იქვე აცხადებენ საუოკელთაგან. შემდეგ სსეულს მიიტანებენ დანიშნულს ადგილს, სადაც უველანი ფეხით შეეხებიან სსეულს, რათა ამით განიწმინდონ ცოდვებისაგან.

აღვანიელური პლიერ ჰატივსა სცემენ მოხუცებულებს, არა თუ მშობლებს, არამედ საზოგადოდ უველა მოხუცებულებს. სამაგიეროდ აღვრძალუღია უოკელივე ზრუნვა მკვდრებისათვის და მათი ხსენებაც. მკვდრებს თან ატანებენ საფლავში უოკელსავე მათ ჭონებას და ამიტომაც ცოცხლები უოკელთვის ღარიბად არიან, რადგან მემკვიდრეობა არა რჩებათ. აი, რაც გვჩონდა სათქმელი აღვანიელურზე.

XXXVI. საქართველოზე ინდოეთის მიმავალი საუაჭრო გზა

უპველეს დროდამ I საუკუნემდე ქრ. აქედ

(*П. К. Успенский — Древнийшій сказаніа о Кавказѣ*)

აღუქსანდრე მაკედონელის დროშივე ინდოეთიდან საუაჭრო გზა მიდიოდა ოქსუსით, კასპის ზღვით და ამიერ კავკასიაზე შავს ზღვამდე (პონტ-ევქსინამდე). ის გარემოება, რომ ბერძნებმა ამ გზაზე ნამდვილი არათური იცოდნენ, უიჭველი საბუთია იმისი, რომ ამ გზით არავითარცა საქონელი არ დაჰქონდათ ინდოეთიდან საბერძნეთში. ინდოეთის საქონელი საბერძნეთში მიჰქონდათ ტირით, არაბეთით და ერიტრეის (ინდოეთის) ზღვით. უნდა ვითუქროთ, რომ კავკასიის უღლიდან საქონელს ეზიდებოდნენ ევროპის შუაგულში იმ დიდ მდინარეებით, რომელნიც ერთგან შავს ზღვას, და შემდეგ კი სმელეთით გადაჰქონდათ. უოკელს შემთხვევაში, ეჭვი არ არას, რომ ევროპის ადრინდელნი მკვიდრნი არც ბერძნების და არც რომაელების მაშუალობით არ გატნობიან ინდოეთის მრავალნაირს ნაწარმოებს. ევროპიდან, ჩრდილო-

დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ, აზიის შეუგულში და განაპირაში ან მიდიოდა ტუგუელობა და ძვირ-ფასი ქარგა. დიდად შესამწევი პლისის თქმულება, რომ სვეთა მეფემ ძლენად გაუგზავნაო გალიის პროკონსულს ინდოელები, რომელნიც ინდოეთიდან მოცურადენ სავაჭრო საქმეებისათვის და გრიგალ-ქარებმა კი გერმანიის ნაპირებზე მოაგდო. რაღა თქმა უნდა, რომ მათ არ შეეძლოთ ჩრდილოეთის ზღვებში მოსულიყვნენ „კეთილი იმედიის“ კონცხის გარს შემოცურებით; ცხადია, რომ იმათ მდინარეებით ზემელეთით მოაღწიეს ბალტიის ზღვას, სადაც შემდეგ უნედურება შეემთხვათ. მეორე მხრით, რაღა თქმა უნდა, რომ ეს ინდოელები არ ეკუთვნოდნენ ინდოეთის უმაღლეს კასტებს—ბრამინებს, ქშატრიებს ანდა ვაისიებს: ამ კასტებს ხსიათადა აქვთ მძულვარება, არათუ ყოველისავე შორეულის საქმისა, არამედ ყოველისავე საგარეო მოღვაწეობისაც. ეს მგზავრი-ინდოელები, უეჭველია, ეკუთვნოდნენ შავ-ინდოელთა რიცხვს, დანაშთს ძველ კუშიტთა მოსახლეებისას მცირე აზიაში,—როგორც ფიქრობენ ბერნი ასაღნი გამოძიებულებანი. შავ-ინდოელთა ვაჭრობის გვალს ეპოვებთ რუსეთის უბელებს ისტორიისშიც; თითქმის ახლანდელ მათ მცირე ნაშთად შეიძლება ჩავთვალოთ ასტრახანის ინდოელები. როდის დაიწყო სმელეთით ეს ინდო-ევროპული ვაჭრობა? აი საკითხავი, რომლის ასსნაც სამუდამოდ დამარსულია ისტორიისათვის მიუწვდომელ ეპოქაში. შეიძლება კიდევ დავეთანხმეთ გამოჩენილის რიტორიკის აზრს, რომ ის მცირე ოდენი ცნობანიც, რომელიც გვაქვს ამ ვაჭრობაზე, ეკუთვნიან იმ დროს, როცა ის უკვე დაცემული იყო კვიროსის სამხედრო მონარქიის დაარსების გამო და იმის მეოხებით, რომ გელური ადგილობრივი საღსი და მონგოლის ტომები დაინპრენ და ევროპას ინდოეთის გზაზე გადაეღობენ. ყურადღება რომ მივაქციოთ ვაჭრობის მსოფლოდ იმ მიმართულებას, რა მიმართულებაც, როგორც ვიცით, აღექსანდრე, მაკედონელის დროსვე ქაინდა ვაჭრობას გაკვასიაზე, მაშინ ადვილი გასაგებია ბერძნების სავაჭრო ქალაქების აუვაების მიზეზი შავი-ზღვის აღმოსავლეთის ნაპირზე. ისინი დედა-ჩვეუნიასგან (მეტროპოლიისგან) სრულიად დამოუკიდებლად მოქმედებდნენ და კიდევ მალვიდენ თავიანთის გამდიდ-

რების მიზეზს, რომ მითი აეცილებინათ მეტოქენი. რასაკვირველია, რომ პირ-და-პირი გზა ინტოეთისაკენ შავის ზღვის აღმოსავლეთიდან ბერძნებს არ აღმოუჩენიათ; მათს სელში გადავიდა კაჭრობა, რომელიც მათზე უწინ დიდი სწილად არე სრულობდა.—

როცა ჰომეკი დიდი დაიმტკიცა ამიერ კავკასიისაკენ, ხელ-ახლად გავერდა სპა სავაჭრო გზის არსებობაზე ინდოეთიდან შავს ზღვამდე. პლინი მოგვითხრობს, რომ „ჰომეკი კასპის ზღვის ასლო ქოფობის დროს გაიგო, რომ შეიძლოს დღეს შეიძლება ინდოეთიდან ბაქტრიადი, მდინარე იკარამდე მისვლა; იკარი ერთვის ოქსუსს, ოქსუსიდან კასპის ზღვის გაცურვით და მტკვრით გადაიტანება სავაჭროებო; მტკვრის ზევით კი ხუთი დღის განმავლობაში სმელეთით უნდა ზიდონ ფაზისამდე (როინამდე) და აქედან ჰონტ-ეპისინში (შავს ზღვაში) ჩაიტანესენო“. მდინარე იკარის სახელწოდებას არც ერთი კლასიკური მწერალი არ იხსენიებს. საფიქრებელია, რომ ეს სახელი გადამწერთა შეცდომილებას უნდა მიეწეროს. ჰომეკი, დაპარცნა რა მიტრიდატი, დაიფლო მისი განში, რომელმაც საოცარი ბრწყინვალეობა მისცა გამარჯვებულის ტრიუმფს. ამ განში ნასეს აუარებელი თვალმარგალიტი, რომელთაგან ზოგნი არც კი ენასთ აქამდე რომაელების. პლინი ამბობს, რომ მხოლოდ მიტრიდატის ომის გათავების შემდეგ გაუცხოვრებდათ რომში თვალმარგალიტის სიყვარული. ამასთანავე გავრცელდა რწმენა ქვების ჯადოსნურ ძალისა, და ამ რწმენას გაეცნენ ბაბილონელის ზასალიასის თსულებიდან; ამ ზასალიასმა რამდენიმე წიგნი დაწერა ამ საგანზე მიტრიდატისათვის. ამდენი განმის შეგროვება მავი ზღვის აღმოსავლეთ ნაპირზედ ძნელი სახსნელი იყო მარტო მიტრიდატის ძლიერებითა და ძლევა მოსილობით. კლასიკური ქვეყანა, რომელიც უპვე კარგად გაეცნო მთელის დასავლეთის აზიის სიმდიდრეს, გოცნებული იყო ამ განმეულობით. თვალმარგალიტის სიმრავლე კავკასიაში შეიძლება ახსნას მხოლოდ იმ სავაჭრო მისვლა-მოსვლით, რომელიც საუკუნეთა განმავლობაში ქქონდა კავკასიას ინდოეთთან და აგრეთვე მარგალიტის საშოვნელ ადგილებთან—ტაპრობანასთან (ცეილონ) და სპარსეთის ზღვის ყურესთან. რიტუდის აზრით, ეს პირ-და-პირი სავაჭრო გზა უხსოვარის დროდამ არსებობდა ამიერ კავკასიასა და სპარსეთის ზღვის ყურეს შუა.

ეს პირ-და-პირი გზა, კოლსიდიდამ ჰმარსეთის ზღვის^{ზე} ყურემდე მიმაჯღლი, ცხადია. ჭეროდოტმა იცოდა, მაგრამ მხოლოდ გაგვრით იხსენიებს მას, თითქოს შიშობდეს—მეტი არაფერი წამომცდესო. ერთს ადგილს იკი სწერს: „კოლსიდიდამ მიდიამდე დიდი მანძილი არ არის, ამ ჭკუენებს შუა მხოლოდ ერთი სასპირთა ჭკუენა ძევს; მას რომ გასცილდებით, მიდიელთა ჭკუენას შიალწევთ. მაგრამ სკვირთებს ამ გზით არ გაუვლიათ, იმათ გაიარეს ზემო გზით, რომელიც ბერად უფრო გრძელია“. შემდეგ, როცა შეუდგება მანძილს დროში ცნობილის და დასასლესულის დედა-მინის აღწერას, ამბობს: „სპარსელთაგან დასასლესული ჭკუენა მდებარეობს სამსრეთის ზღვამდე, რომელსაც ერიტრეის ზღვა ჭჭკია. ზემოდ, ჩრდილოეთისკენ, ცხოვრობენ მიდიელნი, მიდიელების ზემოდ—სასპირები და სასპირების იქით—კოლსიდელები. ესენი საზღვრეს ჩრდილოეთის ზღვას (პონტეკსინს), რომელსაც ერთვის ფაზისი. ამ ოთხს ერს უჭირავს სივრცე ზღვიდამ ზღვამდე“. ამ ოთხთა ერთა გაშორს, დაფუძნებულს გეოგრაფიულს ქარტის დათვალიერებაზე კი არა, არამედ სიტყვიერს ჩვენებაზე, რიტორი უეუერებს როგორც დამტკიცებას იმისას, რომ პონტეკსინსა და სპარსეთის ზღვის ყურეს შუა პირ-და-პირი გზა ყოფილა სმელეთით. უფრო დასაბუთებულს დამტკიცებას ამ გზის პირ-და-პირობისას, ჩვენ ვხედავთ ალექსანდრე მაკედონელის ისტორიაში: სუზაში მეოთხეა ალექსანდრე მაკედონელმა მოასენება მიიღო პონტიდამ, და ძლიერ გაუგვირდა, რომელის გზით მოიტანეს ეს მოსენება ასე მაღლა.

გეკიმტე-აზიის უპეელეს ცივილიზაციის შესასებ ჩვენ უნდა დავკმაყოფილდეთ იმ ცნობებით, რომელთაც ნამდვილის ისტორიისათვის გვაძლევს ზოგიერთი ჩვენამდე მოღწეული ნაშთები ამ საგულისხმო დროისა. ჩვენ ნათქვამი გვაქვს, რომ ერთად-ერთის უპეელესის ცივილიზაციის კვალს შეიძლება მივყუთ აზიის შუაგულშიდამ ინდოეთის ჭკმოდ, შემდეგ დასავლეთისკენ ერიტრეის ზღვის ნაპირის, შაჟის-ზღვის ორთავ ნაპირის და, ბოლოს სმელთა შუა ზღვის სიჩიის ნაპირის დაკოლებასზე თვით არჩეულაგამდე. ჩვენი ნათქვამი ამტკიცებს, რომ კავკასიის ყელს უხსოვარის დროდამ ჭჭონდა სავაჭრო

განწყობილება აზიის შუაგულთან და ინდოეთთან. შეიძლება ისიც დაეიკროთ, რომ წარსულ დროში ჰონგ-კონგისინიდან პირ-და-პირი მის-გლა-მოსვლა ჰქონდათ გამართული სპარსეთის ზღვის ეურემდე, სადაც დაწყებულია კაცობრიობის ისტორია. ეგელა ეს გარემოებანი გვაფიქრებინებს, რომ ნამდვილის, ბევრის ისტორიის დაწყებასთანავე კავკასიის ყელი შეადგენდა ერთს რგოლს იმ მხარეთა წიგნებში, რომელთაც შეთვისებული ჰქონდათ უბიძგისი ცივილიზაცია, ჰ რომ კავკასია აწასოდეს არ წარმოადგენდა იმისთანა კულურობის სურათს, როგორც ისტორიულ საუკუნეთა განმავლობის უმეტეს დროს. ბერძნებს არ შეეძლოთ არ შეენიშნათ ეს სახელოვანი კვალი კავკასიის ისტორიისა, რომელშიდაც მათ, სანამ კავკასიას გაერნობოდენ, ჰქონდათ ისეთივე ბუნდოვანი წარმოდგენა, როგორც სუფივდა საშუალო საუკუნეებში კლასიკურ სიძველეთა შესახებ. აწ ადვილი გასაგებია, თუ რატომ დაუკავშირეს ბერძნებმა კავკასიას დიდი წილი თავიანთის მითებისა და რატომ ეჩვენებოდათ მათ ეს მხარე, კავკასია, დატლიერებულ სტენად, რომელშიდაც ოდესმე კითომ და სუფივდენ მათნი ღმერთები ჰ ნახეარ-ღმერთები. თუმცა ძლიერ გრძნობიერნი და ადვილად დამყარებელნი იყვნენ ზღვად-მაკაღნი ისპანიელები, მაგრამ ამერიკის ჰოვნას ისეთი შთაბეჭდილება არ მოუხდენია მათზე, როგორც მოახდინა ბერძნებზე შაჰის-ზღვის ღმოსაყლეთის ნაპირის ჰოვნამ.—ამ ზოგადს მოსაზრებას დაეუმატოთ ის მცირე რამ. რაც ვიცით კავკასიის ყელის ეოფა-ცხოვრებაზე. ცნობები ავილოთ ისტორიკოსებისა ჰ გეოგრაფებისაგან, რომელთაც აუწერიან ის, რაც უნახუთ, ან და მნახველთაგან გაუგონიანთ, და არა ჰოეტებისაგან, რომელნიც ისე უეურებდენ კავკასიას, როგორც მომჯადოებელს ჰქეყანას.

ინდოეთიდან წამოდებული საქონელი კასპის ზღვიდან შაჰის-ზღვიმდე მრავალჯერ უნდა ამოეზიდნათ მდინარეებიდან, და ხან ხმელეთით და ხან ისევ მდინარეებით უნდა ეტარებინათ. ეოკილივე ის ნიშნები სატრანზიტო ვაჭრობისა ამრიცხებს, რომ კავკასიაში საკმაოდ გავრცელებული იყო კეთილი წეს-წყობილება, და ის ხომ ეჭვს გარეშეა, რომ უშიშროება უთუოდ უნდა ეოფილიყო, რადგა შეადგენს პირველს საქმეს სატრანზიტო ვაჭრობისათვის. სტრახონი მო-

გკითხრობს, რომ საქონელი აქჲმონდათ ფაზისით შორაჲსამდეო; მაგრამ ამ მდინარის თვისებას ექვში შეიყვაროთ, რომ ეს ამბავი მართალი იყოს, მით უფრო, რომ თვით სარაბონი სსჲა დგილას ამბობს, რომ ვაკეზე გასვლისას ფაზისს ერთვის ორი მდინარე: გლაგოსი და ჭიშპოსი, ღ ამ შეერთების შემდეგ იგი ნავთ-საჲალ მდინარედ გადაიქცევაო. ყოველს შემთხვევაში, ექვი არ არის, რომ უძველესს დროში ფაზისზე (რიონზე) დაჰყავდათ საჲაჲრო გემები. შორაჲსანს ზეგით საქონელი დაჰქმონდათ მდინარის ზემო ნაწილის დაჲოლება, დაჲლაჲნილ ხეში, სადაც ას-ოც-ჲოქ უნდა გასულიყვნან სიდეზზე. ფაზისის ზემო ნაწილად, ექვი არ არის, რომ სარაბონს მიაჩნია ყვირილა, რომლის დაჲლაჲნილს ხეეს ახლაც რომ დაჰყვის კაცი, წამ-და-უწუდ მოუხდება მდინარეზე გასვლა, მაგრამ სიდეზზე კი აღარა—ფონით, და ისიც ხშირად ისე, რომ არ იცის. ცოცხალი გაჲა, თუ არა. როცა სტრაბონი მოგვითხრობს ივერიაზე, რომელსაც ის-ის ეჲო ბერძნები გაეცნენ, იგი სსჲათა შორის ამბობს, რომ ივერია უძველესი ნაწილად მოფენილია სოფლებით და ქალაქებით, იმდენად კარგად გაშენებულით, რომ შეხედებით კრამიერების სასურაჲებს, სურათ მოძღვრების ყოველივე წესის დაცვით აშენებულ სასლებს, მოედნებს და ყოველ გჲარ საზოგადო შენობებსაო. დიდი მნიშვნელობა არ უნდა მიეცეს იმას, რასაც სტრაბონი ამბობს კოლხიდის დაცემის შესახებ. მისს დროინდელს კოლხიდას იგი აღარებს იმ კოლხიდას, რომელსაც ენა-მტკეფრობით და ღამაზის გამოგონებით ასწერდენ ზღაპრულის მეფის ჲერის მორღუმელობისა და დიდების შემამგობელი პოეტიკი. შესანიშნავია მისი შემდეგი სიტყვები: „კოლხიდის ტილოს ქარსნიების სახელი მოფენილი იჲო ქეჲასანჲიდ და ეს ტილო ჲეგრი იგზანებოდა სსჲა ქეჲენებშიო“. ამ მრაველობის შესახებ ოთხას ორმოც-და-ათის წლის წინად სარაბონზე ჰეროდოტეც ამბობდა შემდეგს: „მარტო კოლხები აკეთებენ სელს იმ რიგადჲო: როგორც ეგვიპტელები. ბერძნები სარდონის სელს ებსიან იმ სელს, რომელიც კოლხიდიდან მოჲქეთ და ეგვიპტისას იმას, რომელსაც ეგვიპტიდამ ეზიდებინა“. ახლანდელს დროში ეს მრაველობა სრულიად მოისპოა ეგვიპტიაში, ისე რომ მისი კვალიც აღარ სჩანს. ამ უამად,

გარდა მცირეოდენი შეუძუშავებელ ნაწარმოებთა, მთელი კავკასიის უდიდესი კერათაგანს კერ ჭეზანის საზღვარ კარეთ! კიდევ უფრო ბეჭითს დამკვირვებებს იმისას, რომ ოდესმე ჩინებულს მდგომარეობაში ყოფილა კავკასია, წარმოადგანს მოსაწვევად არსთა სისრულაში ამიერ-კავკასიაში, რომელთაგან ამ ამაღ მსოფლოდ მცირეოდენი-ლა რიცხვითა დაჩინილი. შირაქი და მუღანლო, დღეს უწყლოების გამო გაუდაზრებულნი და უნაყოფონი, ოდესმე უხვად მოწვეულნი ყოფილან შორიდაშ გამოუქანის წყლით. ამ კვარი ნაშრომი ამკვირვებს, რომ მთელს ხალხს, ანუ რამდენსამე ხალხს შეერთებულის ძალით უღაწნიათ, ან იმის გამო რომ ევლას გაგებულნი ჭჭინის საზოგადო სარგებლობისათვის შრომის აუცილებლობა, ან და იმის გამო რომ განკარგულა მოუხდინის ამკვირვად დადგინის უმადლეს ხელმწიფებს. რაც უნდა იყოს. ამ კვარი ნაშრომები მოწმობენ, რომ ოდესმე წესიერება და კეთილ-განწყობილება იყო იქ. სადაც მთელი ისტორიული დროის განმავლობაში, რამდენსამე დაწინაურებულ მოკლე პერიოდებს გარდა, მსოფლოდ არეულობა სუთუვდა. გვრდი რომ აუქციოთ იმას, რაც თანკასიური რამ თქმულა კოლხებზე. ჩვენ ვნახავთ ურყუარს საბუთს კოლხიდულის ცივილიზაციის დამამკვირვებულს. კლასიკები აქებენ მათ სრულმართ-მოუვარებას და იმ დასმარებას, რომელსაც ისინი უწევდენ სოლმე მათს ნაპირებთან გემთ დაღუპვისაგან გადაჩინილებს, რომ-ლთაც თუღლით იწოდენ და მით საშუალებას აძლევდენ მეზავრობის გაგრძელებისათვის; მწერლობა ისეინიებს კოლხიდულების თილოსოფოსს მარსიასს; მოკვითრობენ აგრეთვე, რომ კოლხიდის გზების ნაპირად ამართული იყო ქვის თილაქანი (რავლიცები), რომ-ლესზადც მეზავრობა საგულისხმოდ წარწერილი იყო, თუ საით რა გზა მიდიდა და სად რა თავ შესაფარი სახლი იყო მეზავრობათვის ამ კვარ დაწესებულებათ, რომელიც მათთვის უცხო იყო, უურადღებ მიუქციეს პერმანებმა, თუმცა ეჭვი არ არის, რომ, რაც მათ შეამჩნიეს, მსოფლოდ ნაშთი იყო უკვე დატეხულს მდგომარეობაში მოთვის ცივილიზაციისა.

ამ კვარი ნაწივირ-ნაწივირი ცნობები, რაღა თქმა უნდა, ნიშნობა დიდის ნიკთიერის განვითარების კავკასიის მკვიდრთა. თუ მოულის კავკასიისა არა, ნაწილისა მანინც.

XXXVII. ბრძოლა ქართველებსა და სომხებს შუა ტატიტის მოთხრობით *)

(Annales)

იმავე წელს [51 ქრ. აქედ] ატყდა სომხებსა ღ ივერიელებს შუა
ომი, რომელმაც დიდი არეულობა ჩამოაგდო ჰართელებსა და რომაე-
ლებს შორის. მაშინ ჰართელების მეფე იყო ვოლოგეზი, შვილი ერ-
თის ბერძენთ მძაჱის ქალისა. ამ ვოლოგეზმა სამეფო ტახტი დაიჭირა
თავის ძმების თანხმობით. ივერიელების მეფედ ფარსმანი იყო მიმკვი-
დრეობის ძალით და მისი ძმა მიტრიდატი კი სომხეთის ტახტზე იჯ-
და რომაელების შემწეობით. ფარსმანს ჭყავდა შვილი რადამისტი, ტა-
ნით ძალადი და მოსული, საშინელი ძლიერი, დახელოვნებული ყო-
ველ გვარ ეროვნულ ვარჯიშობაში და სახელ-განთქმული ყველა მეზო-
ბელ ერთა შორის. რადამისტი მუდამ სწიოდა, რომ მამა ჩემის მო-
ხუცებულაბა ასე დაამცირაო სამშობლო. თავის ჩივილს ამის თა-
ბაზე ისე სმოიდა და ისე ნაღვლიანად ცხებადდა, რომ ეველამ გაი-
გო, თუ რა იყო მისი წადილი. მოხუცებული ფარსმანი მიხვდა, რომ
მისი სიცოცხლე საშიშს მდგომარეობაში იყო ამისთანა ძლიერის და
აღრაცებულ ემაწილ კაცისაგან, რომელიც აღჭურვილი იყო მთელის
ერის სიუკარულით; ამიტომ ფარსმანი ცდილობდა თავიდგან მოეშო-
რებინა იგი. ამ განზრახვით ფარსმანი რადამისტს მიუთითებს სომ-
ხეთზე და ეუბნება: „მე ეს ჭეუენა ჰართელებს წავართვი და მიტრი-
დატს მივეცი, მაგრამ სჯობს აშკარა ძალადობას ერილო, ხერხით უფ-
რო ადვილია მიტრიდატის დამარცხება, რადგან იმას არავითარი ეჭვი
არა აქვსო“. მართლაც, რადამისტი მიდის ბიძასთან ვითამ იმის გამო,
რომ მამას აშლოდეს და დედინაცვლის სიძულელი კერ ატანოს. მი-
ტრიდატმა რადამისტი დიდის სიუკარულით მიიღო და ეპყრობოდა,
როგორც თავის შვილს. მაგრამ იმავე დროს, როცა მიტრიდატი წუა-
ლობით ავსებდა რადამისტს, რადამისტი მის წინააღმდეგ წარჩინებულ
სომხებს აღელვებდა.

*) რომაელთა ისტორიკოსი ტატიტე ცნობობდა 56—117 წწ. ქრ. აქედ.

რამდენისაჲ სნის შემდეგ რადამისტიკითაჲ შეუერიდა მამას და დაბრუნდა შინ. დაბრუნებულმა უამსო მამას, თუ როგორ კარგად გა-
აბა მან სვანჯი და უთხრა, რომ დანარჩენი იარაღით უნდა დაეასრუ-
ლოთო. ფარსმანს ამის შემდეგ უნდა გამოეგონებინა რამე მიზეზი
ომიანობისათვის. მან წარმოადგინა ვითამ ის მიზეზი, რომ აღვანის
მეფესთან როცა ეომობდი, რომაელებს დასმარება ეთხოვეო, მაგრამ
ამის წინააღმდეგი ჩემი ძმა იყოო. ამ შეურაცხ-ყოფისათვის სამაგიე-
რო უნდა გადაეუსადოო და მიტრიდატი უნდა გაგანადგუროო. ამ გან-
ზრახვით ის ჩააბარებს თავის შვილს ძლიერს ჯარს. რადამისტი უეც-
რად შედის მიტრიდატის საბრძანებელში. შემინებული მიტრიდატი
გერ ბედავს კელზე შეტაკებას და დაემწყვდია გორხეას ცისეში. ეს
ცისე წარმოადგენდა უშიშარს ადგილს, როგორც თავის მდებარეობით,
აგრეთვე რომაელების ჯარით, რომელიც შიგ იდგა და რომელსაც გა-
ნაგებდნენ პრეფექტი ცელიუს პოლიონი და ცენტურიონი კასპერიუსი.
განზრახვებმა თითქმის სულ არ იცოდნენ მაშინების ხმარება და ცისე-
ბის კეთების სელოვნება, და ჩვენ კი (რომაელები) ძლიერ განვითარე-
ბული ვიყავით ამ საქმეში. რადამისტმა ჯერ ამაოდ სცადა რამდენ-
ჯერმე იერიშით აეღო ცისისა, და მერმე გარს შემოარტყა ჯარი. რაკი
ძალით სრულებით ვერა გააწყო რა, პრეფექტის მოქრთამებით აიღო
ცისე. კასპერიუსი ამაოდ ეწინააღმდეგებოდა ამისთანა სამარცხინო
საქციელს, და ურჩევდა პრეფექტს, ნუ ჭყდი მოკავშირე მეფეს და
ნუ ართმევს მას სომხეთს, რომელიც მინიჭებული აქვს რომაელე-
ბისაგანო. ბოლოს, რადგან პოლიონი ამტკიცებდა მტრის უპირატესო-
ბას და რადამისტი კი ამბობდა, რომ მე კმოქმედობ მაში ჩემის ბრძა-
ნებისამებრო, კასპერიუსმა გამოითხოვა ომის შეჩერება და წავიდა ფარ-
სმანთან იმ განზრახვით, რომ მოესპობინებინა ომი, და თუ ამ გან-
ზრახვას გერ შეასრულებდა, ეცნობებინა სირიის გამგებელის უმიდი-
უს კვადრატუსათვის, თუ რა მდგომარეობაში იყო სომხეთის საქმეები.

როგორც კი ცენტურიონი წავიდა, პრეფექტმა იფიქრა, ახლა
განთავისუფლებული ვარ მის ზედა-მხედველობისაგანაო, და მიტრი-
დატს მოარიგებას ურჩევდა: „ძმები სართ და მშურად უნდა ცხოვრობ-
დეთო, ეუბნებოდა პრეფექტი; ამასთანავე ფარსმანი უფროსია შენ-

ზეო. შენ ხარ ჭმარი იმის ქალისა და სიმაძრე რადამისტისა. ივერიელეი მოჩიგების უარს არ აჩიან, თუმა-ღა ამ უამად უფრო მძლავრნი აჩიან. სომსეის გერატონა კი საკმაოდ ცნობილია, ჩვენ დაგვრჩა ცარიელი ცისე და სურსათი კი არა გვაქსო. ცხადია, რომ ომს სჯობს მოჩიგება, რომელიც მოსპობს სისხლის ღვრას“.

მიტრიდატი ეოუძანობდა: ის ვერ დაენდო პრეფექტის რჩევას, რადგან იცოდა, რომ ეს ის კაცი იყო, რომელმაც შეატყობა ერთი მისი სასათაგანი, ღ რომელიც ფულისათვის მხად იყო ეოველ ბოროტ საქმისათვის. ამ დროს განსავლობაში კასპერიუსი მისულიყო ფარსმანთან და სთხოვდა, მოასპობინე ივერიელეის ცისის გარს შემორტყმაო. ფარსმანი სან გადაწყვეტილ მასუხს არ ამღეეს, სან თითქოს თანხმობას აცხადებს, მაგრამ იმავე დროს რადამისტს იდუმალ მოცეუელეს უცხაუნის და უთვლის, რომ ეოველი ღონის-მიკა მიიღე, საჩქაროდ აიღო ცისეო. ღალატობისათვის ფასს უმატებდეს და პოლელიონი იდუმალ ჯარის კაცებს დაქრთმავს და ურჩევს, მორიგება მოითხოვეთ და გაძოაცხადეთ, რომ წინაღმდეგ შემთხვევაში ცისეს მივატოვებთო. გარემოებისაგან იძულებული მიტრიდატი დანიშნულს დღეს და ადგილს გამოდის ციხიდან ზავის შესაგრავედ. რადამისტი მას მამისეე გადასეევა, ეპყრონა ფრად ზდილონიანად, უწოდებს: „სიმაძრე“ ღ „მაპავო“, შეჭფიცებს, რომ არასოდეს შენ წინაღმდეგ არ ვისმარო არც რგინა და არც საწამლავიო და გაიტყუებს მასლონელ ტყეში, სდაც ვითამ მომზადებული ჭქონდა მსხვერპლი, რათა მორიგება წინაშე დმურთებისა მომსდარიყო. ამ ერთა მეფეებს ჩვეულება აქვთ, რომ, როცა მეგობრობის კავშირის შეკვრა უნდათ სოლმე, მარჯვენა სელების ცერეს ერთმანეთთან მაგრა შეჭკვრენ ღ, როცა ცერეის წვერებში სისხლი ბლომად მოგროვდება, ცოტად უჩსვლეტენ და მეფეები სწოვენ ერთმანეთის სისხლსა. ამის შემდეგ სელ-მეგრულობა ჩითოვლება საიდუმლოებად და დარღვევა მისი შემუღებელია. კაცი, რომელსაც უნდა შეეკრა მიტრიდატის და რადამისტის თითები, წაიჭა ვითომ უცხაუნად, მოსჭიდა მიტრიდატს სელები მუსლებზე და წააქცია. მამისეე სხვებიც ეცენ მიტრიდატს, და ფეხებზე ბორკილი დაადგეს, რაც დიდ სირცხვილად მიაჩნიათ ბერბაროსებს. და ასე შეკრული წაიყვანეს. და-

ბაღმა საღმისა, რომელსაც დიდი გაჭირება გამოუვლია მის მეფობაში, დაუწყო მიტრიდატს ღასმღვა და ცემასაც ემუქრებოდა. მხოლოდ ზოგიერთები კი სიბრძნეულით მოქუერებდნენ ამისთანა ბედის ცრიალს. მისი ცოლი წვრილის შვილებით უკან მისდევდა და საშინლად მოსთქვამდა. სანაზიდი ფარსმანის განკარგულება მოვიდოდა, ისინი ჩასვეს ცალ-ცალკე დასურულ ეტლებში. ფარსმანისთვის გვირგვინი უფრო ძვირფასი იყო, ვიდრე მშა და ქალი. იგი მზად იყო ყოველ ბოროტებასათვის. მაგრამ საშინელი სანასაზი მინც აიცილა თავიდან და ბრძანა, მიტრიდატი მოეკლათ არა მის თვალ-წინ. რადამისტმა თითქმის გაიხსენა თავისი ფიცი, და არ მოჰყვას თავისი და ბიძა არც მასვილით, არც საწამლაკით, რამედ გააწეწინა ისინი მიწასვე, სედა დაუბრუნა მრავალი მძიმე ტანისამოსი და ამრიგად დასწო. მიტრიდატის შვილებმა იტყვიეს თავისი მშობლები და ამიტომ ისინიც მოჰყვეს.

რომაელებმა რომ მიტრიდატის ძმავე გაიყვანა, ფარსმანს მოსთხოვეს სომხების საზღვრებიდან თავისი ჯარები წამოეყვანა და თავისი შვილიც დაებრუნებინა იქიდან.—

ვოლოგესს ეგონა, რომ ეს არის დრო მოაწილო სელ-ასლად დავიპყრო სომხეთი, რომელიც წინად ჩვენს წინაპრებს ეჭირათო და ამ ჟამად კი [მ. წ. ქრ. აქედ] ბოროტ-მოქმედების შემწეობით სელ-ში ჩავარდნია უცხოელსაო. ვოლოგესი აგრძელებს ჯარს და გზავნის თავის ძმას მიტრიდატს სომხეთის ტახტის დასაბრუნად, რადგან ვოლოგესს ჰსურდა, რომ მისის სახლობის ყოველ წევრს თვითონ სამეფო ჰქონოდა. როგორც-კი ჰხრთებენ შემოვიდნენ, ივერიელები უბრძოლველად უკუ იქცნენ და სომხეთის ქალაქები, არც აქსატი და ტიგრანო-ცერტი, მართლებს დანებდნენ. მაგრამ სასტიკმა სამთავრომ, სურსათის უქონლობამ და ამ ორ მიზეზებისაგან წარმომდგარმა ავადმყოფობამ აიძულეს ვოლოგესი თავი დაენებებინა დაწყებულ სამისათვის. როგორც კი ვოლოგესმა მიატოვა სომხეთი, რადამისტი ისევ შევიდა იქ და სომხების წინააღმდეგ უფრო დიდი სისასტიკე გამოიჩინა, ვიდრე წინად, რადგან ღალატობას სწამებდა მათ და ფიქრობდა, რომ სომხები მზად არიან სელ-ასლავ ბრძოლა დაიწყონო, როცა კი შემთხვევას იმოვნინაო. თუმცა სომხები მიჩვეული იყვნენ მონურ მორჩილებას, მაგრამ

ბოლოს ისინიც გამოვიდნენ მოთმინებიდამ და შეიარაღებულები სასას-
ლეს გაქვს შემოკრტყენ.

რადამისტი და მისი ცოლი ცხენებზედ შეჯდნენ და გაიქცენ.
რადამისტი გადაარჩინა მსოფლოდ მისი ცხენის სიმარდემ. ცოლი კი
ფეხ-მძიმედ იყო და, თუმიცა პირველად, როგორც იყო, ამ გაქცევის
სიძნელეს ითმენდა, ქმრის სიყვარულით, თუ მტრის შიშით, მაგრამ
შემდეგ, ეს ჩქარი ჭენება რომ დიდს ხანს გაგრძელდა და მუცელი
საშინლად ენძრა, ქმარს შეეკედრა, რომ სამარცხვინო ტყვეობას პატიო-
სან სიკვდილით გადამარჩინო. რადამისტმა მაშინ თავისი ცოლი აიუ-
განა, ტულში ჩაიკონა და ჯერ ამსვენებდა; თან უკვირდა მისი სულის
სიმძლავრე და თან ეშინოდა, ვაი თუ სხვას ჩაუვარდეს სელშიო, მე
რომ მივატოვო. ბოლოს სიყვარულისაგან გაშმაგებულმა ამოიძრო
სატყვარი და ბოროტებაში გამოცდილის სულით დასცა თავის ცოლს.
დაჭრილი მიათრია არაქსის ნაპირზე და მისცა წყალს, რათა თვით
ცხედარიც არავის ჩავარდნოდა სელში. თვითონ კი ივერიაში მივიდა,
მაშა მისის სამეფოში. მსოფლოდ ნელმა მდინარეობამ ზენობია (ასე
ერქვა იმის ცოლს) ჯერ კიდევ ცოცხალი მიაგდო ნაპირზე. ვილაცა
მწყემსებმა შენიშნეს და ნასეს, რომ კიდევ სუნთქავდა. ნაზ აგებულე-
ბაზე მაშინვე შეატყეს დიდებული გვარიშვილობა; ჭრილობა შეუსვიეს
და ბალახის წილუბი დაადვეს. როგორც კი შეიტყეს მისი სასელი და
თავგადასავალი, მაშინვე მიიყვანეს არტაქსატის ქალაქში და იქიდან სა-
ზოგადოების სარჯით გაგზავნეს ტირიდატთან. ტირიდატმა ზდილო-
ბიანად მიიღო ეს ქალი ღისე ეპურობოდა, როგორც კვადრებოდა მეფის
ცოლს. —

წლის ბოლოს [55 წ.] სმა გაკარდა, რომ პართელეთი სელ-ასლავ
თავს დაქცნ სომხეთსა, ააოხრეს იგი და გამოავდეს რადამისტიო.
წინად რადამისტი რამდენჯერმე გაქცეული ყოფილა სომხეთიდან და
რამდენჯერმე სელ-ასლავ დაუპირის ეს სამეფო. ამის შემდეგ კი სრუ-
ლენით სული აიღო ომზე. —

ფარსმანმა [59 წ.] მოჰკლა თავისი შვილი რადამისტი, კითარ-
ცა მოღალატე, და რომაელების ერთგულების გამოსახენად უწინდე-
ლის სისასტიკით ბრძოლა დაიწყო სომხების წინააღმდეგ. — მარდები

[60 წ.] თავს დაეცენ რომის სარდალს კორბულონს, როცა ის მარ-
დების საზღვარზე მივიდა.—კორბულონმა მარდების წინააღმდეგ გაგ-
ზაენა ივერიელეთი, რომელთაც ახოსრებინა მარდების ჭეყანა და ამ
გვარად მტრის კადნიერება სსკების სისხლით დასაჯა.

XXXVIII. ბერძნული წარწერა ვესპასიანეს მიერ სა- ქართველოში აგებულ ციხე-სიმაგრესე

75 წ. ქრ. აქედ.

თვითმპყრ ბელმა ცესარმა ვესპასიანემ, აგუსტოსმა, დი-
დმა მღვდელ-მთავარმა, ტრიბუნის უფლებით მოსილმა მეშვიდედ, იმპე-
რატორად გამოცხადებულმა მეოთხმეტედ, კონსულმა მეექვსედ და
აღნიშნულმა მეშვიდედ, მამამ მამულისამ, ცენსორმა, და თვითმპყრ-
ბელმა ტიტე ცესარმა, შვილმა აგუსტოსისამ, ტრიბუნის უფლებით
მოსილმა მესუთედ, კონსულმა მეოთხედ და აღნიშნულმა მესუთედ,
ცენსორმა, და დომიციანე ცესარმა, შვილმა აგუსტოსისამ, კონ-
სულმა მესამედ და აღნიშნულმა მეოთხედ, ივერთა მეფეს მი-
ტრიდატს, ფარსმანის და იმავდის შვილსა, ცესარის მკობარს ღ
რომაელთა მოყვარე ერს აგუტო ციხე-სიმაგრე. *)

*) ქვა ამ წარწერით ნახოვნია 1867 წ. მაისში მცხეთის მახლობლად
და ახლა დაცულია კავკასიის მუზეუმში.

ქრისტეს საწმენოების მიღებიდამ ვახ- ტანგ გორგასლანამდე

XXXIX. კერპთ-მსასურება საქართველოში

(დ. ზ. ბაქრაძე—საქართველო ანდრია მოციქულის დროს)

„ქართლის-ცხოვრება“ ჩვენ წინა-პართ მეელს საწმენოებს და ზნეობას თავ-და-პირველად შეესება მამასხლისების დროს. მიუხედავად იმის თქმულებას. „მას ეამსა—იტყვის იგი—დაივიწყეს ქართლოსიან-თა ღმერთი დამბადებელი მათი და იქმნეს მსასურ მზისა, მთვარისა და ვარსკვლავთა ხუთთა, და მტკიცე და უფროსი საფიცარი მათი იყო საფლავი ქართლოსისა. ქაიხოსრო სპარსთა მეფემ „მოკლო უოველი სომხეთი და ქართლი... და დაუტყვნა ერისთავნი და აღაშენა არდა-ბადაგანს სახლი სალოცავი სჯულისა მათისა... ქართველთა დაიპურეს სჯული უბოროტესი უოველთა ნათესავთა, რამეთუ ცოლქმრობისათვის არა უჩნდათ ნათესაობა, და უოველსა სულიერსა სჭამდეს. საფლავი არა იყო, მეკდარსა შესჭამდეს“. აღექსანდრე მაკედონელმა ჭპოვნა უოველნი ქართველნი უბოროტეს უოველთა ნათესავთა სჯულითა, რამეთუ ცოლ-ქმრობისა და სიმებისათვის არა უჩნდათ ნათესაობა, უოველსა სულსა სჭამდეს, მეკდარსა შესჭამდეს.“ და რუმბანა აღექსანდრემ აზონს, რათა პატივს-სცემდენ მესესა და მთვარეს და ვარსკვლავთა ხუთთა, მსასურებდენ ღმერთსა უსიღვასა, დამბადებელსა უოვლისასა.“ მოკვდა აღექსანდრე და ამან აზონ დაუტყვა სჯული აღქ-

სანდრეს მოცემული. იყო კერძო-მსახურებად და შექმნა ორნი კერძ-
ნი კერძისანი, გაცი და გაიშ.“ ვასეშტი დაუროას: აზონმა ნე-
ბა მასცაო ქარაუელეს თავანთას შვილების მსხვერპლად შეწირვისა
კერძთათის. „ფარნავაზ მეფემ შექმნა კერძი დიდი სახელსა ზედა
თვისსა. ესევე არს არმაზი, და ფარნავაზს სპარსულად არმაზ ერქვა.
ამართა კერძი იგი არმაზი თავსა ზედა ქართლისასა, რომელსა მიე-
რიდგან ეწოდა არმაზი კერძისა მისთვის და ქმნა სატყუარება დიდი
კერძისა მისთვის აღმართებულისა.“ „რადგან წავიდა ალექსანდრე, არ-
ღარა სცამდეს კაცსა, თვინიერ რომელ შესწირვიან კერძსა მსხვერპ-
ლად.“ ფარნავაზის შვილმა „საურომე შექმნა ორნი კერძნი, აინიანა ღ
დინანა, ღ მართანა გზასა ზედა მცხეთისასა“. ფარნავაზი ნებროთიღზე
ქართლის-ცხოვრება იტყვის: „შეიყვარა სჯული სპარსთა—ცეცხლისა
მსახურება, მოიყვანა სპარსეთით ცეცხლისა მსახური და მოგენი და
დასხსეს იგინი მცხეთასა, ადგილსა მას, რომელსა აწ ჭქვიან მოგვთა,
და იყო ცსაჯად გამოხად კერძთა. ამისიყვის მოიმეულს იგი მკვიდრ-
თა ქართლისათა, რამეთუ დიდი სასოება აქრდა კერძთა მისართა.“
ეს იყო მიზეზი, როგორც ზემოთ მოვიხსენეთ, რომ ქართველებმა
ფარნავაზი განდევნეს ღ მეფედ მოიწვიეს არმაკ არმაკიდი.—„მოვი-
და ათორმეტთა მოციქულთაგანი ანდრია ქალაქად ტრაპიზონად, რო-
მელ არს სოფელი მეტრელთა, და ისილა უგუნურება პირე უყუბრევი
მკვიდრთა შორის მის ქალაქისათა; განვიდა მიერ და შევიდა ქვეყანასა
ქართლისასა, რომელსა დიდ-აქარა ეწოდების, ხოლო მუნ კაცნი პირ-
უტყვთა უგუნურეს იკნეს, რამეთუ არა იცნობდეს შემოქმედსა ღმერ-
თსა და უოკელსა სამაგელსა და არა წმინდასა წესსა აღსრულებდეს,
რომელი სათქმელადგა უჯერო არს.“ „მოვიდა საზღვართა სამცხისა-
თა; აქ სოფელსა ზადნეგორას ისილა, რამეთუ კაცნი მის ადგილისა-
ნი უსოროდეს *) კერძთა ყრუთა, და ილოცა და უოკელნი იგი
კერძნი დაემსხეს და შეიმუსრეს.“ „ხოლო აწევრეს, რომელსა პირ-
ელად ეწოდებოდა სოსან-გეთი, იყო ტამარი საკერძო და მას შინა
იმსახურებოდეს კერძნი მათნი.“ „იყო ქალაქსა მას შინა ბომონი სა-

*) მსკვრელსა ხწირადღენ.

კერძო, რომელსა შინა იმსახურებოდეს ბილწნი ღმერთნი მათნი, არტემი და აპოლონ. და ვითარცა ისილეს საჩქე ესე (ჭერვივის აღდგინება მკვდრითი ანდრია მოციქულისაგან) მღვდელთა მათთა, აღივსნეს შურითა.“ ხალსი იტყოდა: „აპოლონ და არტემი არიან დიდნი ღმერთნი“. მეფე რევზე ამოვიკითხავთ ქართლის-ცხოვრებაში: „ამან რევ მოიყვანა საბერძნეთით ასული ღოგოთეთისა, სასულით სეფელია, მოიხსნა თანა კერპი, სასულით აფროდიტოს და აღმართა თავსა ზედა მცხეთისასა. მეფობასა შინა მისსა არღარავის უტეკა ქართლსა შინა ერმათა კვლა, რომელსა იგი ამისსა უწინარეს და პირველ კერპთა მიმართ შესწირვიდეს მსხვერპლად ერმათა და, ვიდრე იგი იყო მეფედ, არღარავინ კლვიდა ერმათა კერპთათვის. ხოლო ცსვრისა დაძროხის შეწირვა განუწყესა“. როდესაც სპარსეთის მეფემ ქასრე, ქართველების თხოვნით, მოსცა იმათ მეფედ თავისი შვილი, მცირე წლოვანი მირიანი, მაშინ ქასრემ უბრძანა მირიანის მამა-მამუქს მირვანოზს, რათა იუოს შვილი ესე ჩემი ორსავე სკუელსა ზედა, მამათა ჩვენთა ცეცხლის-მსახურებასა და თქვენთა კერპთასა“. „აღიზარდა მირიან მსახურებასა შინა შვიდთა მათ კერპთასა და ცეცხლისასა... და ჰმატა შემკობა კერპთა და ბომონთა, კეთილად იპყრნა ჭერუმნი (მღვდელნი) კერპთანი და ყოველთა მეფეთა ქართლისათა უმეტეს აღასრულებდა მსახურებასა მას კერპთასა. „ჩმინდამან ნინო ურბნისის ქალაქში ისილა ერი უცხო და უცხოთა ღმერთთა მსახურნი, რამეთუ თავყვანის სცემდეს იგინი ღმერთად მათდა ცეცხლსა, ჭვასა და სეთა... დღესა ერთსა აღიდრნეს ერნი დიდნი სიმბრავლითა მათ ქალაქით წარმავალნი დედა-ქალაქად სამეფოდ მცხეთად... წინაშე არმაზ ღვთისა მათისა და წარუვა მათ წმინდა ნინო და დაისაღუერეს მათ წილ მოგვთასა, სიღსა მას ზედა; ისილა მუნ მოგვობა ცეცხლის-მსახურთა მათ ერთა... და იყო სმა საუვირისა და გამოსვლა ერისა ურიცხვისა. და ზარი საშინელი ვიდრე გამოსვლამდე მეფისა“. ჰკითხა წმინდამან ნინო დედა-კაცსა ურბისა: „რავი არის ესე.“ „ღმერთი ღმერთთა არმაზ უწყეს მათ წინაშე მისსა აღსვლად, რომლისა მსგავს არა არს სსვა კერპი.“ „შეუსწრო წმინდამან ნინო ცისედ არმაზად, და დადგა იგი მასლობელად კერპისა მის, ნაზრალსა ზღუდისასა, და სუდვიდა, ვითარ-იგი იყო

შიში და ძრწოლა ზარისა აღსახდელი, მეფეთა მათ და ყოვლისა კრისა, წინაშე კერძთა მათ წარდგომილთა, რამეთუ იხილა მუნ წმინდამან ნინო მდგომარე კაცი ერთი სწილენძისა, რომელსა ეცვა ტანსა მისსა ჟაჴკვი ოქროსი, თავსა მისსა ჩაფსუტი ოქროსა, სამსრენი და თვალნი მისნი იუვნენ ზურმუხტისა და ბივრიტისანი, და ეჴურა სრმალი სელსა მისსა, ელვარე და ბრწყინვალე, რომელი იგი იქცეოდა სელსა შინა მისსა... „და კვალად იყო მარჯვენით მისსა სსვა კერძი ოქროსა, და სასითა კაცისათა მდგომარე, და სახელი მისი გაცი, და მარცხენით მისსა უდგა კაცი გერცხლისა, და სახელი მისი გაი, რომელნი იგი ღმერთად უწინდენ ერთა მათ ქართლისთა.“ როდესაც წმინდამან ნინო ღოცვის ძალით კერძნი დაამსო, მაშინ „უმრავლესნი იგი იტეოდეს გუდფიცხელნი, მოუდრეკელნი ესრეთ, ვითარმედ ქალდეველთა ღმერთი ითრუჴან და ჩვენი ესე ღმერთი არმაზ ყოვლადვე ურთი-ერთისა მტერ არიან. რამეთუ ამან ოდესმე მათყედა ზღვა მოიქცა. და აწ მან შური იძია და მოაწია ესე ამას ზედა. სოლო რომელნიმე ესრეთ იტეოდეს, ვითარმედ „რომლისა ღმერთისა ძალითა თრდატ, სომქსთა მეიეე ეშვად შეიცვალა, და კვალად ეშვისაგან გაცადვე მოაქცივნა, მან უკვე ღმერთმან ჴყო და მოაწივნა ესე რისსვა თვისი მათ ზედა.“

როგორც ამ გამოწაწერებიდამ სჩანს, ჩვენი მატიაზე უჩვენებს ორს სსვა და სსვა მსარეს, საიდაც საჭართველოში ძველი აღსარება გავრცელებულა. ეს მსარეებია: საბერძნეთი და სპარსეთი. აზონს შემოაქვს გაცი და გაიმი; საურმაგს—აინინა და დანანა; ფარნავომს—ზადენი. ანდრია მოციქულის დროს მესხნი მსასურენ ბერძნების ღმერთებს არტემის და აპოლონს. რკის მეუღლე; ასული ღოგოთეთისა, შემოიტანს აფროდიტს. ვიდრე ბერძნების სარწმუნოებრივი გავლენა აღმოჩნდებოდა ჩვენ მსარეში, ბევრით ადრე იმ დროზე, აქ ვპოულობთ იმავე აღსარების წესს და ღმერთებს, რომელნიც აღმოიპოვებინა ტავრო-სკვითებში და რომელთაც თვით საბერძნეთის ცომნი ექვემდებარებოდნენ. ამ საგანს „ქართლის-ცხოვრება“ შეესაყ: „მსასურებდენ მზესა, მთვარესა და ზუთთა ვარსკვლავთა“. სპარსეთიდან ჩვენ შემოგვტანია არმაზი. „ქართლის-ცხოვრება“ იტყვის ფარნავაზზე: „შე-

ქმნა კერძი დიდი სასელსა ზედა თავისსა, ესე იგი არმაზი“. მაგრამ ცხადია რომ არმაზი შეუღებულა დამკრთველად. ჩვენი არმაზია სწავლის ორმუხდი, სომხების არმაზი. ის სწავრეთში იყო „მზის ანუ ტიტის წამომადგენელი; იმისნი მსახურნი იყვნენ მოგვნი. საქართველოში და სომხეთში იმას, კერძო-მსახურების გავლენის ქვეშ, შეუცვლია თავისი სასიათი და ზუნება: აქ ის გარდაქცეულა საწარმოთა კრებად და რადგანაც სხვა კერძებზე საღისა აზრში უძლიერესი ყოფილა, იმისთვის ის აქ, როგორც სომხეთში, უმთავრეს ღმერთად გადაქცეულა. სომხეთის არმაზი იწოდებოდა ღმერთების მამად და მკურნად; იმისი ტაძარი იყო აღმართული ანის ქალაქში; აქვე ჰქონდა ადგილ-სადგომი არმაზის მღვდელთ-მთავარს. მოსე სორესლის სიტყვით, ქართველების „არმაზი, ჭექა-ქუჩის მპყრობელი, აღმართული იყო ქალაქს გარეთ გაღმა მდინარისა. ჩვეულების-მეგრ ქალაქის მცხოვრების თაყვანს-ჰსცემდნენ იმას ყოველ დღე განთიადის დროს. თავიანთი სახლის სართულებიდან და ვისაც იმისთვის მსხვერპლის შეწირვა ჰსურდა, ის გავიდოდა მდინარეს და ტაძრის წინ დაჰგვავდა მსხვერპლს.“ რასაც ჩვენ ზემოდ ვამბობთ საქართველოს სარწმუნოების თვისებაზე, თითქმის იმასვე ვამბობს სენ-მარტენი სომხეთის ძველს სარწმუნოებაზე. იმის სიტყვით, „ტრადიციის წინამოადგილეთ დროს, სომხეთი აღიარებდა იმავე აღსარებას, რომელსაც მისდევდნენ პართიელები, ესე იგი: შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სომხების აღსარება იყო ზოროასტრის სარწმუნოება, მაგრამ შეცვლილი და შერეული, როგორათაც ბერძნების აღსარებასთან, აგრეთვე სხვა-და-სხვა გვარს ამაო-რწმუნებასთან, რომელნიც სომხების წინაპართ სკვითიდან გამოუტანიათ. სომხების საკერძოებში იხილებოდა მრავალ-რიცხვი კერპები, რომელთაც პირუტყვთ მესწირავდნენ. ამ გვარი მსხვერპლები აღკრძალული იყო ზოროასტრის სარწმუნოებაში. უმემკლურესნი ღმერთნი, სომხების აზრით, იყვნენ არმაზი, სწავრების ორმუხდი და ბერძნების ზეპსი; დედა-ღმერთი ჰანაიდი ანუ კენუსი და შიჭრი ანუ შითრა. სომხები თავიანთ სცემდნენ აგრეთვე სხან-ჩარადს, ვაჰანს, ფარშამს, ნანეს და სხვათა მრავალთა, რომელნიც ჩვენამდეც ცნობილნი არ არიან.“ —

ამ კვარდ იყო მოფენილი საქართველოში კერპთ-მსახურება. თუცა, როგორც „ქართლის-ცხოვრება“ ამბობს, კერპთ-მსახურებას ძველადვე ებრძოდა ციცილის ჯღასრება, თუმცა ზოგიერთს მეფეებსაც მიიმხრობდა ის, თუცა იმისნი მსახურნი—მოგენი საღსზაფ. ჯერცელეზენ იმის მსახურებას, თუმცა ამ ბრძოლაში კაი სანიც გასწია და თვით ქრისტეს სჯულის მიღების შემდეგ საქართველოში, ესე იგი, მესუთე-მეექვსე საუკუნეში ჯღა დიდი ბრძოლა ჯზიკაში, ბიზანტიელესა ჯ სპარსელეს შორის, მაგრამ მანც შეუძლებელი საქმე იყო ციცილის თაყვანის-ცემისაგან ჯჩაგვრა ძველად კერპთ-მსახურებისა, შემდეგ ქრისტეს სარწმუნოებისა; შეუძლებელი იყო იმისთვის, რომ ჯერ კერპთ-მსახურება, მასეგან ქრისტიანობა საქართველოში და იმის მოსაზღვრე მსარებაში იყენენ მკიდროდ ჯამყარებულნი და მოფენილნი.

რა ძალით მოქმედებდა საქართველოში კერპთ-მსახურება? ამას „ქართლის-ცხოვრება“ მოისხენებს. ის იტყვის: „ქართველებს ეპყრათ სჯული უბოროტესი ყოველთა ნათესავთა: ქართველები შესწირვიან კერპებს ყრბთა, სკამენ კაცთა, რომელთაც შესწირვიან კერპთა“. შესაწყენარებელია თუ არა ეს თქმულობა? აი ამას რას ამბობს ბროსე: „ჩე მეყრა „ქართლის-ცხოვრების“ სიტყვა ცოლ-ქმრობაში ნათესაობის შერევასე ურიების ჩვეულების მიყოლით და მაგდრის ჯაუმაზხაობასე ციცილის თაყვანის-მცემელთ მიბაძვით. მაგრამ მეძნელეა ჯაკვირო, ვითომც ივერიელთ ოჯესმე ჩვეულებად ჭქონიყოთ კაცის მკამლობა. კაცის მკამლობას, ჩვეულებად შეთვისებულს, ძნელად ბოულობენ თვით აზიის ტომებში. ამერიკის ჯა ოკეანის მცხოვრებნი, რომელთაც, მართალია, ჭქონიათ ჯა ჭკთ ეს ჩვეულება, არიან ველურნი მყომაზნი; იმათ არ იციან არც ბინადრული ცხოვრება, არც იმისი საფუძველი—მიწის შემუშავება. ისინი იკვებებიან წელის ცხოველით ჯა ტუის ნაყოფით. ამისთვის შესაძლებელია, რომ იმათი პირუტყვის მსგავსი ბუნება ჯა შიმშილი ჯღვძრენ იმათ გულის-წაღილს, როდესაც ისინი ჭსედგენ მტერს, მიწასე გართიმულს, მაგრამ ჯაძმანის ჭამა ნაყოფიერის მიწის-მუშავთ ივერთაგან, რომელსიც, სერმებისა ჯ რომაელების თქმით, მკიდროდ ჯაფუძისებულს ტომს შეადგინდენ, შესაწყენარებელი საქმე არ არის, ჯა მე უარ-გვქოფ ამას.“

XL. ქადაგება ანდრია მოციქულისა საქართველოში.

(თეიმურაზ ბატონიშვილი—ისტორია საქართველოსი)

შემდგომად ქრისტეს ამადლებისა მეექვსესა წელსა მოიწიეს ესე ორნი მოციქულნი ქრისტესნი პირველ-წოდებული ანდრია და სიმონ კანანელი, რამეთუ უბრძანა წმიდამან ღვთის-მშობელმან, რათა წარვიდნენ ივერიად და მუნ ქადაგონ საყვარელი ბეი მისი ქრისტე ღმერთი, მსხნელი და მცხოვარი, წილ-სდომილსა ¹⁾ შინა ქვეყანისა ღვთისა დედისა, ვითარცა წერილ არს ბეელთა შინა ეკლესიისა ჩვენისა მატიახეთა. წარმოვიდეს ესე მოციქულნი ქრისტესნი, ანდრია და სიმონ კანანელი, მოვიდეს ზონტოს გზით ქვემოთა შინა საქართველოს კოლხიდად, აღვილსა მენგრელთა და აფსაზთასა, ქალაქად ნიკოფსიად, სადაცა იყო პალატი და სადგური დიდი საქართველოს მეფეთა და დიდ-დიდნი ბოძონნი სამსახურსებელნი კერპთან, ქადაგეს მუნ, აღასრულეს სასწაულნი პირად-პირადნი ²⁾ და ნიშნი, და მოაქცივნეს მრავალნი ერნი ქრისტეს სარწმუნოებასა ზედა მეგრელნი და აფსაზნი; სოლო მეფესა ადრეისცა ესმენს ქადაგებისა მათისა სიტყვანი და სასწაულნი, რომელსა სასულითა უფლისა ჩვენისა იესო ქრისტესითა იქმოდეს წმიდანნი ესე მოციქულნი, და უკვირ-

¹⁾ წილწდომილი ქვეყანა ღვთის დედისა არის ივერია მიწეზითა ამით ვინაიშგან მოუთხრობს საქართველოს ეკლესიის ისტორია, ვითარმედ ოდეს ამადლდა პრისტე ზეცად და საღმრთოთა მოციქულთა ზედა გარდამოვიდა ყოვლად წინადა სული; მაშინ მოციქულნი განეწადნენ წარმოსვლად პირსა-ზედა ყოვლსა ქვეყნისასა და იყარეს წილი მოციქულთა თვის შორის, თუ რომელი რომელსა ქვეყანასა წარვიდეს და ქადაგონ სიტყვა ღვთისა. მაშინ უბრძანა მას ზუნ იყოფოდა მათთანა დედაცა ღვთისა ქალწული მარიამ და უბრძანა მოციქულთა: „შვილო ჩემო საყვარელო, დასდევთ წილიცა ჩემი წილისა საყვარელსა ბქვენსა შორის, რამეთუ სურვილ ვარ მეცა შრომისა მიღებად საყვარელსა ძისა ჩემისა თვის, რათა ექადაგო სახელი მისი, რომელსაცა აღვილსა წვდების მე წილი. ზოლო იგი იწორჩილ ექმნეს და დასდევს წილიცა მისი შორის წილთა თვისთა, წილ გდეს და ზედა დედისა ღვთისასა წილად თვისად ივერია, რომელ არს საქართველო.—²⁾ სხვა და სხვა.

და მას ფრად. ხოლო მუნიტგან შესრულმან მოციქულმა ანდრია კაკკასიისა მათთა შინა მცხოვრებთა, მოკლო რომელნიმე ადგილნი, გამოკლო ქართლი, მოიწია მცხეთად; არამედ არაჲს განეცხდა მუნ მრავალთა და არცა შევიდა ქალაქსა შინა მცხეთისას; არამედ ჰირის-პირ მცხეთისა გავლით მდინარისა არაგვსა აღვიდა მთასა მას ზედა, რომელსაცა ზედა არს მონასტერი ჯვარისა ცხოველს-მოფულისა, რომელსაცა ჯვარის მონასტრად სასელ-ედების, და მწვერვალსა მას გორისასა აღმართა ჯვარი, და დაუტევა და წარვიდა მუნიტ კახეთისა კერძოთა, და შევიდა შინაგან კახეთისა, განსდა მდინარესა დიდსა იორსა, ესე იგი, აღაზნისა მდინარესა, ღ მივიდა გრემს, ღ აღმართა მუნცა ჯვარი მცირესა მას მწვერვალსა ზედა გორისასა, სადა იგი არს აწ ეკლესია მისილ-მთავარ-ანგელოზისა, რომელი იყო ძველად მონასტერი და არს იგი სასაფლაო მეფეთა და მუნიტ გავმხრის გზით კაკკასიურით გზით, განკლო დიდოეთი და მრავალნი ადგილნი ლეკთანი მოკლნო, და ჰქადაგა ადგილთა მათ და ანდრად წოდებულსა ქალაქსა შინა კაკკასიურსა ჰქადაგა სიტყვა ლეთისა (მუნ ჟამიდგან ეწოდა ადგილსა მას ანდრია). მუნიტ მოიქცა ქისტეთის გზით და მოვიდა სეკსა მთიულეთისასა ლომეკის მდინარესა ზედა, რომელსა აწ სასელ-სადებენ თერგად. და აღვიდა ძირსა საშინელისა მის კაკკასიურისა მთისა, რომელსა ეწოდების მუინგარი. მალელსა მთასა ზედა, სადა იგი არს ჩამოსწვრივ პირი მისი, აღმართა მუნ ჯვარი, არს ადგილსა მას დაბა და ადგილსა მას, სადა იგი ჯვარი აღმართა წმიდამან ამან მოციქულმან, აწ არს მას ზედა ეკლესია დიდი მონასტერი წმიდისა მოციქულისა პირველ-მოწამისა სტეფანესი.

მუნიტ კვალად შევიდა წმიდა ესე მოციქული კაკკასიად, დავლო და ჰქადაგა მრავალთა ადგილთა და შთავიდა კვალად მეგრელიად და აფსაზეთად. და მუნიტ მიიქცა და წარვიდა სსვათა ქვეყანათა და კერძოთა.

ხოლო წმიდა მოციქული სიმეონ კანანელი ¹⁾ დაადგრა მუნვე

¹⁾ წერილი არს მოთხრობათა შინა საქართველოსათა ვახტანგ მეფისა, ვახუშტისა და სხვათაგანცა მომთხრობელთა, ვითარმედ წიდა მოციქული სიმეონ აღესრულა და დაეფლა მუნვე ნიკოფსიას.

აფხაზეთს და მეგრელიად. ამა წმიდათა მოციქულთა ანდრია და სიმეონ აღაშენესცა ეკლესიანი ნიკოფსიას და სსუათა რომელთამე ადგილთა საქართველოსათა და ჭადაგეს მესხთა და ჯავახთაცა შორის, და მუნცა მოაქცივნეს მრავალნი (ხოლო ადგილნი ესე მესხთა და ჯავახთა არს ნაწილი ზემო-ქართლისანი).

თუმცა-ღა წმიდათა საღმრთოთა მოციქულთა ჭადაგეს და მოაქცივნეს მრავალნი და მას ჟამს არცა მეიკემან ადუკიმ უქმნა მათ წინა-აღმდეგი რაიმე, გინაიდგან იგი მრავალთა ძლით ქრისტესაგან და წმიდათა მოციქულთა მიერ ქმნილთა სასწაულთა და ჭადაგებათა სძენითა და განფენითა უოკელსა ზედა ჰირსა ჭკუენისასა გრძნობდა გუელსა შორის თვისსა, რომელ ესე არს სეკარდამო რაიმე განგუელეზა, და ამისთვის ესე არა აზროვლებდა წმიდათა ამათ მოციქულთა ჭადაგებასა. მაგრამ შემდგომთა ადუკისათა მეფეთა საქართველოსათა დააყენეს შერისხუთა ერთთა კეთილ-მსახურებაი ესე და კვლავ იწყეს კერპთ-მსახურება, ვიდრე მოსვლადმდე წმიდისა მოციქულთა სწორის ქაღწულისა ნინა, ჩვენ ქართველთა განმანათლებელისათა.—ხოლო წერილ არს ესეცა საეკლესიოთა შინა საქართველოსათა, რომელ სატი იგი შემდგომად წმიდისა ღვთის-მშობელისა, რომელიცა მისცა თვით დედაჲს ღვთისამან ანდრია მოციქულსა, და მოიღო მან ივერიად და მოვიდა რა ადგილსა ჭკომოსა საქართველოსა მეგრელიად, ბიჭვინტას და ჭადაგებდა რა მუნ ერსა შორის სიტყვასა ღვთისასა, აჩვენებდა სატსა მას შემდგომად წმიდისასა ერსა. ხოლო სატი იგი დედისა ღვთისა გედრებითა მუნებურთა ერთთა დაუტყუა მუნ ბიჭვინტას. ხოლო ბიჭვინტისა ღვთის-მშობლისა სატი, რომელიცა ასვენის აწცა ჭკემოსა საქართველოსა შინა მასლობელად ჭუთისის ქაღჭისა მონასტერსა შინა სამიტროპოლიტოსა გენათლისას (ესე იგი გელათს), რომელიცა არს ფრიად მრავლითა სიმდიდრითა შემეულ ღირს სასსოგარისა მეფისა ბაგრატ მეოთხისაგან სრულიად ივერიის თვით მპურობელისა დავითიან-ბაგრატიონისა. იტყვიან მას სატსა, რომელ იგი არს რომელიცა მოციქულმან ანდრია მოასვენა თვით და ანუ არს იგი უეჭველად ორიგინალი სატისა მისგან გარდამოსატული.

ხოლო ქადგებასა მოციქულისა ანდრისსა ივერიისა ადგილთა და მოქცევისა მათსა მოუთხრობს კრცლად ნიკიტა, ზერძენთა თილო-სოფოსი, აღწერილსა შინა მის მიერ ქადგებათა და მიმოსვლათა ანდრია ჰირველ წოდებულისა მოციქულისათა.—

XLI. ქრისტეს კვართის ამბავი, თქმული აბიათარ მღვდლის მიერ

(„ქართლის-ცხოვრება“, ნაწ. I)

მე აბიათარ მოგითხრობ თქვენ თხრობასა-მას, რომელი მეუწყა და უურთთა ჩემითა ვისმინე, მამის დედისა ჩემისა-გან, და რომელი წიგნთა-განცა ვუწყე, რამეთუ მათცა ჰქადაგებდა და მოაბელთა-გან თვისთა მოთხრობით და სმენით უწყოდეს, ოდეს იგი მეუბოდა ჭეროდე იერუსალიმს, მას ჟამსა გვესმა ესრეთ, ვითარმედ იერუსალიმი სპარსთა დაიპყრესო, რომლისა-თვის იქმნა გლოვაი და წუხილი ურიათა ზედა ქართველთა, მცსეთელთა მკვიდრთა, ბოდელთა მღვდელთა, კოდის-წყაროელთა მწიგნობართა, დასობის კანანელთა თარგმანთა; რომლისა-თვისცა ესე ყოველნი აღიძრეს წარსვლად და შეწყენად იერუსალიმელთა. სოლო შემდგომად მცირედთა დღეთა, სხვაი მოიწია ლაღდისი ნუგეშინის-ცემისაი, ვითარმედ სპარსნი-იგი არა დაპყრობად იერუსალიმისა ზოვიდესო, არამედ საკურგელთა-წილ აქნდა ოქრო სამეფუთა და მური *) მსწრაფელ მკურნალი წელულებისა, და გუნდრუკი სურნელი, და კბიებდეს ყრმისა ვისმე, შობილსა თესლისა-გან დაკითისაი, რომელ რცა **) ჰოვეს მწირი ერთი ყრმაი, მწირისა დედაკაცისაი, შობილი უცამოდ, უადგილოსა ადგილსა, ვითარცა არს ჩვეულები გარეგან დაბისა მდგომარეთა კანთა. და ესენი მის ყრმისაი მოვიდეს, და შესწირეს მისსა მღვენი-იგი მშვიდობით. და იქმნა სისარული დიდი სმენითა ამის ამბავისათა ურიათა ზედა ქართველთა.

*) ანუ მირრა.—**) ვითამ.

ხოლო შედგომად, გარდასდეს რაი წელნი ოც და ათნი, მაშინ მოწერა ანა მღვდელ-მან იერუსალიმით [მამის] მამისა ჩემისა ელიოზის-თანა ესრეთ, ვითარმედ „იგივე, რომლისა-თვის სპარსნი მეფენი ძღვნითა მოვიდეს, აღზრდილ არს და ქასაქას ზომისასა მოწეგნულ არს იგი, და თავსა თვისსა შედ ღვთისად სადის. აწ მოვედით უოველნი სიკვდილსა მისსა, რათა აღვასრულოთ მცნება მოსესი,“ და წარვიდა აქათ ელიოზ, მამის მამა ჩემი, კაცი მოსუცუელი, და ესკამას დედაი ტომისა-გან ელი მღვდლისა, და ესკამას დაი ერთი. და ეკედრებოდა ელიოზს დედაი მისი ესრეთ: „წარვედ, შვილო, წოდებასა-მას მეფისასა და წესსა სვეულისასა, გარნა რომელსა-იგი განიზრახვენ, ნუ შეერთებინ ცნობაი შენი, შვილო ჩემო, რამეთუ იგი არს სიტყვა წინასწარ-მეტყველთა, და იგავი ბრძენთა, და საიდუმლო დაფარული პირველთა-გან, და წარმართთა ნათელ, და ცხოვრებაი საუკუნო“. და წარვიდა ელიოზ მცსეთელი და ღონგინოზ კარსნელი და მუნ დასვადეს კვარ-ცმასა უფლისა ქრისტესა. ხოლო რა-კამს იგი დამსტკვალვიდეს უფალსა კვარსა ზედა და ქასანიგ-მან *) კვერთხით-მით რკინისათა სცა სამსტკვალთა-მთ **)

ზედა უფლისათა იერუსალიმს, მაშინ ესმა ხმა, სამსტკვალსა-მთ-გან გამოსრულნი, დედასა ელიოზისასა, მეოფეს მცხეთასა შინა, და მეფესეულად იერქსიალნა: „მშვიდობით, მეფობაო ურიათაო, რამეთუ მოკვალთ თავისა თქვენისა მცხოვარი და მსხსელი, და იქმნენით აძიერით-გან მეველ და მესისლე შემოქმედისა. ვაი თავსა ჩემსა, რომელ არა მეუფლა უწინარეს-ვე ამისაი სიკვდილი, რათამცა არღა-რც სმენილ იყო უერთა ჩემთა, და არღაცა შედგომად ამისსა ღირს-ვიქმენ მე სილვად ნათლისაი წარმართთა ზედა, და მშვიდობაი ისრაილსა“. და მკის შეისვენა, ***)

რამ სრულ ჭყო სიტყვაი ესე.

ხოლო კვერთხი-იგი უფლისა ზედა წილითა მცსეთელთა-მთ ურიათა, და მოიღო იგი მცსეთად ელიოზ. და მიეგება დაი მისი ცრემლთა მიერ შესვარული, და მოესვია უელსა მამასა თვისსა ელიოზს; და მოუღო რა მას სამოსელი იგი იესოსი, შეიტკბო მეგრდსა თვისსა. და

*) ჟღაღათი. — **) ღურსმანი. — ***) განისვენა, გარდაიცვალა.

შეის შეესაუბრება სულნი წარსდეს მასვე უმისა სამთა ამათ ტკივილთა
სიმწარითა: ქრისტეს სიკვდილითა, და დედისა თვისისა, და ზიარებისა
თვის უარის-მოყოფილთა ქრისტესთა ძმისა თვისისა. მაშინ იყო საკვი-
რველი და დიდი შემოფოთება მცხეთასა შინა, რამეთუ განკვირდა
თვით დიდი მეფე ადრეი და ყოველი სიმრავლე ერისა და მთავართა
და სთნდა მეფესა ადრეის სამოსელი იგი, გარნა საკვირველებისა-მის-
გან ზარ-განსდილ და შეშინებულ იქმნა იგი, და კერლარაი იყადრა
გამოლებად სელთა-გან მის მკვდრისთა, რომელსა-იგი მაცრად და სუ-
რვილითა შემოიკეცრდა. და ესრეთ სელთავე მქონებული სამოსლისა
უფლისაი დამარსა ძმა-მან ელიოზ დია-იგი თვისი ადგილსა-მას, რომე
ლი უწყის ღმერთ-მან და არა-ვინ სხვა-მან თვინიერ ამისა, რომელ
ესე უწყინ, ვითარმედ არს ადგილი-იგი მახლობელ ნაძვისა-მის, ღი-
ბანით წარმოღებულისა და მცხეთას დანერგილისა და აღორძინებუ-
ლისა.

XLII. სასანიანთ სამეფო გვარი და მეფე მირიან

265—342 წწ.

(დ. ზ. ბაქრაძე—მირიან მეფე და წმ. ნინო.)

უკანასკნელის საქართველოს არშაკიდის, ასფაგურის მეფობაში
სპარსეთში მოსდა ცვლილება. არშაკიდები დაეცნენ და იმათი ადგილი
დაიჭირეს სასანიდებმა. ამ სამეფო სახლის დამფუძნებელი იყო არ-
ტარქსერქსი ანუ არდაშირი, სპარსეთის მოგვთა უფროსის ბაბუკის
შვილი და სასანის შვილის-შვილი, რომელმაც სამს შეტაკებაში 223
და 226 წელს სრულებით დაამხო პართიიდან შემოსული არშაკიდები
და დაამყარა სპარსეთში სასანიდების სამეფო გვარი. შესანიშნავია სა-
სანიდების სასიათი: ზოგნი სასანიდნი არიან ცნობილნი სწავლა-ხე-
ლოვნებით; არდაშირი იყო განვითარებული მეცნიერი და მწერალი:
იმან დასტოვა სსვა თსზულებათა გარდა „გარნამე“ ანუ განმარტება
თავის ცნოვრებისა და მოქმედებისა—და ზერეთვე წიგნი ზნეობაზე.

მეოთხე სასანიდო, ბარამ ჰირეკლი, იყო მევიწინობის მოგვარე და პირუტყვით ექიმობაში დასელოვნებული. სოსრო ნუშირვანმა შეეცადა საუკუნეში გამოსცა მეორედ არდაშირის თისუღუბა წსებაზე; იმის დროსვე გავრცელდა სპარსეთში ინდოეთიდან შემოტანილი, სასწერითელ ენაზე შედგენილი, ფაშა-არტა ქოლელია ჰეკე-დამნაჰ, ანუ ჩვენებურად ჭილილა-დამნა, გადაღებული მრავალ აზიურს და ევროპულს ენებზე და თვით ქართულად ნათარგმნი, ვერ თამარ დედოფლის დროს და შემდეგ ვასტანგ შეეჭვისაგან და სხვა ორბელიანისაგან. სასანიდები განითქვენ არქიტექტურის ნაწარმოებით: იმათი დედა-ქალაქი მადანი, კტეზიფონის მასლოლად და კტეზიფონის არემარე, ბუნებით შემკულ მხარეში, ეფრატის კიდეებზე, მოფენილი იყო. გასაოცარის მეტელებით. ამ გვარმა სწავლა-სელოვნების სიყვარულმა ვერ მოარბილა იმათი მსეცური ბუნება. თითქმის მთელი სამეფო სასლის სასიათი განსსავადებოდა სისსლის ღვრით, როგორც შინა, აგრეთვე გარეთ. სშირად მოხდებოდა, რომ შვილი ვადებოდა ტახტზე მამის სიკვდილით შესისსლული. ეს იყო მიზეზი, რომ ოც-და-თსუთმეტს სასანიდების წევრთა რიცხვში ხანგრძლივ მეფობდენ მსოლოდ შვიდნი. სასანიდები გულ-მსურვალედ ემონავებოდენ ზოროასტრის აღსარებას ანუ ცეცსლის თაყვანის-ცემას. დიდი გავლენა ჰქონდათ იმაზე მოგვებს, რომელთაც ექირათ გამოჩენილი ადგილები თვით სასანლეში. სასანიდები ყოველს ღონის-ძიებას სმარობდენ, რომ ცეცსლის თაყვანისცემა დაეწყებინათ ყოველგან. ისინი სდექნიდენ ჭრისტეს სარწმუნოებას, რომელიც იმათ დროს მოეფინა მცირე აზიაში, სომქეთში, საქართველოში და აგრეთვე სპარსეთში. ამასთანავე ისინი უშიშრად და ურეკველად ცდილობდენ თავიანთის საზღვრების გავრცელებას და უცხო-ტომთ დამონავებას. ისინი ხანგრძლივ ებრძოდენ ვერ რომელეს, მასუგან, როდესაც რომი დაეცა, ბიზანტიელებს, როგორც სომსეთში და საქართველოში, აგრეთვე აზიაში. ბედ-ერული სომსეთი იმათის სკლით დაიმსო და დაიღლიჯა. საქართველოს ეს უბედურება არ ეწვია, თუმცა ამ განზრახვით სასანიდები მთელის საუკუნის განმავლობაში (455—560 წ.) სასტიკად ებრძოდენ ბიზანტიას, საქართველოს დასავლეთს მხარეებში, ანუ ბიზანტიელების ღაზიკაში.

მიუგებრედეთ ისევე არდაშირის დროს. არდაშირის მოჭყენის თა-
ვის მიფლობელობა სპარსეთში ღ დაიბრუნა სომხეთი, რომელსაც, შემ-
დეგ სომხეთის მეფის ზოსროს მოკვლისა, 27 წლის განმავლობაში
თავისუფლად განაგებდენ არდაშირი და მისი შვილი შაბურ ჰირვე-
ლი.—

ასივსტურის არა ჭეკანდა ვაჟიო—ამბოს ჩვენი ისტორია—ჭეკან-
და მსოფლად ერთი ქალიო; შეიკრიბნენ ყველა ქართლის ერისთავნი
მცხეთის ქალაქში სპასპეტთან, რომელსა ერქვაო მიაჟან. იმათ სურდათ
მოეპოვებინათ რაიმე ღონის ძეგლი, რომ სპარსეთის მხრივ აცნო-
ბინათ განსაგდელი. მიაჟან სპასპეტმან სთქვა: „მოივლა სპარსთაგან
დიდი მტეე სომხეთისა, და სპარსთა მეფის განზრახვა არის შთან-
ქას მთელი ჩვენი ქვეყანა, დარჩენილი ოზლად, და არავინ არის ჩვენში
იმის წინააღმდეგობი; გამოვთხოვოთ სპარსთა მეფეს საკუთარი ვაჟი.
ჩვენ მეფედ და გვედრეთ, რომ შერთოს იმას ცოლად ასული ასთა-
გურისა, იმ ჰირობით, რომ იმისმა შვილმა აღიაროს სჯული ჩვენი ღ
არ შემოიყვანოს ჩვენში სპარსნი“. ერის-თავნი დაემოქმედნენ მიაჟანს
სპასპეტს, წარგზავნეს მოციქული სპარსთა მეფესთან. სპარსთა მეფემ
გამოიკითხა მდებარეობა მცხეთისა და იმისი სივრცე, მასლობელობა
ხაზართა და ოკსთა და აგრეთვე გვარი ასთაგურის ასულისა ღ
სცნო, რომ ის მომდინარეობს ნებროთიანთა და ფარნავაზიანთაგან.
სპარსთა მეფემ შეიწყნარა კედრება ქართველთა და ინება თავის ძის
მეფობა მცხეთაში, რადგან ყველა სომხით-ქართლ-რანის ქალაქთა
შორის მცხეთა ჭოვა უმაგრეს ქალაქად, როგორათც უასლოესი ჩრდი-
ლოთა მტერთა; აქედამ შეეძლო იმას იმათთან ბრძოლა და და-
პერობა გაკაცისელთა. სპარსთა მეფემ მიიღო ყოველივე თხოვნა
ქართველთა და მოვიდა მცხეთას, სადაც მას მიეგებნენ მიაჟან სპა-
სპეტი და ერის-თავნი ქართლისანი. სპარსთა მეფემ ქასრემ შერთო
ასული ასთაგურ მეფისა თავის ვაჟს, რომელიც თან ჭეკანდა და
რომელიც იყო შვიდის წლისა, ნაშობი მსეულისა. იმას ერქვა სპა-
რსულად მიჭრან და ქართულად მირიან. მირიანი დაადგინა მცხე-
თას მფლობელად ქართლისა, სომხითისა, რანისა, მოგვანისა და
ჭერეთისა. დასტოვა მირიანის მამა-მამუდ და გამგებლად წარ-

ჩინებული მიწვანოზ, ორმოცი ათასის მსხდარითურთ რჩეულთა სპარსთაგან, რომელნიც დასსნა ჭერეთს, მოვაკასს და სომხითს, და არა ქართლს. მსოფლოდ ბრძანა, რომ ამ სპარსთაგანი შვიდი ათასი რჩეული მსხდარი იყოს მცხეთას მიწიანის მცველად. და იყოს შვილი ესე ჩემი ორსავე სჯულსა ზედა, მამათა ჩვენთა ცეცხლის მსასურებასა და თქვენთა კერპთასა, რამეთუ პირველვე ამასცა ზედა მოეცა ფიცი. ქსრე მეფემ დაიმორჩილა ყოველნი ხენი კავკასიანთანი; დასსნა ყოველგან მთავარნი და მოსთხოვა მათ, რათა იუენენ მორჩილ მიწიანისა. თვით მიწიანს და იმის მამა-მძუქს მიწვანოზს უბრძანა, რათა ბრძოლიან ხაზართა, და შემდეგ წარვიდა სპარსეთად.

როგორც მოხსენებულია, მიწიან დაჯდა მეფედ შვიდის წლისა. აღრზდილმა აკერპთ მსასურებაში და ცეცხლის თაყვანის ცემაში, მიწიანმა შეამკო აკერპნი და ბომონნი და კეთილად იპყრა ქურუმნი. მიწიანს უეკარდა ქართული ენა და ქართველნი და თვით ქართველთაც დიდი სიყვარული და პატივის ცემა ჭქონდათ იმისი. როდესაც მიწიანი შეიქმნა. 15 წლისა, იმას მოუკვდა მეუღლე, ქალი ასთაგურისა და მოიყვანა მეორე ცოლი საბერძნეთით, პონტიით, ასული ულიოტორისა, სასელად ნანა. მიწიანს ჭქონდა ხშირი ბრძოლა ჭერეთში და მოკაცანში ხაზარებთან და იმათ მოკავშირე ძურძუკეთთან და დიდლებთან. აუფროსი ღაშქრობა იმისი იყო დარუბანდს, რომელსაც მოაწუდებოდენ ხაზარნი, რათა გაეხსნათ ფაერთო კარი, საიდანაც შეეძლოთ გასულს სპარსთა ზედა. მიწიანს შევიდა ორმოც წელში, როდესაც აღესრულა იმისი მამა, სპარსთა მეფე და ქსრეს მოადგილედ დაჯდა უმცროსი მმა მიწიანისა ბარტომ. მიწიანს ითვისებდა მამის ტახტს. ის ამბობდა: „პირმშო შვილი ვარ და საუფლის-წულოდ მებოძნეს ჭკეუპნანი უცხონი... მრავალ-გზის სისხლითა ჩემითა დამიცავს სპარსეთი ხაზართაგან, ჩემი არს ტახტი მამისა ჩემისა. ბარტამი იტყოდა: „თუმცა პირმშო არის მიწიანს, მაგრამ ნაშობია მსველისა და მსველის ნაშობისთვის საკმარისია ის სამეფონი, რომელნიც იმას ჭსკდა სკედ. ორთავემ შეერიბეს სპანი და მიეგებნეს ბრძოლად ერთი მეორეს. ახილეს რა მოხუცთა და მარცაპანთა, რომ სისხლის ღერა აუცილდებელია, შეუდგენ შემაველობას. ორნივე მეფენი დასჯერდენ იმათ

ბჭობას... ამით დასდეს განაჩენი, რომლითაც დაუშკვიდრეს მეფობა სპარსეთისა ბარტომის ღ მირიანს მისცეს ბარტომისაგან ჟაზირეთი და შამისა ნასკვარი და აღარ-ზადაგანი; ყოველივე ეს ჭკეუნიები ზედა დაურთეს სომხითს, რანს, ჭერეთს და მოვაცანს“.

შესანიშნავია შემდეგი გარემოებანი. მირიანის დროს ჩვეულები-სამებრ ხაზარნი მოაწყდებიან საბრძოლად დარუანდს. მირიან შეკა მთა-ში ჟვართი საშეკლად. ამ დროს მეფე გუთთა ურიცხვის სპით შეკა საბერძნეთში. ბერძნის მეფე შემოიერებს თავის ძალას. მეფე გუთთა მოითხოვს ჰირის-ჰირ ბრძოლას კეისართან. ვერ შეიძლება კეისარი ბრძოლას. ამ უამდ ჯე იყო მე კოსაროს სომეხთა მეფისა, სასულად ტირდატ გოლიათი; აღზრდილი საბერძნეთში, ტირდატი გამოარჩია ყოველმა სპამ საბრძოლად გუთთა მეფესთან. გუთთა მეფე და ტირდატ მიეტევენს ერთანეთს. სძლო ტირდატმა, შეიპყრო გუთთა მეფე და იოტეს პანაკი გუთთა. შემდეგ ამისა კეისარი მისცემს სპას ტირდატს და გამოგზავნის სომხითში, საიდანაც განდევნის სპასა და ერისთავთა მირიანისათა. მაშინ მირიან მოიწვევს სპარსეთით თავის ნათესავს ფეროზს დიდპლის ჟვართ; ფეროზს შეაუღლებს თვის ქალს და დაუშკვიდრეს ჭკეუანას ხუნანიდამ ბარდავამდე, სადაც იმას დადგენს ერის-თავად. მირიან აუტეხს ბრძოლას ტირდატს; როდესაც მოერთვის ტირდატს ძალი საბერძნეთით, ვერ წინა-აღუდგება იმას მირიან და ტირდატ მოუვლის იმის ჭკეუანას; როდესაც გაძლიერდება მირიან სპარსეთით, ტირდატ ვერ შესძლებს იმის წინა-აღმდეგობას და მირიან მოვლის სომხითს. ესრედ დაუცხრომელი იყო შოთთი იმათ შორის მრავალ წელ“.

„ჭართლის-ცსოვრების“ თქმით, სპარსეთის მეფის ბარტომის მოადგილე, მირიანის ძმის-წული, რომლის სასულიც არ ისსენიება, მიიწვევს მირიანს, „რათა შეგვრბეთ ღ გარდავლოთ სომხითი და შევიდეთ საბერძნეთად“. მირიან და სპარსთა მეფე გაივლიან სომხეთს. სადაც ვერ წინა-აღუდგება იმათ ტირდატ, შევლენ საბერძნეთში, ვერ წინა-აღუდგება იმათ ბერძნეთ მეფე კოსტანტინე და ეს უკანასკნელი დიდს მწუსარებას მიეცემა. ამ დროს კაცნი ღვითის მსასურნი ურჩევენ კოსტანტინეს, რომ ნათელ-ილოს და წარიმძლვაროს ჟვარი, რადგანაც

„ყოველნი მოსაგნი ქრისტესნი ჯვარის წინამძღოლობით სძლევენო მტერთა“. კოსტანტინემ სათელ-იღო და წარმოიძღვნა სასე ჯვარისა და ეწეო ურიცხვთა სპარსთა სპითა მცირითა და მოსრა სიმრავლე მათი; იელტოდეს ორნი მმანი მცირედითა-ლა მსედარითა, და მიჰყვა მათ კოსტანტინე და შევიდა საზღვართა მათთა. სპარსთა მეფე შევიდა სპარსეთად მეოტი; სოლო მირიან დადგა ქართლად და განამარცხისე-ქალაქნი. უღონოქმნილი და შეშინებული მირიან მოითხოვს მშვიდროსს. კოსტანტინე სპარსეთის მეფის კვლავ შიშის გამო დაეზავება მირიანს, გამოსთხოვს იმას მძევლად იმის შვილს ზაქარს და დაამოყრებს ტირდატს და მირიანს, ესე იგი ტირდატის ასულს სალომეს შეჰტრავს მირიანის შვილს რეკს, განუწყესებს საზღვარს საქართველოსა ღ სომხეთს შორის. „რომელთა ჭეუპანათა მდინარენი—ამბოპს ქართლის-ცხოვრება“—დიან სამსრით, მოერთვიან რანსა, ესე ჭეუპანანი ტირდატის კერძად დაუარნა, და რომლისა ჭეუპანისა მდინარენი ჩრდილოთ დიან და მიერთვიან მტკვარსა,—მირიანის კერძად, ღ შეამდგომელ ექმნა მათ და წარვიდა“. ჭჷფლობდა მირიან ქართლს, რანს, ჭერეთს და მოვკანს, და აჰენდა ეგრისიცა ეგრის წულამდე და მისცა მესა თვისსა რეკს საუფლისწულოდ კახეთი და გუხეთი. და დასვა იგი უჯარმოს, რეკ და ცოლი მისი სალომე, ასული ტირდატისა. თვით თეროსს, მირიანის სიმეს აჰენდა ჭეუპანა, რომელი ზემოდ ვასსენეთ, მიცემული მირიანისაგან და იუო აჰ ერის-თავად“.

ასე მოქმედებდა და მოღვაწეობდა მირიან, ვიდრე ის ქრისტეს სჯულს მიიღებდა. „ქართლის-ცხოვრების“ თქმით, მირიანი აფუძნებს საქართველოში სამეფო სახლს სოსროიდებისას, ანუ უკედ ვსთჰვათ, სასანიდებისას. ქართველთ ერისთავთ გამოთხოვით, ქასრე შირველი სასანიდი სპარსეთისა თვითონ დაჰსკამს იმას მცხეთაში მეფედ ღ სხვათა-შორის სომხეთსაც დაუმკვიდრებს იმას. განსაკუთრებით უურადლება ქასრესი მიქცეულია მცხეთაზე, რადგან მცხეთა ყოველთა ქალაქთა უფროსად და უმაგრეს გამოარჩია მასლობლად ჩრდილოთა მტერთა, რათა იზუროდეს ყოველთა კაცკასიელთა“. მირიან ქასრეს სიკვდილის შემდეგ ითვისებს სპარსეთის ტახტს; ის სანგრძლივ ებრძვის ჭერეთში და მოვკანში და უფროსდა დარუბანდში ხაზართ, რომელნიც.

მოადგიან დარუხანდს, რათამცა წარიღეს და განაღეს კარი თვართო და მუნითამცა იწეეს გასვლა სპარსთა ზედა“. კოსტანტინე კეისრის ომში გუთთებთან მონაწილეობას მიიღებს სომეხთ ტირდატ, რომელიც აქ თავს ისასკლეს და შემდეგ ბერძნების ჯარის შემწეობით დაიჭერს თავის სამეფოს და განდევნის სომხეთიდან „სპათა და ერის-თავთა მირიანისთა“. ასტედება ბრძოლა მირიანსა და ტირდატს შორის. გარდა ამისა მირიანი მიეკერძება სპარსეთის მეფეს, როდესაც ის სასურძნეთში შედის საბრძოლველად კოსტანტინესთან. ამ დროს კონსტანტინეს მომხრე არის ტირდატ. კოსტანტინე მტერსა სძლევეს და შემდეგ დაუზავდება მირიანს, დაამოყვრებს იმას სომხეთის მეფესთან, განუწესებს იმათ საზღვრებს და გამოსთხოვს მირიანს მსველად იმის შვილს ბაქარს.

ამ მოთხრობაში ნამდვილი ფაქტი და ზღაპრული ამბავი ერთი მეორესთან შეკავშირებულია. აქ ერთის დროს შემთხვევა მიეწერება მეორე დროს. აქ ზოგიერთი გარემოება, რომელსაც ჩვენი მატიანე მოიხსენებს და უცხო ტომთ თქმულება კი არა, ექვ მკვ უნდა იყოს, თუმცა ის ისტორიის წინააღმდეგს არას წარმოგვიდგენს. შესაძლებელია, მაგალითად, რომ მირიან იყო სასანიდთაგანი, რომ ის საქართველოს მეფედ დაუსვაძს სპარსეთის ხელმწიფეს თავის გავლენის დასამყარებლად კავკასიის მხარეში, რომ მირიან სპარსეთის მეფის ძალით განაგებდა სომხეთს, რომელიც ხოსრო დიდის სიკვდილიდან ტირდატის გამეფებამდე, 27 წლის განმავლობაში, უპატრონოდ იყო დარჩენილი, და ტირდატის შემოსულის დროს განდევნილ იქმნა. შესაძლებელია, რომ მირიანს ჭეჭანდა სპარსეთში მძა ბარტომი, თუმცა არდაშირის მეგობრად იქ დაჯდა 238 წელს იმისი შვილი შაურ პირველი, რომელსაც მოწინააღმდეგე არავინ არ გამოსჩენია. მატიანეს თქმულება ამ საგანზე რომ ნამდვილი შემთხვევა იყოს, მაშინ, ცხადია, ეს მოხსენებული იქნებოდა უცხო ტომთ მწერალთაგან, მაგრამ ამ შემთხვევას არც ერთი მატიანე არ უჩვენებს: მოსე ხორენელი მოიხსენებს გაკვრით ტირდატის მონაწილეობას პრობუსის ბრძოლაში გუთთებთან ანუ გოთთებთან, რომელშიაც ტირდატს უსასკლეგია თავი. ეს მომხდარა 281 წელს, დიოკლეტიანეს დროს. 284 წელს, ჩამო-

ანის თქმით, ტირდატ გოთების მიერეს ქრთიეს შეეპმის და მოჭე-
ლავს და ამითი დასრულდება ომი. გუთებს ანუ გოთებს ქსადიან სკვი-
თებად. იმათი ენა მიემსგავსება ნემეცურს და სპარსულს. შველად გო-
თნი დაშეარებულნი იუენენ სკანდინავიაში და შვეციაში. შემდეგ,
სამის საუგუნის წინად ქრისტეს შობისა, იმათ დაუჭერიათ სამსრე-
თი და აღმოსავლეთი ნაპირები ბალტიის ზღვისა; აქედამ ისინი გაბ-
ნეულან გერმანიისაკენ და შავი ზღვისკენ, საიდანაც ხშირად თურქე
თავს ეცემოდენ ღუნას მსარეებს. იმათ ისე შეარეიეს რომი, რომ
რომის იმპერატორებს ხარჯით უნდა მოესყიდათ თავიანთი მშვიდობა,
რომელსაც ისინი უოგელსავე შემთსვევაში არღვევდენ. ვალერიანის და
გალლიანის დროს, გოთებმა განვლეს ჭელელსპონტი, ააოხრეს მცირე
აზია, დასწვეს ედესის ტაძარი და შევიდენ თვით კაპადოკიაში. თი-
თქმის უოგელს რომის ბრძოლაში სპარსეთთან აუცილებელი იყო იმა-
თი მონაწილეობა, რომელსაც ხან ერთს მიაგებდენ, ხან მეორეს. გო-
თებში გაავრცელეს ქრისტიანობა მცირე აზიიდან ზე მეთადრე კაპადო-
კიიდან ტყვეთ გაყვანილთა; ერთმა იმათგანმა, გოთის ეპისკოპოსმა
უღთილამ, ნათესავით კაპადოკიელმა, შეასუსტა იმათში კერპთ-მსა-
ხურება, მოარბილა იმათი ზნეობა და მისცა იმათ ანბანი, რომელიც
მიიღეს სხვა სკვითების ტომთაცა. იმანვე გადმოსთარგმნა გოთურს
ენაზე ძველი მცნება. გარდა ამისა გოთებს ჭქონდათ ისეთი სამოქა-
ლაქო წყობა, რომელზედაც შემდეგ დაშეარდა გერმანიელების სჯულ-
დება. — „ქართლის-ცხოვრება“, როგორცა სჩანს, მირიანის დროსაც და
იმის წინადაც ხშირად მოიხსენებენ ერთ-მოდრო ტომს, საზარეს. —
ქართველებსა და სომხებს გარდა, საზარეს მოიწვევდენ რომაელნი და
სპარსნი თავიანთის ურთი-ერთის ბრძოლის დროს, და თვით ისინი,
როდესაც უსაქმოდ ჩეხოდენ, ხან აქ ეცემოდენ, ხან იქ. საზარნი სა-
შიშნი იუენენ უფრო სპარსეთისათვის, რადგანაც იმათი მოხერხებული
გზა მიემართებოდა დარუბანდის მსარეს ზე უფრო „იფართო“ და ადვილ
გასავალი იყო, ვიდრე ჩვენი ხევის-კარი ანუ დარიალანი. ქართველების
„დარუბანდის კარი“ უცხო ტომთ მწერალთაგან დიად ცნობილია. იმას
უწოდენ: რომაელნი *Pylae Albanicae*, *Pylae Caspiae*, სომხები —
ჩოგ ანუ ჩო რ, ბერძნები — ძო რ. დარუბანდის შესავალში ამართუ-

ლი იყო ვრცელი ციხე-სიმაგრე, რომელიც იწოდებოდა კირაფარახანდ ანუ ივერიის ზღუდედ. ეს ის ზღუდე უნდა იყოს, რომელსაც ჩვენ გუწოდებთ კავკასიის კედლად და რომელიც, ახლის გამოკვლეებით, როგორც ამას ჭიმოშობს თვით იმისი აქამოდ დაცული კვალი, მიემართება 360 კერსზე, და დარუბანდიდამ მოყოლებული. ერთის მხრით გადადის კავკასის იქით, მეორეს მხრით შედის საქართველოს საზღვარში. უეჭველია, რომ ეს ვრცელი ზღუდე უნდა იყოს აშენებული სხვა-და-სხვა დროს და სხვა-და-სხვა ტომთაგან. „საქართველოს“ მეფეებს, ზროსეს შენი-შენით, დიად ხშირად ჭმონდათ ბრძოლა დარუბანდის მხარეში და ამისთვის იმათი სარგებლობა მოითხოვდა, რომ გასავალი ჩორისა ანუ ძურისა იმათ დახშული და დაცული ჭმონიყოთ“. დარუბანდის ციხე-სიმაგრეზე დიდი ყურადღება იყო მიქცეული რომელთაგან და უფრო სწავსთაგან. როდესაც ის იყო სწავსების ხელში, ისინი იმას დიდძალს გარნიზონებით იცავდნენ, რომ ხაზარნი შეეკავებინათ.

ჩვენის ფიქრით, ტირდატის ომი მიიჩნითან შესაძლებელი საქმეა, თუ რომ მსუდველობაში ვიქონიებთ მაშინდელს ქვეყნის მდგომარეობას. რომი და სწავსეთი ერთი მეორეს ებრძვიან; რომი ექომაგება ტირდატს, რომელიც რომაელების შემწეობით ცდილობს სომხეთის დაჭერას; სწავსეთი ექომაგება მიჩიანს სასანიდს. რომაელნი და სწავსნი ამ შემთხვევაში ეძიებენ თავის სარგებლობას, ესე იგი, ორივე მხარე ცდილობს საკუთარის გავლენის გავრცელებას აზიაში. ეს კია, რომ ამ აზრს არ ეთანხმება სომეხთ გარდმოცემა, ვითომც საქართველო ექვემდებარებოდა ტირდატს, ვითომც მიჩიანი იყო ტირდატის სპათა უფროსი, ვითომც იმის მზადების დროს საბრძოლველად სწავსეთთან, 296 წელს, იმან მიიხმო აღგანიის და ივერიის ჯარები. ზემოდ სხენებული თქმულება სწავსთა მეფის ბრძოლაზე კოსტანტინე დიდთან ისტორიული სიცრუეა. ჯვარის წაძღვამა აქ აღვთის მსახურთ კაცთ რჩევით, დამარცხება სწავსთა და შემდეგ კოსტანტინესაგან ნათელდება სხვა-და-სხვა დროს შემთხვევა. ჯვარის ძალით სძლია კოსტანტინემ თავის მტერს 312 წ., მაგრამ ეს მტერი იყო მაქსენცი და არა სწავსეთის მეფე. კოსტანტინემ ნათელ-ილო ბეგრით შემდეგ „ქართლის-ცხოვრებისაგან“ ჩვენებულ დროისა, ესე იგი, თავის

სიკვდილის წინად. გააჩნდა ამის არც კოსტანტინე დიდს, არც იმის ჰირველ შვილს კოსტანტინე მეორეს არ ჰქონიათ ბრძოლა სპარსეთთან. თუმცა კოსტანტინე მეორე მოემზადა სპარბოლველად, მაგრამ მსაჯუების დროს მოკვდა. ეს ბრძოლა იწყო მხოლოდ კოსტანტინე დიდის მეორე შვილმა კოსტანტინემ. შესაძლებელია, რომ ამ ომში მიემართო ჩვენი მეფე სპარსეთს და შემდეგ, როდესაც საქმის გარკობა შეიცვალა და ამის გამო იმან მიჰმართა კონსტანტინის, კოსტანტინემ დაამოკვრა ის ტირდატს.—ამ დროს ჩვენს მატეანეში მოხსენებულა მირიანის ძე ბაქარ, ვითომც კოსტანტინესაგან მძევლად გაუგანილი. იმის თქმით, შემდეგ ქრისტეს სჯულის მიღებისა მირიანისაგან: „ჩვეისარმან კოსტანტინემ გამოუგზავნა იმას ძე ბაქარ ნიჭითა დიდითა“. ეს იყო ის ბაქარი, რომელიც მირიანის მოადგილედ დაჰყდა საქართველოში ღმერთობდა 342 წლიდან 364 წლამდე. აქ უნდა ვსთქვათ, რომ არც ბაქარის შესასუ ეთანხმება ჩვენი ქართლის-ცხოვრება უცხო-ტომთ თქმულებას, რომელიც, თუმცა მოიხსენებს „ივერიის მეფის ძეს ბაქარს“, მაგრამ, როგორც სჩანს, ის უნდა იყოს სხვა ბაქარ. რუფინის გაუცნია იერუსალიმში ბაქურასი, რომელსაც იმისთვის უამბნი ა ქრისტეს სჯულის დარქება საქართველოში. რუფინის სიტყვით, ღმერთობდა დიდ ემაწილი, როდესაც ნინოს უქადაგნია ჩვენში ასაღო მცნება. განდევნილი საქართველოდან შინაურის არეულებისაგან, ის გასულა საბერძნეთში და აქ იმისთვის იმპერატორს თეოდორეს მიუწვდია სასახლის მსახურთ უფროსობა და პალესტინის გამგებობა. ის მოკლულა 394 წელს, მაშინ, როდესაც ბერძნების ჯარით თურმე ებრძოდა ტირანს ეგეენიოზს. იმის ასოჯანებას დიდის ქებით მოიხსენებენ იმ დროს უცხო-ტომთ მწერალნი.

XLIII. საქართველოს მოქცევა, თქმული წმ. ნინოს მოწაფის სიდონია დედა-კაცის მიერ

(„ქართლის-ცხოვრება“, ნაწ. I)

და იყო დღესა ერთსა ზაფხულისასა, თვესა ივლისსა ოცსა, დღესა შაბასა, განვიდა მეფე მირიან ნადირობად მუხნარით კერძო და მოუსდა უჩინო-იგი მტერი ბოროტი, ეშპავი, და შთაუგდო გულსა სიკვარული კერპთა და ცეცხლისა, და იგონებდა უოველსა მსახურებასა მათსა მახვილითა მოწყვედასა უოველთა ქრისტიანეთასა. და რქა მეფე-მან ოთსთა თანა-მზრახველთა მისთა: ლიონ კართ ჩვენ ღმერთ-თაგან ჩვენთა ბოროტის უოფასა, რამეთუ უდები ვიქმენით მსახურებისა-გან მათისა და მიუშვით ჩვენ ქრისტიანთა გრძნეულთა ქადაგებდ სჯულსა მათსა ჭკეპასასა ჩვენსა, რამეთუ გრძნეულებითა ჭკოფერ საკვირველებათა-მათ. აწ ესე არს განზრახვი ჩემი, რათა ბოროტად მოისრენ უოველნი მოსაგნი ვკარ-ცმულისანი, და უმეტესად შეკუდგე მსახურებასა ღმერთთასა მათ მპრობელთა ქართლისათა. ვამხილოთ ნანას, ჩემსა ცოლსა, შენანები, და დატოვები სჯულისა ვკარ-ცმულისასა, და თუ არა მერჩდეს, დავიფიუო სიკვარული მისი, ღ სხვათავე-თანა წარესწმიდო *) იგიცა“. დაუმტკიცეს განზრახვი მისი თანა-მზრახველთა-მათ, რამეთუ მსურვალედ იყვნეს იგინი საქმესა ამას ღ ნებადა პირველითგან ღ ვერ იკადრებდეს **) განცხადებულად. ხოლო მეფე-მან მოკლო უოველი სანახები მუხნარისა და აღვიდა მათსა ზედა თხოთისასა, მაღალსა, რათა იცა მოიხილა კასპად და უფლის-ციხედ. განვიდა თხემსა მთისასა შე-სამართლოდენ, და დაუბნელდა მათ ზედა მზე და იქმნა ღამე ბნელი, უკუნი, და დაიპყრა პნელ-მან აგნი და ადგილნი. განიწივნეს ერთი-ერთიანს ჭირისაგან და ურვისა. და დაშთა მეფე მარტო და იარებოდა მათთა მადნართა, შეშინებული და შეძრწუნებული, და დადგა ერთსა ადგილსა, და წარეწირა სასოებაი ცხოვრებისა მისისა. და ვითარცა მოკლო თავისა ცნობასა და

*) დაუღუპო.—**) ვერ ბედავდენ.

განიზრასვიდა ესრედ გულისა შინა თვისსა: „აჲ ესე-რა ვსადე *) ღმერთთა ჩემთა და არა ვპოვე ჩემ-ზედა ღვინებაი. აჲ რომელსა ჭადგებს ნინო, ჯვარსა და ჯვარ-ცმულსა, და ჭეოფს კურნებათა მისთა სასოებითა, არამც ძალ-ედავ ხსნაი ჩვენი ჭირისა ამის-გან. რამეთუ ვარ მე ცოცხლივ ჯოჯოხეთსა შინა, ვერა ვეწეი, თუ ყოვლისა ჭვეუნისა-თვის იქმნა დაქტევა ესე და ნათელი ბნელად გარდაიქცა და თუ ჩემ-თვის ოდენ. აჲ თუ ჩემ-თვის ოდენ არს ჭირი ესე, ღმერთთა ნინოსაო, განმინათლე ღამე ესე და მიჩვენე საყოფელი ჩემი, და აღვიარო სახელი შენი, აღვმართო ძელი ჯვარისა და თაყვანისცე მას, და აღვაშენო სასლი სალოცველად ჩემდა, და ვიყო მორჩილ ნინოსა სჯულსა ზედა რომთასა“.

ესე ყოველი რაი წარმოსთქვა, განთენა და გამოუბრწყინა მზე და გარდმოვიდა მეფე ცხენისა-გან და დადგა მას ადგილსა. განიპურნა ხელნი აღმოსავალით და სთქვა: „შენ სარ ღმერთი ყოველთა ზედა ღმერთთა, და უფალი ყოველთა ზედა უფლებათა, ღმერთი, რომელსა ნინო იტყვის, და საქებელ არს სახელი შენი ყოვლისა დაბადებულისა-გან, ცასა ჭვეშე და ყოველსა ჭვეუნასა ზედა, რამეთუ შენ მისსენ მე ჭირისაგან და განმინათლე ბნელი ჩემი. აჲ ესე-რა მიცნობიეს, რამეთუ გინდა ხსნა ჩემი და ღვინებაი, და მიახლება შენდა. უფალო კურთხეულო, ამას ადგილსა აღვმართო ძელი ჯვარისა, რომლითა იდიდებოდეს სახელი შენი, და ისვენებოდეს საქმე ესე და სასწაული უკუნისამდე.“ და ისწავა ადგილი იგი, და წარმოემართა. და იხილა ერ-მან მან ნათელი და გამოემართნენ ერი განბნეული. სოლო მეფე დადგებდა: „მიეცით ღმერთსა ნინოსსა დიდება ყოველმან ერ-მან, რამეთუ იგი არს ღმერთი საუკუნეთა, და მას მხოლოსა შვენის დიდებაი უკუნისამდე“.

ხოლო ნანა დედოფალი და ყოველი ერი განვიდეს მიგებებად მეფისა, რამეთუ ესმა პირველ წარწყმედა, და კვალად მოსვლა დიდებით, და მიეგებოდეს ჭინძარას ღ ღართას. სოლო ნეტარი ნინო დადგრომილ იყო ღოცვასა მწესრისასა, მაჟლოვანსა-მას შინა, ჩვეულებ-

*) მოვეწოდე, გახსენე.

მის-გერ მისისა ჟამსა თვისსა, და ჩვენ მის-თანა ორ-გოც და ათი სული. და იყო კითარცა შემოვიდა მეფე, აღიმართა ქალაქი, და სმითა მადლითა დიდდუნდა მეფე: „სადა არს დედა-კაცი იგი უცხო, რომელ არს დედა ჩემი და ღმერთი მისი—მხსნელი ჩემი?“ კითარცა ესმა, თუ აქ მყოფოვანსა არს და ილოცავს, მოდრკა მეფე და ყოველი-იგი ღაშქარი. მოვიდა და გარდაიჭრა სასედრისა-გან და ეცუოდა ნინოს: „აწ ღირს მეჲ სასელის-დედად სასელისა ღვთისა შენისასა და მხსნელისა ჩემისასა“. სოლო წმიდაი ნინო ასწავებდა და აწვევდა მსწრაფელ თავუკანის-ცემად აღმოსავლით და აღსარებად ქრისტეს ღვთისა. მაშინ იქმნა გერგვინვა და ტირილი ყოვლისა კაცისა, ოდეს ხედვიდეს მეფესა და დედოფალსა ცრემლოსანთა. და ხელისა დღე წარავლინა მოციქულნი საბერძნეთად მირიან მეფე-მან წინაშე კოსტანტინე მეფისა, და წიგნი ნინოსი, ელენე დედოფლისა წინაშე, და აუწევს ესე ყოველი სასწაული ქრისტეს მიერ, რომელი იქმნა მცხეთასა შინა მირიან მეფესა ზედა, და ითხოვნეს მოსწრაფებით მღვდელნი ნათლის-ღებისა-თვის. სოლო წმიდაი ნინო და მოწაფენი მისნი ქადაგებდეს ერსა-მას შინა დღე-და-ღამე დაუცხრომელად, და უჩვენებდა გზასა ჭეშმარიტსა სასუფეველისასა.

XLIV. საქართველოს ნათელ-ღება ქრისტეს სარწმუნოებით

(გ. წერეთელი—„ერეკლი“, 1872, № 7)

მეოთხე საუკუნის დასაწყისში ქრისტეს მოსვლის შემდეგ საქართველოში მეფობდა მირიან მეფე სასანიდის გვარისა, სპარსეთის მეფის ჩამომავალი. ის იჯდა უზრუნველად მამა-პაპის ტახტზე მცხეთას. გარეშე მტერი შეწუსებას კერ უბეჯდა, რადგან მფარველთ ჭეშვდა დიდებული და იმ დროს ყველაზე უძლიერესი სპარსეთის სახელმწიფო. მთის საღვსნი ყველა შემინებული ჭეშვდა, რადგან ფარნავაზისა და იმის შემკვიდრებისაგან დარჩენილი, ბერძნულს წესზე განწ-

უბილი ჯარი მუდამ გარს ერტყა. ჯარს გარდა კავკასიის მთებით უოვლის მხრით შემოზღუდული ქვეყანაც არწივის ბუდესავით უშიშრათ იფარავდა შიგ ჩაბუდებულს ქართველის ერს თავის მეფით. მეფე მირიანი, კატრობით გამდიდრებული, შეექცეოდა ღსინს და ნადირობას; თავყანს სცემდა ბრწინვალე მზეს, მისკერპლას სწირავდა თავის უმთავრესს კერპს არმაზს და ზადენს, რომელთა სურათები სპილენძით, ვერცხლით და ოქროთი იყვნენ ხელოვნურად გაკეთებულნი ღამართულნი მცხეთის მოშორებით მტკვრის მარჯვნივ მალლობზე.

იქ, საცა გამოდის არმაზის წყარო, მანგლისის ასლოს, არის ნაქალაქევი, სასკლად ატენი, ზაფხულში მშენიერი სატრილბელი ალაგი, რომელიც იყო ძველად დარჩენილი საქართველოს მეფეებისათვის საზაფხულო ადგილ-სამეფოვად და შესატყვევად. მირიანის დროს ამ ალაგს ერქვა არმაზი, სადაც საუკეთესო კერპები იყო ამართული თავიანთ საყუდრებით ანუ, უკეთ ვთქვათ, საუდრებით. ვის წელს მკათათვეში ამ ალაგს მთელს საქართველოს სამეფოდგან იუფენ მოგროვილნი დიდებულნი და მცირენი საერო დღესასწაულის გადასასდელად და თავიანთ კერპების მსხვერპლების შესაწირავად. ერი ფერსელით უვლიდა გარს არმაზის კერპს ღ იმასოდან „არალეს“. ¹⁾ მეფე, ჯარი ღ დანარჩენი ერი, ყველანი მსიარულად ატარებდენ ამ დღესასწაულს. მზე შეტად აცხენებდა და ერს სიმღერით და შექცევით ოფლი წურწურით სდიოდა. სამხრობისას ცას შაკი ღრუბელი გადაეკრა და გაჩნდა სამანელი ჭექა-ქუხილი, წამის-წამს მესი ეცემა მშენიერ ჩუქურთმით ნახელავს კერპებს და სულ ერთიანად არმაზის სამლოცველო ინგრევა. მთელი ერი შეპრწუნებულია, ყველანი იქით-აქედ მორბიან. არმაზის სამლოცველოზე ღარავინ დარჩენილა ღმისსერკულს კერპებსა და ერთ

¹⁾ სომხის მეცნიერი ეპინი ამბობს, რომ ძველად ქართველებს და სომხებს სწამდათ ომში მოკლელი კაცების გაცოცხლება „არალესების“ შეწეობით. ეს ღმერთები, სომხების მწერლების სიტყვით, ჩამოვიდოდენ ზეციდან და იმდენს ღოკავდენ მეფეებს, რომ გააცოცხლებდნო. მოსე ხორენელი ამბობს, რომ ღმერთი ასრანის სწამდათ ქართველებს და იმის კერპს თავყანს სცემდნო. მე ვფიქრობ, რომ ჩვენი ფერული სიმღერა „არალე“ იმ კერპთათყვანისმცემლობიდან არის დარჩენილი.

ფეს-ტიტკელა ასაღაზდა ქალს გარდა, რომელსაც დაუჩოქია, თვალები ზეცას ღუზურია და ეკედრება. ვინ არის ეს ახალგაზდა ქალი, რომელიც ამ მეორედ მოსვლის დროს აქ დაჩოქილი და სულ-გაპერობილი ღმერთს ეკედრებოდა? ნუ თუ მხოლოდ იმას არ ეშინიან მესხის დაცემისა?—ის ქალი არის გულ მაკარი თავის სარწმუნოებით. იმას მტკიცედ სწამს, რომ ეს ჭექა-ქუხილი იმის დვთისაგან არის მოვლენილი ჭერბთ-თაყვანისმცემლების მოსაქცევად.

ის ამ დროს გულ-მზიარულია, და მტკიცედ დარწმუნებულია, როგორც გულში განუზრახეს, უეჭველად კიდევ აღუსრულდება. ეს ახალ-გაზდა ასურეთიდან ფესხით მოსულა საქართველოში ქრისტიანობის გასავრცელებლად. შემერთაღმა ერმა შენიშნა ეს ქალი იმ საშინელს მესხის ტყვის დროს და გულით დაემორჩილა იმის ზნეობითს ძლიერებას, თავგანწირულებას. ყოველმა ქართველმა, კერბთ-თაყვანის მცემელმა გულში გაიფიქრა ეს სიტყვა: „სწორედ იმ ქალის ღმერთმა შემუსრა ჩვენი კერპები“. ამ დღესასწაულობის შემდეგ, როცა ერი დაიშალა, ნინოს ამბავი მთელს საქართველოში განითქვა. მაგრამ სანამდის საქართველოს ერის მოქცევაზე ვიტყვოდეთ რასმე, საჭიროა ორიოდ სიტყვით აწეროთ ნინო წმიდის ცხოვრება.

ნინო იყო კეთილ-მსახური დედ-მამის ქალი; მამა მისს ერჭვა ზაბულონი, ცხოვრობდა კავადოკიაში და თვითონ კი მსედრად მსახურებდა დიოკლეტიანის ჯარში. როცა ვარდგან დაბრუნდა, იერუსალიმის პატრიარქის დიი შეირთო ცოლად და გაუჩნდა ქალი, სახელად ნინო. ეს ქალი ჯერ კიდევ პატარა იყო, როცა დაიბადა. ბიბამ მიიღო იმისი მზრუნველობა და მიაბარა ერთს ეკკლესიის მსახურს დედაკაცს, სასელად სარვას, რომელმაც ჩინებულად იცოდა საღმთო წერილი. ნინო კარგა დიდი შეიქმნა და საღმთო წერილშიც ძალიან განვითარდა. ამ დროს იერუსალიმს მივიდა ერთი კონსტანტინის კეისრის კარზე ნამყოფი ქალი, რომელმაც მოიტანა ამბავი, რომ კეისრის ცოლს ქრისტიანობის მიღება ძალიან ჭსურსო, მაგრამ ჯერ ვერ მოუხერხებია, რადგან ზოგიერთი გარემოება აბრკოლებსო. წარმოიდგინეთ იერუსალიმის ქრისტიანების სისარული, როცა ამ ამბავს შეიტყობდნენ. ნინოს გული კი იმდენად აღელდა ამითი, რომ მშინვე განიზრახა

რომს წასვლა ქრისტიანობის გასავრცელებლად. ის წაჰყვა ზემოხსენებულს ქალს რომს და იქ შევიდა ერთს დედათა მონასტერში, სადაც რამდენსამე ქალს დაწვრილებით ასწავლიდნენ ქრისტეს სჯულს. ამავე მონასტერში იზდებოდა მშენიერი რიფსიმე.

იმპერატორს დიოკლეტიანეს მოესმა რიფსიმეს მშენიერება და განიზრახა იმის ცოლად შერთვა. ეს მონასტრის ასალგაზდა ქალებმა შეიტყეს და იმავე ღამეს გამოიპარნენ სომხეთში. გამოპარულებს შორის იყო ნინო, გაიანე, რიფსიმე და სსკებიც. მაგრამ სომხეთშიაც არ მიეცათ ამ საწულებს მოსვენება: სომხეთის მეფემ ტირდატმა დიოკლეტიანეს სიტყვით დაიჭირა ისინი ნინოს გარდა და, რომ ვეღარ დაათნსმა რიფსიმე კეისრის ცოლობაზე, ეველა აწვალა. ასე ჭკონდა მოწერილობა დიოკლეტიანესაგან. ამ საქმით შეშინებული ნინო სომხეთიდან გამოიქცა და მოვიდა ჯავახეთს. იქიდან მგზავრებს წამოჰყვა ურბნისის ქალაქადის. აქ ნინომ ნასა, რომ ქართლის კოი იყო გერმთმსახური და თავის ღმერთების დღესასწაულობისთვის მიდიოდა მცხეთის მახლობლად, არმაზისა და ზადენის თავკანის-საცემლად. ნინო გამოჰყვა მგზავრებს და მოვიდა იქ, საცა კრი იკრიბებოდა. დღესასწაულობის შემდეგ, ნინო მიადგა კარს მეფის მეაღეს და ის ჩვეულებრივის სტუმრის მოყვარეობით დასვდა შორეულ ქვეყნიდან გადმოკარდნილს, საკვირველს ასალგაზდა ქალს. ცოტა ხანს შემდეგ ნინომ მოაჩინა ერთი დედაკაცის შვილი, რომელიც თავის დედას გამწარებული დაჰქონდა კარ-და-კარ და ეველას ეკედრებოდა მოჩქენას. ნინომ დედ-მამას უთხრა: „განკურნებულ არს ზეციერი მამის სახელითაო“. იმ უმაწვილის სახლობა ამის შემდეგ შეიქმნა გულით ქრისტიანი. მცხეთის ქალაქში ნინოს დიდი სმ დაუვარდა ექიმობისა. მირიან მეფის ცოლი დიდი სნიდგან შეიქნა დავრდომილი ავადმყოფი. იმის მოჩქენას არა გაეწეოდა. ბოლოს მეფის მოღარეთ-უსრუცესმა რაბბინმა ანათარმა ურჩია მოეყვანათ საექიმოდ უცხო ქვეყნიდან მოსული დედაკაცი, რომელიც თავის ღვთის სახელით ჭკურნებდა ყოველს ავადმყოფს. ნინომ მეფის ცოლიც მალე წამოაყენა ფესზე, მოაჭცია და შემდეგ ცოლის შემწეობით თვითონ მირიანიც თავისკენ მიიმხრო. მეფემ შეჭირბა პატრიცებული კაცები მოსალაპარაკებლად ამ მძიმე საქ-

მეზე. საქართველოში ქველიდგანვე წესი იყო ერის უფროსების დაუ-
კითხავად მეფე კერას მოიქმედებდა. ეგელას მოსწონდა კეთილ მსახუ-
რი დედაქაღის სარწმუნოება, მაგრამ მამა-პაპის სჯულის დავებებს მაინც
კერ ბედავდენ. ბოლოს ერთმა საკვირველმა შემთხვევამ სრულებით
დაარწმუნა მეფე და ერის წარმომადგენლები, რომ ქრისტეს სარწმუ-
ნოება უფრო ჭეშმარიტი იყო იმასაზე.

ქართლის ცხოვრებაში აი რა სწერია: ერთხელ მეფე და იმის
სლესულნი დიდებული ერის-თავები წავიდნენ თხოთის ტყეში სანადი-
როდ. უეცრად ცას შავი ღრუბელი გადაეკრა და ასე დაიწყო, რომ
კაცი თითს თვალში კერ მიიტანდა; ატედა ამსთანავე მესის ტესა და
ჭექა-ჭესილი, ეგელასი იჭიდ-აქედ' გაიფანტნენ, დარჩა მეფე მარტო,
შეშინდა და, რადგან ნინოს ქადაგებით გული შერეული ჰქონდა,
თვალ-წინ წარმოუდგა იმისი სიტყვები, და კიდევ უფრო შეშინდა.
იმან მკრთოლვარე ხმით შეჭფიცა ნინოს ღმერთს, თუ ამ სიბნელისა-
გან გადამარჩენ, შენი თავგანის-მცემელი გავსდეთ. ცოტა ხანს შემ-
დეგ ღრუბლები გაიფანტა და მზემ ისევ განათლა ქვეყანა. მეფე და-
ბრუნდა მცხეთას მცინარე სასით. ერმა უკვე იცოდა იმის ამბავი და
მხიარულად გამოეგება. ნინოც იმათ შორის იყო. როგორც მირიანმა
დაინახა კეთილ-მორწმუნე დედაკაცი, ცხენიდან გადმოხდა, თავი დაუ-
სარა და მიიღო იმისგან გურთსება. ამის შემდეგ ერი იმდენად მომ-
ზადებული იყო, რომ მოუთმენლად ელოდა ქრისტიანობის მიღებას.
მირიანმა გაგზავნა ელჩები კოსტანტინე იმპერატორთან, სთხოვა ეპის-
კოპოსი და მღვდლები ერის მოსანათლავად. კოსტანტინემ გამოგზავ-
ნა საქართველოში სამღვდლოება სასარწმუნოთ და წმიდა ნაწილებით.
იმათ მოსვლის დროს მირიანმა შეჭკრიბა თავის სამეფოდგან ეგელას
ერისთავები და მცხეთის მცხოვრებლები სიამოვნებით მოინათლენ მტკვარ-
ში.

მეფის სიტყვით მშვენიერის ხელოვნებით ნაკეთები კერპები და-
ინგრა, იმათი საუდრები ზოგი სულ გაცივდა, ზოგი ეკლესიად გადა-
კეთდა. მტკვარს გაღმა რომ მადლი ბორცვია, ახლა იქ ძველი ჯვარის
ეკლესიაა; იმაზედ წმინდა ჩუქურთმით და მდიდრულად ნაკეთები არ-
მაზის კერპი იყო უწინ ამართული, რომლის ოქროს და სპილენძის

შეჰეულეს, როცა ამომავალი მზის სსივები ეცემოდენ, ჩირაღდან-საყით შუქით აპრილდებოდა. ქართლის კრი დილის მზის ამოსვლისას ქალი და კაცი, დიდი და პატარა ავიდოდენ თავის სასლის ბანებზე და მუსლ-მოყრით თავიანს სცემდენ შუქით გაულვარებულ კერძსა. ეველას სწამდა, რომ მზე თავის სურათს განზრას ამოვბდა შუქებით მალადი მზისკე საქებლად, რომელიც იყო ცსოვრების მომცემი, გამ-თობი და განმანათლებელი მთელი ქვეყნისა. ქრისტიანობის შემდეგ ერმა ევლარ ნახა მთაზე ამართული საუვარელი კერძი, დაიწყო ჯავრობა ამ სიტყვებით: „გილას უნდა ვსცეთ თავუანია“. ბრწეინვალე კერძის მაგიერად ამართეს ხის ჯვარი, მაგრამ მდებალი კრი მინც უკმაყოფილოდ დარჩა და ამოვბდა: „მაგისთანა სეები ჩვენს ტეეშიაც ბევრია.“ მოგვები სარგებლობდენ ერის უკმაყოფილებით და კიდევ დიდხანს ჭყავდთ მტკიცედ მდებალი სოფლის კრი ზენდის სარწმუნოებაზე. მირიან მეფემ წარჩინებული ერის მონათვლის შემდეგ მოაჭრევინა ტეე თავის ბაღში და იქ ეკლესია ააგებინა. ამ ნაირმა წარმატებამ წმიდა ნინო კიდევ უფრო გაამსწავა, მისცა იმდენი სულის სიმკრე, რომ აღანეთის კარიდაჰ მოკიდებული მესხეთამდის, კავკასიის მთის იქით და აქედ ეველას ადგილები. სულ ფესით მოვლო და ქადაგებდა ქრისტიანობას. ამ სასით ქართველები შეიქმნენ ქრისტიანებათ იმ დროს, როცა ჯერ კიდევ საეკლესიო წესი არ იყო დადგენილი. ის და-აფუძნა ნიკეის წმიდა კრებამ 325 წელს ქრისტეს შემდეგ. ამ წესის შემოღებით საქართველოს ეკლესია შეიქმნა ანტიოქიის საპატრიარქო.—

XLV ქრისტეს სარწმუნოება საქართველოში

(*Архимандритъ Макарій—Исторія христіанства въ Россіи до равно-апостольнаго кн. Владиміра, т. I*)

საეკლესიო მწერლობის ნაწერებში დაცულია ძველნი თქმულებანი, რომელთაგანაც სჩანს, რომ ამიერ კავკასიაში უქადაგნია ქრისტიანობა სუთს მოციქულს: ოთხნი ათორმეტკაცი იუვენენ—წმ. ანდრია,

წმ. მათე, წმ. ბართლომე, წმ. იუდა თადეოზი, ლევინდ წოდებული და ერთი ც ათ-სამეოცთაგანი — წმ. თადეოზი.

ზირკელმა მოიარა შავის ზღვის სანაპირონი, შევიდა ამიერ კავკასიაში და საკუთრად ზღვის პირის ქვეყნებში იქადაგა იქ, საცა გზად გაიარა, სასიკლდოზ კოლხიდასა და აფხაზეთში. აფხაზეთში მეტად დიდხანს იღვაწა, მეტადრე უფრო იქაურს ქალაქში — სებასტოპოლისში (ასლანდელი ისკურია), საცა დიდი დევნა და წამება გამოიარა. აქედამ წმიდა მახარებელმა გადაუღო კავკასიის მთები, საცა დამარხს თანამგზავრი თვისი წმ. სიმონ კანანელი და მასუკან პირ-და-პირ გადავიდა ჩისებში, რომელნიც ცხოვრობდენ აზოვის ზღვის პირად. დასავლეთ კერძოთა და მიდამოთა გარდა, საქარველოს ანუ ივერიას არ მოუსმენია მისი ქადაგება; სომხეთსა და ალგანიაში კი სულ არ უოფილა. ამას ქმოწმობს თვით იქაური მატინეც.

წმ. მათეც ქადაგებდა კოლხიდაში. ეს გარემოება ხაკმოდ სჩანს დოროთეოზის, ტირის ეპისკოპოსისა და ნიკიტა პაფლაგონელის ნაწერებში. ორივენი ამბობენ, რომ მათე ათორმეტთა მოციქულთა გუნდს შეუერთდა იუდის ნაცვლად და იქადაგა, გარდაიცვალა და დაიმარხა პირველს ეთიოპიაში. სოლო ძველნი ხანდახან ეთიოპიას უწოდებდენ კოლხიდასაც. მაგრამ უფრო გარკვევითა სჩანს ესევე გარემოება სოფრონისა და ეგუმენის ნაწერებში (მე-X საუკ.): იმათ ნაწერებში ნათქვამია, რომ წმ. მათე ქადაგებდა და დაიმარხა სწორედ იმ ეთიოპიაში, საცა იყო მდინარე აჰსარი და გისიო, სოლო ეს ორი მდინარე მარტო კოლხიდაშია.

მოციქული ბართლომე და ორივე თადეოზნი ქადაგებდენ აგრეთვე სომხეთშიაც. — თუმცა ამიერ კავკასიაში რამდენიმე წმ. მოციქული იყო და თითქმის ყველამ ცოტა საქმე არ გააკეთა, მაინც არ ითქმის, რომ ქრისტიანობა ამ ქვეყანაში იმ დროდამე დამუარდა და დაუბრკოლებლივ იქმნა შეწყნარებული. არა, აქაც, როგორ ყველგან სხვაგანაც, დაბრკოლება ბევრი დახვდა: წინააღმდეგობა გაუწია მკვიდრმა ერმა — კერძოთ-თაყვანის მცემლებმა, რომელთაც ბრმად სწამდათ სარწმუნოება მამა-პაპათა; წინააღმდეგობა გაუწიეს მოგვთა და ქერუმთა, რომელთაც ბევრი-რამ დააკლდებოდათ კერძოთ-თაყვანის მცემლობის მოს-

პოპით; წინააღმდეგობა გაუწიეს აგრეთვე მეფეთა და მთავართა, რომელნიც დიდის სხითვე ჩვეულნი იყვნენ დაეთურათ და დაეცვათ საწმუნოება ერისა. აქაც დიდხანს აიტანა ქრისტიანობამ უწეალო დევნა, მეტადრე სომხეთში, და თუ ზოგან სრულიად არ ამოიფხვრა, კეთილი მანც არ ეყარა. ხოლო მეოთხე საუკუნის დასაწყისს და არა უფრო ადრე, დადგა აქ უკეთესი დრო ქრისტიანობისათვის, როცა წმიდა საწმუნოება, უკვე შეწყნარებული და მფარველობასა ქვეშე მიღებული თვით პატრონთაგან სომხეთისა და ივერიისა, შეიქმნა უმთავრესს საწმუნოებად ყველა იმ ერთა შორის, რომელნიც მათ ემორჩილებოდნენ.—

გავიდა რამდენიმე წელიწადი სომხეთის ნათელ-ღების შემდეგ და ქრისტიანობა საქართველომაც მიიღო. ღმერთმან ქსავჯა საქართველოს განმანათლებელად ყოფილიყო ერთი კეთილ-მსახური კაპადოკიელი დედაკაცი, სახელად ნონე ასუ ნინო. ნინო იყო ერთი იმ ქალწულთაგანი, რომელთაც ღვთისთვისა ჰქონდათ თავი შეწირული და, როცა დიოკლეტიანემ დევნა დაუწყო, რომის ქვეყნებიდან ივლტოდნენ სომხეთად დასაფარავად თავისი საწმუნოებისა და ქალწულებისა. სომხეთში ტირდატმა აწამა მათ შორის ოც-და-შვიდმეტი. ნინო და მასთან ერთი ქალწული, მეგობარი მისი, გადაურჩენ მტარვალისა მასვილსა და შეაფარეს თავი მომიჯნავე საქართველოში. აქ შეიპურეს ტუვედ მკვიდრთა, მაგრამ ნინომ დიდის მარსულობითა, განუწყვეტელის ღოგვითა და ქალწულებისა თვისისა დაცვითა დაიმსახურა საყოველთაო ყურადღება და პატივისცემა. მალე ნინომ იესო ქრისტეს სახელით შვილიერება მიანიჭა ერთს დედაკაცს. ქრისტესისავე სახელით განკურნა შვილი ერთის ჭკრივისა, მერმე განკურნა თვით დედოფალი და მეფე. ამ ამბავს მოჰყვა დიდი ცვლილება საქართველოს ერის ბედისა. 318 წ. მოხდა ეს ამბავი. წმ. ნინომ ამცნო საწმუნოება ქრისტეს მაცხოვრისა მირიანს, მაშინდელს მეფეს საქართველოსას. მირიანმა მსწრაფლ მოუწოდა ყველა თავის დიდებულებსა და წარჩინებულ კაცთა დედა-ქალაქად მცხეთად, და მეუღლისა თვისისა და მოციქულთა სწორისა განმანათლებელითურთ, აუწვა შემოკრებულთ ამბავი ახალის და ჭეშმარიტის საწმუნოებისა და მზად-ყოფნა თვისი ამ საწმუნოების მიღებად.

ამავე დროს ბირიანმა გაუგზავნა მოციქულნი სპერსეთის იმპერატორს კოსტანტინეს, სოლო თუ ვერწმუნეთ სომეხთა მისტორიეთა, სომეხთის განმანათლებელს გრიგოლსაც, და სთხოვა მწყემსნი და მოძღვარნი. კოსტანტინე დიდის სურვილით პაღე წამოვიდა საქართველოს მეფეთა-ქალაქით *) იმ დროს იქ შემთხვევით მყოფი პატრიარქი ანტიოქიის ეკსტათი მცირედის თვისის კრებულით, რომელსაც შეუერთდნენ შემდეგ რამდენიმე მღვდელნი, მოსულნი სომხეთიდან. აი ამ მწყემს-მთავარმა, თავის კრებულის თანა-შემწეობითა, მიმოვლო სრულიად ქვეყანა ივერიისა და განავრცელა ყოველგან ქრისტიანობა, აკურთხა ეკლესიები, ხელ-დასმნა მოძღვარნი და, რა დადგინა ივერიაში მთავარ ეპისკოპოსი იოანე მთავრად ეკლესიისა, დაბრუნდა თვითონ სა-პატრიარქო კათედრად, რომელსაც მიწერა ამიერიდგან ასლად-დაარსებული ეკლესია.

შემდეგი ამავე საქართველოს ეკლესიისა, ისე როგორც სომხეთისა, თითქმის განუწყვეტელი ზრდილა ნათელისა და წყვდიადისა, რომელსაც ბოლოს მინც სძლია პირველმა.

საქართველოში მეფობდნენ სან-და-სან მეფენი კეთილნი, რომელნიც ჭირუნავდნენ როგორც სამეფოსა თვისის კეთილდღეობისათვის, აგრეთვე მშობლიურისა და ღვიძლისა ეკლესიისათვისაც. ასეთი იყო ძე და მემკვიდრე ბირიანისა ბაკურ **). ბაკური ცდილობდა ქრისტიანობის გავრცელებას ყველა თავის ქვეშევრდობთა შორის და უმეტესად იქ, სადა წინაჲკე ვერ დამკვიდრდა. ამას გარდა, სცა-კი უფრო საჭირო იყო, მისის სურვილით მრავლად შენდებოდა ღვთის ტაძრები ბევლ კერპთ-მსასურესის ბოძონთა მავიერ. ამავ დროს ეკლესიის საქმეთა უკეთესად მოწყობისათვის და თვალ-ყურის დასაჭერად, რომ წმინდად დაცულ იყო საწმენოება და წარმატებულიყო ზნეობა ასლად მოქცეულ ქრისტიანეთა, ბაკურმა საჭიროდ სცნა დაეარსებინა რამდენიმე საეპისკოპოსო კათედრა. ხოლო ღირსეულ მწყემსთა მოსამზადებლად და საზოგადოდ ერისა თვისისა გასანათლებლად ცდილობდა დაეფუძნებინა სკოლები, რომლისათვისაც მასწავლებლებს იბარებდა

*) კოსტანტინეპოლი. — **) ბაქარ.

ასურეთიდანა და საბერძნეთიდან. ასეთები იყვნენ მას შემდეგ მეფენი—მირ-
დატ (ძე ბაკურისა), რომელმაც სამუდამოდ დაამკვიდრა ქრისტიან მცნება
კლარჯეთსა და ჯავახეთში; არჩილ (413—446), რომელიც უოკლის ღო-
ნის-ძიებით ცდილობდა აღმოეცნებოდა, თუ რამ ნაშთი კერპთ-მსახუ-
რებისა დარჩენილიყო სამეფოში და განეწმინდა ეკლესია საქართველოსი
ზოგიერთა უწესოებათა და ურიგობისაგან; კასტანგ (446—499),
რომელმაც ბევრად ხელი შეუწყო ქრისტიანობის გამტკიცებას თავის
სათნო ცხოვრებითა და ტაძართა ღვთისათა პატივის ცემითა; მაგრამ
უფრო უმეტესად ხელი შეუწყო ამ საქმეს მით, რომ თვითონეულ სა-
ენისკოპოსო კათედრას დაავალა საკუთარი სკოლა და სასწავლებელი
გაენიანა. ღირსია მოხსენებისა, რომ ბაკურის მეფობაში მისგან დაწე-
ხებულ სასწავლებლებში დაედო საფუძველი საღმთო წერილის თარგ-
მანს ბერძნულით ქართულად.—არჩილის მეფობაში კი, სურვილისა-
მებრ სათნო მეუღლისა მისისა საზღუტასი, გადათარგმნილ იქმნა პირ-
ველ ქართულად ახალი აღთქმა. ამა წმიდა საქმეში მოღვაწეთა შორის
მატიანე ქართული მოიხსენიებს მხოლოდ დავითსა და სტეფანეს
(V საუკ.), რომელნიც, უნდა ვსთქვათ, სთარგმნიდნენ საღმთო წერი-
ლის წიგნებს არა იმ ენით, რომლითაც იყო დაწერილი პირველვე,
არამედ ასურულის ენით. სთარგმნიდნენ ამასთანავე არა ეკლესიის წიგნებს,
არამედ იმ წიგნებს, რომელიც უფრო საჭირო იყო წირვა-ლო-
ცვისათვის. ამ თარგმანებს სჯერდებოდა საქართველოს ეკლესიას მათე
საუკუნემდე, ვიდრე არ გაჩნდა მაშინ პირველი და უკეთესი თარგმანი.
ბერძნულით ეკლესია სამღვდელ-მოქმედო წიგნებისა.

ღმერთი მოუვლენდა ხოლმე საქართველოს ეკლესიას კეთილ-
მწყემსთაგან, რომელნიც გულმოდგინეობით იღვწოდნენ თავის სამწყსო-
სა საკეთილად. მათ შორის ეკლესიად მეტად ღირსია სსოვინისა.
შთამომავლობის მიერ მთავარ-ენისკოპოსი პეტრე (457 წ.). შესაძ-
ლოა ვსთქვათ, რომ მან გააკეთა თავის სამწყსოსათვის ყოველივე,
რის გაკეთებაც-კი საჭირო იყო მაშინდელის დროს მისეღვითა: გაამ-
წავლა თავის სამშობლოში რიცხვი სკოლებისა, რომელნიც სო-
ფლის ეკლესიებთანა-კი დააარსა; ბრძანა შესწორებულიყო საღმთო
წერილის წიგნები, გარეგანილი გადამწერელთაგან, გადათარგმნილ იყო.

რაც ჯერ გადაუთარგმნელი იყო და დაჭრიტებოდა ყველა ტაძრებსა და ეკლესიებს; ჭეშანიდა გამოცდილ მღვდელთა საქადაგებლად აფხაზეთისა, სამეგრელოსა და კავკასიის მკვიდრთა შორის და დააარსა ქართლ-კახეთისა, სომხეთისა და იმერეთის ზოგიერთს ალაგას ახალი საეპისკოპოსო კათედრები. არ შეიძლება არ მოვიხსენიოთ აქ საუგუნოდ სახსენებელნი საქართველოში ცამეტნი მამანი ასურეთისა, მოსულნი ივერიად, ღვთის ჩაგონებით, ასურეთიდან თვარსმანის მეფობაში [542—557]. ამ ცამეტმა მამამ ბევრგვარად შეუწევეს ხელი ქვეყნის მოჭტეკასა და მკვიდრთა სათნოების გაძლიერებას. მამანი ესე დაბინავდენ უდაბნოთა შინა და განდგეილობის ღვაწლითა, სიბრძნითა და სასწაულებით ყოველ მსხიდგან იზიდავდენ მრავალთა, რომელნიც მიისწრაფოდენ მათთან ანუ შენდობისა და ღოცვა-გურთხევისათვის, ანუ რჩევისა საკითხეულად და დარიგებისა მათისა მოსასმენად. მალე ზოგმა მათგანმა (მაგ. იოანემ და იოსებმა) სახელი განითქვეს მით, რომ მოაქციეს და მოაჭრისტიანეს მრავალი საღიძრ-მსგავსნი მკვიდრნი კავკასიის მთებისანი. ზოგმა (ანტონ და შიო) დააფუძნეს უდაბნონი და მონასტერნი, რომელთაც შემდეგში დიდი სახელი გაითქვეს. იქ მათი დამაარსებელნი იგრებადენ გარეშეშო ღირსეულთა მოწაფეთა თვისთა; ზოგმა მათგანმა (აბბოს ნეკრესელი და ისე წილგნელი), მეფისა და კათალიკოსის თხოვნით, მიიღო ღირსება ეპისკოპოსისა და, დადგენილნი ადგილსა მას ნათელვანსა, დიდხანს ჭყენდენ გარემოდ თვისა ნათელსა კეთილისა საქმეებისასა, სადიდებლად ღვთისა და ცხოვნებად მოყვასთა.

მაგრამ საქართველოს ეკლესიას იმოდენი ზედნიერება და სიკეთე არ უნახავს ამ ხანში, რაც უბედურება და მღელვარება გამოსცადა. ვინ მოსთვლის, რაც უბედურება ეწია საქართველოს და მასთან საქართველოს ეკლესიასაც მარტო გარეშე მტერთაგან—სპარსთა, ბერძენთა და არაბთაგან სპარსნი თავს ესხმოდენ საქართველოს უფრო იმიტომ, რომ ბრძიდ სწამდათ სარწმუნოება თვისთა მამა-პაპათა და სძულდათ ქრისტიანობა. შემოსევა მათი დაიწყო ჯერ ისევ ბაკურის მეფობაშივე (342—364), იმ ბაკურისა, რომელიც ისე ზრუნავდა ქრისტიანობისათვის სათნოებისათვის. მის შემდეგ არა ყოფილა თითქმის ისეთი

მეფე, რომლის დროსაც მტერი არ შესვოდას საქართველოს; და თითქმის ყოველთვის, მტერნი ქრისტესნი მასვილითა და ცეცხლითა აოხრებდენ ამ სუსტს ქვეყანას, ანგრევდენ ქალაქებს, სძარცვავდენ სოფლების, ფეხ-ქვეშ სთელავდენ ნათესა და ჭირნასულს; ყოველთვის მოისწრაფოდენ მოგვნი სპარსეთისანი თავიანთის ქადაგებით და უნდოდათ დამონებულნი ქრისტიანენი მიექციათ ცეცხლ-მსახურებად, სოლო ეწამებინათ ისინი, ვინც გამოიჩენდა სიმტკიცესა და ურჩობასა. ხანდა-ხან ყოველს ამას საპოლიტიკო მიზეზიც ზედ დაერთოდა სოლმე: სპარსნი ვერ ითმენდენ, როცა ქართველნი დაუმეგობრდებოდენ იმათს მტერს—ბერძნებს, და ამიტომ იყო, მაგალითად, რომ ვარზ-აქარის მეფობაში (379—393) სპარსელთ იწეინეს, რად დაუმეგობრდა ეს მეფე ბიზანტიის იმპერატორს თეოდოსე დიდსა, შეპოუსივნენ და მოაოხრეს ქართლ-კახეთი, შაჟი და შირვანი. ისიც მოხდებოდა სოლმე, რომ ბერძნებიც ამოიწვდიდენ მასვილს ივერთა სწინააღმდეგოდ; თუმცა-კი არა სარწმუნოების მიზეზით, არამედ მსოლოდ იმიტომ რომ, სპარსთ ნუ ემხრობითო. აი თუნდა, როცა საბერძნეთის იმპერატორი ერეკლე შეებრძოლა სპარსეთის მეფეს სოსროს და მოვიდა ივერთად, შენიშნა ივერიელებს, რომ უფროსპარსებისკენ აქვთ გულიო; მაშინ იმპერატორმა მასვილი თვისი მიაქცია ქართველთა წინააღმდეგ და დიდად მოაოხრა კიდეც ქვეყანა. არაბების შესევის მიზეზი საქართველოში და აგრეთვე სსვა ქვეყნებშიაც უფრო ფანატიკოსობა იყო და სიძულვილი ქრისტიანობისა. მსედათმთავარი მურვან-ახულ-ყაზიმ, სურვილისამებრ ომარისა, რომელიც შემდგომად მაჰმადისა მბრძანებლობდა და მსურველ იყო საქართველოში ცრუ-წინასწარ-მეტყველის მოძღვრების გავრცელებისა, რისსვასავით დავა იბერეთს 730 წელს, მოსწვა ქალაქნი და დაბანი, აღაოხრა ტაძარნი, გაანადგურა ყოველივე ქრისტიანული და თვით ქრისტიანენი ჭკვემა და აწამა სასტიკად სარწმუნოებისა და სჯულისათვის. ესევე განმეორდა მეტისა მპინავრებით 760 წელს და რამდენ ჯერმე კიდეც შემდეგაც.

ამევე დროს საქართველოს ეკლესიამ სიმწარით ისილა მტერნი. თვისნი თავის საკუთარ მეთა შორის და მერე ისიც ისეთ მეთა შო-

რის, რომელთაგანაც უფრო მთავრელობა ჰქონდა იყო მოსალოდ-
ნელი. სასეში გუგუას, პირველად, მეფე მირდატი *), რომელიც გული-
თა და სულით ისე იყო გარეუნილი, რომ ფიქრობდა ახალ იულიანედ
შექმნილიყო თვისთა ჰემოქრედიკობის; სძულდა საწმენოება და
სდევნიდა ჭრისტეს ეკლესიას, ვიდრე, განკუთვნილ ღვთისთა, ღირსეუ-
ლი სასუიდელო არ მიიღო სპასტაგან; მეორედ, მთავარ-ეპისკოპოსი
მოხიდაჭი (434), რომელსაც პირველი დიდი ეპისკოპოსი საეკლესიო მოაზრო-
ბაში ჰქონდა არიანობა შემოეღო შემოქმედებულად. ამ აზრით სცდილობ-
და ნელ-ნელა შეეცვალა ძველი წესები, ძველი საეკლესიო ჩვეულებანი ჰქონ-
და მათ მაგიერ შემოეღო ახალი, მწვალებლობის შესაფერი ჰქონდა; ამას
გარდა სდევნიდა ჰქონდა გიდეც ეკლესიას, ვითომ ჰქონდა დანაშა-
ულობისთვის იმით, ვისაც ატეობდა, რომ დიდი ერთგულია მართლ-
მადიდებლობისათ. დასასრულ ვითომ და იმიტომ რომ სასელებელ-
ნელი შეუდგინო ნაკლებად მომზადებულ მწყემსთა და მოძღვართა,
დასწერა თვისი ღვთის-საწინააღმდეგო აზრები და დაარიგა საუკელ-
თაყო საურადღებოდ. მაგრამ ღმერთმა არ დაცალა ამ უკეთურს შე-
ესრულებინა თვისი განზრახვა: მალე შეამჩნიეს ბოროტება, მოძღვრე-
ბა მისი შეჩვენეს და თვითონ იმასაც აჭხადეს ღირსება და მოჰყვე-
თეს ეკლესიას.

არა ერთხელ სცადა სხვა ცრუვე-მოძღვრებამა და მწვალებლობამ
საქართველოში დამკვიდრებულიყო, მაგალითად მოძღვრებამ ჰქონდა ფულ-
ლონისამ, რომელიც ჰქონდა, რომ სამ-წმიდა არსების საგალო-
ბელს უნდა მიემატოს: ჰქონდა-ც მუღი ჩვენთვისაო; მწვალებლო-
ბა აღვანიელებისა, რომელნიც პირველად (650 წლებში) გამოჩნდნენ
აღვანიაში და ისე ჰქონდა, როგორც მანისეები და ასურეთის
სხვა მწვალებელნი; ბოლოს კიდეც მწვალებლობა მონოთეიზმისა,
რომელთაც მოტეუებითა და ცბიერებით, მოიყიდეს ფეხი სამსახურთა ეკ-
ლესიაში და მერე ცდილობდნენ ივერიის მკვიდრნიც აეუღლებინათ. მაგ-
რამ უოველივე ამაო შეიქმნა: პირველ მწვალებლობის წინააღმდეგ შე-
სდგა ერება მწყემსთა საქართველოში და ამ ერებამ საჩვენოდ უარ-

*) მირდატი IV (408—410 წწ.)

ქუო ცრუ-მოდერებს; მეორეთ მწვალებლობის წინააღმდეგ მწეემსნი აღიჭურვენ ღვთისა სიტუვისა მასელითა, მეფენი — უოფლითა ძალითა და ძლიერებითა თვისითა, ერი — უგულებელ უოფითა; მესამე მწვალებლობა შეაჩენს კათალიკოსმა კირიონმა და ამასთანავე აღუკრძალა სამწესოსა თვისსა, ერიდებოდეთ ცთომილობასაო.

ასეთის სიწმინდითა და უვნებლობით დაიცეს ქრისტიანებმა მართლ-მადიდებელი სჯული მამა-პაპათა რამდენისამე საუკუნის განმავლობაში და, თუმცა ათას-გვარი გაჭირება და ვაი-ვაგლახნი გამოიარეს, მაინც კეთილ-მსახურება არ დაჰკარგეს, ის კეთილ-მსახურება, რომელიც უნებლიედ ანცვიფრებდა უცხოელებსაც-გი. იოკერიელნიო, — ამბობს თავის ნაწერში ბერძენი პროკოპი, — უკეთესნი არიან ყველა ქრისტიანეთა შორის, რომელთა ცნობაც-გი ჩვენა გვაქვს; ამასთანავე მტკიცედ უჭირავთ ყველა წესი და წუობილება მართლ-მადიდებლობისაო.

ერთს საუუენეზე მეტს ხანს ივერიის ეკლესია ანტიოქიის პატრიარქის დამოკიდებულებაში იყო და მის უმთავრესს მოსამსახურეთ ეძლეოდათ მხოლოდ ღირსება მთავარ-ეპისკოპოსისა. მაგრამ 457 წლიდან-გი მიიღეს ნება კათალიკოსებად წოდებისა და მას უკან ნელ-ნელა დაიმკვიდრეს დაუმოკიდებლობა ეკლესიის გამგეობის საქმეებში. მეტადრე მაშინ შეიქმნენ თავისუფალნი, როცა კოსტანტინეპოლის პატრიარქმა ეგტიქიოსმა და იმპერატორმა იუსტინიანემაც შეიწყნარა დამოუკიდებლობა ივერიის ეკლესიისა. ისიც-გი უნდა ვსთქვათ, რომ, როცა რაიმე საუერადღებო საგანი იყო, თვით სჯულის საფუძველის შესახები, ივერიის კათალიკოსნი მიჰმართავდნენ ხოლმე მეფეთა-ქალაქის პატრიარქსა და იმპერატორს, როგორც მოიქცა მაგალითად (597 წ.), კათალიკოსი კირიონი იმ დავის გამო, რომელიც საღვთისმშობლის კრებაზე ჩამოვარდა სომეხთა და ქართველთა ეკლესიის შორის.

ივერიის ეკლესიას დაფუძნებიდამე ივერიელთ გარდა ეკუთვნოდნენ მკვიდრნი აფხაზეთისა, კოლხიდისა ანუ ახლანდელის სამეგრელოში და კაკასიისანი. შემდეგ, აფხაზნი და კოლხიდელნი ხან-და-ხან განშორდებოდნენ ხოლმე ივერიის ეკლესიას და თავიანთი დამო-

უკიდრელი მთავარი ჰყენდათ ხოლმე: აფხაზთ—სეპასტოპოლის ქალაქში, ხოლო კოლხიდელთ—ფაზის ქალაქში, თუმცა-გი ორივე კათალიკოსანი ისევ ბერძენთა მწყემსთ-მთავართა უწყებას ეპირიყილებოდნენ. ამის მიზეზი იყო ხოლმე ხან პოლიტიკური განდგომა ივერიისგან აფხაზეთისა და კოლხიდისა და გავრცელება მათ შორის ბერძენთა იმპერატორების ბრძანებლობისა, რომელთაც ამისათვის ჰქონდათ იქ ცხიკ-სიმაგრენი; ხოლო ხან ისა, რომ მრავალნი აფხაზნი, კოლხიდელნი, სვანები და ლაზნი მოქცეულნი იყვნენ არა ივერიელთა მიერ, არამედ ბერძენთა იმპერატორის იუსტინიანესაგან, რომელიც ამასთანავე აშენებდა და აახლებდა მათთვის ტაძრებსა და მონასტრებს და უგზავნიდა მღვდლებსა და მოძღვრებსა. რაიცა შეეხება კავკასიის მთიელთა, იმის გამო, რომ განათლებულნი მწყემსნი ნაკლებად იყვნენ, თუ სპარსეთის მოგვთა მეცადინეობით, თუ საპოლიტიკო არეულ-დარეულობის გამო, ეს ნადირ-მსგავსნი ხალხნი—არა თუ განშორდნენ ივერიის ეკლესიას, არამედ თან-და-თან სულ მიივიწყეს იმათ წმიდა სჯული და სარწმუნოება. ესეც-გი უნდა ვსთქვათ, რომ იყო ხოლმე ისეთი დროცა, როცა ეკლესია ივერიისა, რა-გი დამშვიდდებოდა თავად და აღარ აწუხებდა შინაური შფოთი და მღელვარება, ზრუნავდა ხოლმე ცთომილთა მთის შვილთათვისაც და არა ერთხელ კვლავ დაიბრუნებდა ხოლმე წილსა შინა თვისსა. ამიტომ ქრისტიანობა მთაში კიდევ რამდენსავე საუგუნეს იყო ფეხ-მოკიდებული: ცნობილია რომ მეცამეტე საუგუნეშიც-გი ერთს კონსტანტინეპოლის კრებაზე დაესწრო ეპისკოპოსი კავკასიისა.—

XLVI. ჰეტრე ქართუელი, ეპისკოპოსი პალესტინისა

(*А. Цагарели—Памятники грузинской старины*)

მესუთჲ საუგუნეში გამოჩნდა პალესტინაში სახელ-განთქმული ქართველი მოღვაწე და სწავლული მურვანოზ, რომელიც შემდეგ იწო-

და წმ. პეტრედ *) და შეიქმნა ეპისკოპოსი მოჭამისა. მურვანოზ იყო მეფის თუ დიდებულთა შთამომავლობისა **) და 12—14 წლის წაყვანილ იქმნა კოსტანტინეპოლს, სადაც იმპერატორ თეოდოსი მცირის კარზე მიიღო მშვენიერი ღვთა და საუკეთესო განათლება: „მოკლე ხანში შეისწავლა, ამბობს მისი ბიოგრაფი, ბერძნული და სირიული ენები და ფილოსოფია“. სოლო რადგან გულში უღვიოდა სურვილი შედგომოდა ბეროვას, იდუმალ წავიდა იმპერატორის კარიდან, თან წაიყვანა თავისი მოსამსახურე საკურთხისი იოანე და მივიდა იერუსალიმს, სადაც წმ. საფლავის ტაძარში შევიდა ბერად პეტრეს სასულით. აქ ვიდრე შეიქმნებოდა 25 წლისა მოღვაწეობდა პეტრე საქველ-მოქმედო საქმეებზე: აღაშენა ღვთისმშობლის სასულზე მონასტერი, რომელსაც ეწოდა ივერთა მონასტერი, თავ-შესაფერი სასლი იმ ქართველების ღ ბერძნებისათვის, რომელნიც თავიანთ ქვეყნებიდან აქ სალო-

*) ჩვენი მამათ-ცხოვრება უწოდებს მას პეტრე-ქართველად.

**) ყოვლად უსაფუძვლოა ეჭვის შემოტანა შესახებ მურვანოზის შთამომავლობისა, რადგან მურვანოზის ბიოგრაფი—ზაქარია ქართველი, რომელიც იყო მისი მოწაფე, პირ-და-პირ ამბობს, რომ მურვანოზ იყო შვილი ვარაზ-ბაკური-სა, და ამასთანავე მოგვითხრობს, რა შემთხვევის გამო წაიყვანეს მცირე-წლოვანი მურვანოზ საბერძნეთში. აი, რა სიტყვებით მოგვითხრობს ზაქარია ქართველი მურვანოზის ცხოვრების დასაწყისს: „არა სხვისაგან სმენილსა მოქმენ ვარ აღწერად, არამედ რომელსა თვით მხილველ ვიქმენ, რამეთუ სიურმიდ-გან შევედევ მე წმინდასა მას, ვითარცა შვილი ერთგული, სადაც იგი არს. უამთა ღვთის-მსახურისა თეოდოსი მცირისა, მეფისა ბერძენთა, მისა არკადისა და მის-წულისა დიდისა თეოდოსი მეფისა, იყო მეფე ქართველთა ზედა დიდი ვარაზ-ბაკურ, მეოთხე მეფე მირიანიდგან... უამთა მცირისა თეოდოსი მეფისა იქნა მტერობა ბერძენთა შორის და სპარსთა, და მეფემან თეოდოსი მოშიშმან, ნუ უკვე შეერთდენ ქართველნი სპარსთა და იძლივნენ ბერძენნი, მოსთხოვა სიუვარული ქართველთა მეფესა და უმეტესისა სიმეტრიცისათვის მძევალნიცა სთხოვნა. ხოლო, რათა არა განიწვალნენ ქართველნი ბერძენთაგან, ყოველი სათხოველი ბერძენთა მეფისა აღუსრულა მეფემან ქართველთაგან და წარავლინა მე თვისი მურვანოზ ათორბეტისა წლისა მძევლად ქალაქად კოსტანტინეპოლედ სხვათათანა სეთე-წულთა“. თითქმის იგივე ეჭვი შემოაქვს დ. ზ. ბაქრაძეს, რომელიც ამყარებს თავის ეჭვს იმაზე, რომ ქართულ ქრონოლოგიით ვარაზ-ბაკურ მეფობდა 379—395

ცავად მოდიოდნენ. როცა ჰეტრე შემოსილ იქმნა იერუსალიმის პატრიარქის ანასტასეს მიერ ბერ-მონაზონად (458—477 წ.), იგი მიდის იოანესთან ერთად უღანოში და იორდანეს ნაპირად აშენებს მონასტერს, მერმე გადის ეგვიპტეს და სუთის (არაბეთის?) უღანოდ, საიდგანაც დაბრუნდება თავის მონასტერში იერუსალიმს. ცოტა ხნის შემდეგ, მოჭამის მცხოვრებელთა თხოვნით, პატრიარქმა ანასტასემ აკურთხა ჰეტრე ეპისკოპოსად ამა ქალაქისა, სადაც კერპთ-თაყვანისცემა დიდ ხანს და შეუსუსტებლად სუფევდა. მოჭამი ეწოდებოდა ღაზის ქალაქის ნავთ-სადგურს და შემდეგ ეს სახელივე დაერქვა თვით ქალაქს. ჰეტრეს მოჭამში ეპისკოპოსად მყოფობის დროს გარდაიცვალა იმპერატორი თეოდოსი მცირე და მის ადგილზე დაჯდა იმპერატორად მარკიანე, რომელმაც შეჭკრიბა 451 წ. საღვთოში მსოფლიო კრება მონოთეიზიტების და აკოზიტების მწვალებლობის განსაკითხავად. ჰეტრე არ დაეთანხმა, ამბობს მისი ცხოვრება, საღვთოების კრების განაჩენებს წინააღმდეგ მწვალებელთა. ამ მიზეზით ჰეტრეს დიდი უსიამოვნება შეემთხვია, და იძულებული შეიქმნა მიეტოვებინა მოჭამის საეპისკოპოსო კათედრა, სადაც დაბრუნდა, ზოგიერთების სიტყვით, მხოლოდ 458 წ. იმპერატორ ლეონ თრაკიელის დროსა, და სხვების სიტყვით-კი, უკვე 453 წელსა, იმპერატორ-მარკიანის მეუღლის ზულხერიას გამოსარჩლეობის გამო. გარდაიცვალა ჰეტრე 65 წლის იმპერატორ ზენონის დროს (475 წ.) დასდაფულულ იქმნა ჯდნითა დიდებითა მონასტერსა ქართველთასა იერუსალიმში, რომელიც მასვე წმიდასა ჰეტრეს აღუშენეს, როგორც ამბობს მისი ცხოვრება. ამ ცნობებს წმ. ჰეტრეს ცხოვრებისას

წლებში, და თეოდოსი მცირე-კი იღდა ბიზანტიის ტახტზე 409—450 წწ. (დ. ზ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, გვ. 152 და 153), მაგრამ მხედველობაში უნდა მივიღოთ, რომ ჩვენი ქრონოლოგია არ არის ჯერ მტკიცე საფუძველზე დამყარებული და ამატომ, როცა ეს ქრონოლოგია ეწინააღმდეგება თანა-მედროვე გვამის თქმულებას, ამისთანა გვამისს მეტად-რე. რომელც თავის პირადის თვისებითა ღირსია რწმუნებისა, მაშინ უეჭველად უპირატესობა უნდა მიეცეს ამ თანა-მედროვის ჩვენებას.

და „ქართლის-ცხოვრებისას“ სომხის ისტორიკოსი მე-XIII საუკუნის ასოლიკი დასძენს *), რომ პალესტინაში გაგზავნილმა ბიზანტიელთა ჯარმა (რომელსაც უნდა დაემშვიდებინა ხალკიდონის კრებისგან გამოწვეული არეულობა) „არავინ არ დაზოგაო, გარდა პეტრე პატრიკისა, ისრელ ეპისკოპოსისა, მის მალალ საფრთხეთა გამო. იგი იყო, როგორც ამბობდენ, შვილი ქართველთა მეფისა, წარგზავნილი კონსტანტინეპოლს მძევლად (ამასვე მოგვითხრობენ ამ წმიდის ცხოვრებაჲ ქართლის-ცხოვრებაჲ)“. იგი ძალით აგურთხესო მონაზონად და პალესტინის ეპისკოპოსად. ეპისკოპოსობდაო დასაში და ვერავინ შეეცდილებოდაო სწავლაში. წმ. პეტრემ, განუკრძაბს ასოლიკი, წერილით მიუღოცა სომხებს, რომ ხალკიდონის კრებას არ დასწრებიხართ, და პეტრეს მოწათემ იოანემ დასწერაო 36 მუხლად 72 სიტყვა წმ. პეტრესი ღ სსკათა მამათა ხალკიდონის კრების განაჩენების წინააღმდეგო. ეს ეპისტოლე დაუცავს მხოლოდ ასოლიკს, ხოლო თვით დაბრუნება წმ. პეტრესი მოჭამში ცხადად გვიმტკიცებს, რომ მისი უთანხმოება ხალკიდონის კრების განაჩენებთან დიდხანს არ გაგრძელებულა და თავ-და-პირველად ეს უთანხმოება არ ეოფილა დიდი, თორემ ბერძნები აღარ დაუბრუნებდენ პეტრეს უწინდელს სეპისკოპოსო ვათედრას.

მონათფიზიტის ეპისკოპოსმა ზაქარია მელიტენელმა მე-VI საუკუნის ნახევარში დასწერა ცხოვრება თეოდოსისა, რომელიც დროებით განაგებდა იერუსალიმის საპატრიარქოს, პატრიარქის იუვენადის კონსტანტინეპოლს ეოფნის დროს. ეს ზაქარია ამბობს, რომ იმ ეპისკოპოსთა შორის, რომელნიც დაადგინა ამ თეოდოსმა, იყო აგრეთვე პეტრე ქართველი, ეპისკოპოსი დაზელი, და როცა პატრიარქი იუვენალი კონსტანტინეპოლიდამ დაბრუნდაო ჯარით, ხალკიდონის კრების მოწინააღმდეგეთა დასამშვიდებლადო, მაშინ ეპისკოპოსები, რომელნიც დაადგინა თეოდოსმა, ყველანი გადაეყენებულ იქმნენ, გარდა პეტ-

*) ყველა ქვემოთ მოყვანილ ცნობებს მოგვითხრობს სირიელი პატრიარქი მხეილ დიდი, რომელიც ცხოვრობდა მე-XII საუკუნეში, იხ. *Chronique de Michel le Grand, trad. par Langlois.*

რესი, დაზულ ეპისკოპოსისა, რომელსაც გამოეხსარჩლაო იმპერატორ მარკიანის მეუღლე ჰულხერია, 453 წ.

ამ წმ. მამის შესახებ გვაქვს საკმაოდ მდიდარი ლიტერატურა. მისი ცხოვრება დასწერა მესხეთე საუკუნეში სირიულ ენაზე ზაქარია ქართველმა, მისმა მოწაფემ და თანა მოღვაწემ, რომელიც ახლდა მას სამშობლოდამ გასულიდგან სიკვდილამდე, როგორც მოგვითხრობს თვით ცხოვრება. სირიულიდამ ქართულად გადმოთარგმანა ეს ცხოვრება მღვდელმა მაკარიმ.—წმ. პეტრეზე მოგვითხრობს კიდევ სირიული მღვდელ-მთავარი მე-XII საუკუნის პატრიარქი იაკობიტების მიხედვით.

XLVII. საქართველო მეხუთე საუკუნის პირველ ნახევარში

(გ. წერეთელი—„ერეული“ 1872 წ., № № 8 და 9)

მეოთხე საუკუნეში სპარსეთმა განიზრახა სომხეთისა და საქართველოს სამეფოების დაპყრობა და ქრისტიანობის მოშლა, რომ ამ სახით სპარსეთის სახელმწიფოს სრული უფლება ჰქონოდა მთელ მცირე-აზიაზე სმელთა-შუა ზღვაშდის და ეგვიპტეშდის. სომხეთის სამეფო სულ გაქელა, მერე მოადგა საქართველოს და დაუწყო ხარჯის თხოვნა. სომხები იმ დროს ძალიან მხნენი ჭ მეომარნი იყვნენ. მაშულის თავისუფლებისთვის და სარწმუნოებისათვის თავს არ ზოგავდენ. იმათ გამოუგზავნეს ელჩები საქართველოს მეფეს: ერთად შევკავშირდეთ. მოვიწვიოთ ხაზარის ხალხი და წინააღუდგეთ სპარსეთის უსამართლობასა. მაგრამ ქართლის მეფე გამოჩნდა მხდალი და ყოვლად სამაგელი კაცი (ეარაზ-ბაქარი—ბაქარ მეფის შვილის-შვილი). კავშირის მაგიერად, როდესაც სპარსელების ურიცხვმა ჯარმა მოაოხრა სომხეთი და მოაწია საქართველოს საზღვარზე, მეფე თავის ცოლ-შვილით შეიმაღა კახეთის ერთს ციხეში და თავის ერს თავი დანება. ამის გამო სპარსელებმა გააკეთეს შურის ციხე იმის მხდლობლად, საცა ახლა

ტიფლისის ქალაქი სდგას, დაეყენეს სპარსეთის დარაჯი ჯარი და გა-
სეთიდან მოკიდებული ღისის მთამდის (სურამის მთამდის) ხელში
ეჭირათ და უოკელ წლობით ხარჯს იღებდენ. ქართლის მეფე შეიქნა
უბრალო სატრიაპა (ერისთავად). ღისის მთის გადაღმა ალაგი, სამ-
ცხე-სათაბაგო, ბასიანი, აფსაზეთი შავ-ზღვამდის ბერძნებმა ჩაიგდეს
ხელში, რომ სპარსეთსა და საბერძნეთის იმპერიას თანასწორი გავლენა
ქონოდათ მცირე აზიაზე. კავკასია ისეთი სტრატეგიული ქვეყანა
იყო, რომ ვისაც ის ექნებოდა ხელში, მცირე-აზიაზე იმისი იქნებოდა.
აი რის გამო აიხსნება დაუცხრომელი ბრძოლა სპარსეთსა და საბერ-
ძნეთს შორის კავკასიაში.

ამ დროს აღმოსავლეთის საქართველოში ქრისტიანობას ავი დღე
დაუდგა. ზენდის სარწმუნოების მღვდლებმა თავი წამოუყვეს სპარსეთის
ჯარის შემწეობით და უჭადაგებდნენ ერს თავის სარწმუნოებას. ამ
დროდგან იწყება სასტიკი ბრძოლა ორს სარწმუნოებას შუა. მაგრამ
სანამდის ცოცხლად გამოგხატავდეთ ამ ბრძოლის სურათს, ორიოდვე
სიტყვას ვიტყვი სხვა მეფეებზე.

405 წელს, ფარსმან მეფის დროს, იმდენად მოღონიერდა საქარ-
თველო, რომ შემთხვევით ისარგებლა. როცა სპარსელები საბერძნე-
თის იმპერიას ეჩხუბებოდნენ, ფარსმანმა სარჯის ძლევაზე უარი უთხრა
და სპარსეთის დამოკიდებულებისგან განათავისუფლა აღმოსავლეთის
საქართველო. მაგრამ მისი მეგობიდრე (მირდატ მე-IV) სრულებით არ
იყო მამის ღირსი კაცი, თუმცა ამაუბა ორი იმდენი ჭკონდა. ისე
უგუნური გამოჩნდა, რომ ვერ მოითუქრა, თუ სპარსეთის მეფე იმას
თავისუფლებას არ შეარჩნდა. როდესაც დიდძალი ჯარი მოაყენა კარს,
მეფე სრულებით მოუმზადებელი დახვდა. სპარსელებმა სტაცეს ხელი
და ცოლ-შვილიანთ ბაღდადს გაგზავნეს. აღმოსავლეთის საქართველო
სპარსეთის ჯარმა და მოგვებმა აიკლეს: ერს დიდი ხარჯი წაართვეს,
ეკლესიები დააჭციეს და ცეცხლის ქურები ისევ გამართეს სალოცავად.

ამ მდგომარეობაში იყო ქართლი შეიდა წელიწადს. ბოლოს,
როდესაც სპარსეთის მეფემ სხვა ტომის ერებზე გაილაშქრა, სამღვდე-
ლოება და ერისთავები შეკრბენ 413 წ. და ამირჩიეს მეფედ არ-
ჩილ I. ამ მეფემ პირველად სცნა, რომ საქართველოს თავისუფლე-

ბისტოვის მიუცდილებულად საჭიროაო საპერმნეთთან კავშირი. შემდეგ იმის პოლიტიკას მისდევდნენ ეგელა საქართველოს მეფეები, სანამ საპერმნეთი მაჰმადიანობამ არ დაამხო. არჩილმა გაუარა მოგვები, დაჰყვით კერპთ-საუდრები ღ უბრძანა ქართველსა და ბერძნის მწიგნობრებს საღმთო წერილი გადაეთარგმნათ ქართულს ენაზე. ამ დროს იყო გადათარგმნილი სასარება, ლიტურგია, საღმრთაწაულო, ლოცვანი, ეამნი და ძეგლი აღთქმა. ამ მეფემ გახსნა არქიეპისკოპოსის კათედრა მცხეთას; მღვდლეის კურთხევა მცხეთასვე დაიწვეს, იმათი ანტიოქიაში წასვლა აღარ იყო საჭირო და ამ ღონისძიებით საქართველოში გამრავლდა სწავლული სამღვდულოება და სკოლები. მოგვების ურდოებს აღარ ედგომებოდათ ჩვენში. ისინი გაიქცნენ სპარსეთს და აღძრეს ადრიბეჟანის მმართველი ბარზაბოდი.

არჩილ მეფე დახვდა იმათ ბერთუჯის მდინარეზე, დაამარცხა ბარზაბოდი, ჩაესია იმის ქვეყანას, გაძარცვა და დიდი ნაშოვნით დაბრუნდა საქართველოში 434 წელს. მის შემდეგ მირდატ. V-ს დარჩა საქართველოს ტახტი. ამან მეორეთ ბარზაბოდის ქალი სანდუხტი, მტერი მოუყრათ გაიხდა და ამით კიდევ უფრო გაამაგრა სამეფო. მაგრამ, სომხეთის ღ საქართველოს საუბედუროდ, ამ დროს სპარსეთის ტახტზედ ავიდა ქრისტიანობის მღვწელი იუზდიგერდ II, რომელმაც ამ ორს საქრისტიანო ქვეყანას შავი დღე დააყენა.

მეოთხე საუკუნის განმავლობაში ქრისტეს სარწმუნოების მქადაგებლებმა საქართველოს ერის გონების წარმატებისთვისაც დიდი საქმე მოიქმედეს. ამ პერიოდში ცხოვრობდნენ საპერმნეთიდგან მოსული მეცნიერი ეპისკოპოსები: იოანე, იაკობ და იოსები. საღმთო წერილი სულ იმათ ხელმძღვანელობით ითარგმნა. მაგრამ ეგელაზე უფრო დიდი ღვაწლი ამ საუკუნეში სომხის ერს და ქართველებს დასდვა ერთმა მეცნიერმა სომხის ბერმა, სახელად მესროპმა. იმან მოიგონა სომხური ანბანი, მერე გადმოვიდა საქართველოში და, ქართულა მეცნიერის ჯაუელის შემწეობით, ქართული ხუცურიც შეადგინა. იუზდიგერდი იყო ცბიერი პოლიტიკი. იმან შეატყო, რომ კავკასიაში და სომხეთში ქრისტიანობის დამკვიდრებით ეს ქვეყნები საპერმნეთს მიემხრობდნენ და სპარსეთის სახელმწიფო უეჭველად აღრე თუ გვიან დაჰყარგავდა

თავის ძლიერებას, რადგან მცირე აზია კავკასიის მიმხრობით საბერძნეთის იმპერიას ჩუუვარდებოდა ხელში. ამისთვის იმან გულში გადასწყვეტა სომხეთში და საქართველოში ქრისტიანობის მოსპობა. თავის სახელმწიფოს ძალა სულ ამ საქმეს მოანდომა. ამის გამო სომხეთში აღიმკრა საშინელი და დაუცხრომელი ბრძოლა თავისუფლებისა და სარწმუნოების დასაცველად. ამ ბრძოლამ გადაიტანა სომხეთის პოლიტიკური თვით-არსებობა, მაგრამ თავისი ნაციონალურის სიკვდილით ჩვენ დაგვიფარა. რომ სომხები არა, საქართველოს სასსენებელი ახლა ქვეუნაზღაფ არ იქნებოდა. იეზუდუგერდის დროს სომხეთის მეფობა თითქმის აღარ არსებობდა, მაგრამ ერი კი ძალიან განათლებული და მხნე იყო. იმას ჭეუვადა სამაგალითო სამღვდელეობა და თავად-აზნაურობა. ეს ორი წოდება თავისი ძალადი ღირსებით სწორედ ნამდვილი წინამძღოლელი შეიქნა ნაციონალურს ბრძოლაში და, არამცთუ ჩვენთვის შეიქნა სამაგალითოდ, არამედ მთელის კაცობრიობისთვისაც გახდა ნეტარ სასსენებელად. არ შემოდის არ გადმოვთარგმნო რამდენიმე ალაგი ელიშეს ისტორიიდან: „არამც თუ მარტო კაცები იუვენს გაცოფებულნი სამშობლოს დასაცველად, ქალები კიდე უფრო თავგანწირულნი იუვენს. როგორ შემოდის სათითაოდ მოკთვლო იმ პატროსანი დედაკაცების სახელი, რომელთა ქმრები დაეცნ სომხეთის დამპყრობელს ბრძოლაში. მარტო სახელი რომ კიცი, იმისთანა ქალები ხუთასამდის იქნება და რამდენნი სხვანიც იუვენს, რომელთაც ცნობა არა მჭებს. უფრო მეტი ნაწილი იმათგანი, რომელთაც მე ვიცნობ, წარჩინებულის შთამომავლობისანი არიან, სხვანიც დაბალს წოდებას ეკუთვნიან. იმათ ეკვლამ ანგელოზებრივის სიმშვიდით ხელი აიღეს ამ სოფლის სიამოვნებაზე დაკეთილ-ცხოვრებაზე. მცირეთა ჯ წარჩინებულთა დედათა ერთნაირად შეიმოსეს ძალი სარწმუნოებისა, სიმტკიცისა და სიამაღისა. ისინი მოთმინებაში ხედავენ თვის სიკეთეს; რაც რომ მოაგონებდა იმათ უწინდელს განცხრომას და სიმდიდრეს, უოკელიკი დაივიწყეს. აუტანელს სიღარიბეს და გაჭირებას ისეთის მხნეობით ითმენდენ, თითქოს უმაწილობიდან უოფილიუვენს შეჩვეულნი მძიმე შრომას. ჩვეულებისამებრ უოკელს წარჩინებულის გვარისა, დედაკაცს ჭეუვადა მოასლენი, რომელნიც უმაწილობიდან იუვენს თან-

შეზღიდნ ბატონის შვილთან მდიდარ სასახლეში, — აქლავი ბატონის შვილეს მოახლეებში გელარ გამოარჩევდით. ისინი იმოსდენ შავს სა-
დაცებს და სასთუნლად ქვის ღოღი ჰქონდათ, როგორც უკანასკნელს
გლეხის ქალებსა. ერთი ბიორეს აღარ უტეოდა ჰვეშაგებს; ბატონის შვი-
ლისა და მოახლის საყვარი ერთი იყო — შავი თივა. ეველას შავი სა-
მოსლის საყრდელი ესურა თავზე. მდიდარს შეჰქმადს აღარავინ
უმზადებდა და მრავალი ფარეშები თან აღარ ასდევნ. ამ წარჩინე-
ბულ კაცების ცოლებს აღარავინ მოართმევდა ხელსაწას წყალს და
წმინდა ხელსაწოცს. მუშეით და მურასათი აღარავინ იმყოფდა თავს.
იმათ სუფრასზე აღარ სრწყინავდა ოქროს ჭურჭლები; მეკარე აღარ
იდგა დიდებულს სასახლეების წინ სტუმრების მისაღებად; სასახლეების
კარები მუდამ ჩაკეტილი იყო. — მდიდრულად მოართული იმათი ტახ-
ტები და ოქროს ტახტრეკანები დაქცეულიყო. მდიდარის საშინაო
ჭურჭლისა და სამკაულისაგან მხოლოდ ნამტვრევები და ნამზღვლეკე-
ბი ეყარა კარზე. დიდებული დარბაზები და სამეფო პალატები ერის-
თავეისა მხოლოდ ღამის ცხოველების სადგურად გამსდარიყო. ბო-
ლოს იმათს მაგარს კოშკებს სმარსეთის მეფის სრძანებით სამიგრევე-
ლი გამოუთხარეს და მტვრად აქცეს. სუნნელოვანი უვავილები მძკე-
ნიერი წაღკოტებისა დაჭვნა, ყურძნის ვაზები დაითსარა. წარჩინებუ-
ლი გვარის დედაკაცები საკუთარი თავით ხედავდენ, როგორ ძარცვა-
ვდენ და აქცევდენ იმათ ოჯახებს. კვნესა და გოდების სმა დატან-
ჯულთა მეტობართა და მეზობელთა ესმოდათ მათ; შინაური სიმდიდ-
რე და მოართულობა ქალთა სულ მეფემ წაღებინა თავის საღაროს
გასამდიდრებლად. ერთი ოსოლი მარგალიტიც აღარ დარჩენილა იმათის
მამაც მეგრდის დასაშვენებლად და კეთილშობილის სახის შესამკობად.
დარბაისელი სომხის ქალები, ემაწვილობიდეგანვე სიმდიდრით და გან-
ცხრობით გასათუთებულნი, მდიდარს და რბილს საწოლს შეჩვეულნი,
ასლა მიწის გომებიდგან უფეს-საცმოდ გამოდიოდენ, მიისწრაფოდენ
ტაძრად და ითხოვდენ ღვთისაგან სათნოების და ძალის მოცემას, რომ
ეს გაჭირებული და დატანჯული ცხოვრება შეემსუბუქებინა ამათთვის.
რომელნიც ემაწვილობიდეგან იყვნენ შეჩვეულნი ნაზსა და მდიდარს
საზღოსა, ასლა, შიმშილით შეწუსებულნი, სიამოვნებით იკვებდენ თავს

ბაღასითა, ბოსტნეულითა და სულაც არ მოიგონებდენ უწინდელს სუიკრასა. დადნა და გაყვითლდა იმათი სასე, გაუმსხვილდათ ტანის კანი, მთელი დღე სულ ჰაჰანაჰება სიცხეში დადიოდნენ თავ-დაუთარავი და ღამით ეუარნენ ნოტიო მიწაზე გაგებულს ტალასიანს თივაში. იმათი ბაგე მხოლოდ ფსალმუნების საღაღადებლად განიპობოდა.—განადგეს დედაკაცური უძლურება და შეიქმნენ მსნე და მამაცნი მებრძოლნი სულიერს ომში.—თავის ცხოვრებით ისინი დაემსგავსენ წმიდა მოწამეებს, რომელნიც იბრძვიან უკანასკნელს სულის ამოსვლამდის“... ასეთი იყვნენ სომხეთის დედაკაცები. ისინი შეურყეველი სიუვარულით და მოთმინებით შთაბერყნიდნენ გმირულს სულსა და ძალას მამულის მებრძოლს ვაჟკაცებს. მრთელი ერთი საუკუნე გაგრძელდა ეს საშინელი ბრძოლა და არ დასცნობა მანამდის, სანამ სომხეთის მიწაზე უკანასკნელი ვაჟკაცი არ იწამა. ამ სასიით სომხეთის ერი შეიქმნა, როგორც ყველაზე პირველი ქრისტიანი ერი ქვეყანაზე, აგრეთვე უპირველესი მხედრობაც ქრისტიკისა და თავისი სამშობლოსი. ამ ერმა თავის წამებული ცხოვრებით ასწავლა საქართველოს ერს, თუ როგორ უნდოდა ბრძოლა მამულისა და სარწმუნოების დასაცველად.

იმ დროს სპარსელები ჩვენც იმავე ნაირად გვექცეოდნენ, მაგრამ რადგან უმთავრესი სპარსეთის ძალა სულ სომხეთის ბრძოლაში შთაინთქა, ჩვენში მაგდენი ველარა ჰქენეს რა, თუმცა, რაც მოახდინეს, იმანაც დიდი ხნით მოსწვევითა წელი საქართველოს.

ამ მრავალნაირს უბედურებას ისიც დაემატა, რამ აფხაზეთი ლისის მთამდის სულ ბერძნებმა დაიპყრეს. რვა წელი დაჟეო ამ ქვეყანამ ამ ცუდს მდგომარეობაში, სანამდის საქართველოს ტახტზე არ ავიდა ვახტანგ გორგასლან, რომელმაც სულ სხვა დანიშნულება მისცა საქართველოს.

XLVIII. საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობა შემდეგ პირდატ V-ისა ვახტანგ გორგასლანამდე

446—451 წწ.

(იღ. ს. ბარათაშვილი—ისტორია საქართველოსი, II რკ.
ნათარგნ. ს. ხენდამისა)

მირდატ V იმ დროს მოკვდა, როცა იუზდიგერდ II-მ ქართველებს ჭუნების წინააღმდეგ ჯარები სთხოვა ჭ ბრძანა, აეხსოთ. საქართველოს სპარსელების ჯარებით და მოგვებით, რომ ცეცხლის-შსახურება გავერცელებინათ იქ. მირდატის ცოლმა, სუნდუსტმა, თავის შვილის, ვახტანგის, მცირეწლოვანების გამო, სასულმწიფოს მართვა თვითონ იკისრა; მაგრამ მალე შენიშნა, რომ თავის საკუთარ საშვალეებით საქართველოს არ შეეძლო მშვიდობიანობის აღორძინება. მეზობელ ქრისტიანე ხალხების—სომხებისა და ალვანელების დასმარების იმედი ტყუილი იყო, რადგან ისინი თვითონ უფრო გაჭირვებულ მდგომარეობაში იყვნენ. როცა სომეხთა სამეფო დაეცა, და ბერძნებმა და სპარსებმა ის გაინაწილეს, უდიდესი და უკეთესი ნაწილი ჩაიგდეს სელში სპარსელებმა და ესენი მართავდნენ მას მარზაპანების საშვალეებით, რომელთაც სანდის-სან სომხებისაგან ირჩევდნენ. თუმცა სპარსებმა სომხეთი თავის საზღვრების შიგნით მოაქციეს, მაგრამ მაინც აოსრებდნენ მას, სომხეთმა მაინც ვერ მოიშორა ის უბედურება, რომელშიც იყო თავის უგანასკნელ მეფეების დროს. ქრისტიანობის დევნა აღელვებდა შეძლებულ გვარების წარმომადგენელთ; ამ აღელვებას სელს უწყობდა გოსტანტინეპოლის სასახლის პოლიტიკური ინტერესებიც, ასე რომ სშირად ის აღელვება გადაიქცეოდა ხოლმე სპარსთა წინააღმდეგ თავგანწირულ აჯანყებად. სპარსებს სომხეთში თავის სარწმუნოების და პოლიტიკის მომხრეებიც ჰქავდათ, და ყოველთვის ამ ორ დასს შეატაკებდნენ ხოლმე და სოცავდნენ მათ მათივე სულით. ამ გვარ მდგომარეობაში იყო სომხეთი, ვიდრე იუზდიგერდი ავიდოდა ტასტზე და ვიდრე იმის მმართველად სიუნის თავადი ვასაკი არ დანიშნეს კებ-მირ-

შაჰურის, ვართანის და ვაჰან ამატუნის მაგიერ; ესენი იყვნენ კეთილის მდომნი თავადები და ენერგიულად იყავებდნენ სომხებს სრულის დაღუპვისაგან, რომელიც მოელოდა მათ დაუცხრომელ ინტრიგების გამო. სომხეთის დამსობისათანავე სომხების სამეფოც დაეცა. I საუკუნეში სომხეთს, ვგონებ, დღევანდელი-მარაშის: ნუხის, შემახის, ყუბანის და ბაქოს ტერიტორია ეჭირა. ქრისტიანობა იმაში გავრცელდა ურნაირის გამგეობის დროს, დაახლოებით იმ დროსვე, როცა საქართველოშიც დაიშალა. ალვანის მართავდნენ მემკვიდრეობითი მეფეები იაჰიაგანი, მეროვანი, სატო, ასა, ესუაგენი და ვაჩე. იმას ძლიერ სძირდა ესეოდენ დაღისტნის ხალხები; ესუაგენის მმართველობის დროს გი, მე-IV საუკუნის დასაწყისში, ალვანის შესეოდენ სსვა ხალხებიც, რომელნიც თავმოყრილი იყვნენ ვოლგის შესართავიდან სამხრეთად. სანამდი სომხეთს თავისი საკუთარი ჯარები ჰყავდა, ალვანიც, იმასთან კავშირ-შეკრული, როგორც იყო, აჩერებდა ჩრდილოეთის ხალხების შემოსევას; მაგრამ, როცა სომხეთმა ავტონომია დაკარგა, მარტო ალვანელებმა კერ შესძლეს იმათი შეჩერება და განდევნილ იქმნენ თავიანთ საზღვრებიდან მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. აქ, ვაჩეს მმართველობის დროს, ისინი სპარსეთთან იმგვარვე დამოკიდებულებაში შევიდნენ, როგორშიც საბრალო სომხები ივენენ, და უოველივე, რასაც იუზდიგერდი საქართველოს შესასებ განიზრახავდა, ეხეოდნენ აგრეთვე სომხეთსაც და ალვანისაც, სხვათა მისი განკარგულებანი უფრო ადვილად და უმეტეს სიფიცით სრულდებოდა.

ამ გვარ უკიდურეს გარემოებათა დროს, სუსტ ხასიათის იმპერატორი თეოდოსი კიდევ უფრო ნაკლებად საიმედო იყო; ამიტომაც დედოფალმა განიზრახა, თავისი მამის ბარზაბოდისათვის ეთხოვა დასმარება; ეს იყო არანის და ადრიანესის მმართველი და იუზდიგერდს იმისათვის მიენდო თავის მშვენიერ წადილის ასრულება. დედოფალმა შეკრია მცხეთაში ყველა ერისთავები და დიდებულნი, გამოუცხადა თავისი განზრახვა, ჩააბარა მამულის სვე-ბედი და თავისი შვილები და წავიდა ქალაქ ბარდას. სუნდუხტი იმ დროს მივიდა იქ, როდესაც ბარზაბოდი მზად იყო სპარსეთის ჯარებით საქართველოსკენ გასალაშქრებლად და თან მოგვებიც მიჰყავდა. ის თავის მამას გამოეცხადა,

როგორც მოაწილი ასული, მოამშვიდა მოსუცებულ წარმართის გული ღმრთისა და ამგვარად გამოითხოვა მისგან: 1) საქართველოს განთავისუფლება სპარსეთის ჯარების შემოსევისაგან, და 2) ქრისტიანულ წირვა-ლოცვის თავისუფლად ასრულება. თავის მხრით სუნდუსტი დაპირდა: ჭეწნების წინააღმდეგ ჯარების მიშველებას და აღუთქვა, რომ არც ერთ ქართველს არ დაუკლდი იმ საწმენოების აღსარებას, რომელსაც თვითონ აირჩევს.

რა გი ქართველთა მეფის ოჯახობამ ამ გვარი დამოკიდებულებას დაიწყო ადრინდელის მმართველთან, საქართველოს ამით დიდი შედეგით მიეცა უკვლავ ქრისტიანე საღვთის შორის, რომელნიც სპარსეთის საზღვრებზე იყვნენ. თუმცა ბარზაბადი მალე მოკვდა, მაგრამ ადრინდელის მმართველობა გადავიდა მისის შვილის, დედოფლის სუნდუსტას მეკიდრ მძის, ვარზაზაკურის ხელში, რომელსაც სენ-მარტენი ვარაზაგასს უწოდებს, და ამიტომაც საქართველოს მშვიდობიანობა დაცულ-იქმნა იმდენად, რამდენადაც შესაძლებელი იყო იეზიდოგერდის დროს.

მაგრამ აი რა ჭეწა თვით იეზიდოგერდმა, ანუ რა მოხდა მის მოქმედებათა მეორებით.

პირველი: 449 წელს ოსებმა, რომელთაც აღად იტოდენ ქართველთა ჯარების წასვლა, ისარგებლეს ამ შემთხვევით და საშინლად ააოხრეს ქართლი, თან წაიყვანეს ურიცხვი ტყვე, რომელთა შორისაც მოხვდა აგრეთვე მირდატის სამი წლის ასული. აქითგან ოსები შევიდნენ არასა და აღვანიაში, ააოხრეს ეს ქვეყნები და დღისტინით თავის მხარეს დაბრუნდნენ.

მეორე: სხვა ქრისტიანე ხალხების ჯარებთან იეზიდოგერდმა ამოსწევითა ქართველთა ჯარით, რომელიც თითქმის ორ წლის განმავლობაში განსაკუთრებულ ვაჟკაცობით ემსახურებოდა მის დროშას ჭეწნების წინააღმდეგ ომში, — ამოსწევითა იმისთვის, რომ იმით ზოროასტრის საწმენოების მიღება უარეყოს.

და მესამე: იეზიდოგერდმა არ დაუსწავლა ქრისტიანებს არავითარი სამსახური ღ 450 წელს მიანდო თავის ვეზირს, გაეგზავნა სომხებისათვის მიწერილობა და მით ვალად დაედგა მათთვის, აესრულებინათ მოგვების

სწავლის ძირითადი კანონები, რომელიც მიწერილობაში იყო გამოთქმული.

ზატრიარქმა იოსებმა ამ შემთხვევის გამო მიიწვია არტაშადს კრება, რომელმაც ერთსულად უარი გამოუცხადა სპარსეთის კეზირს. იეზდიგერდი ამით ფრიად გაჟავრდა, მოინდომა, ქრისტიანეთა ჯიუტობისათვის ბოლო მოეღო, დაიბარა თვის წინაშე საქართველოს, სომხეთის და ალვანის ჰირველი დიდებულები და საშინელის ტანჯვით მოაკვლეკინა მათ შორის ისინი, რომელთაც ქრისტეს სარწმუნოება უარუყეს.

იეზდიგერდის მიერ გამოგზავნილი მოგვები, მუბადის ბინჯარის თაოსნობით, გატაცებით ქადაგებდნენ ცეცხლ-თაყვანისცემას; მეორე სპარსმა, სახელად მობიდაღმა (ალბად ესეც მუბადი იყო), რომელსაც ქრისტიანობა მიეღო და საქართველოს არჩიებისკოპოსობა ემოვნა, თავის ასალ წესების შემოდებით დაიწყო ეკლესიის წესდების დარღვევა. საქართველოს დაბალი ხალხი იფიქრობდა, რომ სარწმუნოების საფუძველი ეკლესიის გარეგან წესებში მდგომარეობდა და რაკი, ერთის მხრით, დაინახა ამ წესების სისუსტე და მეორე მხრით მოგვების მატყუარობითაც მოხიბლული იყო, ამიტომ თან-და-თან იწყო ქრისტიანობისაგან განდგომა. ამ ახალმა შიშის ზარმა დედოფალი აიძულა, მოეწვია საბერძნეთიდან ერთი სწავლული ეპისკოპოსი, მისეილი, და მისთვის დაეკვლინა არჩიებისკოპოსის მოქმედებისა და მოძღვრების განსილვა. დედოფლისაგან გამხსენებულმა მისეილმა დაუყოვნებლივ მიიწვია კრება, ამხილა მობიდაღს მისგან გავრცელებულ მოძღვრების სიყალბე, ხელი ააღებინა მას საეკლესიო მმართველობაზე და თვით ის შეაჩვენა, მისი თხოვრებანი-კი ცეცხლში დასწვა. ამის შემდეგ საქართველოს ეკლესიის უფროსად მისეილი დაინიშნა.

ცეკლა ამ უბედურებას, სპარსეთით მოვლინებულს, ზედ დაემატა კიდევ საბერძნეთის მხრით შეურაცხყოფა: დახლოებით 452 წ. საბერძნეთის ჯარებმა დაიჭირეს აფხაზეთი, რომელსაც ისინი ძველდგანვე თავის ნებაზე პატონობდნენ, და მასთან სამეგრელოს ნაწილიც ხელში ჩაიგდეს.

ამ გვარ მდგომარეობაში იყო საქართველო რვა წლის განმავლობაში, კიდრე კასტანგ ტახტზე ავიდოდა.

ვახტანგ გორგასლანის ღრუდამ პაგრა- ტიონთ გაშეფებამდე

XLIX. ომი ვახტანგ გორგასლანისა ჩრდილოეთის
ხალხებთან

(თდ. ს. ბარათაშვილი—ისტორია საქართველოსი, II რკ., ნათარგმ.
ს. ხუნდაძისა)

454 წელს, როდესაც ვახტანგს 15 წელი შეუსრულდა, თვით დაიწყო სამეფოს მართვა. ხალხის გადმოცემაში ამ შესანიშნავ მეფის სასული ფარსავაზისა და მირიანის სახელებს ეთანასწორება, და ნაკლებად სასულიკანი არც მისი მოქმედებანი იქნებოდენ, თუ რომ მის ღროს ბეგრად მეტი დამაბრკოლებელი გარემოება არ უოფილიყო, კიდრე ამათ ღროს იყო. როდესაც ისტორია ხელს კიდებს დიდებულს მომქმედ პირების ეპოქის აწერას, თავის მოთ'რობისათვის თხოულბოს დაწვრილებით სასარგებლო ცნობებს. სამუხსროდ, ვახტანგის ცხოვრებისა და მეფობის შესასები ცნობები ისე ცოტაა და ზღაპრული, რომ ჩვენ არა გვაქვს ღონისძიება ამ პირობის საგმოდ ასრულებისათვის; სოლო მატინისაგან ვიცით, რომ დაბადების შემდეგ ვახტანგ მამა-მისმა მირდატმა, ხალხის ძველ ჩვეულებისმებრ, მალე უცხო სასლში მიზარა. ეს ჩვეულება დღემდისაც არსებობს კავკასიის ბეგრ ხალხებს შორის. მისი პირველი აღმზადელი იყო ქართლის ერისთავი, საქართველოს სპასპეტი საურმაგი; ამის სიკვდილის შემდეგ მე-

ფის წულის აღსა და იკისრეს ასაღ სპასპეტმა ჯუანშერმა და მთავარ-
კპისკოპოსმა მისილმა. ეს აღმზღელე თავის მოწაივის ფიზიკურად
განკითარებას და საღმთო მეცნიერებაში მის განსწავლას ცდილობდენ,
მაგრამ ვასტანგისთვის უდიდესი სარგებლობა უნდა მოეტანა სწავ-
ლარისა და ეკლესიის უფროსის საუბარს საღმრთო მრავალგვარს მუდ-
მივ უბედურებაზე და იმათ თათბირს იმ ზომების შესასრუტ, რომლე-
ბითაც შეიძლება ამ გაჭირებულ მდგომარეობისაგან საღმრთო სსნა.

ვასტანგ თვალად ლამაზი იყო, ტანად მალელი და მაგარ აგე-
ბულებიანი. მისი გამჭრიახი ტკუფტ გამოჩნდა ტასტზე მის ასკლის დროს.
ვე სამიყო სიტუვანში, რომელიც მან წარმოთქვა, და იმ მოსერებაში,
რომლითაც ის მოექცა სპარსეთის წარმომადგენელს, ბისქარს. როდე-
საც უკლა იქ მყოფნი იდგენ, ვასტანგმა ის და არქიუპისკოპოსი მი-
ხეილ, როგორც საქართველოს ორის უმათურეს სარწმუნოების წარ-
მომადგენელნი, თავის გვერთიდ დაისვა და ამასთანავე გამოუცხადა მათ
რომ ოსების წინააღმდეგ უნდა გავილაშქრო და ქართლის აოსრე-
ბისათვის მაგიერი გადაუხადო; ამასთანავე სთქვა, რომ კრძალვით
უნდა მოვითმინათ ის უბედურება, რომელიც საქართველოს შე-
ემთსვა სპარსეთისა და საბერძნეთის მსრით, გინაიდგან ის თვით ღირ-
თმა მოუვლინა ხალხს ცოდვების მიზეზითო. მაგრამ, რამდენად ეს
სიტუვები და საზოგადოდ მისი ყოფა-ქცევა გულწრფელი იყო, ამას
ჩვენ ქვევით დავინახავთ.

ოსების წინააღმდეგ ღაქრობის მზადება 455 წლის ბოლოს მო-
ვიდა სისრულეში. საღაშქროდ გამოიწვიეს ეგელა ის ხალხები, რომელ-
თაც გამოეცადათ მათგან აოსრება, მათ შორის არანის სპარსებიც.
ეგელანი გატაცებით მიისწრაფოდენ ასაღ-გასდა მეფის დროშებისა-
გან. ჯარების კრება მესხარის დიდ მინდორზე, მდინარე არაგვის ორგე
საპირზე, იყო დასიშნული. დიდი ხანი იყო, საქართველოს ასე დიდი
ღაშქარი არ ენასა. როცა ჯარების რაზმებს ათვალერებდა, ვასტანგ
აღტაცებაში მოვიდა იმათ აუარებელ რიცხვისა და საერთო მსნეობისა
და მშენიერი აღტურეობისა და საღაშქრო ნივთების სიმრავლის გამო.

დიდოფალი, ვასტანგის დედა, უწინდებურად საქართველოს მმარ-
თებლად დარჩა. აღთქმისამებრ ვასტანგმა შვიდ ღლის განმავლობაში

იმარხულა და ილოცა; შემდეგ ჯარებს უბრძანა მთებით გამგზავრება და ისინი დაეშვენ დარიალის სეობაში.

ამ ხეობის ნაპირები, თერგის ორივე მხრით, ეჭირათ ოსების და საზარების ბრძოლებს, რომელნიც ქართველებს უდარაჯებდნენ. ბრძოლა, კველ ხალხების ჩვეულებისამებრ, ორთა ბრძოლით დაიწყო, რომელსაც ზედ ურთავდნენ სოღმე საყვირების ხმასთან და დაფ-დაფების გრილთან შეერთებულს მოწონების კიჟინას. ბოლოს თვით ვასტანგმა ორი უპირველესი მეომარი, საზარი თარსან და ოსი ბელათარ, დასცა და ჯარებს წინ გაწევა უბრძანა. რაკი ოსები და საზარები მინდვრად გარეკეს, ვასტანგის ჯარებმა ცეცხლით და სმლით დაუწყეს მუსკრა უოგელიყარს, რაც-კი იმათ საშინელ სრბოლას ეწინააღმდეგებოდა. ვასტანგ უკა მიჰყვებოდა გაქცეულ ხალხებს და ამასობაში ჰერენგების, ძლიერისა და დიდძალ ხალხის, საზღვრებში შევიდა. დაიმორჩილა ისინი, დიდი სარკი გადაასდევინა და დაბრუნდა კავკასიისკენ. როცა სკლასლავ საზარების, ოსების და დიგეების საზღვრები გამოიარა, დაიბრუნა მათგან თავისი და ღ ყველა ტყვეები, რომელნიც მათ ქართლის აოსრების დროს წაიკვანეს; ამასთანავე გადაასდევინა სარჯად ცსქების და სქონლის აურებელი რიცხვი.—

ეროვნულ მატთანათა გარდა, ამ ბრწყინვალე ღაშქრობის შესახებ ამბობს აგრეთვე წარწერა, რომელიც აქამდის დარჩენილა ოსეთში, ეგლეისიის კედელზე, ნუზალში. ეს წარწერა მოწმობს, რომ მართლა ყოფილა ოსეთში ძლიერი მმართველი ბელათარი, რომ მას ტყვედ წაუყვანია ვასტანგ მეთვის და ღ შემდეგ ამ მეთვის ცბიერებას დაუღუპავს.

როცა ვასტანგ საქართველოს მოვიდა, უსჯად დასაჩქერა ჯარები და დაითხოვა; ამას შემდეგ დაუყოვნებლივ გაუგო ალაფი ღ ტყვეები თავის ბიძას, ჯრანის მმართველს, ვარაზ-საკურსს და სპარსეთის მეფეს ორმუზდს, მეშვედრეს იეზიდირადისას, რომელიც 458 წელს მოკვდა. სპარსეთის სასახლის ძღვენი მუხად ბინჯარს გაატანა და მასვე მიანდო, მოესხნებინა ორმუზდისთვის, რომ ვასტანგს მისი ასულის შერთვა სურდა. სპარსეთის მეფე ძლიერ კმაყოფილი დარჩა ვასტანგისა და, რადგანაც მის ვაჟგატობას პატივისცემით შეჭეულებდა, მისწე-

რს თავისი თანხმობა, და უწოდა მას „ათ მეფეთა შორის უდიდესად“. (?)

ეს ქორწინება თავმდები იყო იმისი, რომ სპარსეთის მხრით ში-ში აღარ იყო და ამ გარემოებამ ქართველ ხალხის დაცემული სული აღადგინა: ასალ გამარჯვენამ წარსული უბედურებანი სრულიად დააცი-წყა ერს.

L. ომი ვასტანგ გორგასლანისა საბერძნეთთან

(ოდ. ს. ბართაშვილი—ისტორია საქართველოსი, II რვ., ნათარგმ.
ს. ხუნდაძისა)

ჩრდილოეთის ხალხების წინააღმდეგ ლაშქრობის გათავების შემდეგ, ქართული მატიანე საბერძნეთის იმპერიასთან ომზე გადადის.

ვარაზ-ბაქარის მეფობის დროს, მე-IV სუეენის ბოლოს, ბერძნები ცდილობდნენ, საქართველოზე გავლენა არ გაეშვათ ხელიდგან; ამ აზრით დაიპყრეს დასავლეთი საქართველო და მის მმართველად სავრომატი დააყენეს. თუმცა საპირმა სავრომატი ბერძნების ჯარებთან განდგენა იჭიდგან, მაგრამ შემდეგ ბერძნები შინიც არ ეშვებოდნენ კლარჯეთის, ოძრის და წუნდის საერისთოებს. დაასლოებით 452 წელს კილაც გუბამე (აღზად ერთი იქაურ ერისთავთაგანი იყო) მოინდომა მეფის ხარისხის შოვნა, ბერძნების შემწყობით სამეგრელოს ნაწილი დაიპყრა და განსაკუთრებული სამეფო დაიარსა, რომელსაც ეწოდა სახელად ლაზების სამეფო. ამ ხარისხში გუბამე დამტკიცდა ბიზანტიის სასახლისაგან და შემდეგში ისე გაძლიერდა, რომ სვანეთს თავს დაეცა.

ამასობაში ბერძნებმა სპარსეთის დასავლეთის ნაწილებს შიში მიჰყენეს.

ორმუხდმა თავისი ასული ვასტანგს რომ მიათხოვა, შემდეგ იმისა ბევრ ხანს არ გაუვლია და ვასტანგს შეატუბინა სპარსეთის საზღვრებში ბერძნების შესევის განზრახვა და სთხოვა, დაესწრო მათ-

თვის და პირ-იქით შესეოდა. ეს რომ მართალი უნდა იყოს, იმისა-
გან სჩანს, რომ ორმუზდს 458 წლიდგან მისი ძმის თერეზის აჯან-
უება ჩერებდა, და სხვის კისი იმედი ეჭებოდა, თუ არ თავის ძლევა-
მოსილ სიძისა, რომელიც ბერძნებს კიდევაც ემდურებოდა, რადგანაც
მათ სამეგრელოს ნაწილი დაიჭირეს და გუბაქსაც შემწყობას აძლე-
დნ.

კავკასიის ყველა ერნი: სომხები, ალვანიელები და აღრიბეჯანის
სპარსელები კასტანგის ხელქვეშ შეერთდნ. მეუფე კარათხლის ცხეს
მიმართა, გარემოურტყა, მაგრამ იერიშით ვერ აიღო; ამიტომაც რა-
მდენიმე ჯარი დატოვა მის მახლობლად, და თვითონ კი ჰონტისკენ
გაემართა. გუბაქე 466 წელს დიდ სამიშროებაში ჩაადგეს,—ამიტომ ის
კოსტანტინეპოლს წავიდა, ქართველებზე და სპარსელებზე საჩივარი
შეიტანა და იმპერატორს ლეონ დიდს შემწეობა სთხოვა. გზა-გზა
კარათხლიდამ ქალაქ კოსტანტინამდის კასტანგმა აიღო: არზიანგორი,
ეკლესი და სტერი. მაგრამ მისი სწრაფი მოძრაობა კოსტანტინის სი-
მაგრეებმა შეაჩერა. როცა გარს შემოატყა ჯარი, კასტანგმა შენიშნა,
რომ სპარსელები ეკლესიის მოსამსახურე პირებს სოცავდნ და ქრის-
ტიანეთა ტაძრებს მუსრავდნ. სასტიკად აღუკრძალა მკვლელობის და
აოსრების გაგრძობა და უბრძანა, რომ ყველა მღვდლები, რომელნიც
ტყვეთ ჩაგვივრდებთ, მე წარმომიდგინეთო. ამასობაში ბერძნებს მომ-
ხმარე ჯარები თან-და-თან ძალას უმატებდა: აურებელი ლეგიონი გა-
მოვიდა ზღვის ნაპირად ამ ქალაქის დასაცველად. კასტანგმა დაინახა,
რომ მისი გაჭირვება მტრულბოდა, გაანთავისუფლა დატყვევებული
მღვდლები და ქალაქთან ზავის შესახებ გამართა მოლაპარაკება. ამ მო-
ლაპარაკებაში დიდი მონაწილეობა მიიღო ქალაქის სამღვდელოებმა;
თავის აზრებს ის სხვა-და-სხვა სიზმრებზე ამყარებდა ჭ ალუთქა კას-
ტანგს საბერძნეთთან მტრიცე ზავი, ბერძნებისაგან დაპყრობილის მის
ადგილების დაბრუნება, იმპერატორ ლეონის ასულის შერთვა, თუ რომ
გარემოურტყმაზე ხელს აიღებდა. კასტანგ გაიტაცა ხუცების წინასწარ-
მეტყველებამ; მიიწვია სამხედრო რჩევა, ეს დაპირებანი მას დაუფარა
და მოკავშირეებს წარუდგინა მრავალი დაბრკოლება, რომელიც ვითამ
ადგილად გადაუჭრიდა მათ გზას საქართველოსა და სპარსეთისაკენ,—

ასე რომ ჯარების უფროსებს გარშემორტყმისათვის თავი დაანებებინა ღ სომხეთს უკან დაბრუნება ურჩია. ისინი დაეთანხმენ და ხუთი დღის სავალზე უკან დაიწიეს. სისხარულით მოცულმა ქალაქ კოსტანტინის მცხოვრებლებმა გაუგზავნეს ვასტანგს 1000 ლიტრა ოქრო და 500 თოფი ძვირფასი ფარჩა.

როცა იმპერატორმა გაიგო ვასტანგის ამ გვარი საქციელი, თავის მხრითაც მისცა სიტყვა სამღვდელოების დაპირების აღსრულებისა მხოლოდ იმ პირობით, რომ მეფეს მისთვის სპარსელები გაეცა. იმავე დროს ბერძნების ჯარებს უბრძანა, წინ წაიწიეთ და ვასტანგის ბანაკის პირის-პირ გაჩერდით; ჩხუბი კი არ დაიწყოთ, ვიდრე განსაკუთრებულ განკარგულებას არ მოვასდენო. ბერძნებსა ღ ვასტანგს შორის ახალი მოლაპარაკება გაიმართა ამ პირობის შესახებ და, თუმცა, როგორც მემკვიდრეები გვარწმუნებენ, ვასტანგ სპარსელების გაცემას არ თანხმდებოდა, მაგრამ სპარსელების იტვიანობამ და ცხადმა აჯანყებამ იქამდის მიიყვანეს, რომ, მეტი გზა არ ჰქონდა, მათ ნებაზე მიუშვა ისინი და ქართველი ჯარები მოაშორა. მაშინ ბერძნები თავს დაეცნენ სპარსელებს და სომხებს და თითქმის სრულიად ამოწყვიტეს. ვასტანგმა ბერძნების დაღალულობით ისარგებლა, შეიყვანა ჩხუბში თავისი მოსკენებული ჯარი და იმპერატორის ჯარები სრულიად დაამარცხა: ამით იმას ალბად უნდოდა, თავი ი საქციელი გაემართლებინა სპარსეთის სასახლის წინაშე. ქართველებისგან დევნილი ბერძნები ზღვის ნაპირისკენ გაიქცნენ და მხოლოდ ისინი გადაჩენ, რომელთაც გემებში ჩაჯდომა მოასწრეს. ამ დროს ჰონტოს მივიდა ლეონ და, როცა ეს გარემოება შეიტყო, განცვიფრდა; მაგრამ იმ დროსვე ვასტანგისგან წერილი მიიღო, რომელშიაც ის ბრძოლაში მოკლულს ბერძნების ჯარის უფროსს, პოლიკარტოსს, აბრალებდა ყოველიფერს, და აცნობებდა მას ყველა ტყვეების განთავისუფლებას; იმპერატორი გმადლობილი დარჩა და მოიწვია ვასტანგი ზავის შესაკრავად. ამ ზავის პირობით საქართველოს ყველა მისი მიწები დაუბრუნდა, გუბაძე იძულებულ იქმნა თავის სარისხზე ხელი აეღო და კოსტანტინეპოლს წასულიყო; მოახდინეს ვასტანგის მიერ იმპერატორის ასულის დაუსწრებელი დანიშვნა, და აიხსნა ხუთი მზითვად დაუ-

ნიშნის იმპერატორის ასულს, როცა მას საქართველოს წამოიკვან-
დენ.

როდესაც ამ გვარად გაათავა საბერძნეთთან ომი, ვასტანგმა თავისი ჯარები სომხეთით გაგზავნა, და თვითონ-კი ახალ სამფლობელოების მოსაწყობად გაემგზავრა. ყველგან დანიშნა მმართველები, მოასდინა განკარგულებანი, რომელნიც შეესებოდენ ხსენებულ სამფლობელოებში წეს-წყობილების დაფუძნებას, ციხეების განახლებას და მონასტრების აშენებას. შემდეგ ამისა უკანასკნელ გამარჯვებით განცხრომილი ვასტანგ თავის სატახტო ქალაქში დაბრუნდა.

LI. ომები ვასტანგ გორგასლანისა სპარსეთთან

(ოღ. ს. ბარათაშვილი—ისტორია საქართველოსი, II რვ., ნათარგ.
ს. ზენდამისა)

სპარსეთში მოკვდა ორმუზდი, ვასტანგის სიმამრი, და ტახტი ფირუზმა დაიჭირა. ამ გარემოებას თავის-თავად შეეძლო სპარსეთისადმი ქართველთა მეფის განწყობილების შესუსტება, თუ კი ეს განწყობილება მართლა არსებობდა როდისმე. მეორეს მხრით სპარსელებს არ შეეძლოთ ეპატიებინათ ვასტანგისთვის მისი ყოფა-ქცევა ბერძნებთან ჩსუბის დროს და მათთან დავხლოება. მეფეს ყველა ეს კარგად ესმოდა და წინ-და-წინვე იცოდა, თუ ამისთანა ურთიერთობას რა შედეგი ექნებოდა, შეუდგა მზადებას საქართველოს დასაცველად. ყოველგან ციხეებს აშენებდა, მხედრებს დიდის მეცადინეობით იარაღს ურიგებდა და ციხეებში აყენებდა მეციხოვნეების საკმაო რიცხვს. რამდენიმე წელი გავიდა ამ მზადებაში, მაგრამ სპარსელები ვერ კიდევ არაფერს ამბობდენ: ნეფტალიტ-ჭუნებთან ომი აჩერებდა მათ. როცა-კი ორმუზდის ასული ვაჟის დარჩილის მშობიარობის გამო მოკვდა და ვასტანგმა იმპერატორის ასულის შერთვის სურვილი გაამჟღავნა, მაშინ ბინჯარმა და მოგვებმა, რომელნიც საქართველოში თავიანთ მომავალ მდგომარეობისთვის შიშობდენ, გამართეს სპარსეთის სასახლესთან საიდუმლო მიწერ-მოწერა; ისინი სთხოვდენ სპარსეთის სელმწიფეს, შე-

მოესია ვარი საქართველოსათვის და ზოროასტრის სარწმუნოება იმ შერეულ მდგომარეობიდან გამოესნათ, რომელშიაც ის ამ ქვეყანაში დღითი-დღე უფრო-და-უფრო ვარდებოდა. ეს მიწერ-მოწერა გამოაშკარავდა, ბინჯარი საპურობილეში ჩააგდეს, მოგვები ყველანი განდევნეს და ცეცხლ-მასასურების ბომონები შემუსრეს.

ვასტანგს ესმოდა, რომ რამდენადაც ის თავის საქციელით სპარსეთს თან-და-თან უფრო-და-უფრო მტრულად ეპყრობოდა, იმდენად ფირუზის შურისძიებას უფრო-და-უფრო ამბინგარებდა და თავის სამშობლოს დიდ განსაცდელს უმზადებდა. თავისი ძალ-ღონე რომ მტრის ძალ ღონისთვის რამდენადმე მანაც შეეთანასწორებინა, ვასტანგმა სპარსეთის წინააღმდეგ სომხებიც გამოიწვია და სიმიდოდ აღუთქვა მათ ჭუნენების დასმარებაც: ამ უკანასკნელთ მისთვის როდისღაც ფიცი მიეცათ და მით ვალდებულად გაესადათ თავი ჰირველ მოწყვეისათნავე მისდა სასამსახუროდ მზად უოფილიყენენ. მაგრამ სომხები დიდსანს უოუმანობდენ, განსაკუთრებით მათი წინა-მძღოლი ვაჰან მაშიკონიანი, რომელიც საიდუმლოდ ცეცხლ-მასასურების მიმდევარი იყო. ბოლოს დროს იმანაც დაუთმო თავის თანამემამულეების უმეტესობის სურვილს: იმათ ერთმანეთს შეფიცეს, ან ერთიანად გაესწყდეთ და ან სპარსელთ მონებაში ცხოვრებისაგან თავი დაიხსნათ.

ვაჰანმა ომი დაიწყო იმით, რომ ანის ციხის კედლებთან სპარსელებზე გაიმარჯვა; შემდეგ დვინი აიღო, არტაშატს ჯარი გარემოარტყა და ბოლოს, სოფელ აქორის მახლობლად, რიცხვით 300 სომეხმა 7,000 სპარსელი დაამარცხა.

ლაზარე ფარბელისა და ელიშეს მოწმობით, ვასტანგის უოფაქცივისაგან სჩანს, რომ მას სრულიადაც არ სურვებია ომის დაწყება, არამედ სურდა მხოლოდ ძალ-ღონე მოემზადებია იმ შემთხვევისათვის, თუ რომ სპარსელები შემოესეოდენ. სომხებმა კი მის სურვილს არ მიხედეს და მარტოდ მარტონი შეესიენ სპარსელებს ღ ძალე, რამდენიმე უმნიშვნელო გამარჯვების შემდეგ, იგრძნეს, რომ იმდენად ძლიერნი არ იყვნენ რომ ქართველების დაუსმარებლად ისე განეგრძოთ ომი, როგორც დაიწყეს. ამ საფუძვლით ვასტანგს მოაგონეს მისი დაპირება და შემწეობა სთხოვეს. საქართველოს მეფეს ეძნელებოდა გადაწ-

უვეტა, თავისი პლანი უარ ეყო, თუ სომხებთან კავშირი გაეწევიტა. ამასთანავე ჭუნების ჯარები, რომელნიც მან მოიწვია, ჯერ კიდევ საქართველოს არ მოსულიყვნენ. თავის უოუქანობის დასაფარავად სომხებთან მოლაპარაკება გამართა და შემდეგ გაგზავნა მათთან 400 ჭუნისი, რომელნიც ერთ თავეს შემდეგ უკანვე მოიწვია. სომხები-კი, როგორც სჩანს, შეშინდნ ამით, მიატოვეს თავიანთი სასლვრები სპარსეთის მხრით და წამოვიდნ დასავლეთს ეფრატის სათავეებისაკენ. გვსტანგმა რომ დაინახა, სომხებმა დასცლესო მთელი ის სივრცე, რომლითაც სპარსელებს საქართველოსთვის უნდა მოემართათ, სთხოვა მათ, მოშორდით მაგ ადგილს ჭ გუგარჩის მაზრაში შედით, და იქ შეგიერთდებითო. სომხები მივიდნ იქ, მაგრამ მინდვრად არ გამოდიოდნ და მთუის მასლობლად იყვნენ. ბოლოს, კასტანგის დაქინებულ მოთხოვნილებისა მეზრ, გაჩნდნ იქ, სადაც ნახევნები ჭჭონდათ, მაგრამ პირველვე ბრძოლაში სრულიად დამარცხდნ, და სპარსელების ბრავალ-რიცხოვანმა ჯარმა, სომხეთის ნაწილის ჭ ალვანისი ჯოსრების შემდეგ, საქართველოს მიმართა.

როცა სპარსელები საქართველოს უსლვოდებოდნ, კასტანგმა მაშინვე იმპერატორ ლეონს აცნობა ეს ამბავი და სთხოვა შემწეობა, მაგრამ ელჩებმა სატასტო ჭალაქში ლეონს ვერ მიუსწრეს: ის ჭუნებთან საომრად წასულიყო. ამასობაში, სანამ გაგზავნილები იმპერატორთან მივიდოდნ და სანამ იმპერატორი შემწეობის მიშველების განკარგულებას მოახდენდა, მტერი კიდევ შემოვიდა საქართველოში. სპარსელებს ამ ჭვეენაში, ყოველგან ძლიერის მეცისოვნე ჯარებით გამაგრებულ ცისეებს გარდა, კიდევ ორი დიდი რეზერვი დაუხვდათ: ერთი მცხეთის მასლობლად იდგა, და მეორე-კი—არმაზთან. ოთხი თვის განმავლობაში საითკენაც-კი მიიმართებოდნ, ყოველგან საშინელ წინააღმდეგობას შესვდებოდნ ჭართველების მხრით. ჭართველთ რაზმები და უსლვეს ცისეების ჯარები სისწრაფით მიეშველებოდნ ხოლმე ერთმანეთს. ბოლოს კასტანგმა იმპერატორისაგან წერილი მიიღო; იმპერატორი ამ წერილით ატეობინებდა, 80,000 მომხმარე ჯარი გამოგიგზავნო, და ამასთანავე ყველა მცხოვრებლებს, პელიტენიდგან დამოკიდებული ლამდამდის და კარნუ-ჭალაქამდის, ამ ომის გა-

თავბაშის სრულიად შენ გიმორჩილებო. ეს რომ ფირუზმა შეიტყო, იმისაც გამოეცხავნა ვასტანგს წერილი, რომელშიაც ზავის შეკერის წინადადებას აძლევდა იმ პირობით, რომ საქართველოში სელახლად აღედგინა ცეცხლ-მსახურება. რაკი ვასტანგმა ეს პირობა უარყო, სპარსეთის მეფემ საჩუქრები და ძვირფასი გვირგვინი გაუგზავნა და მიიწვია ზავის შესახებ მოსაღაპარაკებლად. ეს გვირგვინი ყეინმა აღბად ქართველ მეფის დამოუკიდებლობის ნიშნად გამოეცხავნა. ვასტანგმა გვირგვინი მიიღო და თავის მხრით გაუგზავნა ფირუზს 500 მონა, 1000 მსკვლი, 500 თოფი ძვირფასი ფარჩა და მრავალი სხვა განბი; შემდეგ წავიდა ყეინის სანასკად და თან იასლა თავისი დიდებულები და ბერძნების სარდალი ლეონ ანტიპატრიკი.

ეს ნასულობა იმით გათავდა, რომ საქართველომ და სპარსეთმა შეკრეს ერთმანეთ შორის ზავი, რომლის ძალითაც საქართველო პოლიტიკის და საწმუხნოების მხრით სპარსეთისგან დამოუკიდებელ სამეფოდ აღიარებულ იქმნა; და მეფეების შორის მეგობრობის სიმტკიცისათვის ფირუზი ვასტანგის დაზე დაქორწინეს. მაგრამ ვასტანგს უნდოდა, ეს პირობები უზრუნველ-ყო სსვა-და-სსვა შემთვევითს უკმაყოფილებისგან, რომელიც შეიძლება მომსდარიყო სპარსეთსა და სასერმენეთის იმპერიას შუა; ამიტომ იშუამდგომლა იმპერიის საზღვრების განახლება ნიზიბისის სელშეკრულობის ძალით, რომელიც 296 წელს დიოკლეტიანემ და სპარსეთის მეფემ ნარცეზმა მოასდინეს. ფირუზმა, ყველას სასიხარულოდ, მიიღო ვასტანგის შუამდგომლობა, და აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის სელახლად ჩამოკარდა მშვიდობიანობა. თავის მხრით ქართველთ მეფე ვადდებული გახდა, სპარსეთს წასულიყო და ფირუზს დასმარებოდა ინდოეთის დაშქრობაში, რომლისათვის სპარსეთის სელმწიფე მაშინ კმზადებოდა.

რაკი ვასტანგმა საქართველოს ყველა მისი მიწები დაუბრუნა, მისი დამოუკიდებლობა აღადგინა და სპარსეთსა და საბერძნეთთან შეკრული პირობები ორივე სასელმწიფოის მბრძანებლებთან ნათესაობრივ კავშირით გაამაგრა—შემდეგ ამისა თავისი სასელმწიფო ათ საერისთოდ გაჭყო. ამ საერისთოების მართვა საქართველოს უპირველეს დიდებულთ მიანდო, რომელთაც ჩრდილოეთის ხალხებთან, ბერ-

ძნებთან და სპარსელებთან ომებში სასულიერო გამოიჩინეს ¹⁾; მას შე-
მდეგ ვასტანგი მოემზადა იერუსალიმის გასამგზავრებლად, საიდგანაც
სპარსეთს უნდა წასულიყო ექიმის მისამარებლად ინდოეთის წინა-
მდეგ. რადგანაც საქართველოს დიდხნით ტოვებდა, ვასტანგმა თავის
მცირეწლოვან შვილს დაიჩილს უგურთხა გვირგვინი, მიანდო იმასე
ზრუნვა ერისთავებს, გამოეთხოვა მათ, გაემგზავრა და თან წაი-
ყვანა 10,000 რჩეული ჯარი. იერუსალიმიდან ვასტანგ სპარსეთს მი-
ვიდა და მოწაწილებს იღებდა ინდოსტანის სხვა-და-სხვა ხალხებთან
ომში. იმ სიმდიდრეს შორის, რომელიც სპარსელებმა და ქართველებ-
მა ამ ქვეყანაში მოიპოვეს, აღბად აბრეშუმის ჭიის თესლიც იყო;
ამისი ხმარება საქართველოში იუსტინიანე დიდის დროის ბევრად უფ-
რო ადრე იცოდენ, და ევროპაში კი აბრეშუმის მოყვანა იუსტინიანე
დიდმა გაავრცელა.

როცა ვასტანგი სპარსეთიდან დაბრუნდა, საქართველოს მართ-
ვას ისევ ხელი მიჰყო და მის განკარგებაზე ზრუნავდა; იმას უნდოდა
თავის სამცხო სრულიად დაშოუგიდებული გაეხადა და ეკლესიაზედაც.
უცხოელთ უოკელივე გავლენა მოესპო: ამიტომ თავისთვის საკუთა-
რი დამოუკიდებელი პატრიარქობა დააწესა. საქართველო თორმეტ
ეპარქიად დაჰყო, პატრიარქის უმთავრეს ზედამხედველობით, და სა-
ბერძნეთიდან მისთანა სასულიერო პირნი დაიბარა, რომელნიც ეკ-
ლესიის უფროსობის და ეპარქიის მღვდელ-მთავრობის ღირსნი იყვნენ.
სასულიერო პირნი რომ საქართველოს მოვიდენ, თან მოიყვანეს იმპე-
რატორის ლეონის ასული ელენე.

ამავე ხანებში სირიიდან მოვიდა ცამეტი ბერი, ეგრეთ წოდე-
ბულნი სირიელნი მამანი.—ეს ბერები თავიანთ ქადაგებით და წმიდა
ცხოვრებით მთელ საქართველოში ავრცელებდენ სარწმუნოებრივ განა-

¹⁾ ქართლი სპასპეტ ჯუანშერს დაუტოვა, კახეთი და კუხეთი დიმიტ-
რის მიანდო, ერეთი—გრიგოლს, ხუნანი—ნურსარანს, სამშვილდე—ადარ-
ნასეს, სამეგრელო და სვანეთი—სამანგარს, მარგვი და ტაგევერი—ბაყურს,
კლარჯეთი—არტაყაზს, წუნდა—ნასარს და ოძრხე—ბიგროტანს.

თელის და ისე განამტკიცეს საზღვრებო, რომ მას შემდეგ ცეცხლ-მსახურების ეოგელგვარი წინააღმდეგობა ამაოდ რჩებოდა.—

ამ გვარად, როცა ვასტანგმა საქართველო. პოლიტიკურად ფრიად მაღლა დააყენა, შემდეგ თავის მეფობის დანარჩენი დრო ქალაქების აშენებას, ტაძრების აგებას და საზოგადოდ ქვეყნის გამშენიერებას მოაწოდებდა. მისს ამისთანა შესანიშნავ მოქმედებათა რიცხვს ეკუთვნის მცხეთის საპატრიარქო ეკლესიის და ქალაქ ტფილისის დაფუძნება. გარდმოცემა ამაოებს, რომ იქ, სადაც ახლა ტფილისი არის, იმ დროს შეუქმნილი ტყეები იყო, და ერთხელ ვასტანგმა, როცა ამ ტყეებში ნადირობდა, თავისი ქორი ხოხობს მიუტივა, და ქორი და სოსობი სევში დაიმალენო. მეფე და მისი ამაღა სეისკენ გაქანენ და ნასეს, რომ ქორი და ხოხობი მიმდინარე ცხელ წყალში მოსაშუღიფენენ. ის ადგილები რო დაათვალიერა და ამ წყაროების სარგებლობა რომ ასწონა, მეფემ ბრძანა, იქ ქალაქი აეშენებინათ; ამ ქალაქს, იქაურ წყლის თვისების გამო, სახელად ტფილისი დაერქვა.

როცა ამ საქმეებში იყო ვასტანგი გართული და წარსულთან აწმეოს შედარებით სრულის სიმართლით შეეძლო ეფიქრა, რომ ჩემის მოღვაწეობით საქართველოს მშვიდობიანი მომავალი განუმზადეო, სწორედ ამ დროს თურმე სვე-ბედი საიდუმლოდ მრავალს ახალ განსაცდელს უმზადებდა ამ სამეფოს, და მალეც იჩინა თავი ამ განსაცდელში.

როდესაც ვასტანგი ტფილისის გაშენების საქმეში იყო გართული, შეატყობინეს, რომ სპარსეთის ახალ სელმწიფოსგან ელჩები მოვიდნო. ეს იყო დაახლოებები 499 წელს. ამ დრომდის, როგორც საბერძნეთში, ისე სპარსეთშიც ბევრი ცვლილება მოხდა; ჩვენთვის ფრიად საჭიროა ვიცოდეთ, რომ სპარსეთში, ლეონისა და მის მეშვედრის ზენონის სიკვდილს შემდეგ, 491 წლიდან იმპერატორად მართლმადიდებლობის მტერი ანასტასე იყო, სპარსეთში კი 485 წლიდან პალაშის მეშვედრე, ფეროზის შვილი კობადი იეფობდა, რომელიც სპარსეთის მეტელ ძლიერების აღდგენას ცდილობდა. კობადმა ძლევა-მოხილობით თუ ცბიერობით მოიმხრო ჭუნენები და არაბები და მოსახლეობა ვასტანგს საბერძნეთის წინააღმდეგ შემოეწოდიო. როდეს-

საც კობაძის ელჩებმა ფრიად მეგობრულის და პირმოთნე სიტყვებით ეს ვასტანგს გამოუცხადეს, ვასტანგმა უთხრა მათ: „თქვენი ბეჭის თსოვნა მესმის; მას უნდა, რომ მე გაუელესო იარაღი, რომლითაც ჭსურს უიფრო აღვიღად ჩემივე დამარცხება. უთხარით მას: ჯერ პირდაპირ ჩემზე მოვიდეს, და მერე საბერძნეთს მიმართოს.“

ვასტანგმა ელჩები გაისტუმრა და, რადგან იცოდა, რომ კობაძი ფრიად დიდი მომზადებული იყო საჩხუბრად, და იმედი არა ჰქონდა, რომ ქართველები შეიძლებდნენ თავიანთ ქალაქებში და ციხეებში გამაგრებას. — ამიტომ სრბანა, ციხე-ქალაქები მიეცოდათ და კავკასიის მთებში და ვახუთის შეუვალ ტყეებში შეაფარათ თავი. ჯარები თავისთან დაიტოვა და ერისთავების ჯუანშერ და აღარნასეთურთ უჯარმოზედ გაჩერდა; ერისთავებს დიმიტრის, ნერსეს და ბივრიტიანს-კი მცხეთის დაცვა მიანდო. ეს განკარგულება რომ მოასდინა, იმავე დროს იმპერატორ ანასტასეს ელჩის პირით შეატყობინა თავისი გასაჭირი.

კობაძი საქართველოს შემოესია. დაიჭირა ქიზიყი, ახლანდელი სიღნაღის მაზრა; მისმა რაზმებმა აიღეს სიმაგრეები: სერდის-ცისე და ველის-ცისე, და სპარსელთ უმთავრესი ჯარები-კი იორაზე დაბანაკდნენ. ვასტანგი დარბაჯის ციხესთან გაჩერდა, მტრის თვალწინ. აქ მოსდა გაცხარებული ბრძოლა და სისხლის ღვრა, რომელიც, მატიახეთა ჩვენებით, სამ ღღეს გაერმლდა და რომელშიც ორივე მხრით მრავალი დაისოცა. ერთ ღამეს, როცა ჯარები შესვენებული იყვნენ, ვასტანგმა კათალიკოსი პეტრე მიიწვია თავისთანა და აცნობა, რომ კობაძი მართო სარკის დასადებად კი არ შემოგვსევია, არამედ საქართველოში ცეცხლ-მსახურების გავრცელება სწადიანო, და ამიტომ მე გადავწყვიტე, ან გავიმარჯვო, და ან გავსწირო ჩემი თავი და მთელი ჩემი ჯარი ქრისტეს სარწმუნოებისათვისაო. ეს განზრახვა ძრიელ მოუწონა მღვდელ-მთავარმა, და მისის სიტყვებით გამხსენებული ვასტანგი მეორე ღღეს გათენებისას და სისწრაფით თავს დაეცა სპარსელების ზანაკს და თვით კობაძის კარვამდე ისეთის სიჩქარით მივიდა, რომ იქ მიუსწრო მის შვილს, რომელიც იმ ალიაქოთში დროზე ვერ გამოსულიყო გარეთ. ვასტანგმა ის მოკლა, მერემ იმავე წუთს თვითონ მძიმედ დასჭრეს ისრით გულში. გაცხარებული ბრძოლა შუა-

დღემდე გაგრძელდა, და, თუმცა სპარსელები რიცხვით ბევრად მეტი იყვნენ, მაგრამ მაინც დამარცხდნენ და იძულებული შეიქმნენ რუსთავისკენ გასრულებულიყვნენ. გამარჯვებულებს აუარებელი ნადავლი დარჩათ.

მაგრამ, რაკი შეიტყეს ვასტანგი შიშიედ დაჭრილიყო და ქართველ ჯარების წინამძღოლობაზე ხელი აიღო, სპარსელები სელასლად გამსწევდნენ ღ ქართველებს თავს დაესხნენ. ისინი გავიდნენ მდინარე მტკვარში, დაქციეს ასლად მოშენებული ტფილისი, სველი ქალაქი არმაზ-ცისე ნანგრევებად ქციეს და დაიჭირეს ქართლი, გარდა მცხეთისა, რომელიც გმირულად დაიცვეს ერისთავებმა დიმიტრიმ, ნერსიმ და ბივრიტიანმა. ვასტანგის ჭრილობა-კი, ქართველთ საუბედუროდ, სასიკვდილო აღმოჩნდა. ვასტანგმა დასწერა ანდერძი, ტახტი დარჩილს დაუტოვა და მოკვდა 499 წელს. ეს გმირი საერთოდ იგლოვას უგელა ქართველებმა და, ღრმა მწუსარების ნიშნად, თავზე ფერფლი და ნაცარი დაიყარეს, და შემდეგ მისი გვამი, „ჩ-ცხოვრების“ მოწმობით, მცხეთის ტაძარში დამარსეს და მის საფლავს ქა დაადგეს, რომელზედაც მისი ნამდვილი სახე იყო გამოხატული.

თავის ანდერძში ვასტანგი ქართველებს თხოვდა, მტკიცედ მდგარიყვნენ ქრისტეს სარწმუნოებაზე, მისი შთამომავლობა არ დაევიწყებინათ და საბერძნეთის სასულმწიფოსთან კავშირი დაეცვათ. მეფის უფლება და სარისის თავის უფროს შვილს, დარჩილს, გადასცა; ამასთანავე თავის ორ შვილს, ლეონს და მირდატს, რომელნიც მეორე ცოლის, ელენეს, ხელში შეიძინა, დაუნიშნა მზრუნველებად ერისთავები ართავაზი, ნასარი და ბივრიტიანი და დაუტოვა მამრები: ტაშისკარი, წუნდა და აფსაწყეთი. ამ ორს შვილსაც მიანიჭა ერისთავების ხარისხი და დაუმორჩილა ისინი დარჩილს და იმის შთამომავლობას.

LII. საქართველოს და სპარსეთის ურთიერთი დამოკიდებულება მესამე საუკუნის მეორე ნახევარში

(M. Brosset—Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie)

სპარსელები თავის ხელმწიფის იუზდიგერდ II-ის დროს ძლიერ სდევნიდნენ სომხებს. მას შედეგად მოჰყვა ომები სპარსელებსა და სომხებს შორის. ამ გარემოებამ გავლენა იქონია საქართველოზედაც. საქართველოს ერმა სომხეთის სამღვდელოებისა და თავადების მწუხარებაში მონაწილეობა მიიღო. სპარსელები აწამებდნენ სომხეთის სამღვდელოებსა და თავადებს ქრისტეს სჯულისადმი ერთგულებისათვის. საქართველოს ერი, აღკანთიელებთან ერთად, გზავნიდა თავის ეპისკოპოსებს და ღიდუბულებს, ხან სპარსეთის ხელმწიფის კარზე, და ხან მონაწილეობის მისაღებად იმ ომში, რომელსაც კართანინთ ომს უწოდებდნენ, და აგრეთვე გზავნიდა თავის ჯარებს, რომელნიც სომხეთთან ერთად იბრძოდნენ. ეს ამბები მოსდა ვასტანგის უმაწვილობის დროს ღ, თუმიცა ამ ამბებს სრულებით არ იხსენიებს საქართველოს მემატიანე, მაგრამ იმათ სინამდვილეზე შეუძლებელია ეჭვი შემოვიტანოთ, რადგან ეს ამბები დიდის დაწვრილებით აგვიწერა ორმა თანამედროვე სომხის ისტორიკოსმა ლაზარ ფარბელმა და ელიშემ, რომელნიც თვით იეგნენ მომქმედნი პირნი მათ მიერ მოთხრობილ დრამისა. ამასთანავე მათმა სამღვდლო ღირსებამ უნდა იხსნას ისინი, თუ გადაეცემის ეკლესიას ანა, სიძრუის შეწამებისაგან მანც.

იუზდიგერდი მონდომებული იყო სომხეთში და საქართველოში მოესპო ქრისტეს სჯული, მაგრამ ამისთვის თავდაპირველად მხოლოდ მრუდე სამუალებას სძარობდა და არა პირდაპირ მოჰმდგომდა. თავის ხელმწიფობის მესამე წელს, რომელიც უდრიდა 444 წ. ქრ. აქედ, იუზდიგერდმა გამოაცხადა ომი წინააღმდეგ კუშუნებისა ანუ ნეფთალიტებისა და ამისთვის მოიწოდა თავის დროშათა ჯეშ, როგორც სპარსელები, ისე ქრისტიანები და სსეებიც. — შემდეგ ორი წლის ბრძოლისა, სპარსეთის ხელმწიფე დაწმუნდა, რომ იმდენად კერ იმარჯვებდა, რამდენადც იმედი ჰქონდა და ამიტომ ქრის-

ტიანების დამხმარი ჯარები დაითხოვა, მაგრამ მათ მაგიერ სხვები გამოიწვიეს; ასე გაგრძელდა ექვსი წელი, ვიდრე 450 წელს სრულიად არ გაიმარჯვა და არ დაბრუნდა თავის სასულძმითში. მეორე წელწადს გაილაშქრა იმ ქვეყნის წინააღმდეგ, რომელსაც ედისე უწოდებს იტალიკან-ს, ბალხის მხარეზე, და იქ თავის ჯარებს ამოაწვევინა ერთი ნაწილი ქართველების, სომხების და ალანების ცხენოსან ჯარისა, რომელნიც აღიარებდნენ ქრისტეს სჯულს და იბრძოდნენ მის დროშათა ქვეშ. მისი ბრძანებითვე სხვებიც დასოცდნენ იქმნენ, კინც-გი უარყო ცეცხლ-მსახურების აღსარება; დასასრულ, სპარსეთის ხელმწიფემ არავითარი წვალუბა არ დაზოგა ქრისტიანებისათვის, რადგან მოწადინებული იყო სჯული შეეცვლევინა მათთვის.

მე არ შეგუდგები დაწვრილებით აღწერას ამ დევნისას, რომლის შესახებ ქართველებს თვალსაჩინო ადგილი არ ექციათ; მხოლოდ ვიტყვი, რომ 450 წელს ექვ-მირ-ნერსემ, იუზდიგერდის ჰერცემა მინისტრმა, გაუგზავნა სომხებს ბრძანება, რომელშიც გამოცხადებული იყო ძირითადი დოგმატები ცეცხლ-მსახურებისა. ამ ბრძანებაზე პასუხი მისცა თურამეტმა ეპისკოპოსმა, რომელთაც მოასდინეს კრება არტაშატში.—იუზდიგერდი გააბრაზა სომხეთის დიდებულების და სამღვდელოების პასუხსა, და მშინვე დაიბრა თავის წინაშე წარჩინებულნი სამისკრისა: სომხეთისა, საქართველოსი და ალვანისა, და ეს წარჩინებულნი მივიდნენ სპარსეთში აღდგომის კვირის შაბათს.—იუზდიგერდმა უბრძანა მათ ცეცხლ-მსახურების სარწმუნოება მიეღოთ. უმრავლესობა დათანხმდა გარეგნობით და იღუმალ-კი ღვთის წინაშე აღთქმა დასდევს, რომ ხელასლავ აღიარებთო ქრისტეს სჯულს, როგორც-კი ამ ნაირის ხერხით სამშობლოში დაბრუნებას შევიძლებთო. ესეთი იყო ერთ-რიგი სვინიდისის დამშვიდება, რომელიც ჩვეულებრივი გახდა საქართველოში და სომხეთში, მეტადრე მუსულმანთა ბრძანებულების დროს. ამის გამო მძევლებმა ნება მიიღეს დაბრუნებულიყვნენ თავიანთ სახლში, გაჩდა აშუშასი და ვაზგენისა (სომხეთის წარჩინებულებისა). ხოლო სპარსეთის ხელმწიფემ ხელასლავ გაილაშქრა გუშუნების წინააღმდეგ, და ვიდრე ის იქიდა დაბრუნდებოდა, სომხეთი ქრისტეს სჯულს დაუბრუნდა, აჟანუდა იუზდიგერდის წინააღმდეგ და შემწეობა

სთხოვა იმპერატორ თეოდოსე მცირეს, რომელიც ამასობაში მოკვდა. მარკიანემ [მისმა მეგობარებმა] კი უარი უთხრა შემწეობისა.

ეს ამბავი რომ გაიგო დერბენდის ჩრდილოეთით მდებარე ჯორის ციხის მოურავმა, გასწია ალვანიისაკენ, გაიარა ეს ქვეყანა, გავიდა მტკვარში, ხალხლის ქალაქის პირისპირ, მაგრამ დამარცხებულ იქმნა სომხების მიერ კართანის წინამძღოლობით. მოურავი გაიქცა და მივიდა ლაზნას მდინარის პირად; ლიფნელთ მიჯის შმა გურგია, რომელსაც ეჭირა სპარსელების მხარე, მოჰკლეს მეორე შეტაკებაში, იმ მდინარის მახლობლად. კართანმა აიღო ის ციხე, რომელიც იუზდიგერდმა ააშენა ჯორის გასაყალზე, და გახდა მშვირობელი ამ ადგილებისა: ეს ციხე ჩანარდა ვინმე კართანს, რომელიც იყო ალვანიის სამეფო გვარისა. ამის შემდეგ სომხების ჯარის წინამძღოლმა კართანმა შემწედ მოიწვია ჭუნები, რომელნიც ცხოვრობდნენ კასპის ზღვის ჩრდილო-დასავლეთით. ჭუნები მიემხრნენ ქრისტიანებს.

სპარსეთის ხელმწიფემ, რომელიც დამარცხებულ იქმნა გუშუნებისაგან, მოლოდ 450 წ. ზამთარში გაიგო თავის ჯარის სომხეთშიც დამარცხება და გადასწევითა ჯერ-ჯერობით დაეცლია ქრისტიანებისათვის. მაგრამ, როცა გაიგო, რომ მარკიანემ შემწეობის უარი უთხრა სომხებს, მაშინ იუზდიგერდი გამხსნევდა და გაგზავნა სომხების წინააღმდეგ ახალი ჯარი. ამ ჯარმა ერთს დიდ შეტაკებაში, რომელიც მოხდა შაბათს წმიდა სულის მოიქცის წინ, 451 წ., სრულიად დაამარცხა სომხები, რომელთაც კართანის მოკვლით სამუდამოდ დაუკარგა იმედი.

ამ გამარჯვების შემდეგ სპარსეთის ხელმწიფემ მესამე ჯერ დაიბარა სომხეთის აზნაურობა და სამღვდელთა მორიგების ჩამოსაგდებად. მაგრამ უმეტესი ნაწილი იმ სამღვდელთა პირთა დაჭროცა 31 ივლისს 454 წ. სოროსანში, ნიუშაპურს ქალაქის მახლობლად მიმდროშა: ამ შემთხვევას უწოდებენ წმიდა დიკონდიანთ ამოწევატასა. ასე უწოდეს მღვდლის ლევონდის გამო, რომელმაც ყველაზე მეტი ხასიათის სიმტკიცე გამოიჩინა მოკლულთა შორის. პირველად მოჰკლეს სუნის მთავარი ვასაკი. ვასაკს, თუმცა სპარსელების სჯული ჰქონდა მიღებული, მაგრამ დასჯეს იმიტომ, რომ ბოროტ-მოქმედება შეამჩიოს საქმეების

წარმოებაში. ვინც-კი გადაწმა სიკვდილს, ზოგიერთებმა თავის უფლებაც იშოვნეს, მაგრამ სომხეთში დაწრუნების ნება უმრავლესობამ მიიღო მხოლოდ 464 წ., სპარსეთის სელმწიფის ფირუზის დროს. დაბრუნებულთა შორის იყო ვაზგენი, რომელმაც მიატოვა ქრისტეს სჯული და მეტად ერთგულება ცეცხლ-მსახურებას. თავის ცოლიც [შუშანიიცი] უნდოდა თავის ასულ სჯულზე მოექცია, მაგრამ ცოლი ეწინააღმდეგებოდა და ამიტომ ქმარი ძლიერ სასტიკად ეპყრობოდა მას. ცოლმა ქრისიანად წააქცია ვეღარ აიტანა და მოკვდა 458 წ., ე. ი. იესუძიგორდის მემკვიდრის, ორმიზდას, სელმწიფობის პირველ წელს. სომხური და ქართველები წმიდად ჰყვანიან ამ ქალს. ღაზარ ფარბული და ჩამიჩი მოგვითხრობენ, რომ იყრიან მეფემ, ვასტანგმა წმ. შუშანიკის სიკვდილი აზღვევინაო ვაზგენს, რომელსაც გამოუცხადაო ომი და ამ ომში მოჭკლათ იგი ფირუზის სელმწიფობის 15 წელს, ე. ი. სენ-მარტენის ქრონოლოგიით 476 წელს.

ამ დენასა და ბრძოლას მოჰყვა სომხეთისათვის ხანა მშვიდობისა. არაძლის განსეულობაში მაინც მრავალმა სომქსმა ცეცხლ-მსახურების სარწმუნოება მიიღო. მცირე ხნის შემდეგ ფირუზმა სელახლად განიზრახა კუშენების წინააღმდეგ გალაშქრება. ამასობაში ფირუზმა გაიგო, რომ ვასტანგმა, საქართველოს მეფემ, ვაზგენი მოჭკლათ და სპარსეთის წინააღმდეგ აჯანყდა, ამიტომ უბრძანა სომხებს ვასტანგის წინააღმდეგ გალაშქრებულიყვნენ. სომხებმა განიზრახეს მიმსრობოდენ თავის თანა მორწმუნეებს. მაგრამ სომხების წინამძღოლი ვაჰან მამიკონიანი, ძმის წული ზემოდ ხსენებულის ვართანისისა, დიდხანს უოჟანობდა და კერ გადაეწევიტა, როგორ მოქცულიყო: ერთი რომ ქრისტეს სჯული მიტოვებული ჰქონდა, ღ თუმცა გულით-კი უნდოდა სელახლად გადმოსულიყო ქრისტეს სჯულზე, მაგრამ მეორეს მხრით უშინოდა, ვაი თუ ამ გზით ასულ განსაცდელში ჩავაგდო ჩემი ერიო, რომელსაც ძლიერი დასამარებელნი არა ჰყავსო; ერთის მხრით ბერძნების ეჭვგაბო და მეორეს მხრით ქართველების სისუსტე, რომელთაც ძლიეს მცირეოდენი ცხენოსანი ჯარის გამოყვანა შეძლოთ, და ამას თანავე ის გარემოება. რომ სამდვილად ვაჰანი არ იყო დაწმუნებული, თუ ჰუნები დაესმარებოდენ სომხებს მამადის ვასტანგ მეფის და-

პირებისამებრ,—ეკელა ამ მიზეზების გამო ვაჭანი ვერ ბედავდა აჯანყებულებით სპარსეთის წინააღმდეგ. ბოლოს, როგორც იყო, დაეთანხმა თავის თანამემამულეთა სურვილს, და ეკელანი შეიკრიბნენ შირაკის მაზრაში და დაიფიცეს სასარგებლო, რომ გავსწყდეთ და სპარსელების მორჩილებას ღირს დავუბრუნდეთო. ალგანია-კი უკვე რამდენიმე წელიწადი აჯანყებული იყო და ამ ქვეყნის მეფემ, ვაჩემ, თავის ბიძას ფირუზს გამოჰკლევდა ნება დარჩენილიყო თავის სარწმუნოებაზე და ეუფელა თავისი სამკვიდრო-საბრძანებელი. ამ გვარად ორივე მხარე, ქრისტიანები და სპარსელები, თითქმის თანასწორი იყვნენ. პირველად გაიმარჯვა ვაჭანმა ანის ციხე-ქალაქთან, საიდგანაც განდევნა მარზპანი ატრეკეშისა და მსედართ-მთავარი გეგ-გეგანანი და უოგელივე მათი ბარგი დაატოკებინა. შემდეგ ამისა ვაჭან მოვიდა დოვინში, გარს შემოარტყა ჯარი არტაშატს, სადაც შესიზნულიყვნენ მტრები. ისინიც გამოარეკა აქედამ და აიძულა გადასულიყვნენ არტაშატკანს. დასასრულ, მესამე შეტაკებაზე აკორის სოფლის მახლობლად შეიდი ათასი სპარსელი გასწყვიტა სამაჰმა სომეხმა და სპარსელი გარსპანიტ მოჰკლეს. უოგელივე ეს მოსდა 481 წელს. ამ გამარჯვებით გამსწავლულმა სომეხებმა მოსთხოვეს საქართველოს მეფეს, რომ, დაპირებისამებრ, შემოგვიერთდი და გამოგვიგზავნეო ჭუნების ჯარი დასახმარებლად. მეფემ-კი, ვინ იცის, რა მიზეზის გამო, ჯერ მოციქულობა გაავრცელა, მერმე, თუმცა 400 ჭუნი გამოგზავნა, მაგრამ, გაატარეს თუ არა ამათ ერთი თვე საზამთრო პანაკად, მაშინვე უკან დაიხარა, ისე რომ სომეხები თავის თავის ანაზრად დარჩენ, მაგრამ მაინც გაიმარჯვეს კიდევ ნერსე-ვატის სოფლის მახლობლად, არტაშატის მაზრაში.

ამ გამარჯვებათა შემდეგ, სომეხებმა დაიწყეს ძალკოტნის მაზრაში, გარშაკის ციხილ წყლების მახლობლად, ეფრატის სათავის მიდამოში. ამ დროს მეფე ვასტანგმა მოციქულები გამოუგზავნა და სთხოვა, მიატოვეთ ეს ადგილი და მოეშველეთო. სპარსელების ჯარი შემოვიდა საქართველოშიო, უთელიდა ვასტანგი, და მე მიძულეს სომეხეთის მთებში შესიზნულიყვიო და იქ მიგელოდებიოო. ამასთანავე ვასტანგმა დაიხარა ჭყენები და იმათ მოსვლაჲდე არ აპირებდა ბრძოლის დაწყებას. ვასტანგს ისე ზღომაჲდ დაეხარებია ჭუნები, რომ

აღბად ის განზრახვაც კი ჰქონდა, რომ მარტო ისინი მიეშვა სპარსელებთან საბრძოლველად. სომხებმა უარი კედარ შეუთვალეს ვასტანგს, რადგან შეიფიცებულნი იყვნენ, შემწეობა აღმოეჩინათ ქართველებისათვის: მოვიდნენ და დაბანაკდნენ კანგარკის მაზრაში, რომელიც იყო გუგარენის ნაწილი, მტკვრის სამხრეთად. აქ შეიფიცდნენ გამოუცხადო სომხებს, რომ ორს თუ სამს დღეში შემწე ჭუნები მოვლენო. რვა დღეც გავიდა და ჭუნები არსად სჩანდნენ და ვასტანგმა შეატყობინა სომხებს, რომ სპარსელების სარდალი მიჭრანის აღვანის მთებში შეისიზნაო. ამასთანავე ვასტანგმა თავის ჯარიდან გაგზავნა რამდენიმე კაცი მთებში და უბრძანა მათ, მთებზე ტყესლი აენთოთ და ჯერ-ჯერ ჯოხსენსენ. წამოეცნათ ჯარის კაცების ტანისამოსი, რომ სომხებისათვის ეჩვენებინათ, ვითომ შემწე ჯარი მოვიდაო. მაგრამ ამასთანავე სომხებს შეუთვალა, რომ ჭუნები მანამდე არ მოვლენო, ვიდრე თქვენი მინდვრად არ ჩამოივალთ და ნამდვილ წინააღმდეგობას არ გამოუჩენთ სპარსელებსაო. თუ კი ჭუნები არ მოვლენო, ესეც კი დასძინა ვასტანგმა, ივერიის სპარსელები გაანადგურებენო. თუმცა სომხები ეჭვის თვალით უყურებდნენ ვასტანგის მოქმედებას და ამასთანავე გულის უგრძნობდათ, რომ იფარსავი არა ხდებოდა, მაგრამ მაინც ჩამოვიდნენ ჯარმანის მინდორზე. ასეთი მოქმედება საქართველოს მეფისათვის აფიქრებინებდა ვეფხისტ, რომ იგი იდუმალ სპარსელების მომხრე იყო და ამით სომხების დაღუპვა უფრო უნდოდა, ვიდრე გამოსსნა თავის ქვეყნისა, საიდგანაც, როგორც აღმოჩნდა, სპარსელები უკვე წასულიყვნენ. ვაჰანის ჯარების ერთი ნაწილი, თუმცა უკუიქცა, მაგრამ ეს სარდალი მაინც შეეტკა მტერს. ვასტანგი და იმისი ჯარი მარცხენა მხარეზე იყვნენ დამდგარი; ხოლო იმ დროს, როცა მარჯვენა მხარი და შუაგული ჯარი, რომელთაც წინამძღოლობდნენ თავადნი კასსარაკანები, სასწაულსმოქმედებს ბეატობას იხენდნენ, ივერიელები და მათ რაზმში მყოფი სომხები გაიქცნენ ევირილით: „თავს უშველეთო!“ სომხები, რასაკვირველია, დამარცხდნენ და ვაჰანის შეისიზნა ტაივში: ეს მოხდა გაზაფხულს 482 წელს. ვითამ სომხების გასამხრე კვილად ვასტანგმა მარჩიელებს და მჭადგელებს ხმა გაჟერტყდნენ, რომ მარცხენი და საჭაგ სპარტიონი და სარდალი ვასაგ მამიგონიანი, მმა ვაჰანისა, არ

მოუგლავთ ზრპოლის კელზეო. ამ ხმამ, რომელიც ქალებს კიდევ უფრო გააგრძელეს, რწმენება მოიპოვა ჯარში; ვაჭანმა, თუმცა კი დარწმუნებული იყო თვითონ ხსენებულ გვაშთა სიკვდილში, მაგრამ მაინც გაგზავნა ერთი ნაწილი თავის ჯარისა საქართველოში დასარწმუნებლად, რომ ვასაკი და საჭაკი იქ იმყოფებოდნენ; ამასობაში მეორე სარდალი სპარსეთისა, ზარჭიმჭრ-ჭაზარაუხსტი თავს დაეცა იმ სომხებს, რომელნიც დოვინში დარჩენ ვაჭანთან, და ისე საშინლად დაამარცხა, რომ ვაჭანმა ძლივს თავს უშველა. ეს მოხდა 433 წლის დასაწყისს.

ფირუზი, რომელმაც დააწირა სელასლად გალაშქრება ჭუნების წინააღმდეგ ჭირკანიაში, უკმაყოფილო იყო ვასტანგისა, რადგან შეამჩნია ორ-პირობა. ამიტომ ფირუზმა გაგზავნა ჭაზარაუხსტი აღვანისაკენ და უბრძანა, რომ საქართველოში გაეკელო და ვასტანგი ან მოეკლა და ან გაეძევებინა საქართველოდან. სპარსეთის სარდალმა თავის მხრით უოგელივე ზომა მიიღო, რომ როგორმე სელში ჩაგდო საქართველოს მეფე, მაგრამ ვასტანგი ძლიერ ფრთხილად იყო. როდესაც იერთმა ნაწილმა შემწე ჯარისამ სომხებისამ მიატოვა საქართველოს მეფე და სპარსელებისაკენ გადავიდა, მაშინ ვასტანგი წავიდა სამეგრელოში. ჭაზარაუხსტმა მაშინ მიატოვა საქართველო და სპარსეთის სელმწიფე ისე იყო სხვა საქმეებში გართული, რომ თავისი განსრავა საქართველოს შესასებ კელარ შესრულა. ფირუზის მეძკვიდრემ ვაღარშმა დაიპყრო სომხეთი და ამას მოჰყვა შედეგად ივერიის და აღვანის დაპყრობაც.

LIII. წამება და ღვაწლი წმ. რაქდენისა

(*მამათ-ცხოვრება*, ხელნაწერი შიო-მღვიმის მონასტრისა)

ქვეყნასა ამას ჩვენსა პირველად ამან [რაქდენ] ცანულო კარი წამებისა შემდგომთა მისთა მოწამეთა და პირველად ამან დასთისა სიხსლი და ექმნა მიხუზი სხვათადაც ასოვნებისა და სიქველისა; რამეთუ

პირველ ამის ნეტარისა არავისი სმენილ არს მარტვილობაი ქვეყანასა ამას საქართველოსასა. ესე ექმნა წინამძღვრად მოწამეთა, რამეთუ ამან რა იღვაწა ქრისტესთვის ღვაწლი იგი უგვდავებისა, შემდგომად მისსა უძლეველმან მან მეფემან ვასტანგ, რამეთუ მანცა გვირგვინი მოწამობისა შეიმოსა სელითა უმღრთოთა სპარსთათა ქრისტესთვის და სჯულისა მისისათვის. მერმე შემდგომად მცირედისა მოსვლასა მას ყრუისასა ორთა მძათა მთავართა მათ არგვეთისათა, დავით და გოსტანტინე, ახოვნებაი სრული აჩვენეს და გვირგვინოსან იქმნეს მოწამობითა, მერმე შემდგომად დიდმან მეფემან არჩილ და ესრედ შემდგომითი შემდგომად მოწამენი მრავალნი, მეფენი და მთავარნი, გამობრწყინდეს, არა ხოლო თუ ესე ვითარნი მსნენი მამაკაცი, არამედ დედანიცა, უძლეური მდედრნი ბუნებითა ასოვან იქმნეს და ბუნებაი იგი უძლეური დაივიწყეს და ფიცხელთა და სასტიკთა სატანჯველთა უშიშად შეჰქადრეს, და არათუ უნდოთა ვიეთმე და მდაბიურთა, არამედ დედოფალთა და პალატსა შინა სამეფოსა მყოფთა. დამაკლებს მე უამი ესე აღრიცხვად სიმრავლესა მათსა, რომელნი გამობრწყინდეს შემდგომად წმიდისა ამის მოწამისა, რომელნი აღწერილ არიან წიგნსა შინა უწყებისა მათისასა და ჩვენდა საცნაურ ქმნილ არიან.

იყო ესე სამ გზის სანატრელი, ვითარცა ძველნი მატთანენი გვაუწყებენ, ნათესავით სპარსი, დიდთა და დიდებულთა მთავართაგანი და საკუთართა შორის სპარსთა მეფისათა წარჩინებულ და ჭსჯულისათა იყო იგი ციცვლის მოსავ და მსახურ მზისა და მთოვარისა, რომელსაც არწმუნეს ასული მეფისა აღსაზრდელად, რამეთუ წესი იყო მაშინ სპარსთა შორის, ვითარცა ჩვენ ქართველთა შორის, რომელსა მამა მძუძედ უხმობდეს და დიდად რადმე პატივად ანიჭებდეს, ესე ვითართა საქმეთა მთავართა და დიდებულთა თვისთა.

მას უამსა დიდმან მეფემან ვასტანგ ინება მზასლობაი სპარსთა მეფისაი, და მოსთხოვა ცოლად ასული იგი, რომლისადა მამა მძუძე ქმნილიყო სანატრელი იგი, და ოდეს ქმნეს ქორწილი და მოიწივნეს ქართლად, თანა ჰყვა ნეტარიცა ესე და მეფემან ვასტანგ დიდითა პატივითა და შემსგავსებულებითა არზანგითა *), ვითარ ჭშეკნოდა მთავ-

*) ანუ არძანაგი—საანდომელი პატივი, საუფროსო უფლება.

რობასა მისსა, ეგრეთ პატივ სცა ნეტარსა მას და დიდნი სოფელნი და აგარაკნი მიანიჭა და საკუთარ და თანამზრახველ თვისსა ქუო იგი და არა მხოლოდ ოდენ მთავრებრივისა და დიდებულებისა მისისა შემსატევისობისათვის; არამედ სიკეთისა და სათნოებათა მისთა ღირსებისათვის, რამეთუ ჟერეთ მამულით ქსჯულითა მეოფე არა უდარეს ნათელ ღებულთასა იქცოდა, რამეთუ უოვლითა სათნოებითა შემკულ იყო, რომელსა გვასწავებს სახარებისა ქსჯული, სიმატლითა და ჭეშმარიტებითა, მოწყალებითა და სიმდაბლითა და სიმშვიდითა და სხვითა უოვლითა სათნოებითა, რომელი საუკარელ და სათნო არს ღვთისა, ამისთვის საუკარელ იყო უოველთა მიერ და უფროსად მეფისა მიმართ აქნდა საკუთრებაი ესე ოდენთა კეთილთა მისთათვის. არამედ ფრთხილ იყო და მასვილიცა გონებითა ნეტარი რაჟდენ. იხილა რაი წესი ქრისტიანობისა და სარწმუნოება მტკიცე ჯ სჯული ქართველთა, იწულა გული მისი სიუკარულითა ქრისტესითა და ცეცხლებრ მოწყუინარე იყო სარწმუნოებისათვის და სუროდა ნათლისღებისათვის, რომელი იგი პირველვე განათლებულ იყო საქმეთა მიერ კეთილთა და აღბეჭდულ ღვთის მსახურებითა.

ზედას ზედან მივალნ იგი ეკლესიად და ისმენნ სიტყვათა საღმრთოთა და ქადაგებათა სჯულისათ; და პირველ ნათლისღებისა, ვითარცა ესთქუ, არა უდარეს გამოჩნდა იგი ღვრითგან ნათელღებულთასა; სოლო ნათელ ილა რაი, უმეტესად წარებათა სათნოებითა და მის ზედა მოფენილი იგი მადლი სულისა უმსურვალესად აღაყუინა მის შორის, რამეთუ მარადის გამოიკვლევდა ცხოვრებასა წმიდათასა და უფროსად მოწამეთათვის სურვიელ იყო და ნატრიდა ცხოვრებასა მათს და აღსასრულსა მათსა.

ხოლო ოდეს მიშეკბითა ღვთისათა აღდგეს სპარსნი ქრისტიანეთა ზედა და აღიძრეს ურიცხვითა მსედრებითა, რამეთუ დიდი იყო მამინ ბრძოლაი და დაუცხრომელი მტერობაი ქრისტიანეთა ზედა და უფროსად ბერძენთა მიმართ; ხოლო ჩვენ ქართველთა მომართ ამისთვის, რამეთუ ეპვინებოდა ჩვენი ბერძენთა მიმართ სიუვირული და ერთობა, და ესე იყო ნება მათი, რათა ჩვენცა მათთანა მტერ ჰქონეთ ბერძენთა.

მაშინ აღლაშქრეს, კითარცა ესტეჟე, მეფემან სპარსთაგან ურიცხვითა მსედრობითა და დიდითა ძაღითა თვისითა, პირველ მოიწივნეს საზღვართა ქართლისათა და ენება დაშორჩილება მათი, რათა ესენიცა თანა წარიტანოს, ხოლო ქართველთა ესე არა ენება და არცა მიერთნენ, არამედ შეიგლტოდეს ციხეთა და ქალაქთა შინა, რამეთუ მაშინ ბერძენნი უცალო იყვნეს და ვერ ეძლო შეწყვნა ქართველთა. მაშინ მეფემან ვახტანგ განამგრა ციხენი და ქალაქნი და თვით დადგა მცხეთასა, სამეფოსა მას ქალაქსა შინა. მოვიდეს სპარსნი და აღესკეს ქართლი სპითა სიმრავლითა და გარე მოიცვეს მცხეთა. ხოლო განიყვნეს იგინი; რამეთუ ზოგნი დადეს აქალას, ზოგნი—საქუღასაჲს, დიღუბით კერძო, და უმრავლესი მსედრობაი—მუსრანით კერძო ღ შიდა ქართლს, იმიერ და ამიერ შტკერისა; და იყო მიმდემი *) ბრძოლაი და ურთიერთარს კვეთებაი, რამეთუ გამოვიდინ მცხეთით რჩეული მსედრები და დაუცხრომელად ებრძოდინ და ზოგჯერ სძლევედნ სპარსთა და მშვიდობით შემოიქცინ ქალაქად და ზოგჯერ იძლინინ ქართველნი და მოსვროდეს მათ მიერ და გაგრძელდა ბრძოლა იგი ვიდრე ოთხ თვემდე.

დღესა ერთსა, ჩვეულობისამებრ, განვიდა წმიდა რაფაელ ბრძოლად, რამეთუ იგი უმეტეს სსავთა ქართველთასა უმსურვალეს ებრძოდის სიკვარულისთვის ქრისტესა, რამეთუ იოცა წმიდა ესე ასოვან წყობათა შინა და გამოცდილი და რჩეული მებრძოლი, რამეთუ, მრავალგზის განსრული და მძლე ქმნილი ძაღითა ქრისტესითა, ძლევა შემოსილი უგებულად შემოიქცის.— კვალად განვიდა არმაზით კერძო და ბრძოლა ჭყო მათდა მიძართ. ხოლო იგინი მარადის უმზირდეს ღ ენება ცოცხლივ შეპერობა მისი, რამეთუ დიდად ძლევად შეერაცხა შეპერობაი მისი ცოცხლივ, რამეთუ ეპვინებოდა მათ ქრისტიანობაი მისი და მამულისა სჯულისა დატეკებაი და ასოვანების თვისცა მისისა ენება ხელთ გდეს მისი. ცნეს რა სპარსთა მუნ დაბანაკებულთა, მზირ **) ჭკეკს იმიერ და ამიერ და გზისა სივიწროთა გელარა ეძლო პირის-პირ შეტეკებაი და შეიპერეს სანატრული იგი მსედარი ქრის-

*) ეოუელდოური, განუწყვეტელი.— **) უდარაჯებდენ.

ტესი და შეკრული წიკანეს წინაშე სძარსთა მეფისა. სოლო სცნა რა მეფემან შეპყრობაი წმიდისა რაქდენისი, განისწრა ფრიად, ვითარ-მცა სრულიად მძლე ქმნილ იყო ყოველთა წინააღმდეგობათა თვისთა; და ვითარცა წარადგინეს წინაშე მისსა, ისილა იგი მეფემან და ეტყო-და მსიარულითა პირითა: გიხაროჲენ მხნეო, რაქდენ! მშვიდობა შენ-და, სადა უკვე იქვე ესოდნთა ამათ ჟამთა? რასათვის უარ გიქმნიეს მამული სჯული და შედგომისარ ქსეულსა უცხოთა, რომელი არა გას-წავეს მამათა შენთა და ბრწყინვალისა მისის წილ და ცეცხლისა და სსვათა მათ მნათობთა, მსასურებ ჟვარცმელსა კაცსა, რომელი ურია-თა მოაკვდინეს და შენ იგი ღვთად შეგიირცხიეს? ანუ არა ესე ყო-ველი ესრეთ არსა?

სოლო წმიდამან მიუგო: „ზე ჴეშმარიტად ეგრეთ არს, ვითარ-ცა სთქვი, მეფეო, რამეთუ მე ქრისტიანე ქმნილ ვარ და დამიტევები-ეს მამული უღმრთოება და არღარა თაყვანისცემ ცეცხლსა შემ-წველსა, არცა შხესა კაცთათვის საშასურად დასაბუღლსა, არამედ ღმერთსა ცხოველსა, რომელმან ჴქმნა ცანი და ჴეყენა და ყოველნი, რაი არს მათშინა ხილულნი ანუ უსილანი, რომელსა აქვს უკვდავე-ბაი, და მკვიდრ არს იგი ნათელსა შინა თვალ შეუდგამსა, რომელი იგი არავინ ისილა; კერცა სილვად შემძლებელ არს; ესე არს ღმერთი ჩვენი, რომელსა მე შევემცნე, სამ-გვამოვნებით დიდებული და ერთ ღვთაებით აღსარებული, რომელი უკანასკნელთა ამთ ჟამთა მოვიდა ხსნისათვის კაცთა ნათესავისა ერთი წმიდისა სამებისაგანი, სოარციელ იქმნა და დაემკვიდრა ჩვენ შორის და იქმნა მსგავს კაცთა, თვინიერ ცოდვისა და ყოველივე განკებულებაი ცხოვრებისა ჩვენისა აღსარულა, და უკანასკნელ ჟვარს ეცვა და მოკვდა ბუნებითა ჩვენიითა, და ჩვენ უკვდავებაი მოგვანიჭა და დაეყულა და აღდგა მესამესა დღესა და ამა-ღლდა ჴეცად მესვე წიაღთა, ვინა იგი გარდამოსდა და მკდომარე არს მამისა თანა, და კვლად მოველით დიდებითა ღვთიე შევნიერითა მაცხოვრად მორწმუნეთა მისთა და დასჯად მათდა, რომელთა არა რწამს ღვთაება მისი“.

ესე რა წარმოხსენა ქრისტეს მოწამემან ბრწყინვალეთა სმითა, დიდთა მათ თვის საიდუმლოთა მოკლეთა სიტყვითა, აღიკსო გულის

წერომითა დაუპუროსელითა მსლავრი იგი, არამედ ჯერედ ჭებდავე *) და სიმშვიდესა ირემება, ჭტონებად სუ უკუშ ნიჭთა და ჰატივთა მიერ შეუძლოს მიტყევი მისი, პირველისავე უსასურებისა მიმართ და მოწმილესა ბრძანებისა მისისა ღ ეტყუდა კვალად: „ისმინე, რაჲდენ, და დაუტყვენ უსმარნი ეგე სიტყვანი და ერჩი ბრძანებათა ჩვენთა და მიგანიჭნეთ ჰატივნი და დიდებანი უფროის პირველისა და გეოთ თანა ზიარ დიდებისა ჩვენისა და იყო საკუთარ მეგობარ და საყვარელ ჩვენდა და, უკეთუ ესე არა ჰყო, სიკვდილითა მწართა და სატანჯველითა მრავალ ფერთა მოგაკვდინოთ შენ“.

მაშინ მოწამენ მტირედ განილიმა, ესმენს რაი სიტყვანი ესე მეივისაგან. მიუგო ღ რქვა: „რაი არიან ნიჭნი ღ ჰატივი შენნი, მეფეო, არა საწუთრონი არიან და მსგავსად სიზრმისა განჭარკებადნი და ჩრდილებრ წარმავალნი, რამეთუ ვითარცა კვამლი განჭარდების და ვითარცა მტვერნი. განიბნევის, რამეთუ მიწანი კართ და მიწადცა მიკიტყვით, ხოლო სული უკვდავ არს.—ხოლო უკეთუ მოკვდეს ქრისტესთვის, უკვდავ ვიქმნე საუკუნოდ და მისთანა ვსუფევე და მისთანაცა ვიდიდო დიდებითა დაუსრულებელითა. ესე არს განზრახვა ჩემი. უცვალეული და თქვენ, რაიცა სათნო არს თქვენი, იგი ჭყავთ, არა რომელთა სასიოთა ვერჩდე ბრძანებასა შენსა“.

მაშინ უმეტესითა გულის წერომითა აღივსო მეფე იგი უსჯულო და უბრძანა წინაშე მდგომელთა, რათა სცენ პირსა მისსა ძლიერად და სცემდენ უწყალოდ ესე ოდენ, ვიდრე კბილთა სრულად შემუსრვამდე, რამეთუ განირუენა და შეიმუსრა პირი მისი და აღმოფხვრეს კბილნი მისნი და აღივსო ადგილი იგი მსაფრ მომდინარითა მით სისხლითა; ხოლო იგი მადლობასა აღუარებდა ღმერთსა, რომელ სახელისათვის მისისა ღირს იქმნა ესოდენსა და ესე ვითარსა გვემასა. კვლად განსძარცვეს იგი და შიშველსა ითრევედეს ჭკათა მასვილთა. ზედა და სცემდეს უწყალოდ არგნებითა**) და მეოვარ ჟამ რაი ითრევედეს, მერმე შეკრეს ხელით და ფერხით და, რკინით მაგრად შეკვდილი, საპურობილესა ბნელსა შეაყენეს, თვინიერ უოვლისა ნუგეშინის ცემისა.

*) იცადა, იყო.—**) ჯონებიო.

მყოვარ ჟამ რა იტყებოდა საპრობილესა მას შინა, კერ მიდრ-
კეს გონება მისი სიუჯარულისგან ღვთისა, მაშინ მოვიდეს მთავარი
ქართლისანი, რომელნიცა მაშინ სპარსეთთანა მისრულ იუენეს. ეკედ-
რებოდეს მეფესა მას უღმერთოსა გამოყვანებად წმიდისა მის საპრო-
ბილით და ეტყოდეს: „ჩვენ თავს მდებ ვეჭმნეთ რაჯდენს ასოვნსა“
და მოასსენებდეს სიკეთესა მისსა და სიბრძნესა და სიჭკეულებსა მისსა,
ჩამეთუ მრავლისა პატივისა ღირს არს კაცი იგი, და არა ვერ არს
ესრედ უპატიოდ და უწყალოდ სიკვდილი მაგისი: განუტყვე ეკი მცო-
რედ ჟამ, რათა წარვიდეს მამულსა თვისსა და იხილნეს ცოლი და
შვილნი თვისნი, მეგობარნი და მომძენი, ნუ უკვე სიწყალობითა
მათითა და მათ მიერითა განზრახვითა ერჩდეს ბრძანებასა თქვენსა, და
არა მიეტყეს ესრედ უწყალოსა სიკვდილსა, რამეთუ დიდად გველმისო
მაგისტვის და, ოდესცა ბრძანოთ, მსწრეთლ წარმოგიდგინოთ წინაშე
თქვენსა“.

შემდგომად მრავლისა კედრებისა, ისმინა მათი მძლავრმან მან და
ბრძანა გამოყვანება წმიდისა მის საპრობილით და მიჰმდლა იგი
მათ და განუტყვე იგი სახიდ თვისად და ამცნო მათ, რათა ადრე წარ-
მოადგინონ წინაშე მისსა.

მაშინ წარვიდა წმიდა იგი სახიდ თვისა და პირველად მივიდა
ხილვად მეფის ვახტანგისა და იხილნა და მოიკითხნა მეფე და დედო-
ფალი. ცნა რაი ეს მეფემან ღვთის მოყვარემან, განიხარა ფრთად და
მიეგებნეს წინა სიხარულით და მოწოდეს *) ამბორს უწოდდეს და სი-
უჯარულით მოიკითხვიდეს.

შემდგომად ამისა წარვიდა სახლეულთა მიმართ თვისთა და მო-
კითხნა, სოლო მათ მხილველთა მისთა და სიხარულითა უზომოთა
აღვსებულთა მადლობა შესწირეს ღმერთსა, რამეთუ აღარა ელოდეს
ხილვასა მისსა, შეიტკებოდეს და ამბორს უწოდდეს ხელთა და ფერ-
სთა მისთა, და ეტყოდეს: „ჰოი! სანატრელო რაჯდენ, ოდესღა ვეს-
ვიდით ცოცხლებით ხილვასა შენსა, რამეთუ განწირე უოკელთა და
უოკელნი სიკვდილსა შენსა გგონებდით. აწ ვინადაცა ცოცხლებით

*) მოწოდებდ.

გისილეთ, ნულარა დავითევეს.“ მერე შემდგომად მცირედისა ბირე-
ბითა *) ეშმაკისათა აღიძრა მეუღლე მისი, მგზავსად პირველისა მის
დღისა, განაზრახებდა წმიდასა მას და იტყოდა: „რად ესრედ განგი-
წირავს ცხოვრებაი თვისი და მიგიცემის თავი შენი სიკვდილად და
ჩვენცა სრულიად ოსურ და ობოლ გვეოფ, ერწიდი ბრძანებასა მათსა
და იხსილ თავი შენი და ჩვენცა, რათა არა ბოროტად მოჰყვდე
შენ და ჩვენ სიკვდილითა შენითა მივეცნეთ განსაცდელსა მწარესა და
მწუხარებასა მნელსა და სსკასცა მწავალსა ეტუოდეს და აწვევდეს
შეტკობად წუთ ჟამისა ამის ცხოვრებისა და დიდებისა მისთვის წა-
რუჯლისა არა ჰსუროდა მათ: არცა ცხოვრებისა მისთვის დაუსრულე-
ბელისა იგონებდეს.—ხოლო ესმა რა ზრახებაი ესე წმიდასა მას მეუ-
ღლისაგან თვისისაი, მისედა მას მქსინვარედ გულის წყრობით და ეტ-
უოდა: „რად ესრედ ბოროტისა განმზრახს მექმნები, ეოი დედაკაცი,
ვითარცა ევაი? რაი არს უტკბილეს ქრისტესთვის სიკვდილისა, ვინათ-
გან მანცა ჩვენთვის სიკვდილისა გემო იხილა და ჩვენ უპადავება მო-
გვანინცა? რაი დიდ არს უკეთუ ჩვენცა მოკვდეთ მისთვის მიწანი ესე
და მტკერნი და რათა მისთანაცა ვსუფუგდეთ?“ და მის აღდგა და
განუშორა მათგან. ხოლო იგინი აღივსნეს მწუხარებითა და მოიცვნა
ტირილმან და გოდებამან მწარემან და ესრეთ გამოვიდა ნეტარი იგი
მათგან და წარვიდა თვით უწოდებლად მუნეე, სადა იგი პირველ ელ-
გაწა ღვაწლი იგი უკვდავებისა, მძლავრთა მათ მიმართ უღმრთოთა,
რომელთა მიმართ აღეთქვა მუნეე მიქცევაი.

იხილა რაი წმიდაი იგი მძლავრმან მან, კვალად ეტუოდა და
აიძულებდა უარის ეოფად ქრისტესა და ჰკითხვიდა: „ვითარ ხარ,
მხნეო რაჲდენ, და რა განიზრახე ესოდენტა ამათ დღეთა, ნუ უპვე
აწცა არა გულისსმა გიჟოფიესა უმჯობესი თავისა შენისა და რამეთუ
ესოდენტა ამათ ჟამთა სულგრძელი გექმენით, რამეთუ გვეწყალის
სიკეთუ შენი და არა გვენებას უჟამოდ სიკვდილი შენი. ხოლო წმიდა
იგი მიუგებდა: „ჰოი, მეფეო! განიზრახე ჩემი უცვალებელ არს და
უქცეველ, რამეთუ ვინათგან ერთგვის დაუტყვე მამული უღმრთოება

*) ცთუნებითა.

და ვიცან ჭეშმარიტება, აღარა ჯერ არს მუნვე მიჭცევა ჩემი უღმრთოებად და დატყეებად ცხოველი ღიერთი და არცა ესოდენტა ამათ ღვაწლთა, რომელ თავს ვისსენ ქრისტესთვის, მისი უქმად წარსდომად“.

კვლად შეიპერეს წმიდა იგი, ჰირველისაჲს სცემდეს უწყალოდ და ითრევდეს და აიძულებდეს, რათა დაემორჩილოს ბრძანებასა მეფისასა: სოლო იგი დუმნა და არა რას მიუტებდა, და ისილეს რა უქცეველობაი მისი, შეჭკერეს იგი და წარგზავნეს სსეისა მთავრისა მიმართ, რომელი დაბანაკებულ იყო ზემოსა სოფელსა წრომს ღ მიუმცნო ესრეთ, რათა აიძულის რომლითაცა ღონითა შეუმდოს განზორებაი მისი ქრისტესაგან და მორჩილებაი მეფეთა, და უკეთუ ისმინოს მისი, დიდითა პატივითა მისდავე მიაქციოს; სოლო უკეთუ ეგოს *) ჰირველსავე მას ურჩებასა ზედა, თვინიერ ეოვლისა წყალობისა, მწართა სატანჯველითა განიკანოს ამის ცხოვრებისაგან, ესრედ უწყალოდ, გიდრედა არცაღა თუ სორცთა მისთა შემდგომად სიკვდილისა ექმნას მიწასა შინა დაფლავი. წარიყვანეს კვლად შეკრული და წარგზავნეს წინაშე მთავრისა მის ზემო სსენებულისა.

ისილა რაი წმიდა იგი მთავარმან მან, განისარა ფრთად, რამეთუ სუროდა სილვა მისი, რამეთუ ასმიოდა ჰირველსა სიკეთე და ასოვნებაი მისი, მოწლედ მოიკითხა იგი და ეტყოდა: „გისაროდენ, მსნეო რაედენ, შენ სარ, რომელმა ჩვენე სიმსნე უძლეველი ღ წინა აღუდგე ბრძანებასა თვით მპერობელთასა ღ აგინებ სჯულსა მამულსა ღ შედგომილსარ სჯულსა ურიათაგან მოკლულისა კაცისასა, აწ მოკედ და ისმინე ჩემი, უარ ჭეჲვ საცთური ეკე, რომლითა შეცთომილსარ ღ მსახურე მზესა ღ მთოვარესა და ცეცხლსა ამას ბრწყინვალესა, რომელი სჯულდ გიდეეს მამათა შენთა და მიისკენ პატივნი და დიდებანი უმეტესნი ჰირველთასა და იეჲვ ცოცხლებით და ნუ აღირჩევ სიკვდილსა ტკბილისა ამის საწუთროსა წილ“. სოლო წმიდა იგი მიუტებდა: „რასა მაიძულებთ, უსჯულონო, ცხოველისა ღვთისა დატყეებად, რომელმან დაბადა ცაი და ქვეყანა და ეოველი რაი არს მათ შინა და მსახურებად ცეცხლსა შემწველსა და სსვათა მათ უნდოთა ნიეთთა აღრევე უარ ქმნილთა ჩემ

*) იოს, დარჩეს.

მიერ, მე პატრიონი თქვენნი და ნიჭნი გინებად. შემიძაცხიან, რომელი დღეს არს და სვალე არღარა. კვალად წარიყვანეს შეკრული ხელით და ფერხით და შეიყვანეს საპერობილესა მწართა ტკივილითა მოცული და იგი ყოველსავე მადლობით მოითმენდა.

ხოლო შემდგომად დღეთა არა მტირეთა, კვალად გამოიყვანეს ნეტარი იგი და აძულელებეს კვალად უარის ყოფად პირველისაებრ და წინა უყოფდეს პატრიონთა და ნიჭთა დიდ დიდთა და ეგრეთვე პატრიონთა და ჭირთა უფიცნესთა და სიკვდილსა მწარესა უძირეს პირველისა მისა, უკეთუ არა ისმინოს. ხოლო ასოვანი იგი და ყოვლად უშიშ გონებითა კვალადცა შეურაცხებით უკუნ იქცეოდა სიტყვათა მათთა და სამსნით განეწყობოდა სატანჯველთა უმძინვარესთა და კვალად იტყოდა: „გერა რომლითა სასითა განმაშოროთ სიყვარულსა მისსა“. მაშინდა უსასო იქმნეს გარდაქცევისათვის მისისა, რამეთუ ყოველი ღონე დაელია მძლავრთა მათ უღმრთოთა.

ბრძანეს მოხვამად ძელთა, რათა მით მოაკვდიონ სამ გზის სა-ნატრელი იგი, რამეთუ თქვეს უსჯულოთა მათ, ვინათგან ძელსა ზედა მოკლულისა მიმართ აქვს სასოება, ჯერ არს, რათა ესეცა ძელითა აღესრულოს. აღმართეს ძელი იგი და მას ზედა დამსკვალეს ტარიგი ჭრისტესი. მერმე მოიყვანეს სსვანი ხუთნი პიერის მოქმენი ავაზახნი, აღმართნეს ძელები და მისთანა დამოჭიდნეს და შორის მათსა ნეტარი იგი, ვითარცა ჩვენი იესო შორის ავაზაკთასა ჯვარცმული და მერმე განაწყევს მოისარნი იმიერ და ამიერ და იწყეს სროლად, და ესოდენ უწყალოდ ესროდეს უღმრთონი იგი, ვითარცა მსეცნი გამძვინებულნი და არა კაცნი პირმეტყველნი, რამეთუ ისარნი იგი, მათ მიერ ტყორცებული და ხორცთა შინა წმიდისათა ძლიერად განწონილნი, აღმოსწვდიან და იგივე კვალად განაწონიან, რამეთუ მრავალ გზის ჭეპეს ესრედ უღმრთოთა მათ და ძლიერი წელულებითა და ესრეთ დაწერტილი და დაგვერილი ძელსა-ზედა დამოკიდებულად იხილვეოდა და გერღარა კძლო წმიდასა მას მრავალ უამ ცხოვრებად, ვინათგან კაცი იყო, მსცა თანა ედვა ბუნებითა იგი სიკვდილი. მაშინდა სმა ჭეო: „ხელთა შენთა, უფალო, შეკვედრებ სულსა ჩემსა“, და

ესრეთ განუტევა სული და აღესრულა; ჟოი! სჲმ გზის სანატრელისა მის ღვაწლნი! ჟოი! დიდებული იგი სიკვდილი, შეგდავად გარდაცვალებანი!

კვალად აქცა იქმნა რამე მსგავსი ვნების მის მეუფისა, რომელი იგი უვნებელმან მან ჩვენთვის დიითმინა მსგავსად დღისა მის ჯვარცმისა: გარდამოხდა ბნელი წყევლიადი შეუდღესა და იქმნა ბნელი მსგავსად ღამისა და ქარი სასტიკი, კიდრელა განიბნინეს ყოველნი შემოკრებულნი და შერბოდას შინაგან და იმაღლოდეს. სოლო მცველნიცა იგი, რომელნი დაედგინეს უსჯულოსა მას მთავარს, რათა არა აუფლონ ქრისტეანეთაგანსა წარღესა გვაში იგი წმიდისა მის და არცა დაფლავდ მიწასა შინა, არამედ რათა მსეტთა და ფირინკელთა შექსმონ, იქმნა რა საშინელი იგი დღე და ბნელი წყევლიადი და ქარი სასტიკი, კერ ვინ შემპლუბელ იყო მუნ დგომად. მაშინ მოვიდეს მოაწმუნესი მის ღაბისანი და მათთანა მღვდელი ერთი და აღიღეს გვაში იგი მრავალ მოღვაწე შიშით და კრძალულებით, და დაკრძალეს დგილსა ფარულსა.

ამისსა შემდგომად იქმნა მშვიდობა დიდი შორის სპარსთა და ქართველთა; რამეთუ მეფემან სპარსთამან მიავლინა მოციქულნი ვასტანგის მიმართ მეფისა მშვიდობისათვის და ერთობისა და ქმნეს ზავი ურთიერთას. გამოვიდა მეფე ვასტანგ და იხილეს ურთიერთას ორთავე მეფეთა და დიდნი პურობანი გადასდეს და მღვენსი სამეფოთი ურთიერთას ანიჭეს, რომელსა იგი გვაუწყებენ ცხოვრებანი ქართველთანი. სოლო მეფე სპარსთა შეიქცა მუნვე და წავიდა სამეფოდ თვისად და მიერიტვან იქმნა მეუდროება დიდი ქართველთა შორის. ესე ყოველი მადლმან ქრისტესმან ქმნა, მეოხებით წმიდისა ყოვლად ქებულისა რაჲდენისთა, რამეთუ ვითარცა იგი სისსლჲმან სამეფოებან ქმნა მშვიდობა დიდი შორის ცისა და ქვეყანისა, ანგელოზთა და კაცთა, კერეთვე მისთვის დათხულებან სისსლჲმან ქმნა ქართველთა შორის და დაიცვნა ეკლესიანნი ჩვენნი და შეზღუდა მშვიდობითა.

შემდგომად ამისსა გარდასდეს წელსი რაოდენნიმე და იქმნა დაწესებანი და მშვიდობანი და მეფემან ვასტანგ იწყო ძიებად ნაწილთა მათ წმიდისათა, რამეთუ ფარულად იყო დაკრძალულ მც-

რედუცირებულ კაცთაგან და არცინ უწყობდა თვინიერ მღვდლის მის, რომელი ზემო ვასსენეთ, რომელსა დაეკრძალა იგი.—აღდგა სუცესი იგი აღესპული შიშითა და სისარულითა დიდითა და შეის წარვიდა მეფისა მიმართ და, შერავიდა წინაშე მისსა, აუწყა უოველი, თუ ვითარ და ოდეს და სადა იგი დაეკრძალა.

ესმა რა ესე მეფესა, აღივსო სისარულითა გამოუთქმელითა და მადლი შესწირა უოვლად ძლიერსა ღმერთსა და სანატრელსა მის მოწამესა, შეის ისმნა ეპისკოპოსნი სამეფოსა თვისისანი და სიმრავლე სამღვდელოსა მწყობრისა და წარავლინა იგინი სამეფოთა ნიჭითა სიმრავლითა სოფელსა მას, რომელი ზემო ვასსენეთ, წრომს, სადა იგი იყო დაკრძალულ მრავალ მოღვაწე იგი გვამი ღვაწლით შემოსილისა მის მოწამისა.

და ვითარცა მიიწივნეს მუნ და ისილნეს ნაწილნი იგი წმიდანი, დიდითა შიშითა და სურვილითა შეემთხვივნეს და აღმოიღეს მიერ სამარხით და სურნელები მიუთხრობელი გარდაეფინა და აღივსო უოველი იგი აღგილი და აღიღეს მუნით და წარმოეპართნეს გალობითა და ფსალმუნებითა, სანთელთა და კერონთა სიმრავლითა და სკმეველთა სურნელებითა და წარიღეს ნიქოზს, საეპისკოპოსოსა მას ეკლესიასა, მისვე მეფისა ვასტანგისა მიერ აღშენესულსა.

LIV. საქართველოს ეკლესია და მისი ეპარქია მეხუთე და მეექვსე საუკუნეებში

(*Пл. Иоселиани—Краткая история грузинской церкви*)

მაჰმის სიკვდილ შემდეგ ვასტანგ I გორგასლანი შვიდის წლისა დარჩა. მისმა დედამ, საქართველოს დედოფალმა, ქებულმა სიბრძნითა და სათნოებით, იფიქრა, ვაი თუ ქრისტიანობის მფარველობით გადავიკიდო სპარსნი და მაჰმ ჩემი, მეფე სპარსთაო და ამიტომ საჭიროდ სცნა გამოეცხადებინა თავის სამეფოში თავისუფლება ცუცხლ-მსახურებისა. ასეთის ღონისძიების მიღება მოუწონა და იქნება თვითონაც

ჩაგონა დედოფალს საბერძნეთიდან დაბარებულმა ეპისკოპოსმა მიხეილმა. პირველში, როცა ქრისტიანობას გულ-მსურველად ქადაგებდნენ, ტრცხლ-მსახურება ფეხს ვერ იკიდებდა. თვით მოკვი სპარსელთა რაჟდენი მოიჭრა ქრისტეს სარწმუნოებაზე და, თუმცა სასტიკად იქმნა წამებულ სპარსთაგან, რომელთაც, როგორც ამოაბს მსწავლული ეპისკოპოსი ნიკოლოზი, შიშველი მისჭვალეს ჯვარსედ, სტანჯეს და ჰტყეპს, მაგრამ ამ გარემოებამ უფრო განამტკიცა ერი ქრისტიანობაში. გვამი წამებულისა განისვენებს ნიქოზის საკათედრო ტაძარში; საქართველოს ეკლესია დღესასწაულად მის სახელს მ აკვირებს. შემდეგ-კი, სპარსელ მოგებების ცბიერებით, შესუსტდა ქრისტიანობა კავკასიის შორეულს მთებში. ამ მთიულებმა დაივიწყეს ერთობა სარწმუნოებისა, შემოესიენ ქართლს და აიკლეს. ახალ-გაზდა მეფემ, მაშინ უკვე ახოვანმა ჭაბუკმა, იგმნო თვისი ძალაცა, მათ თამამობას წაუყენა ვაჟაცობა და გავიდა საბრძოლველად გაბედვითა და ღვთის სასოებითა. შეჭურვილმა ქრისტეს ჯვართი, გამხნეებულმა მიხეილის ღოცვა-კურთხევით, ძალე დაამარცხა ორგულნი და მწარედ დასაჯა მოღალატენი. როცა შეირეა ზავი საქართველოსა და საბერძნეთ შორის, თავისი მახვილი მიმართა საბერძნეთის წინააღმდეგ და წაართვა ბერძენთ კლარჯეთი, მხოლოდ რამდენისამე ხნის წინად დაჭერილი აღმოსავლეთის იმპერიის მიერ. მაგრამ სარწმუნოებისათვის არ იყო სასარგებლო ასეთი დშორება კავკასიის მკვიდრთა ბერძენთაგან. ქრისტიანობა, რაკი ნასწავლი და განათლებული მწყემსნი შემწედ არ ჰქავდა, ჯერ შესუსტდა და ბერე სრულიადც მოისპო, ამიტომ რომ ქართველთ თავიანთ დამოუკიდებლობის დაცვაც არ შეეძლოთ ზოგჯერ და ნადირ-მზგავს მთიულებს უფრო როგორ იეოლიებდენ მორჩილებში. მხოლოდ ნანგრევნი ეკლესიათა, დახსომება წმ. სამებისა, წინასწარ-მეტყველის ილიას სახელისა და შენახვა ზოგიერთის მარხვისა კავკასიის მთათ-სავანეებში მოწმობს დღესაც, რომ ოდესმე იქ იყო და ჰქავდა კიდევ ქრისტიანობა.

ხოლო ეკლესია იუერიის ანტიოქიის პატრიარქის სრულს დამოკიდებულებაში იყო, ბერძენთა ეკლესიის წესზე იჭტოდა უელაფურში და არაფრით არ დაურღვევია ეს კავშირი. ასე მოიჭრა ეკლესია იუერიისა

მაგალითად, მაშინ, როცა შემოღებულ იქნა საგალობელი სამებისა კოსტანტინეპოლელის პატრიარქის პროკლეს მიერ 433 წელს. შემდეგ, როცა გაჩნდა ეკთისიოსის მწვალებლობა, პეტრე ფუულონი, ანუ გნაფი, რომელმაც არ შეიწყინა კრების საღვთისმამისა, აიძულეს ივერიის ეკლესიასაც, მიუმხატვე სამების საგალობელს: ჯვარცმული ჩვენთვისაო, მაგრამ სამღვდელთა კრებამ უარ ეს საჩივრს. საჩივრს ეკლესია ისევ ძველს წესზე დატოვა. სომეხნი განუდგნენ აღმოსავლეთის ეკლესიას, მრავალნი მქადაგებელნი ჭადაგებდნენ ცრუ მომღვრებას, მაგალითად, აკეფალიტები, სევერიტები, ანუ ფუულონის მომხრენი და სხვანი მწვალებელნი აზიისა, მაგრამ ივერიელნი-კი ერიდებოდნენ ყოველ-გვარ ცვლილებას, მართლ-მადიდებლობის ეკლესიას-თვის საწინააღმდეგოსა.

საწმენო-პოპოვის გულ-მოდგინეობისა და ღვთისმსახურების გამო, წავიდა მეფე ვახტანგ თვისის სასლობითა იერუსალიმს სალოცავად უფლისა გუმბათსა წინაშე; მეფემ ააშენა იქ მონასტერი, რომელიც დღესანს იყო ქართველების სეულში; წმინდა ადგილთა დასაცავად და საღვთისმამის დასახლად იქ რამდენიმე ქართველი მკურნალი, რომელთა შთამომავალნი დღესაც ცხოვრობენ იერუსალიმის ახლო-მასლო და ეფრატის პირად და, რადგან ქართული დაუფიქრიათ, არაბულსა ღვაწლავობენ.

მეფეს უნდოდა დაეყო ივერია საეპისკოპოსოებად, თვითოეულს საეპისკოპოსოში დაეარსებინა სასწავლებელი და ამიტომ, იწვევდა საზღვრ-მცხოვრებელნი ეპისკოპოსებსა და მსწავლეულებს. ვახტანგს დიდად ეწეოდა, როცა შეატყო თავის მომდევნო და აღმსავლელს, მთავარ-ეპისკოპოსს მისიელს წინააღმდეგობა და არ მოწონებოდა მისის სურვილისა. სამაგიეროდ, იგი იქნა გაგზავნილ სამსაჯულოთა წინაშე კოსტანტინეპოლს, სადაც პატრიარქმა გენადიმ პატიმარ-ჭყო და გაგზავნა მღვდისმართა მომხრეებში, სოლო მის მაგიერ მთავრად ეკლესიისა მოვიდა მთავარ-ეპისკოპოსი პეტრე, რომელსაც ეწოდა კათალიკოსი სრულიად ივერიისა და მიწისა ყოველივე უფლებს ეკლესიის დამოუკიდებელის გამგებელისა (პატრიარქისა). ამ ახლის მწყემსის ზრუნვითა და მოსწრაფით იმატა სამღვდელთა რიცხვმა, ყოველსა სოფელსა და

ქალაქში გაიგზავნა მღვდლები საქადგებლად აფსაზთა და მეგრელებში, კაკეასიის მთების აღმოსავლეთ და ჩრდილო მეკიდრთა-შორის; საეკლესიო წიგნები, გარეუნილი გადამწერთაგან, სელ-ასლად იქმნა გადა-შინჯული; რაც კიდეც ახალი წიგნი იყო საჭირო, გადაითარგმნა ბერძნულით და გადიწერა მრავლად უველა ეკლესიისათვის; ეკლესიებთან დაარსებულ იქმნა სასწავლებლები; მირიანის დროს აშენებულ და უკვე დაძველებულ ეკლესიის მაგიერ, აგებულ იქმნა ქვითკირის ტაძარი, გარემორტყმული მაღალის ქვითკირისავე გალავანით; საეპისკოპოსოები დაარსდა: 12 ქართლს, 12 კასეთს, 9 სომხითს და 2 იმერეთს.

ახლა კარგად არა სჩანს, რომელი ეპარქიები იყო ეს ეპარქიები. სია საეპისკოპოსოებისა, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია და რომელიც ბევრად შემდეგ არის შედგენილი, გვიჩვენებს, რომ შემდეგი იერარქიული წესი ყოფილა.

1. კათალიკოსი მცხეთისა და სრულიად საქართველოსი.	1. კათალიკოსი აფსაზსკეთისა.
2. მთავარ-ეპ. სომხითისა.	2. მთავ.-ეპ. ჭყონდიდისა.
3. მთავარ-ეპ. მცხეთისა.	3. მთავ.-ეპ. ჯღაერდისა.
4. ეპისკოპოსი მანჯეურისა.	4. მთავ.-ეპ. ბოდბესი (ბოდბელი)
5. ეპისკოპოსი გუმბაქურისა.	5. ეპ. ნიხორციდისა.
6. ეპისკოპოსი იშხანისა.	6. ეპ. ანჩისა.
7. ეპ. ტბეთისა (მტკვარისა).	7. ეპ. წურჭკამისა.
8. ეპ. წყაროს-თავისა.	8. ეპ. ერუშნისა.
9. ეპ. განგისა.	9. ეპ. წინ-წყაროსი.
10. ეპ. რუსთავისა.	10. ეპ. ურბნისისა
11. ეპ. გაწარისა.	11. ეპ. სამთავისისა (სამთავრელი)
12. ეპ. რუისისა (მროველი).	12. ეპ. ბოლნისისა.
13. ეპ. ნიქორისა.	13. ეპ. ანისა.
14. ეპ. ვალაშკერტისა.	14. ეპ. ტფილისისა
15. ეპ. კრელისა.	15. ეპ. წაღვისა.
16. ეპ. სარკაშნისა.	16. ეპ. დმანისისა.
17. ეპ. ბანისა.	17. ეპ. გიშელისა.
18. ეპ. ჭერქმისა.	
19. ეპ. დაბანისა. 1).	

1) მეფე ვახტანგს არ შეეძლო დაენიშნა იმერეთში ორ ეპისკოპოსზე

ეს საქისკოპოსონი, დაარსებულნი საქართველოს სამეფოს სა-
ერისთავოებში, იყვნენ კათალიკოსის დამოკიდებულებაში. კათა-
ლიკოსს ჭქონდა ტიტული: კათალიკოსი მცხეთისა და ივე-
რისა. კათალიკოსი განაგებდა საეკლესიო საქმეებს, ისე რომ ოთხს
პატრიარქში არც ერთს არავითარს ანგარიშს არ აძლევდა; ისტორია-
ში მანც არა არის-რა ნათქვამი, რომ საბერძნეთის პატრიარქებს რაი-
მე გავლენა ჭქონოდათ საქართველოს ეკლესიის საქმეებზე ფარსმანის
[მე-VI-ის] შემდეგ, იმ ფარსმანის შემდეგ, რომელმაც დასლოებით
წინ წელს მოაშორა საქართველოს ეკლესიას გავლენა ბერძნებისა. ამ
მოშორებამ და საკუთარის კათალიკოსის ყოლამ, რომელმაც ეპქემდე-
ბარებოდა ყოველი საქმე საქართველოს ეკლესიისა, ბევრ-გვარი უხერ-
ხულება ააშორა თავიდან საეკლესიო გამგეობას. კოსტანტინეპოლი ღ
ანტიოქია მეტად შორს იყო საქართველოზე და ამასთანავე შუა
იდო ქვეყნები, რომელთა ერნი მტრულად ეგვიდებოდნენ საქართველო-
საც და საბერძნეთსაც და არა მოეერუდად. განშორება საქართველოს
ეკლესიისა საბერძნეთისაგან, როგორც ამბობენ ისტორიკოსები, მოხ-
და კოსტანტინეპოლის პატრიარქის ეკტისიოსისა და თვით იმპერა-
ტორის იუსტინიანეს თანხმობით. თუმცა ესეც-კია რომ, თუ საჭი-
როება მოითხოვდა, ივერიის კათალიკოსნი არა იშვიათად მიჰმართავ-

მეტი, რადგან იმერეთს ჰყოლობდნენ ბერძნები და ბერძნების პატრიარქნი თვი-
თონ ჰგზავნიდნენ თავიანთ ეპისკოპოსებს იმ ქვეყნებში, რომელიც იმათ ახალ-
შენებს ანუ კოლონიებს ეკუთვნოდა კოლხიდაში და საზოგადოდ შავის-ზღვის
პირად. ვახტანგის მიერ დაარსებული ეპარქიები ალბად რაჭასა და ლეჩხუმ-
ში იყო, მთა-გორიანს იმერეთში, რომელიც ქართლის სამზღვარზეა და ბერ-
ძნებს არ ეკუთვნოდა. ამ ადგილებში ყვალიც არ არსებობს რომაელებისა და
ბერძნების ყოფნისა. მე-IX საუკუნის დამლევსა და მე-X დამდეგს, როცა ბე-
რძნების გავლენა მოისპო კოლხიდაში და საქართველოს მეფენი დაეპატრო-
ნენ ბერძნთა განათლების ნაშთებს ამ ქვეყანაში, მათ მიერ დაარსებულ ეპარ-
ქიების მაგიერ, სხვა ეპარქიები გაჩნდა. ბერძნების დაარსებული ეპარქიები
იყო: როდოპოლისი (ენლანდელი გარციხე), პეტრა (უჩინარი, იმპერატორის
იუსტინიანეს ციხე-სიმაგრე, აშენებული 530 წ.), ფაზიდა (აწინდელი ფოთი)
და ზიგანია (ციხე-სიმაგრე, რომელიც ალბად ქობულეთში იმყოფებოდა. მათ
მაგიერ დაარსდა:

დენ სოღმე კელჲკ საბერძნეთის ჰეტერარქებს და მსოფლიო ეკლესიის სამსჯავროს წარუდგენდენ სოღმე განსაჯელად ეოპელსავე; რასაც-კი სარწმუნოების ერთობისა და მართლმადიდებლობის სიწმინდის დაცვ-
კელად ეჭირებოდა დამტკიცება მსოფლიო კრებისა.

1. დრანდა	5. ჩელეზი	9. ზოფი	13. შენოქმედი	17. ნიკორ-წმიდა.
2. მოქვი	6. მარტვილი	10. სებასტ.	14. ჯუმათი	18. გელათი
3. ბეღია	7. ტყუაჩი	11. ანაკლია	15. ჩაქვი	19. ქუთაისი
4. ცაიში	8. იპპურია	12. ცაგერი	16. ზონი	და სხვ.

უველა ეს ეპარქიები არსებობდა მეXVIII საუკუნის დაშლემდე. ქართლ-კახეთში და სომხეთში რომ 33 საეპისკოპოსო იყო, ამისი მიზეზი ის არის, რომ ქრისტეს სჯული ძლევა-მოსილებდა ზით, რომ მრავალნი ჩნდებოდენ წამებულნი და აღმსარებულნი მისნი, როცა ამ ქვეყანას თავს ესხმოდენ საშინელის მძევინჯარებით ოსმალნი და სპარსნი, ანუ კიდევ მაშინ, როცა თვით ქვეყანაშივე ძლიერი იყო ცთუნება ერისა, რადგან საქართველოს მეფენი ძალა უნებურად ჭლადატობდენ მამა-პაპათა სარწმუნოებას და ისლამის მფარველობისა ქვეშე სხდებოდენ საშეფო ტახტზე თითქმის 200 წლის განმავლობაში მე-XVI და XVII საუკუნოებში. ესეც-კია რომ იმერეთის მეფენი არას დროს არ ჭლადატობდენ ქრისტეს სარწმუნოებას, თუმცა ისინიც დიდს შვეიწროებაში იყვნენ ოსმალთაგან.

LV. ათ-ცამეტთა სირიელ მამათა მოღვაწეობა

(დ. ზ. ბაქრაძე—ისტორია საქართველოსი)

ფარსმან VI-ს დროს *) ეკლავიოზის კათალიკოსობაში შემო-
დინა შუა-მდინარით **) ქართლში ათ-ცამეტნი სირიელნი მამანი:
იოანე; შემდეგ ზედასწელად წოდებული, თავის მოწაფეებითურთ. ამ
სირიელთა მამათა იმ ადგილების სასული მითვისათ, სადაც თვითოე-
ულს მათგანს უღვაწია: 1) იოანე ზედასწელი, 2) დავით გარესჯელი,
3) სტეფანე სირსელი, 4) იოსებ [ალავერდელი], 5) ზენონ იუდათოე-
ლი, 6) ანტონ მარტომეოფელი ***) , 7) ისე წილენელი, 8) თათე მამე-
ბელი, 9) შიო მღვიმელი, 10) ისიდორე სამთავსელი, 11) აბოხს
ნეკრესელი, 12) მიხეილ უღუმელი, 13) ჰიროს ბრეთელი და 14)
ილია დიაკონი. მიუხედავად მკითხველის უფრადებას იმათ ცხოვრების აღ-
წერათა. მომეტებულს ნაწილს მათგანს ეტყობა უეჭველი კვალი იმ დრო-
ისა, რომელსაც ეკუთვნის. ეს იმისგანაა, რომ ძველად ჩვენში, როგორც
მთელს საქრისტიანოში, ჩვეულებად იყო, რომ წმ. მოღვაწეთა ცხოვ-
რების იმათ უახლოეს დროსვე იწერებოდნენ ეკლესიაში საკითხავად
და ამისგანაა თითქმის უცვლელად შთუბრუნდნ. ჩვენ მამათ-ცხოვრება-
ების ფაქტებივე ჭმოწმობენ იმათ სინამდვილესა. მართლაც სხვა წყა-
როებიდანაც იმათ დროს არიან ცნობილნი: ფარსმან VI, კათალიკო-
სი ეკლავიოზი და შემდეგ ამისა მკაცრი, სვიმონ მცირე მესვეტე.
ამასვე გვიმტკიცებს შემდეგი ცნობები საქართველოს მღვდმარეობისა
იმ დროს: ახლად დანერგილი ჩვენში ქრისტეს სჯული ჯერ კიდევ არ
არის მტკიცედ დამყარებული; თვით მცხეთის მასლობლად ზედა-ზენ-
სე ეპოქაში კიდევ საეკრძოლსა; ჩრდილო-მთიულნი არიან წარმა-
თებაში, რომელსაც ასუსტებს მხოლოდ ისე წილენელი; ცეცხლის-მსა-

*) 542—557 წწ.—**) ეს სიტყვა თარგმანია ლათინურისა—*Mesopo-
tamia* —***) ანტონ მარტომეოფელს კი არ მიუღია თვისი სახელი ადგილი-
საგან, არამედ აწინდელ მარტყოფს მისგან მიეუვისა ეს სახელი და წინა-
დ. მარტყოფს ეწოდებოდა აკრიანის მთა.—

ზურგებსაც ისეთი ძალა აქვს, რომ აბიბოს ნეკრესული იმის მსახურ-
თაგან იწამება ზენა-სოფელის (ქართლი) სოფელ რესაში, როდესაც ამ
მხარეს განაგებდა სპარსეთის მეფისაგან დადგენილი მარზაპანი.—
ახლა ჩვენს მწერლობაში ვრცელდება ის აზრი, ვითომც ათ-ცამეტნი
მამანი უოფილიყენენ ქართველნი ნათესაობით. ეს აზრი ჩვენის წარ-
მოდგენითაც უსაფუძვლო არ არის. ჩვენ ვიცით, რომ სულ ძველად
ქართველნი მოღვაწენი და მთარგმნელნი ანტიოქიაში და იმის გარეშე-
მო შრომობდნენ თავიანთ მამულის სასარგებლოდ. გარდა ამისა, შემო-
დიან თუ არა საქართველოში, ქართულად საუბრობენ; ქართულადვე
ასრულებენ წირვა-ლოცვას და ჰმობდნენ თვით ქართველ ერსა.
ქართულმა ეკლესიამ ძველადვე შეჭრიცა ივინი წმიდათა შორის, რო-
გორც „განმანათლებელნი და აღმაშენებელნი ეკლესია-მონასტერთა
ქართლისათანი“. ამ საგანზე ჩვენ არა ვხდით საჭიროდ სიციყვა გ-
ვაკრცვლოთ. შემოვიტანთ აქ იმათ ცხოვრებიდამ მსოფლოდ ორიოდ
ღირს-შესამცნევს ფაქტსა. ჩვენში მიღებული წელთა-თვლა ანუ პასხა-
ლიონი სუთასიანი (532 წელი) სირიულ ციკლად ითვლება. თუმცა
იმას ჯერ-ჯერობით ჰირველად სმარებულსა კბოულობთ „ჩ-ცხზაში“ მერ-
ვე საუკუნეში, მაგრამ ჩვენის ფიქრით ეს პასხალიონი ჩვენში შემო-
ტანილი უნდა იყოს სირიიდან ათ-ცამეტთა მამათაგან. აქ დავძენთ,
რომ იმ დროსვე ანთავისუფლებდნენ ხარჯისაგან ეკლესიებს; უძრავ
მამულებს უძღვნიდნენ მონასტრებსა და ჰზრუნავდნენ დიდ-კაცთა შვი-
ლების აღზრდას საღმრთო წერილებზე, რომელიც, სჩანს, კიდევ უო-
ფილა თარგმნილი... „საჩინო მთავარი ციხე-დიდისა ევარკე, შვილი
ღვთის-მსახურთა და მორწმუნეთა მშობელთა, სიერმიდგან ღვთის-
მსახურებასა და საღმრთოთა წერილთა წერთასა შინა იყო აღზრდი-
ლი“... ამიანიჭა უკვე ფარსმან მეფესან მონასტერსა (შიო-მღვიმისასა)
ოთხნი რჩეულნი სამეფოთა დაბათაგანნი და დაწერა ხელითა თვისი-
თა თავისუფლება მათი და მისცა ოცდა ათი ლიტრა ოქრო ეკლესია-
თა მათთვის სახმარად, ბერძნობი ოქროსი და ფეშხუმი და სხვა უო-
კელი სამსახურებელი კეცხლისა, ჯვარი დიდი ოქროსი და სახარება
ფრიად მშვენიერად შემოკობილი სანატრელისა მეფისა ვახტანგის მიერ“.
„დასწერნა მთავარმა სტეფანოზმა ხელითა თვისითა ქარტა იგი და

დადგა საფლავსა ზედა წმიდისა შიოსსა; დასწერა როარტაგი და დაამტკიცა სელთა თვისითა და წარსცა ყოველსა შინა ქვეყანასა ქართლისასა, რათა ყოველნი ეკლესიანი განათავისუფლენ მძლავრებისაგან და სარკისა მიცემისა“.

LVI. ქართველთა მოღვაწეობა წმიდა ქვეყანაში და სინაზე მე-IV—VI საუკუნეებში

(*А. Цагарели—Памятники грузинской старины от Святой Земли и на Синае*)

თსუთმეტ საუკუნის განმავლობაში საქართველოს მისვლა-მოსვლა ჰქონდა აღმოსავლეთის წმიდა ადგილებში და იქ მოღვაწეობდა კიდევ, რაიცა შეადგენს ერთს უჩინებულესთაგანს გვირდს, არა თუ მარტო საქართველოს ეკლესიისა და ერის ისტორიაში, არამედ ქრისტიანე საღვთის კულტურის ისტორიაშიაც საერთოდ. მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში ქართველებს ადგილი ეჭირათ წმიდა ქვეყანაში, ხან როგორც მღვდეკელებს და მოღვაწეებს, ხან როგორც მწიგნობრებს და მსაჯურებს და ხან-კი როგორც მსედრებს და დამცველებს წმ. საფლავისას. ჩვენ სამართლიანად გვიკვირს სიმსნე და რელიგიური აღტაცება ეკრძნის ქრისტიანე ერთა, რომელნიც თითქმის ორის საუკუნის განმავლობაში იტაცდნენ ქრისტიანების უფლებას აღმოსავლეთის წმიდა ქვეყანაში, მაგრამ ქართველები, გაუზვიადებულად შეიძლება ითქვას, ყველა სნეხად იყვნენ თითქმის თერთმეტის საუკუნის განმავლობაში, როცა მუსულმანები და კერძო-თაყვანისმცემელი ბატონობდნენ წმ. ადგილებში ¹⁾. როცა პალესტინაში ბატონობდა ბიზანტია, ქარ-

¹⁾ მშვენიერად აქვს გამოხატული ქართველების ეს ისტორიული ღვაწლი ბ. ევკ. ბარკოვს (*Очерки Кавказа*): „მართმადიდებელი ევარი უნებლიედ განდო, ამბობს იგი, ქართლის მამულად, მისი ეროვნობის სიმბოლოდ და ქრისტიანობის დაცვა-კა შეიქმნა მთელის მსხის ისტორიის მიზნად. როგორც ევაროსანი-რანდი, ევ ერი მთელ თავის სიცოცხლეს ატარებდა ღოცვაში ერთის მხრით და სასტიკ ბრძოლაში ისლამთან მეორეს მხრით. ათას

თველებს, როგორც მართლ-მადიდებლებს და მოზაკეთს ამ სასკლმწიფოისას, ქქონდათ უოკელიეუ ის უფლებანი და უზირატესობანი, რაი-ცა თვით ბერძნებს ქქონდათ, მაგრამ 614 წელს შაჰმა სოსრო II დაიპყრო იერუსალიმი, 637 წელს იგივე წმიდა ქალაქი დაიპყრო ომარმა და ამ წუთიდან მოკიდებული წმ. ადგილესში ფესეს იდგამს ისლამის ბატონობა, რომელსაც, ლათინთა იერუსალიმის სამეფოის SS წლის (1099—1187) არსებობა რომ გამოკაცლოთ, დღესაც იგივე ადგილი და უფლება უკირავს. მე-XIII საუკუნიდამ სირიასა და პალესტინაში იწყეს თითქმის საუკუნო ბრძოლა მონგოლთა ეგვიპტის მამულიუკებთან; აღმოსავლეთის ქრისტიანები: ქართველები, სომხები, ბერძნები და ფრანგები მონაწილეობას იღებენ ამ ბრძოლაში და შეადგენდენ კაი ძალ გუნდს მონგოლთა ჯარებისას. განსაკუთრებით თავს იჩენენ ქართველები: მოსლემინთა მწერლები ქმოწმობენ, რომ იგიწი შეადგენდენ მოწინავეს და რჩეულს ჯარს. ამო იყო ქრისტიანების იმედი, რომ გამარჯვებულთა-გან კილდოდ მივიღებთ იერუსალიმსაო,— მამულიუკთა და მონგოლთაგან სირიაზე, პალესტინასა და ეგვიპტეზე ბატონობა მე-XVI საუკუნეში გადავიდა ოსმალთა ხელში, რომელთაც უკვე მე-XV საუკუნის ნახევარში დაიპყრეს კონსტანტინეპოლი. და აი, ამ დროიდან სამ ნახევარის საუკუნის განმავლობაში საქარელო არის ერთად ერთი საქრისტიანო სამეფო აზიაში, გარშემორტემული მკჷმადიანთა ოკეანით. ქართველები, უოკელ მხრით მტრის ჯარისაგან გარშემორტემულ თავ განწირულ მეციხოვნეებსაკით, მტრებისათვისაც გასაოცარ სამკალოთა მამცობით გაუმარდენ მტრის ალქას, კიდრე ჩრდილოეთით არ გამოუჩნდათ დამსმარებელი. ასე რომ, გენერალის რ. ა. ფადეევის თქმისა არ იყოს, „ქრისტიანე საქართველომ ზესთა-კაცობრივის ჯაფა-წვალების მეოსებით გადირჩინა თავი იმ სათამდის, როცა რუსეთმა მიიწია კავკასიის ტერფამდე“. ¹⁾ .

წელიწადზე მეტი მედამ ხელში ეჭირა ხმალი და, თუცა საქრისტიანო ჯვარი მანტოს სახელოზე ამოკერებული არა ჰქონია, მაგრამ სამაჰიროდ გულში ისე მტკიცედ ჩანერგული ჰქონდა, რომ იქიდან იმისი ამოფხვრა შეუძლებელი იყო. —¹⁾ „Русь“ № 1884 т. 1, № 2, стр. 22.

ქართველების მოღვაწეობის დავარდნა და გავრცელება წმ. ადგილებში ერთის მხრით დამოკიდებული. იყო თვით საქართველოს ისტორიულ ცნობების დაცემისა და აღმატებისაგან, და მეორეს მხრით იმ ერთაგან, რომელნიც სსვა-და-სსვა დროს განაგებდნენ ბედს წმ. ადგილებისას, სადაც ერთს დამპყრობელს ადგილს აცლევინებდა მეორე, ახალი ძლიერ-მოსილი. ეს არის მიზეზი, რომ IV-საუკუნიდამ მე-VXIII საუკუნემდე ყოველთვის თანაბარად არ ჰქეპოდა ქართველთა რელიგიური და სამსატვრო-მწიგნობროული მოღვაწეობა სირიაში, პალესტინაში და სინაზე, და ყოველ საუკუნიდამ ერთნაირივეს რიცხვს მათის ნაღვაწევის სახსოვარ ნაშთებისას არ მოუწვია ჩვენამდის. საფიქრებელია, რომ უმეტესი ნაწილი ამ სახსოვარ-ნაშთებისა, მეტადრე მწიგნობრობის ნაშთებისა, დაკარგული უნდა იყოს, შეიძლება საუკუნოდაც, და დანარჩენი-კი ჯერ სელმისაწდენი არ არის... ამ უკანასკნელს შემთხვევაში, რაც ქართულს ცნობებს ავლია ქართველებისაგან მოღვაწეობაზე წმ. ადგილებში, აუცილებლად უნდა შევსებულ იქმნას იმ ცნობებით, რომელნიც მოიპოვება წმ. ადგილთა შესახებ უცხოთა მდიდარს მწიგნობრობაში. მაგალითად, დაცულია ბიზანტიის მე-IV საუკუნის საეკლესიო ისტორიკოსის რუთინის მოთხრობა, რომ მას უნახავს პალესტინაში ქართველთა მეფე (მეფის სე?) ბაკური; აგრეთვე ჩვენამდე მოაწია არაბთა მწერლების ნაშრობმა, რომ თამარმა სალადდინს შეაძლია ორასი ათასი დინარი ჯვარის და იერუსალიმის იმ წმიდა ადგილთა გამოსაყიდად, რომელიც სალადდინმა წაართვა ქრისტიანებს იერუსალიმის დაპყრობის დროს 1187 წელს; იგივე უცხოთა მწიგნობრობა გვაუწყებს, რომ მე-XIII საუკუნეში ეგვიპტის სულთანმა ქალაქუნმა (ბიზანსმა?) ტყვედ აიყვანა ქართველთა მეფე (დიდებული?); მონათხრობია აგრეთვე ამბავი 1305 წ. ქაიხოსი ქართველთაგან გაგზავნილ ელჩებზე და სსვ. ეველა ამბებზე ქართველ მწერლებს არაფერი არა აქვთ ნათქვამი; სამაგიეროდ ისინი გვაძლევენ იმისთანა ცნობებს ქართველების მოღვაწეობისა და წინა-აზიაში მომხდარ ამბებისას, რომელთა შესახებ უცხოელები გვართყვანებენ გვეუბნებიან. ამიტომაც, სრულისაღ ყოველმხრივის შემეცნების შესადგენად წმიდა ადგილებში ქართველთა მოღვაწეობის შესახებ, აუცილებლად საჭიროა ვისარ-

გებლად. როგორც ადგილობრივის—ქართულის წყაროებით, ზერეოვე უცხოელების წყაროებითაც.

ეს ჩემი ნაშრომი ზემოთხსენებული მოღვაწეობის ისტორია კი არ არის, მხოლოდ მასალათა კრებაა ამ გვარის ისტორიისათვის. ამ ნაშრომის უმთავრესს და უადრესს ნაწილს, აქამომდე გამოუქვეყნებელს, შეადგენს იერუსალიმისა და სინას სკანდალურების განხილვა, ქართული წარწერანი, რომელთა უმეტესი ნაწილი ზერეოვე გამოუქვეყნებელი იყო აქამომდე და, ბოლოს, კედლის მსატკრობა. ეს ცნობები ამ ნაშრომის საფუძვლად ნასმარი. სხვა წყაროებით-კი, როგორც ქართული, ზერეთ-ვე უცხოურითაც, ვსარგებლობდი იმდენად, რამდენადაც საჭირო იყო, რომ ზოგადად მინც დამესასა ქართველების თსუთმეტ საუკუნის მოღვაწეობის სურათი წმ. ადგილებში. აქაც, როგორც სხვა საზოგადოების ცხოვრების სფერაშიაც, ქართველი უფრო მსუდარი არის, ვიდრე დინჯი განმსილველი და აღმწერელი თავისის და სხვების მოღვაწეობისა,— თვითონ მიდიოდა ბრძოლის კელზედ, იქნდა გმირულ ვაჟკაცობას, ღველა ამავის აწერას-კი, ერთის ორატორის თქმისა არ იყოს რომაელების შესასებ, სკათა ანანარად სტოკენდა. ამიტომაც სხვა-და-სხვა საუკუნის და სხვა-და-სხვა ეროვნობის ღ სარწმუნოების უცხოელნი უფრო მეტს მოგვითხრობენ ქართველების მოღვაწეობაზე წმ. ადგილებში, ვიდრე თვით ქართველები თავიანთ თავზე, რომელნიც უფრო ხშირად ჭეაზე მოკლე წარწერით, ეტრატზე უცაბედის მინაწერით ღ სხვა ამ გვარებით გვამცნებენ თავიანთ მონაღვაწევს, რომლის გამო შესაძლებელი ღ სათანადოც იყო დიდი ტომების დაწერა... მაგრამ, სინას, ასეთი ბედი ჭსდომია წილად!.. მარტო წერა კიდევ არ არის უძველესი საზე ერის მოღვაწეობაში: რაც უნდა ძნელი იყოს ისტორიის წერა, მინც უფრო ძნელია მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში ისტორიულის ცხოვრებით სიცოცხლე, მერე კიდევ მაშინ, როდესაც იარაღით ხელში უნდა დაიცვა თითქმის ყოველივე დღე არსებობისა, არა თუ მარტო შენთვის, არამედ სხვენისთვისაც.

მე-IV საუკუნის პირველს მეოთხედში ახლად აღმოცენებული საქართველოს ეკლესია მიწერილ იქნა ანტიოქიის საპატრიარქოზე და იმ დროიდან საქართველო ექვემდებარებოდა საერძნეთის სარწმუნოებრივსა და კულტურა-ზოლიტიკურ გავლენას, ღ ორსავე ეკლესიას შუა

ხშირი მისვლა-მოსვლა იყო. სირიის სიასლოვე, სმელეთის გზების კარგისობა და უშიშრობა, ბიზანტიის პატრონობის დროს, სელს უწყობდა საქართველოს კავშირს, ურთიერთობას ანტიოქიასა და პალესტინასთან, სანამ ამ ქვეყნებს არ დაიპყრობდენ არაბები მე-VII საუკუნის დამდეგს.—სირია-საბერძნეთის მართლმადიდებელს სამღვდელთა და დიდხანს ეჭირა პირველი ადგილი საქართველოში. თუჩა მე-475—480 წლებში საქართველოს ეკლესიას აღსარებულ იქმნა დამოუკიდებელი, ავტოკეფალ ეკლესიად და დაენიშნა საკუთარი კათალიკოსი, მაგრამ ანტიოქიის პატრიარქის უფროსობას მაინც ცნობილობდა. ამის გამო ანტიოქიაში ადრიდანვე უნდა დაარსებულიყო ქართველთა ძმობა და საზოგადოება, რომ მოემზადებინათ და ქართული ესწავლებინათ იმ ბერძენ და სირიელ მამათათვის, რომელნიც საქართველოში მოდიოდნენ სამოღვაწეოდ, და ჯერეთვე თვით ქართველებს ესწავლათ ბერძნული, სსვათა შორის მისთვის, რომ საღმთო წერილის და სამღვდელ-მოქმედო წიგნები გადმოეთარებინათ ბერძნულიდან ქართულად. საქართველოს ისტორია აღნიშნავს განსაკუთრებით ერთს ფაქტს მე-VI საუკუნეში ათ-ცამეტთა სირიელ მამების მოსვლისას, რომელნიც დახინავდნენ საქართველოს სსვა-და-სსვა ადგილებში და დიდი ღვაწლი დასდეს ამ ქვეყანაში ქრისტიანობის გავრცელების საქმეს, ხალხში სასულიერო და საწმენოებრივის განათლების გავრცელებას და მართლ-მადიდებელის საწმენოების განმტკიცებას. მეხუთე საუკუნეში სირიაში თავი იჩინა ერთმა გვარმა მოღვაწეობამ, რომელიც შემოიღო სვიმეონ დაუდებულმან, 385—459 წლებში მცხოვრებმა ღ დამაარსებელმა სახელ განთქმულის მონასტრისა სიმახის მთაზე, აღეპაო-დამ 40 კერსის მანძილზე. უზარ-მაზარი ჩანგრეკნი ამ მონასტრისა ასლაც აკვირებს მოგზაურებს. დაუდებულის მიმამკელნი მალე სსვა ადგილებშიაც გაჩნდნენ: ერთი მათგანი იყო მტირე-სვიმონ დაუდებუ-ლი, რომელიც ცხოვრობდა ანტიოქიაში 521-დამ 596 წლამდე. მან აგრეთვე დააარსა საკუთარი მონასტერი საკკირკელს მთაზე, ასლაც იმავე სიმახ ჯიბელის (მთის) სახელით ცნობილზე, ანტიოქიის ქალაქიდან სამის კერსის მანძილზე. აი, ამ მონასტრიდან მოვიდნენ საქართველოში მეორედ (პირველად მოვიდნენ მე-V საუკუნეში) სირიელნი

მამნი საქართველოს მეფის ფარსმან მე-VI (542—557 წ.) დროს, სასელდოზ: იღუმენი იოანე ერთი დიაკონით და თორმეტი მოწაფით. საქართველოში გამგზავრების წინაჲ ისინი დალოცა სვიმონ დაუდებულმა. საქართველოში მოსულის შემდეგ ჭქონდათ კავშირი სვიმონ დაუდებულთან სირიელ მამებს. სირიელ მისსიონერების მოთავე იოანე და მისი დიაკონი დაზინადრდენ საქართველოს ძველს სატახტო ქალაქის მცხეთის პირ-და-პირ—ზადენის მთაზე, სადაც კრებითაჲანის მცემელთა სალოცავის ნანგრევების ადგილზე ააგეს წმიდა ჯვარის მონასტერი, რომელიც დღეს უძველესი ნაშთი საქართველოს საეკლესიო არქიტექტურისა უძველესის წარწერით ქვზე (მე-VII საუკ. დასაწყისს). თავისი ექვსი მოწაფე იოანემ გაგზავნა ქართლში და მათ საქართველოს სსვა-და-სსვა ადგილებში დააარსეს სავანენი, საიდანაც იფინებოდა ქრისტიანობისა და სასულიერო-ზნეობრივის სწავლის ნათელი. ერთს ამ მამათგანს, წმ. აბოს მიწერ-მოწერა ჭქონდა სვიმონ დაუდებულთან, რომელმაც თავის მიცვალების წინაჲ, გამოუგზავნა წმ. აბოს საკუთარი გვერთსი ეპისტოლითურთ; მეორე ამ ათ-ცამეტ მამათგანმა—წმ. მამა [დავით] გარესჯელმა მოიღოცა იერუსალიმი, სადაც, საფიქრებელია, უნდა წასულიყო სირიით და, შეიძლება, ანტიოქიითაც. ამ ნაირად კავშირი ამ ათ-ცამეტ (ანუ თოთხმეტს, თუ ჩავთვლით ლეონ (?), დიაკონსაც) მამათა და ანტიოქიას შუა არ ისპობოდა, ჯ შესაძლებელია, თვით მათი მოსულა საქართველოში არა-თუ ანტიოქიის პატრიარქის, არამედ კოსტანტინეპოლის მთავრობის ნებდაურთველად და შეუტეობინებლადც არ მომსდარიყოს, რადგანაც ეს სირიელნი ბერები სწორედ იმ დროს მოვიდენ საქართველოში, როცა საქართველოს ეკლესია გავრცეებულს მდგომარეობაში იყო: იმ დროს მე-VI საუკუნის მეორე ნახევარში ქართველთა და სომეხთა ეკლესიებს შუა იყო გაცხარებული ბრძოლა, რომელიც, ქართველთა ეკლესიის მამათ-მთავრების სიმსნის წყალობით, და შეიძლება ზემოხსენებულ სირიელ ათ-ცამეტთა მამათა გავლენის გამოც, დასრულდა დოკინის კრებაზე 553 წ. პრაიმ პატრიარქის, მეორე იმპერატორის ჯ სოსრო-შაჰის დროს, ჯ დასრულდა ქართველთა და ბერძენთა ეკლესიების ერთობით და სომეხთა ეკლესიის მართლ-მადიდებლობისაგან განდგომით. ექვსის ამ მამათგანის ცხოვრების აღწერამ მოაწია ჩვენამდე მე-IX—X საუკუნის რედაქციით.

საქართველოს განწყობილება ანტიოქიასთან და ქართველთა მონასტრების ბედი ანტიოქიის საზღვრებში მსგავსი დავებში იყო იმ ისტორიულ ცვლილებაზე, რომელიც სირიაში მოხდებოდა ხოლმე. მე-VII საუკუნის დამდეგამდე ანტიოქია ბიზანტიის პროვინცია იყო და ქართველებს თავისუფალი მისვლა-მოსვლა და განწყობილება ჰქონდათ ამ მხრისათვის. მეშვიდე საუკუნის დამდეგს-კი არაბებმა დაიპყრეს წინააზია და ანტიოქიასთან მისვლა-მოსვლა ქართველებისათვის გაძნელდა, მაგრამ 969—დაამ 1084 წლებში იგი ისევ ბერძნების იმპერატორებს წაუკრდათ ხელში, და ერთი მხრით ამით აისუსდა ქართველთა მონასტრების წარმატება მე-XI საუკუნეში ანტიოქიის მახლობლად. მე-XII საუკუნეში ანტიოქიას ჭეღობენ ჯვაროსნები, მე-XIII საუკუნის ნახევრამდე კიდევ არსებობდა კალიპოსის ქართველთა მონასტერი. მე-XIII საუკუნეშივე ანტიოქია აღსრულებულ იქმნა ვერ მონღოლები-საგან და მერე სვრაზმელთაგან; 1268 წელს იგი დაიპყრო ეგვიპტის სულთანმა ბიბარსმა და იმ დროიდან ანტიოქია, ანტაკიიდან წოდებული, ცნობილია მოსლემიტთა ქალაქად და მე-XVI საუკუნეში მოქცეულ იქმნა ოსმანთა იმპერიის საზღვრებში. მაგრამ ამის შემდეგაც ანტიოქიას ხშირად იკლებდნენ თურქმენები და ქურთები; იგივე ბედი ეწეოდა ხოლმე ახლო მდებარე ქრისტიანთა მონასტრებს და ამით რიცხვში ქართველებისაც.

სალოცავად მგზავრობა ქართველებმა პალესტინაში და ანტიოქიაში ერთსა და იმავე დროს დაიწყეს. როგორც მოგვითხრობს გარდამოცემა, წმ. ნინო მოვიდა იერუსალიმში და გზად გამოიარა სირია და სომხეთი. გაცხარებული მისვლა-მოსვლა ჰქონდათ პალესტინასთან აგრეთვე საქართველოში მცხოვრებ ურბებსაც. ზეპირ-გადმოცემით ვიცით, და ეს იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის კედლებზეც არის დახატული 1643 წელში და ეპისკოპოსს ტიმოთეს მოხსენებული. აქვს თავის მთავარუბოში მე-XVIII საუკუნეში, რომ პირველმა ქრისტიანმა მეფემ მირიანმა (265—342 წ.), წმ. ნინოს რჩევით, კოსტანტინეპოლში უოფნისა და კოსტანტინე დიდის ნასვის შემდეგ, მოკლო იერუსალიმი, სადაც შეიძინა ადგილი ჯვარის მონასტრისათვის. საქართველოს-ცხოვრებაში მირიანის ამ მოგზაურობაზე იერუსალიმში.

ზრუნულიდ არაფერი არ არის ნათქვამი. ბიზანტიის ეკლესიის მე-IV საუკუნის ისტორიკოსი რეთანი, კოსტანტინე დიდის თანამედროვე, კრცლად მოგვითხრობს ქართველების ქრისტეს სჯულზე მოქცევას და ამბობს, რომ ეს ცნობები მომყავსო ბაკურის სიტყვით, რომელიც იერუსალიმში ენასყო ქართველებისაგან ქრისტეს სჯულის მიღების 50 წლის შემდეგ. ბაკურ ივერიელი (ქართველი), ამბობს იგი, ძლიერ უძაწვილი კაცი იყო, საქართველოში წმ. ნინოს მოსვლის დროს, და დიდხანს აყო მოწამე მისის ქადაგებისა. რეთანის სიტყვით, ბაკური იყო მეფე (თუ მეფის ძე?) საქართველოსა, მიატოვა მეფის ტახტი და თავისი ქვეყანა, მიიღო იმპერატორის თეოდოსესაგან უფროსის დომესტიკოსის და პალესტინის დუკის სარისხა და გარდაიცვალა სამას ოთხმოც და მეთორმეტე წელიწადში. ამ ფაქტსავე მოგვითხრობენ ბიზანტიის ეკლესიის მე-IV საუკუნის სხვა ისტორიკოსნიც, აგრეთვე ამიან მარცელინიც.

მესუთე საუკუნეში პალესტინაში მოვიდა შესანიშნავი ქართველი მოღვაწე და მიქსიერი მურვანოზ, შემდეგ წმ. პეტრედ და მოქაშის (ლაზის) ეპისკოპოსად ცნობილი... ამ საუკუნეშივე, „ქართლის ცხოვრების“ სიტყვით, წმ. ადგილების მოსალოცავად იყვნენ იერუსალიმში საქართველოს მიჰეი კასტანგ I გორგასლანი (416—499 წწ.): ივერიდრეზოდენ კასტანგს დედა მათი და დაი ხვარანშე (ხვარანში), ამბობს ეს მათიანი, რომ წაიყვანა ისინი იერუსალიმის მოსალოცავად. კასტანგმა წაიყვანა ისინი ხოსროითურთ (სპარსეთის შაჰი ფირუზი, შვილი ირზდიგერდისა, ხოსროიანთა დინასტიის 457—488 წწ.)—წვიდა იმ გზით, რომელიც ადერბეიჯანზე მიდიოდა და აქედამ კასტანგი, დედა და იმისი წავიდენ იერუსალიმს, სოსრომ კი დაუცადა ანტიოქიაში (სირიაში).—მლოცველნი მივიდენ იერუსალიმს, წმ. აღდგომის ეკლესიაში, მოისილეს ეკელა წმინდა ადგილნი, მოილოცეს წმ. აღდგომის ეკლესია და, უსვის შეწირულების შემდეგ, დაბრუნდენ ანტიოქიაში. ამისკე იბეორების შემოკლებით მე-XIII საუკ. სომხური თარგმანიც „ქართლის ცხოვრებისა: კასტანგი, ქრისტეს სიყვარულით აღბრული, წავიდა იერუსალიმს და წაიყვანა თან დედა და დაი თვისნი. მოისილეს რა წმ. ადგილნი, ისინი დაბრუნდენ ანტიოქიაში (ანტიოქიაში), აღსილნი

სისხუდითაჲ. ეს გარემოება 1643 წ. აღნიშნულია ჯვარის მონასტრის კედელზე. გარდა ამისა, იერუსალიმის პატრიარქის დოსითეოსის სიტყვით, მისს დროს, მე-XVII საუკუნეში დაცული იყო გოლგოთაზე, ქართული წიგნი, რომელშიც მონათსრობი ყოფილა ვასტანგის I მოგზაურობა იერუსალიმში. ვასტანგის იერუსალიმში მოგზაურობაზედ მოგვითხრობს აგრეთვე ციმოთე ეპისკოპოსიც მე-XVIII საუკუნეში, მაგრამ ვგონებ იმას აურევია ერთმანეთში მშვიდობიანი მლოცველი ვასტანგ I და ვასტანგ III (1302—1307), რომელიც ქართველი ჯარებით ეახან-შაჰის მონგოლებთან ერთად იყო სირიასა და პალესტინაში ეგვიპტის საზღვრებამდე, ეწმოდა ეგვიპტის მამელოეებს, რომელნიც საშინლად დამარცხა დამსკში და უკუაქცია იერუსალიმისა და ეგვიპტის საზღვრებისკენ.

ყოველივე ზემოხსენებულის შემდეგ, მნელად თუ შეიძლება ეჭვის შეტანა იმაზე, რომ მე-V საუკუნეში იერუსალიმს უკვე არსებობდა ქართველთა მონასტერი და შეიძლება, არა მხოლოდ ერთი; არსებობდა აგრეთვე დაწესებულება, რომელშიც შესაძლებელი იყო სამწიგნობრო მოღვაწეობაც დაწესებულიყო, ეთარგმნათ სამღვდელ-მოქმედო და ბიბლიური წიგნები, რიცა დიდად ეჭირებოდა ასეუ დაარსებულს ეკლესიას.

ამ ოც მონასტერთა შორის, რომელნიც ავთო თუ განაასლა იუსტინიანემ მე-VI საუკუნეში, ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი ამბობს, რომ ერთი ივერიელთა მონასტერიც ერიოთ. თუ კი მონასტერს მე-VI საუკუნეში ეჭირებოდა განასლება და მივიღებთ მსედგელობაში მამინდელ შენობათა სიმტკიცეს, მაშასადამე უნდა ვიგულისხმოდ რომ იგი ერთი ასის წლის ანაკები მაინც იქნებოდა.

შეიქცე საუკუნეშივე, იმავე ისტორიკოსის მოწმობით, იერუსალიმის უდასოში, აღბად იერუსალიმიდამ იორდანისკენ მიმავალ გზაზედ, იყო მონასტერი ღაზთა, ე. ი. იმერლებისა, მეგრელებისა და ჭანებისა, რადგანაც მე-VI საუკუნის განმავლობაში მთელს სამხრეთ-აღმოსავლეთს ნაპირს და პასსეინს შავის ზღვისას ტრაპიზონიდან აპსილიამდე (იფსაზეთამდე) ბერძნები ეპახდენ ღაზიკას და მცხოვრებლებს—ღაზებს.

სომხი მლოცველი ანასტასე, რომელმაც მოგვო იერიისლიმი მე-VII საუკუნის დამლევს, ანუ მე-VIII საუკ. დამდეგს, მოგვით-

ხრობს, რომ „წმიდა იოანეს (ღვთის-მეტყველის) მონასტერში ახლა ქართველები ცხოვრობენო“.—

I.VII. ქართული ქრონიკანი

(დ. ჩუბინაშვილი — ეტნოგრაფიული განხილვა ქველთა და ახალთა კაპადოკიის ან ტანუთის მედიდრთა და მოსახლეთა)

ზონტოს მეფემ მიტრიდატმა III გამარჯვა ღისიმასზედ, რომელიც იყო მაკედონიის მეფე 284 წელს და დასდო გამარჯვების წელიწადი დასაბამად წელთა აღრიცხვისა ანუ ერად, რომელიც იყო მიღებული, როგორც ზოსიოარის სამეფოში, ისე კოლსიდაში და საქართველოში.

ღირსია შესანიშნავად რომ აქედამ იწყებინ ჩვენი ქრონიკონებიცა, რადგანაც იმ დროს მთელი კოლსიდა დამონებული იყო ზონტოს მეფეთაგან და ჰქონდათ ერთმანერთში დიდი ერთობა. აქამოდ სწავლულთა და სიბუკელის გამოძიებულთა არ. „ცოდნენ სწორედ, რომლის წლიდამ იწყებოდა ეს ან დასაბამი წელთა აღრიცხვისა ზონტოს სამეფოში. ზოგი სცდება 8, ზოგი 10, ზოგი 12 წლითა. შე რომ შეგადარე ჩვენი ქრონიკონი და აღრიცხე, მაშინ აღმოჩნდა, რომ დასაბამი ჩვენისა და ზონტოს ერასი არის 284 წელი ქრისტეს წინათ. ვინ არ იცის, რომ ჩვენს ქრონიკონსა, როგორც რომ ეკლესიის კინკლასსა, აქვს საქცევი 532 წელიწადი. ეს რიცხვი შესდგება განმარჯვებისაგან 28 X 19. რიცხვი 28 შეადგენს წელთა მზის მოქცევისათა და 19 — მთოვარისათა. 532 წელი რომ დასრულდება, შვიდეულის დღენი, მთოვარის განასლება, დიდ მარხვის აღების დღე, პასექის დღე და შემდგომნი ცვლადნი დღესასწაულები: კვირაცხოვლობა, ამადლება და სხვანი ანგარიშნი თვითთაულის წლისა, იმავე შვიდეულს დღეს, თვისა რიცხვს და თვეს მოუღენ, როგორც რომ 532 წლის წინად იყო. მაგალითად, ჩვენი სუთასეული ქრონიკონი დასრულდა 1844 წელსა, ასე რომ 1845 წლიდამ იყო ახალმან ხუთასეულმან ქრონიკონმან. 1844 წელსა პასქა იყო აპრილის 15. ამ წლიდამ რომ

გამოხედეტ 532 წელი, დარჩება 1312 წელიწადი, ამ წელიწადს პასკა იყო აგრეთვე 15 აპრილსა. ქრონიკონი ანუ დიდი ინდიკტიონი შემოიღო მღვდელმონაზონმა დიონისიმ 516 წელსა ქრისტეს შემდგომ მოსაპოვნელად, თუ რომელს თვსა და რომელს რიცხვში დადგება პასკა. ამ წამადდე, ე. ი. 516 წლამდინ ამ გვარი აღრიცხვა არსად იყო და, რა საკვირველია, არც საქართველოში იქნებოდა. საქართველოში, როგორცაჲ ჭსჩანს, აღრიცხვა უწყუიათ 781 წლიდამ ქრისტეს შემდგომ *). მაშასადამე ხუთასეული ქრონიკონი გათავებულა 780 და ახალი დამდგარა 781 წელსა. 780 წელს. რომ დაერთოთ 284 წელი, მაშინ შეიქმს 1064 წელსა, ან ორს სრულს ქრონიკონსა. თუმცა 781 წელს შემოეღიათ ქრონიკონი, გაჩნა რიცხვი წელთა დასაბამისა დაუღვიათ პონტოს ერს, ანუ დასაბამი წელთა აღრიცხვისა, რომელსაც, როგორც სჩანს ზემო გამორიცხვისაგან, ჭქონია დასაბამი 284 წელსა ქრისტეს წინათ. ისტორიაც ეთანხმება ამას. 1844 შესრულდა ხუთასიანი ქრონიკონი და 1845 იწყო ასაღმა ქრონიკონმა. ამ 1844 რომ დაუმატოთ 284 წელი, შეიქნება 2128 წელი. 2128 წელი რომ გავკეთოთ 532, დაშთება გერმობითი რიცხვი უნაკლულოდ 4; ეს ამას ნიშნავს, რომ ოთხეუერ ხუთასეული ქრონიკონი შესრულდა 1844 წელსა და 1845 წელსა იწყო მეხუთე ხუთასეულმა ქრონიკონმა.

LVIII. უბველესი ქართული ფულები

ბველის ფულების შესწავლას, ანუ ნუმიზმატიკას, რომელიც საზოგადოდ ისტორიის დაძმარებულ მეცნიერებად ითვლება, განსაკუთრებით თვალსაჩინო მნიშვნელობა აქვს საქართველოს ისტორიისთვის. თვითოეული ბველი ფული თავის გარეგანის სახით, თუ ზედწარწერით

*) თუმცა ეს წელთაღრიცხვა „ქართლის ცხოვრებაში“ პირველად იმჟამად მერვე საუკუნეში. მაგრამ როგორც ფიქრობს დ. ზ. ბაქრაძე, იგი შემოტანილ უნდა იყოს საქართველოში ნეკესე საუკუნეში სარეულ მამათაგან.

წარმოადგენს უტყუარს და ნამდვილს საზუოს, რომელიც ზღუდარი-
ტებს და ნათელსა ჭყენის ისტორიულ ფაქტსა. ყოველ უძველესის
ერის ისტორიას ჰყოლია და ეუოლება სეკუტიკები, რომელნიც ეტვის
თვალთ უცქერიან უძველეს ეროვნულ მატანიეთა და არ სჯერათ ამ
მატიანეთა ნაამბობი, სანამდინ არ დარწმუნდებიან, რომ იგი ნაამბო-
ბი დაქარებულია თანამედროვე საზუთზე. რასაკვირველია, რომ ამის-
თანა სეკუტიკები, უკეთუ ისინი აღჭურვილნი არიან კეთილსინიდისით
და ერის წარსულის ცხოვრების შესწავლის გულწრფელ სურვილით,
სიკეთის მეტს არას მთუ არა ისტორიულს მეცნიერებას, რადგან მათი
სურვილი და წადილი მხოლოდ ის არის, რომ ეს მეცნიერება იღვას
ჯეროვან სიმართლეს და ჭკონდეს ის სიმტკიცე, რომელიც შეჭყურის
ნამდვილ მეცნიერებას. ისტორიის ამისთანა სიმტკიცისათვის საჭიროა
შეგროვდეს, რაც შეიძლება, მეტი იმისთანა ნაშთები, რომელიც თა-
ნამედროვეა გამოსარკვეველ ეპოქისა. ამისთანა ნაშთებს შეადგენენ:
თანამედროვე კაცთაგან დაწერილი ქრონიკები, სიგელუბი, გუერები,
გაონები და სხვა აქტები საზოგადოებრივ ხელმწიფებისანი, შენობები,
ფულები და სსუ. და სსუ. ამით შორის საქართველოს ისტორიისათვის
თვალსაჩინო მნიშვნელობა ძველ ფულებს აქვს, რადგან სსუა ნაშთებზე
უფრო ძველ დროდამ არის უცვლელად დარჩენილი.

უძველეს ქართულ წერილობით ნაშთს ვერ-ჯერობით შეადგე-
ნენ ფულები. თვით საგნის სიმარტივე და სიცსადე, თუ იმისმა სი-
ბეჯითემ, ეს კი არის, რომ ქართულმა ნუმიზმატიკამ მიიზიდა რამ-
დენიმე სწავლული კაცი, რომელთა კეთილსინიდისიერმა შრომამ მტკი-
ცე ნიჰადგზე დაამყარა ეს მეცნიერება. ამით შორის თ. მისიელ ბა-
რათაშვილმა ჩაჰყარა ამ მეცნიერების პირველი მ კიცე საფუძველი. თა-
ვადმა პარათაშვილმა 1844 წელს გამოსცა ამ საგნის თაობაზე სამ ენაზე
(ქართულს, რუსულს და ფრანგულზე) დაწერილი ვრცელი თხზულება
(„ნუმიზმატიკის ფაქტები ანუ ძველი ფული საქართველოს სამეფოსანი“),
რომელშიც მოთავსებულია მშვენიერად დასატული და გარჩეული 150-
ზე მეტი ძველი ქართული ფული. ამ თხზულების თაობაზე პროსკო
და ორმა სსუა აკადემიკოსმა წარუდგინეს თავისი მოხსენება პეტერ-
ბურგის სამეცნიერო აკადემიას. გარდა ამისა პროსკო ამ მოხსენებას

დაურთო ცალკე წერილი ქართულ ნუმისმატიკის თაობაზე (*M. Brosset—Rapport sur l'ouvrage intitulé—Нумизматические факты грузинскаго царства et Revue de numismatique géorgienne*, 1847.) გარდა ამისა ფირიდ საფუძვლიანი შრომანი ამ საგნის თაობაზე ეკუთვნის გენერალს ბართოლომეის (*J. Bartholomaci—Lettres numismatiques et archéologiques, relatives à la Transcaucasie*, 1859) და ლანგლუას (*V. Langlois—Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie*, 1860).

ზემოდ დასასვლელად გამოკვლევათა შემწეობით, აი რა დასკვნანი შეკვიდრია დავადგინოთ უძველეს ქართულ ფულების შესახებ.

მეექვსე საუკუნემდე ქრისტეს აქედ საქართველოში არ ყოფილა (წვეს დრომდე მანც არ მოუწევია) სამდვილი ქართული ეროვნული ფულები ქართულის წარწერით. მეექვსე საუკუნემდე საქართველოში ისმარეოდა ან უცხო ქვეყნებიდან შემოტანილი ფულები ან მათ მსგავსად თვით საქართველოში მოჭრილი ფულები. ასეთები იყო ათინისა, აღექსანდრე მკედონელისა, კოლსიდის პატარა კეცხლის ფულები, დიოსკურიასში დასასვლელად ბერძნების ფულები, სირიის და კავადოკიასში მოჭრილი დრახმები, პართელ-არშაკუნიანების ფულები და რომის იმპერატორის აგვისტოს დინარები, რომლებზეც დასატული იყვნენ მისი შვილობილნი კაიოსი და ლუციოზი.

ამ ფულთა შორის ყველაზე შესამჩნევი არის კოლსიდის პატარა კეცხლის ფულები, ერთის მხრით იმიტომ, რომ ამისი ნიმუშები მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში, ანუ ძველს კოლსიდაში, მოიპოვება და ბლომადც მოიპოვება, და მეორეს მხრით იმიტომ, რომ ამ ფულებს უნდა ესებოდეს შემდეგი ადგილი „ქართლის ცხოვრებისა“: როცა ფარნავაზმა ნადირობის დროს დიდომის ერთს გამოქვაბულში იპოვნა დიდი განძი, ოქრო და კეცხლი, მან გაუგზავნა კაცი ეგრისის ერისთავს ქუჯს და შეუთვალა: არს ჩემთანა ხვასტაგი დიდ-ძალი. აწ იხებო რათა მათ ხვასტაგითა მოვიდე შენთანა და ვიყვნეთ ჩვენ ძმა და ვიხმაროთ ჩვენ ხვასტაგი იგი ორთავე. გამოუჩნდეთ ჩვენ მტერად აზონ ერისთავსა და სკვმან ჩვენსან მოგვცეს ჩვენ ძლევა კეთილი.“ ქუჯს ძლიერ გაესარდა და შემოუთვალა: ადღეც და მოკედ ჩემ-

თანა და ნუ შურობ სვასტაგსა შენსა და სვასტაგებითა შენითა განი-
შრავლნე სპანი შენნი.“ მპაშის ფარნავაზ ფარულად წარვიდა სისა-
რულით და რომელ შესაძლებელ იყო განმისა მისგან წარიტანა თა-
ნა... და მივიდა ქუჯისთანა.“

ამ დღილიდამ ცხადია, რომ აქ სიტყვით „სვასტაგი“ იგულის-
ხმება ის ოქრო-ვეცხლი, რომელიც ფარნავაზმა იპოვა გამოქვანულში.
პირ-და-პირი მნიშვნელობა კი ამ სიტყვისა არის: ს ა ქ ო ნ ე ლ ი. აქედამ
სჩანს, რომ ამ ქართულ სიტყვას იგივე მნიშვნელობა ჰქონია, რო-
გორც ლათინურს pecunia, რომელიც პირველად ხარს ნიშნავდა
ბ მერე ფულსა. ამ მსგავსებას კიდევ მეტი მნიშვნელობა მიეცემა,
როცა წარმოვიდგენთ, რომ ზემოხსენებულ კოლხიდის ფულის მეო-
რე გვერდზე ხარის თავია გამოხატული.

შემდეგ ამისა დიდი ურთედლების ღირსია ის ფულები, რომელ-
საც ქართული ზედწარწერა აქვს ბ მოჭრილია საქართველოში, სპარსეთის
სასინაინთ ფულების მსგავსად. გარეგანი სახე ამ ფულებისა შემდეგია:

პირველი გვერდი: პეტლეუერი ზედწარწერა—„ჭორმიზდა
უწმინდესი“. სახე მეფისა მარჯვნივ იეურება; თავზე ხურავს გვირგვი-
ნი, რომელზედაც წინ უზის ასალი მთვარე. ამ სახის გარშემო
ამოჭრილია პატარა რგოლები ბ რამდენიმე ასალი მთვარე. ყოველ-
სავე ამას არტყია არშია, რომლის გარშემო სამის მხრით: მარჯვნივ,
მარცხნივ ბ ქვემოდ დასატულია ვარსკვლავი, ახალ მთვარეში ჩასმული
ბ მეოთხე მხრით-ზემოდ, ქართული ზედწარწერაა სუნერის ასოებით.

მეორე გვერდი: პეტლეუერი შემოკლებითი ზედ- წარწერა,
რომელიც აღნიშნავს ჭორმიზდას ხელმწიფობის მეშვიდე წელსა. შუა-
გულში გამოხატულია ჭურჭელი, რომელშიც ტეცხლი ანთია. ამ
ტეცხლს იქით-აქედ უდგას ორი კაცი, რომელნიც ერთმანეთს უნჭე-
რიან. გარშემო არშია აქვს.

ამ ტიპის ფულებს, საქართველოში მოჭრილებს, შემდეგი ზედ-
წარწერა აქვს: ერთზე ამოჭრილია XH , მეორეზე HXH ბ მესა-
მეზე HPO . ეს სამი ზედწარწერა აგრე იკითხება: გ უ რ გ ე ნ, ვ ა ხ-
ტ ა ნ გ ბ ვ ა ვ ა ს ი ო ს. ცხადია, რომ თვითოეული ზედწარწერა შეი-
ცავს იმ მთავრის სახელს, რომლის დროსაც მოჭრილია თვითოეული

ფული. მაგრამ კინ იფენენ ეს გურგენი, გასტანგი ღ ჟავასოსი, ჟერ
ბეჯითად არ არის გამოკვლეული: ის კი ცხადია, რომ ეს ფულები
ამოჭრილი უნდა იყოს საქართველოში არა უადრეს 536 წლისა ქრის-
ტეს აქედ, რადგან ამ წელს უდრის ის თარიღი (მეშვიდე წელი ჭორ-
მიზდა მე-IV-ს მეფობისა), რომელიც ამ ფულებს მათ პროტოტი-
პის მისედვით უზის,— ღ არა უგვიანეს მე-VII საუკუნის ნახევრისა,
რადგანაც ამ დროს არაბთა გაძლიერების გამო თვით სპარსეთშიც
აღარ იყო სასანიანთ ფულების ხსენება ღ მაშასადამე საქართველოს მე-
ფეებს ღ მთავრებსაც საფუძველი არ ექნებოდათ ამ ფულების მიმზღავ-
სებით მოეჭრათ თავიანთი ფულები.

სასანიანთ ფულების მზგავსად უგანასენელად მოუჭრია საქართვე-
ლოში ფულები ბაგრატიონის გვარის მთავარს სტეფანოზ I (600—
619 წწ. ქრ. შემდეგ). ამ ფულესზე ამოჭრილია სტეფანოზის სა-
ხელი სუცურად: ერთზე—**სHX**, მეორეზე—**სRՄԷԱՆ** ღ მესა-
მეზე—**სԶԿԲԻԸ**.

LIX. ბრძოლა ბერძნებსა ღ სპარსელებს შორის დსავ- ლეთის საქართველოს ანუ ლაქიკის გამო

523—562 წწ.

(*Dubois de Montpéroux—Voyage autour du Caucase. t. II.*)

რომაელნი რომ საქართველოში შემოვიდნენ პომპეის წინამ-
ძღოლობით, მას შემდეგ საქართველო ორს უმთავრეს ნაწილად გა-
იყო: აღმოსავლეთისად ღ დასავლეთისად. პირველი ნაწილი იყო ლი-
ხის ღ კასპის ზღვას შუა ღ ჭქონდა დამოკიდებულება უფრო სპარ-
სეთთან. მეორე კი მდებარეობდა ლიხის მთას ღ შავ ზღვას შუა ღ
იყო რომაელების ღ ბერძნების გავლენას ქვეშ. საზღვრები დასავლე-
თის საქართველოსა, რომელსაც ბერძნები ძველადგან კოლხიდას უწო-
დებდნენ ღ მეექვსე საუკუნეში ქრ. აქედ უწოდეს აგრეთვე ლაზიკა,
იყო შემდეგი: აღმოსავლეთით ლიხის მთა, დასავლეთით შავი ზღვა,
ჩრდილოეთით კავკასიის მთები ღ სამხრეთით მესხეთი. დასავლეთ

საქართველოში იყო შემდეგი ციხე-ქალაქები: შო.რ.ა.პ.ან.ი (მდ. უვი-
რილსზე), სკანდა, ქუთათისი ანუ ქოთათისი, უსიმერიონ
(ქუთათისის მსლონლად, ჩრდილოეთით, რაჭა-ლეჩხუმისკენ), ვარცი-
ხე (რიონის და უვირილას შესართავის ცოტა ჩვემოდ), ნაქალაქე-
ვი*) ანუ ძველთა მწერლთა ეას ქალაქი (ცხენის წყლას და ტესურს
შუა), ფაზის ქალაქი, **) ჭერაკლე ***) (ენგურის ზღვასთან
შესართავზე), დიოსკურია, ჰითიუს ****) და სხვანი. ოთხი უკა-
ნასკენელი ქალაქი ბერძნებისა და რომაელებისა იყო. დასავლეთის სა-
ქართველოს მცხოვრებლების ბერძნები და რომაელები კოლხიდელებს უწო-
დებდნენ. კოლხიდელების მიზონლად ცხოვრობდნენ ჩრდილოეთით მი-
სიანები, რომელთაც ეჭირათ სოფის და ტესურის ზემო ხეობები და
ენგურის შუა ხევი; ენგურის ზემო ხევი ეჭირათ სვანებს; აპსილე-
ბი *****) ცხოვრობდნენ ენგურის გაღმა, ზღვის ზირად; ცხენის წყლის
და რიონის ზემო ხეობებს ჭჭიოდა სკიმნია და დღეს ჭჭია ლეჩხუმი.
ლაზები ცხოვრობდნენ კოლხიდელების სამხრეთით ზღვის დაუოლქებაზე,
სსვა და სსვა სსხელებით, მაგალითად: ზოგს ჭანი ჭჭიოდა, ზოგს—
ზუდრეტი და ზოგს—მასელონი და სსვა. უველა ზემოსსენებულნი ერ-
ნი ეკუთნიან ქართველთ ტომს და იმათ შორის ენგურის სამხრეთით,
ზღვის დაუოლქებაზე მცხოვრებთა ეწოდათ საერთო სახელი ლაზები.
ბერძნები და რომაელები უწოდებდნენ მათ კოლხიდელებად. მისიმიანებს,
აპსილებს, სვანებს, სკიმნიელებს ჭევანდათ თავ-თავისი მეფეები, რომ-
ელნიც მკტ-ნაკლებად ემორჩილებოდნენ კოლხიდელების მეფეს.

ესეთი იყო კოლხიდა, რომელსაც პირველ საუკუნეში ქრისტეს
წინად ეპატრონებოდნენ რომაელები. მაგრამ მათი პატრონობა მხო-
ლოდ სახელით იყო. კოლხიდელები ანუ ლაზები არავითარ ხარკს არ
აძლევდნენ რომაელებს. ერთად ერთი ნიშანი დამოკიდებულებისა იყო
ის, რომ მათი მეფეები ტასტზე ასვლის დროს მიიღებდნენ სოლმე
რომის იმპერატორებისაგან სამეფო სამკაულებს და ამ რიგად იმპერა-
ტორები თითქმის ამტკიცებდნენ მათ მეფეებს. ერთად ერთი მოვალეობა

*) ანუ არქეოპოლისი ბერძნების სახელწოდებით.—**) ფოთი.—

) აწინდელი ანაკლია.—*) პაწუნდა ანუ ბრჭვინდა.—*****) აფსაზები.

მათი, როგორც დამოკიდებულ ერებისა, იყო დაცვა კავკასიის მთების გზებისა, სიღვანაც ჭუნეს შეეძლოთ თავს დასცემოდენ რომაელების ჭკუენებსა.

456 წ. ქრ. აქედ დასავლეთს საქართველოში მეფობდა გუბაძე, რომელმაც მოიწადინა სპარსეთს მიმსრობოდა, მაგრამ, რადგან სპარსეთი ჭუნებს ეწობოდა, გუბაძემ გელარ შესარულა თავისი წადილი. გუბაძის შემკვიდრების დროს გარემოება გამოიცვალა.

აღმოსავლეთის იმპერიას და საერთოდ საქრისტიანო სახელმწიფოსა მშენებარე მტრები გამოუჩნდენ — სპარსეთის სასანიდები. რაც იმპერატორებმა ქრისტეს სჯული აღიარეს, მას აქედ სპარსეთის მეფეებმა შეიძაგეს ეს ასალი სჯული და დაუწყეს თავის საბამებლოდამ დევნა, რადგან ყოველი ქრისტიანე ეგონათ დამაშავი, მტერი სპარსეთისა და მეგობარი საბერძნეთისა. საზოგადოდ დამსობა ქრისტიანობისა და განმრავლება ცეცხლის თავყან-მცემელთა — ესეთი იყო სასელმწიფო პოლიტიკა, რომელსაც სპარსეთის მეფეები მეტ-ნაკლების სიმტკიცით მისდევდენ. სომხეთი იყო გაქრისტიანებული 287 წლიდამ. სპარსეთის მეფეები მუდამ იმას სცდილობდენ, რომ სომხეთი მათ სჯულზე მოქცნათ და ამისათვის რა არ ჩაიდინეს! რა დევნა, რა კვლა და სამკლობა არ ჩაიდინეს! აღმოსავლეთის საქართველოც ანუ ივერია გაქრისტიანებული იყო 318 წლიდამ, მხოლოდ მისმა მიუვალ სეკებმა და მიუდგომელ ადგილებმა ისინეს ივერია სომხეთის ბედისგან, და სპარსელები ვერ ეპურობდენ ივერიას ისე სასტიკად, როგორც სომხეთს, მაგრამ პოლიტიკა მუდამ იგივე იყო. სპარსეთის მეფეები მუდამ სცდილობდენ, როგორც სომხეთში, ისე საქართველოშიც ცეცხლ-მსახურების დამეარებას. მხოლოდ ამ საშუალებით შეეძლო სპარსეთს ეს ჭკუენები დაემორჩილებინა და აღმოსავლეთის იმპერიაზე სამუდამოდ დაემორჩინა გულითაც და ინტერესითაც.

ამავე აზრით სპარსეთმა სრული თავისი ყურადღება მიაპყრო გაქრისტიანებულ ლაზიკას. როცა რომის ტახტზე იმპერატორად იჯდა ანასტასე (491—518), სპარსეთის სელმწიფემ კობადმა მოახერხა ლაზებთან მორიგება და იმპერატორების მაგიერობა გაუწია. იმდენს ეცადა კობადი, რომ ახალი მეფე ლაზებისა გვირგვინის მისაღებად

წავიდა სპარსეთში. მათი მეფე დამნაძე (ანუ ზამნაქსი, როგორც ზოგიერთები ჰქოიხულობენ) კობადმა დააგვირგვინა სპარსელების სჯული-სამებრ.

დამნაძის სიკვდილს შემდეგ, მის შვილს ცათეს ჰსურდა ქრისტეს სარწმუნოების მტკიცედ დაცვა, რადგან ამ სარწმუნოებას აღიარებდნენ მისი ჭკუევერდომნი. ამიტომ 522 წელს წავიდა სპარსეთის მაგიერ კოსტანტინეპოლში, რათა აქ მიეღო იმპერატორ იუსტინესგან ნათლისღება და გვირგვინ-გურთხევა. იუსტინემ შეიწყნარა მისი სურვილი, მდიდრულად დაასაჩუქრა და შეჭრით მას პატრიცის ნომისის ასული კალერია. გაჯავრებული კობადი ამტკიცებდა, რომ იუსტინემ გადაიბირა ჩემი ჭკუევერდომი და ამასთან ამბობდა ცხად სიცრუეს, რომ ლაზიკა ძველის ძველიდამ სპარსელების დამოკიდებულებაში იყო.

523 წ. კობადმა გადაწყვიტა ლაზიკაში შესვლა ცათეს გასაძეკებლად. მაგრამ აქ ერთი დიდი დაბრკოლება აღმოჩნდა: საჭირო იყო გაეღა აღმოსავლეთის საქართველოში, სიდაც ვახტანგ გორგასლანის დროდამ ქრისტიანობის სარწმუნოება უფრო დამყარდა და ამიტომ ქართველებს უფრო შესძებდათ სპარსელები. კობადმა, ბუნებით სასტიკმა და შეუთვისებელმა, გაუგზავნა ივერიის მეფეს გურგენს*) ბრძანება, დამემორჩილეო და მიილეო სპარსელების სჯული და განსაუთრებით მიილე წესად, რომ ქართველებმა მეკდრები არ დამარხონ, არამედ დააგდონ ძაღლების და ფრინველების საჭმელად, სპარსელების სჯულისამებრ. გურგენმა, ამ გულწრფელმა ქრისტიანმა, იუსტინეს სთხოვა შემწყობა. იუსტინემ გამოუგზავნა სარდალი პეტრე ჭუნების დამსმარებელ ჯარით. მაგრამ ეს შემწყობა სპარსელების წინააღმდეგ ძლიერ სუსტი იყო. გურგენ იძულებული იქმნა მთელის თავის სახლობით და მთელის სამეფოს აზნაურებათ გადასულიყო ლაზიკაში. სპარსელებმა ადვილად დაიპყრეს აღმოსავლეთის საქართველო და შემდეგ ამისა არავითარი ზღუდე აღარ იყო სპარსეთსა და ლაზიკას შუა.

სპარსელების შეჩერება შეეძლო კიდევ შორაპანს და სკანდას. ეს ორი ციხე იცავდა ლაზიკის შესავალს აღმოსავლეთის საქართველოს

*) „ქართლის ცხოვრება“ არ იხსენიებს ამ მეფეს. ალბად ეს გურგენი იყო ერთი ძლიერი ქართველი მთავართგანი.

მხრით. ლაზებმა აღარ ისურვეს ამ ციხეების დაცვა და დაუტოვეს ბერძნებს. ბერძნები დადგნენ იქ, მაგრამ მალე დასუსტდნენ აჭაურ საჭმელისაგან. ლაზებს, როგორც შემდეგ იმერლებს, ღომის მეტი არაფერი არ მოჰყავდათ, ჰურს თითქმის სულ არ სთესდნენ, და ამიტომ ბერძნებს სხვა საჭმელი ვერაფერი ვერ უშოვნეს. ბერძნებმა მალე მიატოვეს ეს ციხეები, რომელნიც დაიპყრეს სპარსელებმა.

ამ დროს გადაიცვალა იუსტინე (527 წ.). როგორც კი მისი ძმის-წული იუსტინიანე ავიდა ტახტზე, მაშინვე გაგზავნა ცათეს და სახმარებლად სპარსელების წინააღმდეგ სამი სარდალი. ამ სარდლებმა, თავიანთ მოკალებობის ასრულების მაგიერ, ერთმანეთს დაუწყეს შოთთი. ამ უთანხმოების გამო ისინი დამარცხდნენ და უკანვე დაბრუნდნენ. მაშინ ჯარების უფროსობა ჩაჰბარდა პეტრე ნოტარს, რომელმაც ცათეს დახმარებით სპარსელები დამარცხა. 532 წ. მოხდა მოჩივება და სპარსელებმა ბერძნებს დაუბრუნეს შორაპანი, სკანდა და სხვა ციხეები.

აჭამდის ლაზებს თითქმის არ უგრძნობიათ ბერძნების ბრძანებლობის სიმძიმე. მიზეზი ამისი ის იყო, რომ ბერძნებს მიაჩნდათ ეს ქვეყანა ველურ ქვეყანად, სადაც კაცს მეტის-მეტად უძნელდებოდა ბუნებასთან ბრძოლა, და ვერავითარ სიმდიდრეს ვერ პოულობდნენ იქ, გარდა ტყავულობისა, ბეწვეულობისა და მონებისა, რომელთაც ლაზები სცვლიდნენ მარილზე და სხვა პირველ საჭიროების ნაწარმოებზე. ამიტომ ბერძნები დიდს უფრადლებას არ აქცევდნენ ამ ქვეყანას და კმაყოფილი იყვნენ, რომ სახელი მაინც ჰქონდათ ამ ქვეყნის პატრონობისა.

როცა ლაზიკა სპარსელებთან ომის ასპარეზად გარდაიქცა, მაშინ მი სიმდგომარეობა გამოიცვალა. ცათეს მისაშველებლად გაგზავნილი ბერძნები მხოლოდ იმას ჭეუჭრობდნენ, როგორ გაეფცქვნათ ხალხი და თვითონ ჩვენ გაემდიდრდეთო.

სწორედ აგრე მოქმედებდა ლაზიკაში სარდალი ივანე ციბუსი, რომელმაც თავის მოქმედებით მოთმინებიდამ გამოიყვანა ლაზები. ეს ციბუსი იყო დაბალ შთამომავლობისა და არავითარ ღირსებით არ დაუმსახურებია ის მაღალი ადგილი, რომელიც ეჭირა, თუ ღირსებად არ ჩაითვლებოდა ის, რომ იგი იყო კაცთაგან უარესი და ხალხის გა-

ფეჭების საქმეში ძლიერ დახელოვნებული. ციხესმა მისცა იუსტი-
ნიანეს ზარი ზღვის პირად ციხის აშენებისა. ამ ციხეს უწოდეს პერ-
რა და იყო აშენებული აწინდელ გურიაში, მაღალ კლდეზე, რომე-
ლიც ჭყოფს სეურდუბის და ნატასების მდინარეებს. აი, აქ გაიქცა
ივანე ციხესმა თავისი სასულდარი და დაიწყო ღაზების ჭონების ხელში
ჩაგდება. ამას შემდეგ არც მარდლი და არც სხვა რაღაც საჯაჭრო არავის
შეეძლო შემოეტანა ღაზიკაში. ყოველი საჯაჭრო უნდა მოეტანათ
პეტრაში, სადაც ციხესმა დაასრულა დიდი პაზარი, რომლის სრული გა-
გებული და მოაჯირეც თვითონ იყო. ყველაფერს იგი ჭეიდულად
იათფად და შემდეგ ღაზებს მიჰყიდდა ხალხს ფრად ძვირად.

მოთმინებიდამ გამოსულმა ღაზებმა, ცათეს შვილის და მეძვიდ-
რის გუბაშის რჩევით, ამჯობინეს სპარსელებს დაჰმორჩილებოდნენ და
წმინდ წ. გაუგზავნეს დეპუტატები ხოსრო ნუშირვანს, რომელიც ავი-
და ტასტზე თავის მამის კობადის სიკვდილს შემდეგ. დეპუტატებს *)
მინდობილი ჰქონდათ სპარსეთის ხელმწიფისათვის სიტყვა ჩამოერთვათ,
რომ ღაზიკას იგი არასოდეს ბერძნებს არ დაუთმობს, თუ ამას თვი-
თონ ღაზები არ მოისურვებენ. ხოსრომ დეპუტატები ძლიერ კარგად
შიილა. დეპუტატებმა გამოუცხადეს მორჩილება და მოახსენეს, რა-
ტომ არიან ღაზები ბერძნებზე უკმაყოფილონი: ჩვენი მეფე გადაი-
ჭცაო ეურ-მოჭრილ უმად, რომელიც თრთის ბერძნების სარდლის წი-
ნაშეო; ჩვენი ქვეყანა გაჭხდა ბერძნების პანაკადო; ჩვენს გასაფეჭნე-
ლად ბერძნებმა მოიგონეს ეს სამარცხენო საშუალება, რომ გვაძლე-
ბენ მათი სურსათი ძვირად ვიყიდოთ და ჩვენი კი იათფად დაუთმო-
თო. ხოსრო ეურადლებით ისმენდა დეპუტატების საჩივარს და დაწერი-
ლებით გამოჰქითხა მათი ქვეყნის გარემოება და მდებარეობა. მას უნდო-
და გაეგო, თუ მისთვის რა სარგებლობის მოტანა შეეძლო ამ ქვეყანას.

დეპუტატების პასუხიდან ხოსრომ დაინახა, რომ თუ ის ხელში
ჩაიგდება ღაზიკას, ძლიერ ადვილად შეიძლება ზღვით ეოსტანრი-
ნეპოლამდის მისულიყო; მთელი კავკასიის კლიტე მამინ ხელში ეჭნე-
ბოდა და კავკასიის კარების გაღებაც დაეკეტა მის ნებაზე იჭნე-

*) ამ დეპუტატების სიტყვა იხილე ქვემოთ, სტატია LXI.

ბოდა; მაშინ გააღებდა იმ კარებს, როცა ზურმუხტზე თავს დასაწყობად გაკვასიის მთებიდან ველურის ხალხების გადმოყვანა დასჭირდებოდა. დეპუტატებს საიდუმლოდ გამოუცხადდა თავისი თანხმობა, მაგრამ სავარაუდოა, რომ ქართლში უნდა წავიდეთ დიდძალის ჯარით, ვითომ და ჭუნების წინააღმდეგ. როცა სპარსელები ლაზიკის საზღვარზე მივიდნენ, გზებისა შეეშინდათ და ეგონათ, რომ იმ გზებზე შეუძლებელი იყო ჯარს გაეყო. ყვირილის ხეზე გადასვლა შეუძლებელი იყო, მაგრამ ლაზთა დეპუტატების რჩევით სპარსელებმა გადასჭრეს კეებს ხეები, რომლითაც ამოავსეს მუწურები და ამ რიგად ჯარი დიდიხალ გადავიდა კასანის ვიწრო გასასვლით.

ხოხრო შემოვიდა ლაზიკაში 141 წელს. გუბაში თავის სასლო-ბით მოაჩივრებდა გამოუცხადდა. რაკი ხოსრომ გაიგო, რომ ციხესი მთე-ლის თავის ჯარით პეტრასში არისო, საჩქაროდ მცირე ჯარი გაჭეზავნა აბენიამიდე წინამძღოლობით და უბრძანა, თუ შეიძლება ერთხანად აი-ღე ეს ქალაქიო.

ციხესმა რომ გაიგო მათი მოსვლა, ეს ხერხი ისმარა: ჯარს უბრძანა, რომ გაღვანის საკმელიდამ არავინ არ გამოჩენილიყო და ყველანი კარებს უკან დახდგარიყვნენ. სპარსელებს ეგონათ, ზურმუხტმა ქალაქი მიატოვესო და ეს ამბავი საჩქაროდ შეატოვებინეს ხოს-როს, რომელმაც დიდძალ ჯარს ციხის კედლებზე ასვლა უბრძანა და თვითონ მასლობელ სიმაღლეზე დადგა და მოემზადე გამარჯვების სა-ც-ქერად. მაგრამ როგორც კი სპარსელებმა ციხეს კიბეები მიადგეს, ზურ-მუხტმა კარები გააღეს და შეცრად სპარსელებს თავს დაეცნენ და მრ-ვალი მათგანი დახოცეს. გაბრაზებულმა ხოსრომ აბენიამიდე მარგილ-ზე ჩამოაცკა იმიტომ, რომ თავი მასში გააბევიანა იმ მედუქნე ცი-ხესსა.

მეორე დღეს ხოსრომ პეტრას იერიშით აღება გადასწყვიტა, მაგრამ კიდევ კერ გაიმარჯვა, თუმცა ივანე ციხესი ხელში დასჭრეს და ამ ჭრილობისაგან კიდევ მოკვდა. ხოსროს სხვა რამე ღონის მიე-ბა უნდა ესმარა ქალაქის აღებისათვის.

პეტრას ქალაქი სამი მხრიდან სრულებით მიუდგომელი იყო, რადგან სამის მხრით გარემოცული იყო დამრეცი გორებითა. მხო-

ლოდ მეოთხე მხრით, აღმოსავლეთით, მინდორი იყო. ამ სუსტის მხრის დასაცველად ბერძნებს ძლიერ მაგარი გაღვანი აეშენებინათ, რომლის გვერდებზე დაედგათ ორი კოშკი ამოკეპულ კედლებით, ისე რომ შიგნით კოშკები ცარიელი არ იყო. ხოსრომ გაუთხარა პირი ერთ კოშკს, შიგ ჩაჰყარა ხეები და წაუვიდა ცეცხლი. ერთ-ბაშად კოშკი დაინგრა და ბერძენმა, შენიშნეს რა კოშკის რუეკა, ძლივსა გადაირჩინეს თავი. ქალაქი გააღეს და შიგ შეიღწიეს ბერძნები, მეტი გზა არ იყო, დანებდნენ სპარსელებს. ხოსრო შეჰპირდა მათ, სიცოცხლეს და ქონებას შეგარჩნითო და კიდევ აასრულა ეს პირობა. მხოლოდ ციხესის ქონება კი თავისთვის წაიღო. სიმართლით კი ეს ქონება ღაზებს ერგებოდათ.

ამის შემდეგ ხოსრომ ერთი რაზმი ჯარი აფსახეთში გაჰგზავნა შიწუნდის და დიოსკურიის დასაჭერად. ბერძენმა იგრძნეს რა თავისი სისუსტე, ცეცხლი წაუვიდეს ამ ქალაქებს და თვითონ ზღვით გაიქცენ. ამ გვარად ღაზიკაში აღარ დარჩა არც ერთი ბერძენი.

მან წელს მორიგება მოხდა ბერძნებსა და სპარსელებს შორის და ამ მორიგების ძალით ხოსრო შეიქმნა ღაზიკის პატრონი. მაშინვე ხოსრომ ფიქრი იმაზე დაიწყო, თუ როგორ უნდა გამოვიტანო უფრო ბევრი სარგებლობა ჩემის ძლევა-მოსილობისაგანო. მან დაივიწყა თავისი აღთქმა და გადასწყვიტა ღაზიკიდან მკვიდრნი გადაესახლებინა და მათ მაგიერ დაესახლებინა სპარსელები, რომელთა სარწმუნოების და ერთგულების იმედი ჰქონდა. ახალი გადმოსახლებულები, ჭფიჭრობდა ხოსრო, სულ გამოუცვლიანო ღაზებს მიმართულებას... მხოლოდ უკუღაზე უფრო მსელი იყო ღაზების შეფის გამკება.

ხოსრომ ჭკუიანას აჩვენა, ვითომ ზღვით გალაშქრება მსურსო და ვითომ ამ აზრით ფლორის ასაძენებლად და საჭირო ხე-ტუის მოსამზადებლად ორი სანდო კაცი გაჰგზავნა ღაზიკაში, მაგრამ ნამდვილად კი ეს კაცები იმიტომ იყვნენ გაგზავნილი, რომ როგორმე გუბაძე დაეღუპათ, რადგან უმთავრესად გუბაძე იყო ხოსროს დიდ პლახების დამაბრკოლებელი და სულ-შემძლეელი. ღაზიკაში იყო ერთი დიდებული კაცი სასულად ბარსანე, რომელსაც ძლიერ მომდურებული ჰქონდა გუბაძე, ისე რომ თვალთ ვერ დაენახებოდა ხოლმე გუბაძეს. ხოსროს

გამოგზავნილმა კაცებმა მიჰმართეს ბარსანეს და დაეკითხნენ, რა ღონისძიებით შეიძლება გუბაძის სელში ჩადებაო. ბარსანემ ურჩია, პეტრასში წადით და მე როგორმე გამოვიტყუებ იქ გუბაძესო. მაგრამ ამ შეთქმულობის ასრულების მაგიერ, ბარსანემ ეს ამბავი გაუმჟღავნა გუბაძეს. გუბაძე, რასაკვირველია, აღარ წავიდა პეტრასში, და ხოსროს გამოგზავნილები იძულებულნი იყვნენ სელ-ცარიელნი დაზრუნესუდიყვნენ სპარსეთში.

ამისთანა ღალატობამ სპარსეთის სელმწიფის მხრით ადელჯა გუბაძე, რომელმაც მაშინვე მოციქულები გაუგზავნა იუსტინიანეს. გუბაძემ იმპერატორს გამოუცხადა სინანული, რომ გიდალატო, აუხსნა თავისი უბედური მდგომარეობა და სთხოვა შემწყობა. იუსტინიანემ მაშინვე გამოუგზავნა შვიდი ათასი ბერძენი და ათასი ქანი. ამ ჯარს წინამძღოლად ჰუვდა დაგიტე, რომელმაც გუბაძის თანხმობით პეტრასს შემოარტყა ჯარი. ხოსრომ რომ ეს ამბავი გაიგო, ძლიერ შეწუსდა და გამოგზავნა თავის მხრით ლაზიკის დასაცვლად სახელ-განთქმული მერმეროესი დიდის ჯარით. გუბაძემ შეიტყო მისი მოახლოება და საჩქაროდ ურჩია დაგისტეს, თუ რა ღონისძიებით შეიძლებოდა ლაზიკის კარენის დახშობა.

სპარსელებს მხოლოდ ორის გზით შეეძლოთ ლაზიკაში შემოსვლა: ერთი—ხანის წყლით, ე. ი. სასპარსეთო სომხეთიდან და მეორე—ჩხერიმელათი, ე. ი. ქართლიდან. ამ უკანასკნელ გზით სპარსელები შემოვიდნენ ლაზიკაში 541 წელს. გუბაძემ დაავალა დაგისტეს ხანის წყლის ხევის დაცვა და თვითონ იგისრა ჩხერიმელას და ვახანის ხეების გამაგრება თავის ლაზების და დაქირავებულ ოსების და საბირების შემწყობით.

ლაზებმა მაშინ დაჰციეს უგელა ის ციხეები, სადაც სპარსელებს შეეძლოთ გამაგრებულიყვნენ, დაანგრეს ქუთაისი, კარცისე, შორაჰანი და სკანდა.

დაგისტე ახლგაზდა და გამოუდგელი იყო და, გუბაძის რჩევის. მტკიცედ ასრულების მაგიერ, მან ხანის წყლის ხეში გაჰგზავნა მხოლოდ ასი კაცი და თვითონ-კი შეიჭმოდა პეტრასს გარსშემორტყმის, რადგანაც მოელოდა დიდის სახელის მოსვენებას. ხოლო მერ-

შეროესი გელარ დაჯავსეს ხანის წყალზე დაუენგულმა ასმა კაცმა, თუ-
ცა ისინი ძლიერ მარჯვენ ებრძოდნენ მერმეოროესის ჯარს და ათასი
სპარსელიც მოჰკლეს. დაგისტემ რომ გაიგო მერმეოროესის ჯარის
ლაზიკაში შემოსვლა, მაშინვე პეტრას გარს შემორტყმას თავი დაანე-
ბა და საჩქაროდ რიონს გაღმა გაიქცა, ისე რომ თავის ჯარს ბარგის
წაღებაც არ აცალა. მერმეოროესი შეუდგა ცახეების განახლებას და
ზებთან ბრძოლისათვის მზადებას. პეტრასში სამი ათასი კაცი დააქენა.
გუბაშემ რომ ეს ამბები გაიგო, სასოწარკვეთილებას არ მისცემია,
რადგანაც სანამდი მტერი რიონის მარცხნივ ეგულებოდა, მანამ-
დი თავისი ქვეყანა საკმაოდ დაცული მიიჩნდა, იმიტომ რომ ეს მდი-
ნარე ფართო, ღრმა და ჩქარი იყო და მის დაუოლებასე აქა-იქ და-
ყენებულ ლაზების დარჯიებს შეეძლოთ მტერი არ გამოემართა
მარჯვენა ნაპირზე. მერმეოროესმაც კერ გაჭადა რიონს გაღმა გას-
ვლა. ხუთი ათასი კაცი თავის ჯარისა დასტოვა ლაზიკაში და თვი-
თონ საზამთროდ წავიდა სასპარსეთო სომხეთში. იმ სუთმა ათასმა კაცმა
დაიბანაკა ლაზიკის განაპირას, ქართლის საზღვარზე და იქიდან დაუწ-
ვეს ძარცვა ლაზების მშვენიერ სოფლებსა: საზანოას, საქარას და სსკ.
გუბაშემ რომ სპარსელების მდგომარეობა გაიგო, დაგისტეს ურჩია,
თავს დაეციო სპარსელებს. ბერძნები და ლაზები შეერთებულის ძალით
დაეცნენ სპარსელებს და სულ გასწივრეს ისინი, გარდა მცირე ნაწი-
ლისა, რომელიც ქართლში გაიქცა.

მეორე წელს (550) ზოსრომ კიდევ გამოგზავნა დიდძალი ჯა-
რი ზორიან ეს წინამძღოლოთ. ეს ჯარი უმეტეს ნაწილად შემდგარი
იყო ოსების და საბერძნისგან, რომელნიც ფულისათვის სან ერთ მსაძვრს
ემსახურებოდნენ, სან მეორეს. ზორიანემ თავისი ჯარი პირდაპირ ლა-
ზიკაში შეიყვანა და დაიბანაკა ერთ მოხერხებულ ადგილას, ვაკეს მინ-
დორზე. რომელსაც პროკოპი უწოდებს მუხირისის მინდორს და
რომელსაც, მისის სიტყვით, ცხენის წყალი ჰყოფს ლაზიკის დასაჩვენ
ნაწილისაგან.

გუბაშემ და დაგისტემ ერთმანეთ შორის რჩევა მოასდინეს და
გადასწივრეს ასლავე შეკებათ სპარსელებსა. მაგრამ ლაზებმა გა-
ნაცხადეს, ჩვენ წინ დავდებით და ცალკე შევებრძვით სპარსელებსა და

ბერძნეთან ერთ რაზმში ჩადგომა-კი არ გვსურსო, რადგან ისინი ჩვენ-
საკით მამულისა და ცოლშვილისათვის არ იბრძვიანო. გუბამემ რომ
ღაზები ასე მსნედ დანასა, დიდ აღტაცებაში მოვიდა. *) მაგრამ რო-
ცა ბრძოლა დაიწყო, ღაზებმა, რომელთაც მოითხოვეს წინ გაგვიშვი-
თო. ველარ გაუძღეს სპარსელების ძალას და შეერივნენ ბერძნების
ჯარს. ამ ბრძოლაში სპარსელები დამარცხდნენ და უკან გაიქცნენ. მათ-
მა გაქცევამ ძლიერ დააღონა მეორე რაზმი სპარსეთის ჯარისა, რომე-
ლიც პეტრას ქალაქს იცავდა.—ამას შემდეგ დაგისტე კოსტანტინე-
პოლში დაიბარეს და მის მაგიერ ღაზიკაში გამოგზავნეს ბესსა.

ამ არეულობის დროს აფსაზებმა მოინდომეს ღაზიკის მეფის
მორჩილებიდან თავი განეთავისუფლებინათ. მაგრამ ბერძნებმა ისინი
ისევე ღაზებს დაუმორჩილეს.—შემდეგ ამისა ბესსამ მოინდომა პეტ-
რას იერიშით აღება. საშინელი ბრძოლა ატუდა ორს ჯარს შორის.
ქალაქს იცავდა ორი ათას სამასი სპარსელი. იერიშით კი მიადგა ცი-
ხეს ექვსი ათასი ბერძენი. ბრძოლის ბუდი რომ გადაწყდა, აღმოჩნდა,
რომ უმრავლესობა სპარსელებისა დასოცტილიყო, და დანარჩენი შეი-
პურეს ბერძნებმა, გარდა ხუთასი სპარსელისა, რომელნიც შეცვიანდნენ
შუაგულ ქალაქის ძალად ციხეში (აკროპოლისში). თუმცა ბერძნებმა
იმათ ჰირობა გამოუცხადეს, არას გავნებთო და თავისუფლად გაგი-
შვესთ, თუ დაგვენებდითო, მაგრამ იმ სპარსელებმა უფრიც არ ათ-
ხოვეს ამისთანა წინადადებას და გადასწყვეტეს გმირულად მომკვდარი-
ვნენ. მაშინ ბესსამ ბრძანა აკროპოლისს ცეცხლი გაუჩინეთო. სპარ-
სელები ცსადად ხედავდნენ, რომ იღუპებოდნენ, მაგრამ მაინც არ დაჰ-
მორჩილდნენ და ამჯობინეს ციხესთან ერთად ბერძნების თვალწინ
დაძვარივნენ. ბერძნები გააკვირვა მათმა მამაცობამ. ხოსრომ რომ
ამისთანა მებრძოლნი გამოგზავნა ღაზიკაში, ამით აჩვენა ქვეყანას,
თუ რა სერიად აფასებდა იგი ღაზიკის დაპყრობას.—ბერძნები კიდევ
უფრო გააკვირვა იმ გარემოებაში, რომ ქალაქში ბლომად მოდიოდა
მიღებით გამოუყვანილი წყალი, მაშინ როცა მათ ეგონათ, რომ სპარ-
სელებს წყალი მოკუხსეთო. აღმოჩნდა, რომ წყალი სამის მილით.

*) გუბამის სიტყვა ამ შემთხვევის გამო იხილე ქვემოთ, სტატია LXII.

ყოფილი, ეკუთვნის და ბერძნებს მხოლოდ ორი დაეცრიათ და შესაშე მილი-კი, რომელიც კიდევ ჭკობად ეოფილიყო მიწაში, შეუმჩნეველი დარჩენიდა.

პეტრა აიღეს ბერძნებმა გზაზედ 551 წელს და აღუთხათა-ნავე სულ ერთიანად განადგურეს ეს ქალაქი, რადგან შიშობდნენ, რომ სელეუკორედ არ ჩავრდნოდით ხელში სპარსელებს. იმავე გზაზედ ხელს მერმეოროესი წამოვიდა თავის ჯარით პეტრას დასასძარცვლად, მაგრამ გზაზე გაიგო ამ ქალაქის ბედი და უკან დაიწია. შემდეგ, მიმართა ლაზების სატახტო ქალაქს ჩაქალაქებს, რომელიც თან ძლიერ მავარს ციხეს წარმოადგენდა. მერმეოროესი აქც საშინლად დამარცხდა და სრმოლის ველზე დაჭრა ოთხი ათასი კაცი. ამას გარდა ოცი ათასი ცხენი უბაღასობით დაესოცა.

ამას შემდეგ მერმეოროესმა განიზრახა განახლება ქუთაისის ციხისა, რომელიც ლაზებმა, როგორც ზემოდ ნათქვამია, განკებ დაანგრიეს, რომ სპარსელებს არ გამოსდგომოდათ. მერმეოროესმა დაიჭირა ქუთაისი, და რამდენადაც შეიძლო, შეაკეთა. შემდეგ დაიჭირა გრეთვე უსიმერიონის ციხე, რომელიც იყო ქუთაისის პირდაპირ და რომლის დაჭერით მერმეოროესმა დაიკავა რაჭა-ლეჩხუმის და სვანეთის გზა. იმ დროს სვანეთიც ლაზებს ემორჩილებოდა.

დასრულდა ზამთარიც 551—552 წ. თუმცა ვერცა ხოსრომ იუსტინიანეს პირობა შეუკრა, რომლის ძალით ომი უნდა შეეჩერებინა და რომლისათვის დიდი ფული გამოართვა იმპერატორს, მაგრამ თავისი განზრახვა ლაზების შესასებ მანც არ მიატოვა და მერმეოროესს მიანდო ამ ქვეყნის დამორჩილება, ოსების, ჭუნების და სხვათა შემწყობით. ეს ხალხები ხოსრომ დაიჭირა იუსტინიანესგან მიღებული ფულით.—მერმეოროესს მთელის წლის განმავლობაში აქ-იქ ჭკობდა ბერძნებთან შეტაკება, მაგრამ ვერაფერს გახდა. 553 წ. მან განიზრახა სრმოლა. ამ დროს ბერძნებს ეჭირათ ტელეფას ციხე, სადაც ბესას თანაშემწე სარდალი მარტინე იდგა თავის ჯარით. მარტინე ძლიერ ამაგრებდა ამ ციხეს. მერმეოროესი დარწმუნდა, რომ ძალით ვერ გაეპიარებოდა და ხერხი იხმარა: მოიგონა ავადყოფობა და კიდევ სმა დაჭყარეს, რომ მერმეოროესი მოკვდა. ეს რომი ბერძნე-

შმა გაიგეს, ციხის გასაგრძელს თავი დასწევს და ქეიფი დაიწეეს. ამ დროს მერმეოროსი, რომელიც სურმისს შეკადრი ეგონათ, მთელის თავის ჯარით მათ თავს დაეცა, საშინლად დაამარცხა და განდევნა ისინი ფოთამდე. მერმეოროსმა ფოთის ალბა კი ვერ გახედა. მხოლოდ აიღო უნატერას ციხე. ეს იყო მისი უკანასკნელი ბრძოლა. შემდეგ ამისა მერმეოროსი გადავიდა ქართლში, სადაც მოკვდა და მისი გვამი, სპარსთა ჩვეულებისამებრ, ქალაქს გარედ დასდევს ძაღლების და ფრინველების შესაწყლად. მერმეოროსი იყო საუკეთესო სარდალი სპარსეთისა და ხოსრომ ძლიერ ინაღლა მისი სიკვდილი მის მაგიერ ხოსრომ გამოჰგზავნა ლაზიკაში მისი სასახლის ერთი უწარჩინებულეს დიდუშულთაგანი ნ ა ს ო რ ა გ ა ნ ი.

ერძინების ეოფა-ქცევამ გუბამე ააშფოთა. გუბამეს ეშინოდა, რომ ღერძინეს უარესი რამ არ ჩაედინათ შემდეგში და ამიტომ შეატყუებინა იუსტინიანეს მისი სარდლების მოქმედება იუსტინიანემ ბესსას ყოველივე ქონება ჩამოართვა და აფხაზეთში გადასახლა. თუმცა იმპერატორი მარტინეზედაც გამწვრალი იყო, მაგრამ ჯარის უფროსად მინც დასტოვა იგი, ვინ იცის, რა ინტრიგების წყალობით. მარტინეს რა საკვირველია, სძულდა გუბამე, რომელიც არ ჰყოფავდა არც თვითონ მას, არც სხვა სარდლებს და ხშირად ამხილებდა სოლმე სან მათ საშინელ დუდევრობას და სან მათ სისარბეს. ამიტომაც მარტინემ მოინდომა გუბამის დაღუპვა. მარტინემ გაუგზავნა იმპერატორს ერთი ვიქი იოანე, შმა რუსტიკისა, ლაზიკის ჯარის საზინადარისა. ამ იოანეს ჰქონდა მინდობილი იმპერატორი დაუჯერებინა, რომ გუბამეს მიწერ-მოწერა აქვს სპარსელებთან და ბერძნებს ჭლალატობსო. იმპერატორმა ეს ამბავი არ დაიჯერა, მაგრამ მინც სრძინა გუბამის დასარება მის წინაშე.—უარი რომ სთქვას თქვენთან გამოცხადებისა? ჰკითხა მანუილარმა.—უნდა ძალა დაატანოთ, უმასუსა იმპერატორმა.—რომ გვეწინააღმდეგოს, რაღა ვუყოთ?—მაშინ ისე უნდა მოეპყროთ, როგორც მამოსეს.—მაშ შეგვიძლია, რომ მოვკლათ კიდეც? ჰო, მაგრამ ამ ზომას მხოლოდ მაშინ უნდა მიჰყოთ სელი, უკეთუ ცხად წინააღმდეგობას გამოიჩენს.—იოანემ იმპერატორისაგან წერილობითი ბრძანებად მიიღო საბერძნეთის სარდლების სასელთანავე და დაბრუნდა ლაზიკაში.

მარტინემ და რუსტიკმა, როგორც-კი წაიკითხეს ეს წერილი, იფიქრეს, რომ ამით მოგვენიჭა გუბაძის მოკვლის უფლებაო. მხოლოდ საჭირო იყო, მათის აზრით, რომ გუბაძის მოჭმედისათვის ღალატობის ფერი მიეცათ. სარდლებმა ასეთი თვისი განზრახულობა მხლებლებს არ გაუქვლანეს და მცირე ცხენოსან რაზმით გუბაძესთან წავიდნენ. გუბაძისათვის უნდა მიეცათ წინადადება, რომ ერთად მივიდეთ იერიშით უნაგერას ცისეყო. მაშინ გუბაძე იყო აწინდელ სამეგრელოში, და როგორც კი გაიგო, სარდლები მოდიანო, პატივის სცემლად წინ შეეგება ხოფის ნაპირზე, სოფლის ხორგის მახლობლად. გუბაძემ არაფერი არ იცოდა მათის განზრახულობისა და, საკუთარ მოსამსახურეების მეტი, არავინ წაუყვანია თან. მოლაპარაკება ისე გააბეს, რომ ცხენიანი არავინ ჩამომსდარა. სარდლებმა გამოუცხადეს გუბაძეს თავისი წინადადება შესასებ უნაგერას ცისისა და დასძინეს, რომ ჩვენთვის სირცხვილი იქნებაო, არ გამოგვდივოთ ეს ცისეხელიდან ერთ მუჭა სპარსელებსაო. ამასე გუბაძემ უპასუხა, რომ საზოგადოდ სპარსელების გამარჯვება ღაზიკაში თქვენს დაუდევრობას უნდა მიეწეროსო; რომ უნაგერას ცისე მხოლოდ თქვენ ჩუგდეთო ხელში სპარსელებს და ამიტომ თქვენვე უნდა დაიბრუნოთ უკან ეს ცისე და, სანამდი ამ თქვენს შეცდომილებას თქვენვე არ გაასწოროთ, მანამდი არავითარ ომს მე არ დავიწყებო.

ამისთანა უარი გუბაძის მხრით საბერძნეთის სარდლებმა მიიღეს ღალატობის სრულ დამატკიცებელ საბუთად და იოანე მაშეზღარმა მაშინვე სხვადასხვა ჩასცა შეცვალში. გუბაძე ცხენიანად გადმოვირდა, მაგრამ ქვედარი არ იყო. მაშინ რუსტიკის მსახურმა, თავის ბატონის ბრძანებით, მოუღო ბოლო საზარლო მუყეს. ამისთანა მსიყვარში მკვლელობამ თავზარი დასცა და შეიღუპრსად ააშოოთ ღაზების ვარი. ღაზებმა წაიღეს, რასაკვირველია. თავის მეფის გეპი და დამარსეს, როგორც მეფეს ეკადრებოდა. შემდეგ ამისა ღაზიკი განმორდენ ბერძნებს და ყოველივე დამოკიდებულება მათთან, ვითარცა კაცის მკვლელებთან, მოსპეს.

მარტინემ გადასწევიტა უნაგერასე იერიშით მისვლა. იმდენი ჭკონდა აქ გავიმარჯვებო და მით ჩემს დანაშაულობას დაეთუზავო. მა-

გრამ ეს იმედი სულ გაუცუდდა, რადგან სამი ათასმა სპარსელმა ორმოც ღ ათი ათასი ბერძენი დაამარცხა. ლაზები დარწმუნებული იყვნენ, ღვთის განგებამ დასავაო ბერძნები მათის დასაშულობისათვის.

ლაზების მოწინავე კაცები შეიყარნენ ერთ მინდორზე და იბრუნეს სჯა თავის მდგომარეობაზე *). ლაზები იმდენად ერთგულნი იყვნენ ქრისტიანობისა, რომ ყრილობაზე საბერძნეთის დასმა დასმლია. ყრილობამ ამოიჩინა რამდენიმე დიდებული კაცი იმპერატორთან გასაგზავნად. ამ ამორჩეულებს უნდა მოესვენებინათ იმპერატორისთვის გუბამის საქმის ნამდვილი გარემოება, უბედურ მეფის უსრლოება და წუდგაცობა მარტინესი და რუსტიკისა. ამასთანავე ამორჩეულებს უნდა ეთხოვნათ იმპერატორისათვის, რომ თავის სარდლები ჩადეჩილ ბოროტ მოჭმედებისათვის დაესჯა და შეეყდ ლაზიკაში გამოეგზავნა გუბამის უმცროსი მმა ცათე, რომელიც იმ დროს კოსტანტინეპოლში იმყოფებოდა

გაგზავნილმა კაცებმა თავისი მინდობილობა შეასრულეს და იმპერატორმა ლაზიკაში გამოგზავნა მეფედ ცათე, რომელსაც გამოაყოლა ერთი უწარჩინებულეს სენატორთაგანი ათანასე. ამ ათანასეს დიდის პატიოსნების სახელი ჭქმნდა და იმპერატორმა იმას მიანდო გუბამის საქმის გამოძიება და დაშნაშკეთა სასტიკად დასჯა.

ცათე მოვიდა ლაზიკაში 554 წ. დიდის ამათ; მას ეცნა მეფური ტანისამოსი, რომელიც, ჩვეულებისამებრ, მიიღო თვით იმპერატორისაგან; ცათე მიიღო მთელმა ერმა დიდის პატივისცემით და სასახლეში მიაცილდა. ცათეს თან ახლდა ათანასე, რომელმაც მოსკლისათანავე დააჭერინა რუსტიკა და იოანე. მაგრამ იმათი განსამართლების დრო კი არ იყო, რადგან ლაზიკაში შემოვიდა ნახორაგანი სამოცი ათასის კაცით, და ბერძნებს მსოლოდ ომზე უნდა ეზრუნათ.

ნახორაგანმა ბერძნებსა და ლაზებთან შეება ჯერ ნაქალაქებს სცადა და ბერძე ფოთს, მაგრამ ორგანვე დამარცხებული დარჩა და, რადგან მალე სურსათი შემოაკლდა, იძულებული იქმნა უკან დაბრუნებულიყო.

*) ამ ყრილობის ამბავი იხილე ქვემოთ, სტატია LXIII.

სპარსელების გაბრუნების შემდეგ ათანასე შეუდგა გუბადის მკვლელების განსამართლებას. ნაჭალაქების შუა გულ ადგილას აღმართეს ტრიბუნა და იქვე დააწყეს სასჯელის ეველა საშინელი მოწყობილობანი. ტრიბუნის მარცხნივ დააქენეს ბოროლით შეკრულნი რუსტიკი და იოანე. მარჯვნივ წარდგენ, ვითარცა ბრალმდებელნი, ლაშებისგან ამორჩეული დარბაისელი კაცები, სერძულ ენის მცოდნენი. ამ ღაზებმა პირველად მოითხოვეს, რომ წაეკითხათ იმპერატორის წერილი სერძულ ენაზე. წერილი წაიკითხა გზირმა.... ლაშებმა ცხად და მტკიცეს გუბადის სიმართლე. მაგრამ ათანასემ მაინც მისცა ბრალდებულებს თავის დაცვის უფლება. კრებაში გაისმა მურმური, რომელიც ამტკიცებდა, თუ რა უკმაყოფილობით ითმუნდა კრება საქმის ამისთანა გაქინურებას. მაგრამ მტკიცე ეკველობამ მაინც კერ ისხნა ბრალდებულები. ათანასემ რუსტიკის და იოანეს შესახებ წარმოსთქვა გამამტყუნებელი განჩინება. გამტყუნებულები ვირზე შესვეს და ნაჭალაქების ეველა ქუჩები დატარეს. მათ წინ მიდიოდა გზირი და ქვეიროდა: „გინც ჩაიდენს მკვლელობას და არ ემორჩილება კანონს, ამისთანა საქმე დაემართება“. შემდეგ ამისა ბრალდებულების თავი მოჰკვეთეს. ამისთანა სამართლის გაჩენით ბერძნებმა ისევ მოიგეს ლაშების გული. მარტინეს შესახებ კი საქმე წარუდგინეს იმპერატორს, რომელმაც გადაეყენა იგი ჯარის უფროსობიდან. ხოსრომ სპარსეთში სასტიკად დასაჯა თავისი მსჯდართ-მთავარი ნოხარაგანი ფოთის დამარცხებისათვის. უბედურ სარდალს ცოცხლად გააპურეს ტყავი, რომელიც გასტენეს ჩალოთ და ჩამოკიდეს სატასტო ქალაქის იმისთანა ადგილას, სადაც ხალხი უფრო ზღომად დდიოდა.

დასასრულ, 562 წელს მორიგება მოსდა ხოსროსა და იუსტინიანეს შორის. ამ მორიგების ძლით ღაზიკა დაჭრით ბერძნებსა. ამას შემდეგ სადავო საგნად ბერძენთა და სპარსელთა შორის შეიქმნა მსოფლოდ სებათი *).

*) იხილე ქვემოთ, სტატია LXIV.

LX. ლაზთა ვინაობა და მდგომარეობა მათი მეექვსე საუკუნეში

(*К. Ганс—Извѣстія древнихъ греческихъ и римскихъ писателей о Кавказѣ, ч. II**)

ძველად ლაზები იწოდებოდნენ კოლხიდელებად. რომ ისინი მართლა კოლხიდელების შთამომავალნი არიან, ამასი არავის არ უნდა ჰქონდეს ეჭვი, თუ მსედველობაში მივიღებთ ფაზისის მდინარეს, კავკასიის მთა-გრესილს და დიდის სნის მოსასვლეობას ლაზებისას ამ ადგილებში.— ლაზები ფრიდ დიდი და სასელ-განთქმული ერია და მათ ეპოწილება სსვა დიდი ერები. „კოლხიდელეზი“ ძველის სასკლით ლაზები თავს იწონიენ და მეტადეც კვესულობენ და ამაყობენ, თუმცა არა უსაფუძვლოდ, რადგან სსვა დამოკიდებულ ერთა შორის მე არ მეტულება სსვა ერი, რომელიც იუოს ატრე სასელგანთქმული და ბედნიერი თავის სიმდიდრით და ქვეშევრდომთა სიმრავლით; არ მეტულება სსვა ერი, რომელსაც ეჭიროს ასეთი კარგი ადგილ-მდებარეობა, ჰქონდეს ატრე უხვად უოველიკე, რაც ცხოვრებისათვის საჭიროა; არ მეტულება სსვა ერი, რომელიც ამდენად შემკული იუოს სათნოებით და ატრე მარჯვე იუოს. საერთოდ ისიც-კი უნდა ვსთქვათ, რომ ლაზები სრულებით ბარბაროსები არ არიან და მათი უოფა-ცხოვრება ბარბაროსებრივი არ არის. ბერძენ-რომაელებთან კავშირის და მისკლა-მოსვლის გამო ლაზები შეეჩვიენ სასელმწიფოებრივ წეს-წყობილებას და კანონებზე დამყარებულ უოფა-ცხოვრებას.

* *Ганс*-ის დასახელებული წიგნი შეიცავს თარგმანს წიგნისას *Stritter—Memoriae populorum, t. IV*, რომელიც გამოვიდა პეტერბურგში 1779 წ. *Stritter*-ის წიგნი-კი წარმოადგენს ბიზანტიელ მეერლების, მაგალ. ალათიას სხოლასტიკის, პროკოპი კესარიელის, ედრენოსის (*Cedrenus*) და სხვების თხზულებათა თარგმანს. პირველი ორი მწერალი—ალათიასი და პროკოპი ცხოვრობდნენ მეექვსე საუკუნეში და იყვნენ თანა მედროვენი იმ ამოებისა, რომლებსაც მოგვიწოდებენ თაკიანთ თხზულებებში. ამ სტატიაში ლაზების დღევანდარეობას მეექვსე საუკუნეში მოგვიწოდებენ ალათიასი.

LXI. ლაზთა დეპუტატები სპარსეთის ხელმწიფე ხოხროს წინაშე

539 წ.

(*Procopius—Исторія войны римлян съ персами, вандалами и готами. пер. с греч. Спиридона Дестумиса, т. I*)

ლაზებმა კვლავ აიტანეს იოანე ცინუსის მტარვალობა და გად-
სწვეიტეს — სპარსეთის ხელმწიფეს ხოხროს დაჰმოაჩილებოდნენ. ამ
განზრახვის ასასრულებლად, ბერძნებისაგან იდუმლად, გაჰგზავნეს ხო-
ხროსთან დეპუტატები და დაახრეს, ჩამოერთმიათ მისთვის ჰირო-
ბა, რომ არ გასცემდა ლაზებს მათდა უნებურად და ბერძნების ხელ-
ში არ ჩაადგებდა, და შემდეგ დაბრუნებულნი იყვნენ სამშობლოში სპარსე-
თის ჯარებითურთ.

სპარსეთში რომ მივიდნენ, დეპუტატები წარუდგინეს ხოხროს,
რომელსაც მოასწენეს შემდეგი:— „თუ რომელიმე ერი, წინააღმდეგ
თავისის მოკვდომისა მიიქცელა უცხოელს და მოსცილდა წინააღმდეგ
თავის მეგობრებს და შემდეგ ბედის ჩარხის უგუელმა ტრიალის გამო
კვლავ მიუბრუნდა მათ თავის ნებით—უწყოდე, უდიდესი ულესო მეფეო,
რომ ის ერი ლაზთა ერია. კოლხიდელები და სპარსელები ძველად-
განვე მოკავშირე იყვნენ და ხელს უწყობდნენ ერთმანეთს; ამასჴმო-
წმობენ მრავალნი ნაწერნი, რომელნიც ჩვენცა გვაქვს და შენს სამე-
ფო სასახლეშიც ინახება. შემდეგ ჩვენმა წინააზრებმა, იმიტომ რომ
თქვენ არ ზრუნავდით მათთვის, თუ სხვა რაიმე მიზეზით—ჩვენ
ამის თაობაზე დაბეჯითებით კრავდეს ვიტყვი—დაუკავშირდნენ ბერძ-
ნებს. ახლა-კი ჩვენ ჰ მივივერ ლაზიკისა გარდმოცემით ჩვენს თავს ჰ
ჩვენს გვეყნას თქვენს სრულს განკარგულებაში. ვითხოვთ მხოლოდ,
რომ თქვენ გასაჯოთ შემდეგი: კოლხიდელები რომ გადმოდიოდნენ
თქვენგან ბერძნებისაგან შეუწყუხებლად, მხოლოდ თავიანთის მოუფიჭ-
რობლობის გამო, თქვენ შეგეძლოთ უარ-გეყოთ მათი თხოვნა იმ
აზრით, რომ ისინი არასოდეს არ იქნებიან თქვენნი ერთგულნი, რა-
მეთუ ის გარემოება, რომ ადამიანნი დაარღვევენ წინააღმდეგ მე-

გობრობას, იქნება სწავლა იმისა, თუ რა ნაირად დაიცვენ მას სსკუ-
თან. მაგრამ თუ ჩვენ მარტო სასულით ვყოფილვართ ბერძნების მე-
გობარნი, და საქმით-გი მსოფლოდ ერთგულნი მონანი ვიყავით მათი;
თუ ჩვენ საშინელი შევიწროებანი მოგვითმენია მათგან, როგორც
მტარვალთაგან—მიგვინდეთ ჩვენ, თქვენი ძველნი მოკავშირენი; იპა-
ტრონეთ ჩვენზედ, როგორც მონებზე, როგორც იმისთანა მონებზე,
რომელნიც წინად თქვენი მკობრები ვიყავით; მოავლინეთ სრული
თქვენი სიძულელი იმ მკაცრს მტარვალთაზედ, რომელიც აღძრულია
ჩვენზედ მტრობელთაგან. ამით თქვენ შესრულებთ ვალს სამართლია-
ნობისას, რომლის დაცვასაც ყოველთვის ჩვეულნი იყვნენ სპარსელნი.
მას გადევ არ დაკრძმის სამართლიანი, ვინც თავის-თავად სსკვას არ
აწუსებს, თუ ამასთანავე იგი არ იცავს, როცა გი შეუძლია, სსკვათა-
გან შეწუსებულს. აჰ, სიტყვამ მოიღას და მოვისსენებთ, თუ როგორ
ავსჯებოდ გვეპორობიან ის წყეულნი ბერძენი. იმათ დაუტოვეს ჩვენს
მეფეს მსოფლოდ გარეგანი სასი მეფის ღირსებისა და თვითონ-გი მი-
ითვისეს სელმწიფეება ყველაფრისა. მეფეს სედა სეადრი მონისა და
ეშინია თავის მარმანებელის—ერქმით ჯარის უფროსისა. იმათ ჩა-
გვიყენეს მრავალ-რიცხოვანი ჯარი არა ჩვენის ქვეყნის დაცვად,
(აბა ვის შეუძლია ჩვენი შეწუსება მეზოელ საღსთაგანს, გარდა ბერ-
ძენისა?) არამედ ჩვენდა შესაზოგავად და ჩვენის დოვლათის დასაკუთ-
რებისათვის; ისინი კიბებენ უსასტიკესს ღონისძიებათა, რომ წავკარ-
თვან ჩვენი საკუთრება. აი სელმწიფეო, რა მოიგონეს მათ ჩვენის
ცხოვრების აუცილებელ საჭიროებათათვის. ისინი, ჩვენის სურვილის
წინააღმდეგ, გვაიძულებენ ვიკიდოთ მათგან, რაც მათთვის მეტია, ანუ
არ სჭირიათ. უსაჭიროესს ნაწარმოებს ღაზიკისას გი ისინი ჩვენგან
ვიდულოენ, მაგრამ მსოფლოდ სიტყვით, რადგანაც გასაყიდსა თუ სა-
ყიდელ საგნებზე ისინი თავიანთის ნებით აწესებენ ფასებს. ამ ნაი-
რად უსაჭიროესს საგნებთანავე ისინი გვართმევენ მთელს ოქროულო-
ბასაც და ამ გვარს მოქმედებას არქმევენ რიგიანს სასულს ვაჭრობისას;
ის გი არა, თუ მათი მოქმედება არის ძალდატენება და თვით-მნებელობა.—
ჩვენს მმართველად არის ახლა ვაჭარი-უფროსი, რომელიც თავის სელმ-
წიფის ძალას ანაძრებს იმას, რომ სარგებლობს ჩვენის სიღარიბით და

ამ საქციელს ამართლებს იმით, რომ ვითომ აღებშიცემობას მისდევს. ეს არის მიზეზი ბერძნების წინააღმდეგ ჩვენის აჯანყების? ეს მიზეზები თვით შეიცვენ ჩვენს გასამართლებელ საბუთებს.—ასლა მოგასვენებთ იმასაც, თუ რა სარგებლობას მიიღებთ ლაშების თხოვნის შეწყენარებით. თქვენ შეუერთებთ სპარსეთის სახელმწიფოს უშუალოდ სამეფოს და მითი გააძლიერებთ თქვენის ბატონობის მნიშვნელობას. ჩვენის მიწიდან თქვენ შეგპლდებთ მისავალი გზა იქონიოთ ბერძნების [შავს] ზღვაზე; შეგპლდებთ ავტოთ გომეი და ყოვლად გაუჭირებლად მიაღვეთ ბიზანტიის სამეფო სასახლეს; გზაზე, შენ მეფეო, არავითარი დაბრკოლება არ დაგვადება. დავსძენთ იმასაც, რომ შეპდეგ ამისა თქვენი იქნება დამოკიდებული, რომ მეზობელ ბერძნობას ყოველწლობით აივლონ საბერძნეთის მიწები. თქვენ უწყით, რომ ლაშთა ქვეყანა დღემდის საფარი იყო კავკასიის მთების მსრით. ასე და ამ გვარად, როცა სამართლიანობა დადების და დადებს და სარგებლობა ცხადია, ჩვენი წინადადების მიუღებლობა, გვინებთ, რომ თქვენის მსრით უგუნურება იქნებოდა.“ ამას ამბობდნენ დეპუტატები.

ხოხრო სიამოვნებით ისმენდა მათს სიტყვას ის შეპირდა ლაშებს მათს დაცვას და კეითხუბოდა დეპუტატებს—შეპმდებთ თუ არა დიდის ჯარით შემოვიდე კოლხიდაშიო; მე ბერძნისგან გამიგონია, რომ ეს ქვეყანა ერთბაშად მთა-გორიანია, მოცულაი ხმირის ტყე-ტევრებით, ასე რომ თითო უზარგო კაცსაც კი გაუჭირდება მაც ქვეყანაში გავლა. დეპუტატები არწმუნებდნენ, რომ გზა მათკენ ძალიან ადვილი სავალი იქნება სპარსეთის მთელის ჯარისათვის, როცა ისინი მოსტყრინ ხეებს და გადებენ ძნელ გასავალ კლდე-ნაპირებზე; ისინი დაპირდნენ სპარსელებს გზის ჩვენებს და წინასწარ ღონის-ძიების მიღებას ლაშქრობის დროს ხელის-შესაწყობად. ამ სიტყვებმა გამარჯვების დიდი იმედი ჩაუნერგა ხოხროს. მან დაიწყო ძლიერი ჯარის შეკრება და შეუდგა სამზადისს კოლხიდაში შესვლისათვის.—მას არ გამოუჩვენებია თავისი განზრახვა, მხოლოდ გაანდო ისინი, ვისაც ყოველთვის უმხელდა თავის საიდუმლოებს. უბრძანა დეპუტატებს არავისთან წამოსცდნოდან რა ამ საქმეზე და გაავრცელა ხმა, ვითომ ივერიაში სურდა ჩასვლა იქურ საქმეების მოსაწყობად და ვითომ ამ მხრიდან ჭუნები დაეცნენ სპარსეთის საზღვრებს.

LXII. გუბამის სიტყვა თავის ჯარისადმი ბრძოლის წინად

(*Froscopius: Ганг — Известія древних греческих и римских писателей о Кав-
казѣ, ч. II).*

ხორიანე ღ მდიულები მსედრობა დახანაგდა ჭიპზოსის წელის.
პირად. კოლხიდულების მეფემ გუბამემ ღ ბერძენთ მსედართ-მთავარმა
რომ ეს გაიგეს, ჭერ მოილაპარაკეს ღ შემდეგ მიჰმართეს მტერს, გა-
ვადენ წყალს ღ მეორე ნაპირას დახანაგდენ. აჲ დაწყეს თათბირი, რა
ემუობინება, კელოდოთ მტერს, თუ ჩვენ პირველნი დავესხათ თავს, რომ
ამით დავამტეცოთ, რადუნად მამაცნი ვართ ღ არაფრად ვაგდებთ
მტერსაო; აგრეთვე გამოვიწვიოთ საბრძოლველად ღ ამითიც შევაფიქრი-
ანოთ მტერიო. რადგან ამ თათბირში ისინი მეტნი იუენენ, ვინც ამ-
ბობდა, ჩვენ პირველნი დავესხათ მტერსაო, ამიტომ უველამ მიჰმარ-
თეს სპარსელებს. მაგრამ აჲ ლაზებმა უარი სთქვეს, ჩვენ ბერძნებთან
ერთად არ შევალთ ომშიო; არ შევალთ იმიტომ, რომ ბერძნები არ იბრ-
ძვიან დღეს მამულისა ღ ახლო ნათესაუთათვის. ჩვენ-კი, ლაზნი ვიბრძვით
ჩვენის ცოლ-შვილისათვის, ჩვენის სახლ-კარისათვის, ისე რომ თუ დავ-
მარცხდით, სირცხვილით ჩვენს ცოლშვილს თვალით ვერ დავენახებო-
თო. ამიტომ ლაზნი ფიქრობდენ, რომ ვაუკაცობა ღ გულდობა, რო-
მელიც ადრე აკლდათ, დღეს თავის-თავად გამოგვანდებო. მოუთ-
მუნლად ელოდენ, რომ ჩვენ პირველნი ურომაელებოთ დავესხათ თავს
მტერს, რათა იმათ არ დაგვიშალონ ომში, როცა ისინი ჩამოერევიან,
მაგრამ ჩამოერევიან სხვა აზრითა ღ სხვა სურვილითაო.

გუბამეს დიდად გაესარდა, რომ ლაზნი ასე გულდად არიანო,
შემოიკრიბნა გარშემო, უბერძნებოდ, ღ უთხრა შემდეგი:

„—არ ვიცი, ვაუკაცნო, რაღა უნდა იყოს საჭირო მისთვის, რომ
უფრო გული მოგეცეთ ღ მეტი მამაცობა გამოიჩინოთ. მე მგონია, რომ
ვისაც დღევანდელისთანა გაჭირვება კარს მისდგომია, იმას დარიგება ალბ
ეჭირვება, იმიტომ რომ დღეს ჩვენ ვიბრძვით ჩვენის ცოლ-შვილისა ღ მამუ-
ლისათვის, ერთი სიტყვით ვიბრძვით იმისთვის, რაც უფრო საჭიროა, რომ
პირში სული გკედგას. ღ ამ პირიდან სულის ამართმევას ჭლამის სპარსელი..

ერთს კაცსაც ვერ იპოვიო სომ, რომ თავისი ნამატარი ნება-ყოფლობით დაუთმოს იმას,ვისაც ძალა მოჰქვს. თვით ზუნება დამიანისა თხოულობს, რომ დიცვას ღ დაიფაროს თვისი საკუთრება. კარგად იცით, სპარსელების სისარბეს საწყლარი აღარა აქვს სოლმე, თუ ერთი ხელში ჩაიგდეს ბატონობა ქვეყნისა. მართლაცა ღ, თუ დაგეძღიეს, არა მგონია, მარტო ბატონობა იპყრონ. დაგუადუნ მშიე ბეგრას ღ სულ ერთიანად დაგვიმონებენ. სუ თუ დაგვაწიდა, როგორ მოგვექცა ხოსრომას წინაღ? ანა მაშ ეცადეთ, რომ ეს თქვენი ქადილი ვაჟაცობისა ცარიელ სიტყვად არ დარჩეს ღ არა სთქვან, მსდღნი არიან ღაყუბიო. ჩვენთვის ძნელი არ იქნება მიდიელებთან ბრძოლა, რადგან არა ერთსელ დაგვიძლეოა ჩვენ ისინი. მიიღომ თქვენ სიმართლე გაქეთ, არაფრად ჩაგდოთ მტერი, რადგან არა ერთსელ დამარცხებულა ომში ღ სიამაღიოაც სპარსელებზე თქვენ უფრო წინა ხართ. ვაჟაცობა ხომ ისეთი საქმეა, რომ თუ ერთსელ შიშს დაეჩაგვრინა, მეორედ აღარ დაბრუნდება. ამ ფიქრითა ღ იმედით აღსასკენი გაემართენით ღ შეუტეთ მტერსა.

LXIII. ღაზთა საერო ერილობა გუბამის სიკუდილის გამო.

(*Agathias: Gan—Dionisia drevniaia slovesnixa u rimskixa pisatielei o Kavkaz, v. II).*

კოლხიდელების საქმე ამ დროს აშლილი იყო და თავი და ბოლო არ უჩანდა. მთავრებმაც-კი არ იცოდენ, რა მოელოდა კოლხიდელებს და ან ვისთვის მიემართნათ. ამისთვის კოლხიდელებმა კაკასიის რომელღაც სეობაში საიდუმლოდ მოუწოდეს დიდ-ძალს ხალხს, ისე კი რომ ბერძნებს არ გაეგოთ, რასაც დაპირებდენ. იქ დაიწყეს სჯა, რა სჯობიან. სპარსელებს მივემსროთ, თუ ისევ ბერძნების მომხრენი ვიყვნეთო. ან საგანმა ცხარე ბასი და დიდი ღაჰარაკი ასტეს; ერთნი ამბობდენ, რომ სპარსელებისკენ გადავიდეთო, მეორენი—ისევ ბერძნებისკენ ვიყვნეთო. შემდეგ ასტელა საერთო უყანი, აირია ღაჰარაკი და კაცი ვეღარ გაარჩევდა, ვინ რას ამბობდა. მაშინ უფროსნი ჩაერივნენ ღ უბრძა.

ნეს კრებას, გაჩუმებულიყვნენ. უფროსებმა განკარგულება მოასდინეს, რომ ვისაც უნდა რიგიანი რამ სთქვას, გამოდგეს წინ და დალაგებინათ და წესიერად ილაპარაკოსო. სულ ერთია, ვინც უნდა იყოს და რა შთაბოძავლობისაც უნდა იყოს ღაპარაკის მსურველიო.

მაშინ გამოვიდა წინ ერთი წარჩინებული კაცი, სასულად აიეტი, რომელიც ყველანაირად მერტად უკმაყოფილო იყო კოლხიდის საქმეთა გამო და რომელსაც სძაგდა უოველივე ბერძნული და მუდამ სპარსელებისაკენა ჭქონდა გული. აიეტმა კარგი დრო იპოვა ახლა და უფრო გააზვიადა უოველივე, რაც მოხდა კოლხიდაში. დაიწყო ღაპარაკი, რომ სკვა და თათბირი არც-კია საჭიროო. ასლავე უნდა ავდგეთ და გამოცხადებით მივემსროთ სპარსელებსო. მაგრამ ამაზე აიეტს უპასუხეს, რომ არ იკარგებს აგრე უცხად შეეცვალოთ წესი და რიგი ჩვენის ასლანდელის უოფა-ცხოვრებისაო; ჯერ უნდა გამოვარჩიოთ და სინიდი-სიერად გამოვიძიოთ, რა უფრო სასარგებლო იქმნება ჩვენთვისო. აიეტი განრისხდა ამაზე, წამოდგა, ჩადგა შუაში და წარმოსთქვა დიდი სიტყვა, ისეთი სიტყვა, რომ გეგონებოდათ სწორედ დაწესებულ საერო კრებაშია და იქა ღაპარაკოსო. აიეტი დიდის მტკერ-მეტყველობით ღაპარაკობდა. ბარბაროსები ასეთის მტკერ-მეტყველობით ვერა ღაპარაკობენ ხოლმე. თუ ნიჭი მეტყველებისა, და თუ აზრები ისეთი გამოიჩინა, რომ ნამდვილი ორატორი გეგონებოდათ. აი რა სთქვა:

„მარტო სიტყვითა და ღაპარაკით რომ ეწყენინებინათ თქვენთვის ბერძნებს, ან მარტო ავი რამ განზრახვა რომ შეგემჩნიათ, ეგ კიდეც არაფერი; ჩვენც ავდილად შევიძლებით სამაგიერო გადაგვესდნა. მაგრამ, როგორ უნდა ავიტანოთ დღეს ის საშინელი უპატიურება, რომელიც იმათ მოგვყენეს და ან როგორ შეიძლება ასლა ფიქრი, ტოკვა და უოყმანი? ხომ დაგვარგეთ ასეთი მოსერსებული დრო და მერე როდის-ღა შევიძლებთ, რომ შური ვიძიოთ და სამაგიერო ვაზღვევინოთ. განა საბუთებს ვერ წაუყუენებთ იმისას, რომ საქმით დაგვიშაყეს და არა მარტო განზრახვით? საჭირო არც-კია რომ ამისი დამამტკიცებელი საბუთები დაგისახელოთ. სულ-მდაბლობით მოჰკლეს იმათ გუბაძე, იგი დიდებული კაჟ-კაცი; მოჰკლეს ისე უკადრისად, თითქო ვიგინდარა და ზნე-დაბალი კაცი უოფილიყოს. წავიდა, განჭქრა

დიდება კოლსიდელებისა! ასლა ჩვენ იმას-გი ადარ უნდა ვთქვათ, რომ სსკები დავიმორჩილოთ და ვმართოთ საქმენი მათნი, არამედ იმისიც მადლობელნი უნდა ვიქნეთ, თუ ვინც უწინ ჩვენ გვემორჩილებოდა, აჲდ არ მოგვეპუროს ასლა. განა რა ჭკუაა, რომ დავსსდეოთ და ვითქვათ, ჩვენი მტერნი არიან თუ მოყვარენი ისინი, ვინც პირველი კაცი მოგვიკლაო. მოვალენი ვართ შევიტნოთ, რომ თავკასულბა მათი ამას არ დასჯერდება. ეს ერთი დანაშაული რომ არაფრად ჩავუტდეთ, შეიძლება აღარ მოიშლიან ჩვენს გაუხატურობასა. უფრო გულ-დამშვიდებით და ნაკლების შიშით დაგვიწყებენ წყენასა, იმიტომ რომ თავიანთ დაპყრობილთ ისინი მეტად შეუბრალებლად ეპყრობიან და ზისლით უეუერებენ თავის ხელჩქეითებს. იმათი იმპერატორიც მელა კაცია. ის მუდამ მოხარულია და მოსურნე ყოველ-გვარის არეუ-ღარევისა. ეს კაცის-კვლაც იმიტომ მოსდა ისე სასწრაფოდ, რომ თვითონ ის აგულისანებდა ამ საქმეში თავის ხელ-ჩქეითებს და იმათაც დიდის სიამოკნებით შეასრულეს მისი სურვილი; არამც თუ მაშინა გვამრცვადენ და გველეუფადენ, როცა არაფერს არ უშავედით და ჩვენ შორის არავითარი სამდურავი არ იყო, არამედ მაშინაც-გი, როცა მეგობრობით გვეპყრობოდენ, დიდი შეურაცსყოფა მოგვაყენეს და დიდად გავგანაბრეეს. კაცს ეგონებოდა, სულ ერთად შეჭერათ სენი სასტიკობისა, უგუზურებისა, ჩვენის მძულვარებისა და სხვა ამისთანა ბიწიერებაო. სპასელნი სულ სხვა ზნისანი არიან. ბერძნებისაგან დიდად განიჩქევიან. თუ მეგობრობა აქეთ ვისთანმე, მუდამ ერთგულობას უწევენ, სოლო მტერს მტრულად ეპყრობიან და არა ჭზოგავენ.

ჩემი სურვილი და ნატვრა ის არის, კოლსიდელების სამეფო ისევე ყოვლად-ძლიერი იყოს, როგორც წინად ყოფილა, რომ არავითარი შემწეობა უცხოელთა არ ეჭირვებოდეს და რომ სრულიად დაუმოკიდებელი იყოს, როგორც მშვიდობიანობისა, ისე ომიანობის დროსა, მაგრამ რაკი დროთა ბრუნვისა-გამო ანუ ბედის დაუდგრომლობის მიზეზით, ანუ, შესაძლოა, ამ ორსავე მიზეზით ერთად, ასე დავუძღურდით და თვითონ ჩვენ ჩავუვარდით ხელში სხვებს, გონიერება უფრო ის იქნება, იმათ ხელში ვირჩიოთ ყოფნა, ვინც უფრო ზომიერები და მართლის მოყვარენი არიან და უფრო გატანა იციან თა-

ვიანთ მომხრეებსა. ჩვენს ნამდვილს მტრებზე უფრო ძლიერი ვიქნებით მაშინ, როცა არ შევარჩენთ იმათ მიერ ჩადენილს დანაშაულს და ვიზრუნებთ ამასთანავე შემდეგისათვისაც. ასლა ბერძნები თავის ძელაძეობითა და თვალთმაქცობით გვისვევენ თავს. ხოლო, რაკი მათნი მტერნი შევიქნებით, იმათი მოჩვენებული სიმშვიდე და მეგობრობა ველარას გააწეოს, ამაო შეიქნება. ფარისევლებს აღარ მიეცემათ შემოსევა, რომ კვლავ დაგვათათბირონ ტკბილის სიტყვითა და მოქარგულის ენით, რადგან მტრად გადავიდებულნი სრულიად შორი-შორს ვიქმნებით ერთმანეთზე. თუნდა რომ კიდევ გაძოლიაშქრონ ჩვენ წინააღმდეგ, კარგად გერ მოუვათ საქმე; სპარსები და ლზები ერთად შეკრთდებით და რაღას გააწეობენ ისინი, მერე ისიც მტრის ქვეყანაში შემოსულნი. ერთს ჩვენს შეტევასაც გერ გაუძლებენ. სულ ახლასან არ იყო, რომ მთელი მაგათი ჯარი გაქცია მიდიულების მცირე რაზმმა და საშინელი სირცხვილი აჭამა. დღესაც სული გერ მოუბრუნებით, ისე დაისოცნენ მაშინ სირბილით. უველაიერში დამარცხდენ და მხოლოდ იმაში აჯობეს სპარსელეს, რომ ძალიან მოკურცხლეს და გამოკიდებულნი სპარსნი ველარ დაეწივნენ. მიზეზი ამისი ის იყო, რომ მსდღნი არიან და განგებულობა მათი უგონოა. ამისთანა ნაკლი და ამგვარივე ბიწიერება თან-დაყოლილი აქვთ, დახადებითვე გამოჭედილიათ. ასე ბიწიერნი არიან ბუნებით და კიდევ მაინც სულს იმბიუბენ სხვა დანაშაულით, რომელიც ზოგჯერც მათს უბედურებას; ზოგჯერც იმიტომ რომ კაცის-კვლის გამო დაჭკარეს მფარველობა უზენაესისა, იმიტომ რომ იმდენად მასვილი არა სჭრის, რამდენადაც კეთილი და სათნოება; არა მგონია, რომ ცოდვილსა და დამნაშავეს ეწვიოს ამისთანა მადლი. მაშ ასე: თუ გვინდა რომ კეთილ-გონიერნი ვიყვნეთ, არ უნდა დავიჭიროთ მხარე ბერძნებისა, რომელთაც თავი თავის ალაგას არა აქვთ და რომელთაც უწყრება და ურისხდება ის, ვინც არის უოკელივე ხსნა და ცხონება.

ამ გვარად, თვით საქმით დავაპტიცეთ ღ არა ლიტონის სიტყვით, რომ ადვილია ჩვენთვის სპარსელებს მივემსროთ ღ რომ ღვთისთვისაც ეს იქნება უფრო სასიამოვნო ღ კაცისათვისაც. კერპინ გერ იტუვის, რომ ან უსამართლოდ მოვიქცეთ, ან ღალატი გავწიეთ. მარ-

თალია, წინადაც ბევრი უსამართლობა გვინახავს ბერძნებისაგან, მაგრამ მაინც ვამჯობინებდით არ შეგვეცალა ჩვენი ყოფა-მდგომარეობა, იმატომ რომ არ არის კარგი სსვა მხარეზე გადასვლა მხოლოდ რამდენისაზე მიზეზის გამო. ეს მიზეზები თუიცა პატივსაღები მიზეზები იყო, მაგრამ მაინც შეიძლება მოთმენა ღ ატანა მამინდელის ყოფისა. სოლო როჲა უმწკრეალესად გვიპირებენ საქმეს ღ გამოვეყვართ მოთმინე-ბიდამ, მაშინ, მგონია, რომ მხოლოდ უგუნურნი, მძალნი ღ სცო-დავნი თუ აიტანენ ყოველსავე ამას მოთმინებით ღ არ აღშფოთდებიან, რაც უნდა უსიამოვნება ღ სირცხვილი აქამონ. არსად ღ არასოდეს არ მოსდებოდა ისეთი ბოროტ-მოქმედება, როგორიც იყო მოკვლა გუ-ბაქსი. სოლო თუ მოსდებოდა, დაუსჯელად არ ჩაივლიდა. ამატომ არც ჩვენ უნდა დავსტოვოთ ეს გარემოება უეურადღებოდ, რადგან სირც-ხვილი იქნება ჩვენთვის დავივიწყოთ მეფე ჩვენი ღ ზირში ვიყუროთ მის მკვლელებსა. ასლა რომ ის ჩვენი წინაშე წარმოსდგეს, უგუყელია, სამარცხვინოდ გაგვიცხადება ღ სავკადურით გვეტყოდა, რომ ჩემი ვე-როვანი პატივისცემა არა გქონიათ, რაკი მკვლელნი ისევე ჩვენს ქვე-ყანაში არიან ღ ვერც არ განგიდგენიათო. მაგრამ იმას სომ თქვენ შორის თავის დღეში ველარა ჭნახვო ღ ველარ გეტყვით ამ საყვე-დურს. მაშ აზრით მაინც წარმოიდგინეთ, რომ ვითომ მეფე ჩვენი სდგას ჩვენს შორის, გვიჩვენებს თავის წელულს, მასვილით გაზომილს მკრდს ღ დიდს სასმლევს გაიყრზე, გვიჩვენებს ღ ემუდარება თავის ერს, ასლა მაინც ნუ შეარჩენთ ჩემს სახსლს, გადაუსადეთ სამაციურო ღ ნუ გაშიდით მტრის გულისათაო.

ამას გარდა ვინ იქნება თქვენში ისეთი, რომ საქმე დიპტიროს იმასთან, ვინც ტოკავს ღ ფეარონს, ვითომ სამართლიანად იტყვიან კოლ-სიდელები, როცა ენანებთ გუბაქს, თუ არაო. ყოველ ამასაც რომ თავი დავსაბოთ, უნდა გავფიქროვდეთ, რომ ჩვენ მოწილენი არ გავცავდონ ბოროტ-მოქმედებისა. რაკი ასე გვეშინიან სამარცხელის მომსახურისა, იფიქრებენ, რომ გუბაქს ვაჯერს იმატომ არა ჭყრილობენ ღ ამ საქმეს ასე გულგრაზლად იმატომ მოექცნენ, რომ თვითონაც წილი უდევთ იმის მოკვლაშიო. ჩემს აზრით, უფრო მოღალატენი შევიქნებით, თუ, როცა ჭადი ცოცხლი იყო, მის სასულს ვფიცავდით, მოკვდა ღ მაშინვე დავი-

ვიწყით. როცა უოველივე საჰმე კარგად მიდის, უგუნურება იქნება შეცნულა დღეკანდელის წესისა და წყობილებისა, სოლო როცა უოველივე საჰმე დაცარულა, უგუნურებაა არ აუკეთ დროს. მოთბისეებით ატანა დღეკანდელის უოფისა მამინ არის საქებური, როცა ასეთს მოთმენას გონიერება მოითხოვს. სოლო ვინც უგულუბელ-ჭყოფს იმას, რისთვისაც გულითა და სულით უნდა ზრუნავდეს, და ამჟობინებს იმას, რაც შესაფერა არ არის, მამინ ის უფროა დამნაშავე, ვინც მისცივობა მკაფს უოფას და წეს-წყობილებას, ვიდრე ის, რომელიც სხნასა და შეკლას სხვა უოფასა და სხვა წყობილებაში ექნეს.

ამხარსელებმა რომ შეიტყონ ასეთი ჩვენი განზრახვა, დიდად შეგვეუფარებენ და ეცდებიან დაგვიფარონ, იმიტომ რომ კაცთ-მოუყარენი და სულ-გრძელნი არიან; ამასთანავე, იმათ იცინა და ესერსებათ გატება თავიანთ მეზობელთა სურვილისა. ამას გარდა კიდევ ჩვენი ქვეყანა იმათთვის ძალიან მოსერსებულს აღაგას არის მოთავსებულად მსედრობა კიდევ ჩვენი და ძლეებითა და დიდებით არის მოსილი; სმარსელნი ჩვენს მსედრობას უფრო ირჩევენ, ვიდრე ფულსა და ჭონისას. ოღონდ-გი ჩვენის ნებითვე მოვინდომოთ და შევატეოთ იმით ჩვენი სურვილი, თორემ ისინი დიდის სიამოვნებით დაგვიმეგობრდებიან. ასეა ნულარ მოჭყვებით ფიქრსა და განსჯასა, შეუდექით ჰირ-და-ჰირ საქმესა და სთქვით, რაც გულში გაქვთ. ქებისა და დიდების ღირსნი მამინ შეიქმნებით, როცა იმას მოიქმედებთ, რაც სამართლიანია და სათანადო და რაც შეგძენთ სარგებლობასა.

მთელმა კრებაში აღტაცებით მოისმინა ეს სიტყვები აიეტისა და დაქთანსმა კიდევ. კოლხიდელებს იმ დღესვე უნდოდათ სმარსელების მხარეზე გადასულიყვნენ, თუმცა ჯერ არც-გი მოლაპარაკებოდნ და არც თვითონ იყვნენ იმდენად მომზადებულნი, რომ დაეფარათ ეს გარემოება ბერძნებისაგან, ან და მოეკერებინათ ისინი, თუ ვინიცობა თავს დაესხმოდნ იმ აზრით, რომ ჩაუშალოთ დაწყობილი საქმეო. სრულიად არ ფიქრობდნ, რომ, ვინ იცის, რა მომსდარიყო და ან რა შედეგი მოჭყოლოდა იმათს ცდას. ასეთი საკლუდეკანება სჩვევია საზოგადოდ დიდს კრებულს და ბრბოს, რომელიც მედამ ეტანება ასე-და-ასე და სიხარულით ეგებება ასე-და-ცვლილებასა. სოლო ამ

შეითსვენაში კოლხიდელნი ჩვეულებრივად მეტად აღადგნენ. არა იმიტომ რომ პარსიანები იყვნენ, არამედ იმიტომ რომ ჯერ იყო ღ ჭკონებდნენ, ჩვენ მართლნი ვართ ამ საქმეშია და მერე იყო და—იე-
ლის ღაპარაკმა მოსინლა და გაიტაცა; უოველმევე ამან სძინლად ა-
ღუევს და აძლვრია ხალსი.

როცა ამ გვარად ჩოჩოლი შეუდგათ, დაიწყო ღაპარაკი ერ-
თმა, სახელად ფარტაცმა, კაცმა დიად გონიერმა, დარბისელმა და თავ-
დაპერილმა, რომელსაც დიდი სასული ჭკონდა განთქმული და დიდ ზე-
ტოვსაცა სტემდენ კოლხიდელები; დაიწყო ღაპარაკი, ამჟინდუნა გრე-
ზას და ეგედრებოდა, დაწინარდით, ნუ აჭყვებით გულის თქმასა ღ ნუ-
რას დაიწყებთ ისე, რომ ჩემიც არ მოისმინოთო. მღივს მოასერსა
და დააჯერა, რომ გაჩერებულიყვნენ, ესეც იმიტომ, რომ დიდს ზე-
ტოვსა სტემდენ და სთარი კერ გაუტესეს. შემდეგ ფარტაცი გამოვიდა,
დადგა შუაში და სთქვა შემდეგი:

ახალღი ამბავი არ არის თქვენთვის, კოლხიდელებო, რომ შერა-
შფოთათ მოქარგულის ენით ნალაპარაკება და სელოვნებით წარმოთ-
ქმულმა სიტყვებმა. მკერ-მეტყველებსა ჭხიბლავს ადამიანს და სძლევს
ეკლას, მეტადრე იმას, ვისაც არ გამოუცდია მისი ძალ-ლოკი. მეგრამ
მინც შესაძლოა გავემცრდეთ და არ ავევით გულს, უკეთუ დავეთქრ-
დებით, დროსა და გარემოების შესაფერად განვსჯით და გულისსმიე-
რებით ჩავაკვირდებით საქმეს. თქმული იმიტომ-გი არ უნდა მოგწონ-
დეთ, რომ მოულოდნელი იყო თქვენთვის და ყური თქვენი არა სჩვე-
ვია იმის გაგონებას. თქმული უნდა მოიწონოთ მსოფოდ მაშინ, რო-
ცა ნათქვამი თქვენთვის საპატიოსნოა და სასარგებლო. გაიგეთ და
შეიკეთეთ, რომ იქნება თქმული სასიამოვნოა თქვენთვის, მეგრამ მინც
ის უნდა ირჩიოთ, რაც უკეთესია; ჯერ მარტო ისა, რომ ასე ძალე
აჭყვებით ნალაპარაკებას, ცხადი საბუთია, რომ მოკუეუელნი სართ. იცო-
დეთ, რომ ვისაც სწადიან ცუდი რამ ურჩიოს სოლმე ადამიანს, სცდი-
ლოს სიტყვა მოქარგოს, მოჭკასმოს, გაღამაზოს, იმიტომ რომ
მოთინთლულის, გულს-მოსაჩუდრის სიტყვებით უფრო ადვილად მო-
ჭხიბლავს, მოინადირებს გულ-უბრყვილოსა და გულ-დანდობილსა. მაშ,
იცოდეთ, რომ თქვენ ფიქრად არც-გი მოგდით, რანაირად მოტყუებუ-

ლები საბო და ბაღეში გაბმული ზიეტის სამცდურო და ხერ-
 ლანას სიტყვითა. ერთი რამ მინც უნდა შეიჩინა ყოველს თქვენ-
 განს, სახელდობრ ისა, რომ მოლაპარაკებ იმ თავიდაშვი სულ სსკა
 საგანზე ჩამოადგო ღაპარაკი, იმ საკანსედა, რომელიც სრულებით
 ასლუა არ უდგება იმას, რისთვისაც ჩვენ ვართ შეკრებილი. იმან
 სთქვა, ვითომ ჩვენ ყველას გვგონია, რომ რაც მოხდა, ყოვლად შეუ-
 წინარქელა საქმე არ იყოს, ვითომ დაწამულად არ ვუთვლით ბერ-
 ძნეს მათ მიერ ჩადენილს სამარცხვინო კაცის კვლას, ვითომ ჩვენ
 მოლოდინ იმ ფაქტში ვართ, მართლაც ბოროტ-მოქმედება ჩადინეს გუ-
 ნამის შეკლელაში თუ არა; მაგრამ მოლაპარაკებ მკვლელებს-გი არ
 დაუწყო ბრალდება, მოგვიკვა წილადილას იმასე, რაც ყველამ ვი-
 ცით უაღიარადაც. მე გი ვიტყვი, რომ წყეულ და შეჩვენებულ იქმნენ
 ღვთისგან მკვლელნი. სიამოვნებით დავუწყებდი ცქერას, რა სატანჯე-
 ლაზე უნდა მიუყენიანათ, არა თუ მათთვის, ვინც თავიანთის სელათ
 ჩადინეს კაცან-კვლა, არამედ მათთვისაც, ვასაც შეეძლო აცდილებინა
 ჩვენთვის ეს უბედურება და სელი არ შეუშალა მკვლელებს და ბოლოს
 იშოოვისაც, ვინც სისრულით მიეგება ამ კაცის კვლას და არ აღშ-
 იგოვდა, გული არ აქვლვრბა. დიად, თეიცა ასეთას ზნებას ვარ, მანც
 გვინებ, რომ სპაჩელის მსარცხედ გადასვლა სარგებლობას არ მო-
 გვატანს. გვრავინ ვერ იტყვის, რომ, რაგი პერმანება დაარღვიეს კა-
 ნონი, ვითომ ჩვენის მსრითაც მოსაწონი იქმნებოდა მამა-პაპათა
 დერბი დავკრდივა; არაფრად ჩაგვედო ღაღატობის ჩადენა, აღარ
 გვბეგებოდა ძველებურად მოლაღატენი და ჩვენც გავგუტუნოდა სასელი
 ღაღატის გამო. ჩვენ არ უნდა მოვისყვიროთ და არ უნდა დავკვრდეთ
 იმ ფაქტსა, რომ, ვითომ, რაც მოხდა, იმას აღარა ეშუალება-რაო.
 არა, უნდა ვწუხდეთ და ამ წუხალით დავამტკიცოთ, რომ გულ-გრი-
 ლად არ გვეურებთ უკვე ჩადენილს ბოროტ-მოქმედებას, მაგრამ
 ამასთანავე ვაღდეულები ვართ ვიზრუნოთ, რომ შემდეგისათვის
 საქმენი უკეთესად მოქცეოს. მხოლოდ უტუნურნი და უტკუნონი ხწუ-
 სანი და მფოთკენ გამუდმებით იმის გამო, რაც უბედურობა მოხდა ჭ
 შეკრებილთა ოდესმე. გონიერნი და ტკუიანსი-გი, იცინა რა ცვალე-
 ბადობა წუთის სოფლისა, როდი შფოთავენ პედის ყოველ ცვლილე-

ბისა გაზო, და რაც უნდა ზარალი და უბედურობა ქნასონ, არა ჭკარ-
გავერ იმედს შერმისისას. ეს ჩვენი მჩვეული და მოთათბირე აიუტი-გი,
რომელიც დიდი ხანია ეტანება სპარსელებს და მოწადინებულა, რომ
ჩვენიც იმათგან გადავიდეთ, სტდილობს დაგვაშინოს, თითქო ბავშვი
ვიყენეთ და გვეუბნება, რომაელები იმას როდი დაგვაჯერებენ, რაც
დაგვაშინებს, უარესს გვიზამენო; რომ ვითომ ცბიერთ-უცხოერესი
მათი შიფე თვით აგულანებდა მკვლელებს, ჩაქანათ ასეთი შემად-
წერებელი ავსაგონა, რომელიც წინაჲე იყო გადაწყვეტილი და მო-
ფიქრებულიო. გვეუბნება იმას და თან გულმოდგინედ აქებს სპარსე-
ლებს იმ აზრით, რომ ვითომ ამით დაგვაჯერებს, დაკმაყოფიროთ თავი
და ჩვენი ნებოთვე გადავიდეთ ჩვენთა მოსისხლე მტერთა მხარეზე.
იმას მსოფოდ ერთი რამ სწადიან და მსოფოდ ერთ რისთვისაჲ
ზრუნეს, სასულდობრ იმისთვის, რომ შესრულდეს ის, რაზედაც წი-
ნაჲე უზრუნია; ამიტომ გვიჩვენებს მოუფიქრებელი მოვიტყუო, არდ-
გებს წესს თათბირისას და სრულიად ამათილებს, ძალას უგარტავს ბეჭებს,
განსჯას საქმისას. თქვენ თვითონ იანგარიშეთ აბა: ვერ უნდა მოფიქრება
და ბეჭობა იყოს იმისი, რაც ბუნად გვესმის, ცხადად ვერ წარმოგვი-
დგენია; და როცა განისაზღვრის, რაც განსაზღვრულია, რაც უნდა გაკეთ-
დეს და გადაწყდეს, მსოფოდ მაშინ უნდა განდგეს ნება და სურვალი
აღსრულდეს ის, რაც გადაწყდა. აიუტმა-ვი ბოლო თავში მოაქცია და
უნდა იმოქმედოს მაშინ, როცა საქმე ვერ მოუფიქრებელი არ არის. რის
მანისი უნდა იყოს მაშინ ბეჭობა და ფაქტი, თუ ვი ერთიცა და მეო-
რეც იმ დროს განდგება; როცა საქმე უკვე გადაწყვეტილია.

მოქვენი-გი, გოლსიდელოს, განარიდეთ, თუ რამ აზრი აგვიქმნიათ
წინაჲწინვე ჰ ისე აიღ-დაიღვეით საქმე. იჭონიეთ სასეში მსოფოდ
ის, რაც უფრო სასურველია თქვენთვის. რაც გადაწყდეს ბოლოს,
ვეცდამ აიღეთ ჰ ის შესრულებით. თქვენ უფრო სსება წესსა ჰ რიცხ
უნდა ადგეთ, ვიდრე სწავნი. თვითოეული უნდა გადაწყვეტილოს საქმე
სრულის თავის ქვეითა, ვანგანსე ძალ-დაუტანებელი; იმ აზრით რომ
ვი ვიფიქრე ყოველ-მხარე ჰ ის ვაჩნე, რაც სასარგებლოა ჩემთვისო.
რავი ასე იფიქრებთ ჰ განსჯათ სჯანს, მაშინვე დაინახეთ, რომ
არც ბეჭობის ვარება, ანუ ლევიონები, არც მათი წინამძღოლნი

დ სარდალნი, არც უმეცესად თვით იმპერატორი არავითარს მასეს
არ უტყუდა გუბიას. იმათში ყველა იმას ამბობს დ იმას ღლირებს,
რომ რუსტიკმა დ მარტინემ შეიშურეს სიკეთე მისი დ აჭყენ
თავის მსჯელურ გულისთქმასაო. სხვა წინამძღოლთ, არამც თუ არავი-
თარი მონაწილეობა არ მიუღიათ მაგ ბოროტ-მოქმედებაში, არამედ
დიდადც სწეწით დ გული ამღვრევით მარტინესა დ რუსტიკსე.
ამიტომ, ვგონებ, უსამართლობა იქნება დ არც არავითარს სარგებლო-
ბას მოგვიტანს, რომ ერთისა დ ორის დანაშაულის გამო, დავარდ-
ვიოთ სასულეშვიტო კანონები, რომლის პატივისცემაც ვიცვირეთ,
შეგცვლოთ ის წესი დ რიგი ცხოვრებისა, რომელსაც შეგწვევიათ
დ მოღალატენი შევიქმნეთ იმათი, ვინც ჩვენის გულისათვის დგანან
ცისეებში სადარჯოდ დ, ვინ იცის, რა საფრთხეში არ არიან, რა მო-
სათმენს არ ითმენენ, ოღონდ-გი ჩვენ ვცხოვრობდეთ მშვიდობითა
დ მოსვენებით. დასასრულ კიდეც, დიდი ცოდვა იქმნება ჩვენის მხრით.
უარყოფთ ჭეშმარიტი სარწმუნოება, წმინდა საიდუმლო დ ქრისტეს
მოძღვრება. თუ არ უარ-ყოფა, მაშ სავა რა უნდა იყოს ჩვენი გა-
დასვლა იმათ მსარესე, რომელნიც ისეთი დუმიანებლნი დ ძლიერნი
მტერნი არიან ყოვლად შემძლებელისა? ჩვენ რომ იმათ წირვა-ღაცვა
დაცვიშადონ დ თავიანთი სარწმუნოება შემოგატყუონ, განა ამავე
მეტად საშინელი-ღა მოხდება რამე ჩვენის ცოცხლისა და მკვდრისა-
თვის? რა სარგებელი უნდა გვქონოდა, თუნდა მთელი სპარსეთიც
ჩვენ შემოგვეერთებინა, სულნი ჩვენი გი წაგვეწმინდა? თუნდა ვსთქვათ,
რომ სელი არ ასლეს ჩვენს სარწმუნოებასა, მაინც უნდა ვიფიქროთ,
რომ დიდის გულ-კეთილობით არ მოგვამწყვდევან, არამედ მუდამ გულ-
ში ხინჯი ეჭმნებათ დ საეჭვოთ დაცვიწყებენ ცქერას, ღროსა დ გა-
რემოების მისედვით.

— მაშ რის იმედით-ღა უნდა გადავიდეთ, კოლხიდელო, სპარ-
სელის მსარესე? ისინი მაინც ჩვენ მტრობას არ დაიშლიან დ მო-
ლოდ იმას თუ მოვიბკით, რომ იმდენად უფრო ადვილად შეგვაწუ-
სებენ, რამდენადც ჩვენთვის ძნელი იქნება გაუფთხილდეთ შინაურ
დ ქუდუღს მტერს, ვიდრე ზირ-და-ზირ მოსულს. ვსთქვათ თუნდა,
რომ ჩვენი გადასვლა სპარსელების მსარესე საწინააღმდეგო არ არის

არც სამართლიანობისა და არც ზეტოსნებისა: ვსთქვამთ ისიც, რომ ვითომ სპარსეულის სასიამოვნოდ უფრო უცვლელად და სიმედოდ და რომ ისინი თავისდღეში არ დაარღვევენ ზირობასა და ღიქმასა. ზოლოს, თუნდა ისიცა ვსთქვამთ, რომ აღარა გვიშლის-რა სპარსეულის მხარეზე გადასვლასა. მაინც ვამბობ, რომ ჩვენი ღონე სავმარისი არ არის ამ საქმის გასაბეჭად. აბა, როგორ უნდა მოვასერსოთ ესა, როცა ბერძენი, ესოდენ მრავალნი და მამაცნი და მათნი უკეთესნი სარდალნი ზირში გვიდგანან? როგორ გადაურჩებით საშინელს შურის-ძიებასა მათნი, როცა ისინი, ვინც უნდა მოგვეშველენ, ყოვანდებიან ივერიაში და არ მოეჩაგრებიან ჩვენდ; სოლო ჩვენის სამაგიეროს გადასდელთ-კი მთელი ჩვენი ქვეყანა სელში უჭირავთ და შიგ ჩვენს ქალაქებში ცხოვრობენ? ზეტოვნეშული იეტი-კი ბრძანებს, რომ ბერძენები ჩვენს ერის შეტევასაც კერ გაუძლებენო და თავის სიტყვების დასამტკიცებლად მოჰყავს ამის წინანდელნი გარემოებანი. სოლო ვინ არ იცის, რომ ბედი ომში ცვალებადია და რომ ისინი, ვინც ერთსელ და ორჯელ დამარცხდენ, შესაძლოა, მუდამ არ დამარცხდენ და ბევრჯელ გაიმარჯვონ კიდევ. სშირად გამარჯვება რჩება იმათ, ვინც წინად დამარცხდა, რათა მით გასწორდეს ზირული შენდომა ბედისა. ამიტომ დიდი იმედი არ უნდა გექნოდეს იმისი, რომ ბერძენები ყოველთვის დამარცხდებიან, როგორც აქამდე იყო. თუ მსოლოდ იმიტომ დამარცხდენ, რომ კარგად ვერ მოსაზრეს, როგორ უნდა მოქცეულიყვნენ, ამ მაგალითმა უნდა დაგვაფიქროს და ჩვენთვის გამოსაყენებელი ჭკუა გვასწავლოს, სასელდობრ, ის ჭკუა, რომ მოუფიქრებლობას მარცხი და ფათურაკი მოსდევს. ან-კი როგორ შეიძლება იმის მისედვით, რაც იყო, იმედი მივცეთ ჩვენს თავს, რომ უთუოდ გავიმარჯვებთ; უფრო ჭკუას ახლოა, რომ რაკი ერთსელ და ორჯერ შესდენ და დამარცხდენ, მით უფრო გამოიცადენ, ჭკუა ისწავლეს და შეიძლება შეტის მოფიქრებით და ჭკუით ენდებიან აიცილნონ შეტდომა. ხოლო თუ თვით ღმერთს აწეენინეს, განარისხეს მით, რომ მათის დაუდევრობით მოხდა საწილდარი კაცის-კვლა და ამიტომ ეწიათ ასეთი უბედობა, ღმერთს რაღა ჩვენი მიშველება და დასმარება ეჭირვება: თვითონაც შეიძლება მათს დასჯასა. ბერძენებმა იმდენი სიკეთე გავი-

წიქს, ისე გვიტყვენ და გვიჯერებენ, რომ ჩვენ ყოველად მოსვენებულნი ვცხოვრობთ და, თუ მანც ამ სიკეთის მაგიერ, გულდასტუბთ და განუდგებით, სსვა ვილა მოგვინდობა, რას არ გავგვიდავენ და რა ბოროტება უნდა იყოს, რომ არ მოგვყუნონ. ამიტომ სჯობს, რომ განსვენებულს გუბაქს არავინ არ წამოგვიკენებდეს აქ სიტყვიერად, ვითომ და ჩვენ შორის სდგას, ჭღვრის ცრემლს, რომელიც არ შეეფერება მამა-გაცს და გვიჩვენებს თავის წელს, აი გეტყვობდეთ, ჩემო თანამეგობარო. ასეთი საქციელი ეკადრება მხოლოდ სუსტს და განუთავებულს კაცს, და არა მეფეს, მით უფრო ღმრთის და უფრო კიდევ გუბაქს. ის რომ ჩვენ შორის იქნას, ეტვი არ არის, როგორც კაცი სათნოიანი და გონიერი, გისაყვადურებდათ, ეგ რა გიუიქრობათ, დავიშლიდათ კიდევ და გეტყვობთ, ნუ დაღონდებით და ნუ შედრებით, ნუ ილტვით, როგორც მონები, არამედ გისმინებთ, გამაგრდით ისე, როგორც ჩვეულება აქვთ კოლხიდელებს და ნურას ჩაიდნით ისეთს, რაც სამარცხეიანია და მოაყენებს თქვენთა მამა-პაპათა სასულსაო. იქვით ისევე, როგორცა სარით და იმედი იქონიეთ, რომ ღმერთი არ დასტოვებს კოლხიდელებსაო. განა უტუნურება არ იქნება ვიფიქროთ, რომ ის, ვინც ძალადობით მოჰყვას, ასე ფიქრობს და ჩვენ-ვი, რომელთაც ვითომ გვიყვარს ის კაცი, სულ სსვა გზას გვინდა დავადგეთ? მე იმისიც მეფიქრება, რომ მარტო იმისათვისაც არ დავისჯანთ საკმარად, რაც ფიქრი და განზრახვა გავიკლეთ გულში. მომზადებულიც რომ ვიკნეთ განდგომისათვის და იქელი გამარჯვებისა საკუთიოდ წინ გვედგას, მანც სწორედ დიდად სამიმომო იქნებოდა ამისთანა გაჭირბუღება ყოფაში მხოლოდ ვინიცაბაზე მიგვედგო ჩვენი ზედი. მაგრამ, ვინ იცის, იქნება ისინი, ვინც ასე ფიქრობდენ მოქცევისა, ვარუდობდენ, რომ დიდი თავის ტყა არ უნდა საქმესაო. მხოლოდ თუ წინდაუხედაობა და მოსალოდნელი ბოროტება ასეთის განზრახვისა, ასე ცხადია, მაშ რადენად ღირსნი უნდა იყვნენ სიმუღკილასა ისინი, ვინც ჩაგვავონა მაგისტანა ფიქრი და აზრები? გვინება საკმარად გაჯერებით, როგორ უნდა მოვერიდნეთ ამისთანა კაცებს. ჩემი აზრი-ვი ის არის, რომ უნდა ვაუწყეთ იმპერატორს, როგორ მოსდა ყოველივე ესე, რათა მან ღირსეულად დასაჯოს თავი დამნაშავენი

კაცის-კვლისა. თუ ეს ასე მოხდა, მაშინ ჩვენ დავივიწყებთ, თუ რამ შტრომა და შუღლი გვქონია რომაელებისა და კელაჲ მოვითმენთ იმით-თან უოკელსაჲე მოსათმენს და ერთად ვილაშქრებთ და კიბრძოლებით ისევ ისე, როგორც გვიბრძოლნია წინაჲ. ხოლო თუ არ შეიწყნაროს ჩვენი თხოვნა, მაშინ უნდა მოვიფიქროთ და განვსაჯოთ, საჭიროა თუ არა სხვა გზას მივმართოთ. ასეთის ქცევით დაჲმტკიცებთ, რომ არ დაგვივიწყნია გუბაჲე და ჩვენ საჩქეებს მოფიქრებით განვაკუთ.

ამ სიტუაციის მოსმენის შემდეგ კოლხიდელებმა სულ სხვა კილოზედ დაიწყეს ლაპარაკი. ფერტაცმა უფრო-კი იმითი დაჲფიქრა კოლხიდელები, რომ დანაშინა, ვაი თუ მართლმადიდებელი სარწმუნოება დაჲკარგოთ, უკეთუ სპარსებს მივუდგებითო. გაიმარჯვა თუ არა ფერტაცის აზრმა და რჩევამა, მაშინვე ამოიჩინეს, კინც უფრო დარბაისელი და დიდებული კაცი იყო კოლხიდელებში და დაჲვალეს, აუწყეთ იუსტინიანეს, რა დანაშაული ჩაიდინეს გუბამის შესახებ; რა გვარ დანაშინეს მის წინაჲე კაცი სრულიად უდანაშაულოყო. ამოჩჩეულს კაცებს უნდა აესნათ იმპერატორისათვის, რომ გუბამეს ფიგრადაც არ მოსვლია განდგომა და სპარსებისაკენ გადასვლა; მარტინემ და რუსტიკმა იმიტომ შეიჯავრეს, რომ გუბაჲე აჲვედრიდა, მხდალნი ხართ, უზრუნველნი და დაჲდეჲარნიო. ამასჲე გადაეკიდენ, ცილი დასწამეს და ბოლოს მოჲკლეს კიდეც მართალი კაციო. აი იმიტომ უმოჩჩილესად სთხოვეს იმპერატორს, რომ პატრი ვცა მიცვალებულის ხსენებისათვის და დაუსჯელი არ დაჲტოვა ისინი, კინც იმის უმანგო სისხლში შეისჯარა ხელი; ამას გარდა სთხოვეს, რომ მეფედ უცხოს ნუ დაგვინიშნამო, არამედ განგვიწყსეთ ცათე, უმცროსი მმა გუბამესიო, რომელიც იმ დროს ბიზანტიაში იყო; ეგ იმიტომ გვინდაო, რომ ხელ-უხლებელად იქმნას დაცული ანდერძი მამა-პაპათა და რომ მეფენი მეფამ და უნცელელად ჩამომავლობით ისხდენ ტახტზე ერთი მეორის შემდეგ, როგორც გვქონია წესად ძველის-ძველადყო.

LXIV. მოციქულობა ბერძნებსა და სპარსელებს შორის სკანეთის თაობაზე

(*Меландръ Византийскій: Византийскіе историки, переведенные съ греческаго
Сир. Дестунисомъ*)

მნ2 წ. ბერძნებმა და სპარსელებმა ლაზიკაში შესწევითეს ომი და შერიგებისათვის ბიზანტიის იმპერატორმა იუსტინიანემ სპარსეთში გაგზავნა სასახლის ჯარების უფროსი ჰეტრე მოსალაპარაკებლად. ეს მოციქული მივიდა ქ. ღერში, რომელიც იყო ზემო მესოპოტამიაში, და იქადამ აცნობა სპარსეთის სულშიფეს, თუ რა საგნისათვის ვარ გამოგზავნილიო იმპერატორისაგან. ეს ამავი რომ გაიგო სპარსეთის ხელშიფემ, თავის მხრით მოციქულად გაგზავნა იმავე ქალაქს იესდე-გუსანაფი, რომელსაც სასახლეში პირველი ადგილი ექირა და მის თანამდებობას ეწოდებოდა ზისი. ამ მოციქულებმა მოილაპარაკეს, უოვე-ლი საგანი გამოარკვეეს და თითქმის ევლადეურში მორიგდენ.—გერ მორიგდენ მსოლოდ სკანეთის თაობაზე. ამ საგანზე მათ შორის შემდეგი პასი ჩამოვარდა:

— სკანეთი ეგუთვნოდა ბერძნებსაო, ამტკიცებდა ჰეტრე; ბერძნები ბრძანებლობდენ სკანეთზე. როდესაც ცათე მთავროდა სკანეთში, ვი-დაც ბერძენი, სასელად დიტატი ¹⁾. უფროსობდა ამ ქვეყანაში მეოფეს ბერძნების ლაშქარს. სკანეთში ცხოვრობდენ სხვა ბერძნებიც. იმ დროს ლაზთა მეფესა და ლაზიკაში დაეენებულ ბერძენთა ჯარის უფროსს—მარტინეს შუა ჩამოვარდა უთანხმოება, რის გამოც კოლხიდიდამ ჯარ გუგზავნიათ სკანეთში შემწეობა—ხორბალი, რომელსაც ალათისამებრ კოლხიდის მეფე აწვდიდა სკანებს.—ამ შემწეობის მიუღებლობით გულ-ნაწეენ სკანებმა აცნობეს სპარსელებს, რომ მოგცემთ ჩვენს ქვეყანას, თუ მოხვალთ სკანეთშიო. იმავე დროს უთხრეს ექსისატს და ბერძენ-თა ჯარების სხვა უფროსებსაც:

„სკანთა წინააღმდეგ მოდას დიდ-დალი ლაშქარი სპარსელთა;

¹⁾ ქვემოთ ამ დიტატს ეწოდება ექსისატო.

ჩვენ არა გვაქვს საკმაო ძალა მათდა წინააღმდეგ. — თქვენ თქვენი თავ-
დაბრუნების დიპლომატიკით და ბერძნების აქაურობის დაშორებით დაუთმეთ დიდი
მიდევლთა ჯარს. ამათთანა ოინის ხმარებით და ლაშქრის უფრო-
სების დაქრთამებით სკანეზმა მოიცილეს ბერძნები თავიანთ ქვეყნიდამ.
მაშინ სასწრაფოდ მოვიდენ სპარსელები სკანეთს და შიგ დადგნენ.
აქედამა სჩანს, რომ ეს მსარე ბეჭდვანვე ბერძნებს ეკუთვნოდა და
ასლაც სამართლით მათ ეკუთვნის. რა-კი ჩვენ სრულის სიზაროლით
შევიქენით ლაზიკის მიფლოპელნი, როგორც დამტკიცებულია თქვენის
მხრითაც, სამართალი მოითხოვს ვიმეფლოპელოთ სკანეთშიც, რომე-
ლიც ლაზიკის მორჩილებაშია.

ამაჲედ სურისამ *) მიუგო:

— თქვენ, ბერძნებს, გწერთ, რომ სკანეთის ერთი თავისისავე
სურვილით და ნება-ყოფილობით მოგვანდო ჩვენ. ზისმა დასძინა:

— სკანეზი იუენენ დამოუკიდებელნი და არასოდეს არ ემორჩი-
ლებოდენ კოლხიდელთა სელმწიფებს. მაშინ პეტრემ სთქვა:

— ზისო, თუ შენ არა გსურს მორიგების სელ-შეკრულობაში
შეიტანო სასელი „სკანეთისა“, ჩასწერე, რომ მიზრუნე მე ლაზიკას
მისგან დამოკიდებულ სხვა-დასხვა ერთეულთ. ზისმა სთქვა:

— მე რომ ასე მოვიტყე; შენ მოგეტყემა საბუთი ივერისაჲც წა-
გვდაყო, აქო და ივერიაჲც ლაზთა სელმწიფებაში იყოფო. პეტრემ
მიუგო:

— ზისო, აქედამ სჩანს, რომ შენ მთელის ლაზიკის დაბრუ-
ნება-კი არა გსურს, არამედ ნაწილისა. ბევრი ითქვა სკანეთზე ბერ-
ძენტაგან და სპარსთა, მაგრამ კერ მორიგდენ ერთმანეთში. ფიქრობ-
დენ, რომ ეს საგანი უნდა გადაეწევიტა სპარსეთის სელმწიფეს. ზის-
მა, სპარსელთა სჯულისამებრ, შეჭფიფა პეტრეს, რომ დატყუებუნი
სკანეთის საქმეზე, როცა მოხვალ ზოსრო სელმწიფესთან ამ ქვეყნის
გამო მოსალაპარაკებლადო.

ბევრის ღაპარაკის შემდეგ, როგორც ამ საგანზედ, ისე სსკაზე-
დაც, დაიწერა სპარსულად და ბერძნულად სელშეკრულობა შერიგებისა

*) სურინა მეორე კაცი იყო საეფლიოში, როგორც ქვემოთ ამისა სჩანს.

ოზმონ-და-ათის წლის ვადით. ბერძნული სელშეკრულობა გადაითარ-
გმნა სპარსულად და სპარსული ბერძნულად. სელშეკრულობა დამტკი-
ცეს: ბერძენთა მხრით პეტრემ, იმპერატორის სასახლის ჯარების უფ-
როსმა, ეკსეკიმ და სსვთა; სპარსელთა მხრით იესდევუსნაფმა, სური-
ნამ და სსვთა. სპარსული და ბერძნული ერთმანეთს შეუმოწმეს, რომ
სიტყვით და აზრით ერთმანეთს ეთანხმებოდნო.

ამას შემდეგ მოციქულნი განმოეთხოვეს ერთმანეთს; ზისი წავი-
და თავის ქვეყანაში, პეტრე კი დარჩა იქვე, რადგან შობა მოახლოე-
ბული იყო და მოინდომა დღესასწაული იქ გადაესადა. იქვე გაატარა
მან ნათლისღების დღესასწაულიც და შემდეგ გადავიდა სპარსეთში.

გიდრე მოციქულები გაშორდებოდნენ ერთმანეთს, დარს მოვი-
დნენ ხოსროსაგან გამოგზავნილი სპარსელნი თარჯიმანებით და მწო-
ნაკებით და ზისს გარდასცეს, რაც სპარსეთს შვიდის წლის შესახვედრი
გარდასახადი ერგებოდათ, როგორც დადგენილი იყო სელშეკრულობით.
პეტრე მივიდა სვანეთზე მოსალაშარაკებლად ბითარმანისს, სადაც იდგა
სპარსეთის სელმწიფე. როდესაც სოსროს წინაშე წარდგენილ იქმნა,
პეტრემ მოახსენა:

„ხელმწიფეო, შენს წინაშე ვდგევართ ბედნიერნი მით, რომ
ველირსეთ მშვიდობიანობას, მტკიცე საფუძველზე დამყარებულს, და
არ ვწუხვართ, რომ გვიან ველირსენით იმას, რაც გვეკუთნოდა სამარ-
თლით. მას შემდეგ, რაც ჩვენ ჩაუქრეთ ბრძოლის აღი, და ვითომც
მოვისვენეთ, კიდევ დარჩა ერთი ნაპერწყალი:—უბედურების ნაპერ-
წყალს ვუწოდებ სვანეთს, რომელიც გვიქადის მტრობის ქარ-ცეცხლის
აღტყენებასა. ხელმწიფეო, შეაჩერე უბედურებანი; აკვაცილე თავიდან
მოსაღოდნელი ვაებანი. შენთვის მოგვინდვია უძნელესი ასახსნელის
გამორკვევა მას შემდეგ, რაც სათანადოდ მოაწივე ვეგლაფერი. ბრძო-
ლის სამუდამოდ დასასრულებლად ერთი რამ რჩება: რაკი ლაზიკას
უკვე ვფლობთ, უნდა მოგვეცეს სვანეთიც. გინც ბატონობს მეუფროსე-
ზე, შეიძლება განა, რომ მის ხელმწიფეებს არ ემორჩილებოდეს მეუ-
ფროსეს ხელქვეითი? არც ლაზნი და არც სვანნი არ იტყვიან, რომ
სვანეთი ძველს დროში არ უოფილა ლაზიკის ხელქვეითიო და რომ
სვანეთის მთავარს ლაზთა მეფე არ ამტკიცებდაო“. რაკი ეს სთქვა

შეტრეპ, უჩვენა ხოსროს ნაწერი, რომლიდანაც სჩანდა, რომ ღაზთა მეფენი იუგუნ ბატონები და ისინი ამტკიცებდნენ სვანეთის მთავართა. შემდეგ მანვე განაცხადა: „თვით სამართლიანობა გვაძლევს ჩვენ სვანეთს. ხელმწიფეო, ნუ თუ არ მოისურვებ, რომ ორი უპირატესობა გქონდეს: დაუმტკიცო ქვეყანას, რომ შენ არავის სჩაგრავ და ყველას აძლევ იმას, ვისაც რა კრება? ჩვენი ხელმწიფე დამატრულად არ ჩასთვლის თავს, როცა საჩუქრად მიიღებს იმას, რაც უფლებით ეკუთვნის, იმიტომ რომ, იმის აზრით, ამ ნაირადვე მიიღო ღაზიკაც. როდესაც ჩვენ ცხადად ვამტკიცებდით, რომ ღაზიკა ძველდგარე სერძენტთა შენაძენი იყო, შენ თვითონ გვიპასუხე, რომ ღაზიკა ბრძოლის უფლებით მე ეკუთვნისო. მაგრამ გსურდა რა სამართლიანობის დაცვა, შენ მოისაზრე, უძულებსია გამოვიჩინო გრძნობა სომხურებისა, ვიდრე ძველბრძოლისა. აუცილებელ საქმედ ჩასთვალე ის, რაც არ იყო აუცილებელი და, შენის დიდ-ბუნებოვანობისამებრ, თვით წარმოსთქვი მსჯავრი შენსავე წინააღმდეგ; შენ აღიარე, რომ სამართლიანობამ გძლია და ამითი დაუმტკიცე ქვეყანას შენი ძველბრძოლისა. შენ დაგვიბრუნე ღაზიკა, როგორც ჩვენი საკუთრება, და გავუფლე იქ. ამავე საფუძვლით გთხოვთ სვანეთსაც; გთხოვთ უსასყიდლოდ დაგვიბრუნოთ ჩვენი საკუთრება. ჩვენ მადლიერნი ვიქმნებით, რაკი არ დაგვეკარგება ჩვენი მონაგარი, და თქვენ-გი მადლობელი იქნებით ღვთისა იმდენად გაძლიერებისათვის, რომ შეგაძლენინათ გასცეთ ის, რაც არ გეკუთვნით“.

ხელმწიფემ მიუგო: „ესთქვით სვანეთის საქმე ნამდვილად ისეა, როგორც შენ ამბობ. მე დავიპყარ ღაზიკა, მაგრამ სვანეთს არც კი დავსხმევარ თავს. ჩვენ მხოლოდ განაგონი გქმონდა მერმეოროსისაგან, რომ ის არის პატარა ქვეყანა, რომ არა ღირს მის გამო არც აშლად არც მის წინააღმდეგ ხელმწიფის გალაშქრება, რომ სვანები არიან კავკასიის ერთი ხალხთაგანი, რომ ქვეით მთავარი და მათს ქვეყანაზე გადმოდიან სკვითები¹⁾. მერმეოროსი მოკვდა; მისი მოადგილე ნახო-

¹⁾ ამ პატარა შენიშვნით, რომ სვანეთზე გადმოდიან სკვითები (ე. ი. თავს დასახსმელად გადმოდიან ჰუნნები და სხვა ხალხი კავკასიის ჩრდილოეთით მოსახლენი) აიხსნება ის წინაშენლობა, რომელსაც აძლევდნენ სვანეთს, ამ პატარა ზოანს ქვეყანას, ბიზანტიისა და სპარსეთის ხელმწიფენი.

რაცანი იმასვე გვწერდა სვანებზე, რომ ისინი ცხოვრობენ კავკასიის მწვერვალებზეო, ჭურღები არიან ღ მსარცველებიო, მათნი საქმენი სა- შინაელებია ღ არა წმინდაო. მე მინდოდა მათ წინააღმდეგ ჯარების გაგზავნა; იმათ შეეშინდათ ამ განზრახვისა ღ დაგვემორჩილნენ. აქედამ ცხადად სჩანს, რომ ეს ჭვეყანა მე მიეკუთვნის. მე უარს არ ვამბობ, რომ იმათი მფლობელი არა ვარ მეოთქი. სვანებს რომ სათნოდ მიაჩნიათ ჩვენს ჭვეშევრდომებად ყოფნა, ეს იქიდან სჩანს, რომ ემორჩილებიან ჩვენი სელ-ჭვეითებს. სწორედ რომ ესოქვა, როცა ზიხმა მომასსენა, ბერძნები თხოულობენ სვანეთსაო, მე იმდენად დაშორებული მიჩვენა სი- მართლეზე თქვენი თხოვნა, რომ დიდხანს არა მჯეროდა ეს ამბავი.

როცა მე დავიპყარ სვანდა, შორაპანი ღ ლაზიკა, თქვენ არ გითქვამთ, რომ სვანეთი თქვენს სელმწიფების ჭვეშე ყოფილიყო. აქედამ ცხადია, რომ სვანები არ ყოფილან ლაზების სელჭვეითნი, თორემ ლაზებთან ერთად ისინიც ჩვენკენ გადმოვიდოდნენ. პეტრემ მიუგო: „აგრე არ მოხდა იმიტომ, რომ სვანეთიც არ გადმოსულა თქვენკენ, როგორც გადმოვიდნენ ლაზები, მათნი მპყრობელნი. მე ვამტკიცებ, რომ ჭვეშევრდომი ჩვენი სელმწიფებისა სრულიად არ გადასულა ჩვენგან.“ — „დღესაო, სოქვა სელმწიფებ, შესრულდა ათი წელიწადი მას აქეთ, რაც მე დავიჭირე სვანეთი. ჩვენ ბევრჯერ გაგვიგზავნია ბერძნებთან ღ აგრეთვე იმათგანაც მიგვიღია მოციქულები. რატომ ერთი სიტყვაც არ სოქვით სვანეთზე ამ დროის განმავლობაში?“ — იმიტომაო, უპასუხა პეტრემ, რომ შენ მაშინ ჭფლობდი ლაზიკას ღ მე რომ მეთქვა: დამითმე სვანეთიო, შენ მკითხავდი: რათაო? კიდევ რომ მეთქვა — იმიტომ, რომ სვანეთი არის ლაზიკის სელ-ჭვეითიო, შენ მომიგებდი: ღ რა უფლება გაქვთ ლაზიკაზეო. ამის შემდეგ ჩვენ აღარაფრის თქმა აღარ შეგვეძლებოდა.“ — „შენ ამტკიცებო, სოქვა სელმწიფებ, რომ სვანეთი ლაზებს ექვემდებარებოდაო. თუ შენ წერილობით დამტკიცებ ამას, მაშინ მიაღწევ შენ სურვილსაო.“ — პეტრემ მიუგო: „დაუყოვნებლად დაგიმტკიცებ სრულს ჭეშმარიტებას, თუ რა გვარ უძლეოადნენ ლაზები სვანეთის საქმეს. სვანეთის მთავარი ემორჩილებოდა ლაზებს ღ ამათ ჩარიცხული ჭკავდათ იგი სახარყო წიგნში. ლაზები იღებდნენ იმისგან თაფლს, ტყავებს ღ სხვა ნაწარმოებს. სვანეთის

მთავარი რომ მიიტყულებოდა, ლაშების მმართველი სხვას ირჩევდა გარდაცვლილის ძაგიერს და ამ გარემოებას აცნობებდა ბერძენთა იმპერატორს. იმპერატორი წერილით აძლევდა პასუხს და ბრძანებდა, რომ უზენაესის ხელმწიფების ნიშნები ჩაუბარებია იმისთვის, ვისაც იგი, ლაშთა მმართველი, ამოირჩევდა, მსოფლივ ეს ამოჩვენებული უთუოდ სვანი კი უნდა ყოფილიყო. ეს ჩვეულება ძალაში შევიდა ჩვენის მეფის თეოდოსეს დროდამ და მოქმედობდა პაპი თქვენის ფირუზის და ჩვენის მეფის ლეონის დრომდე. — მეტრემ პეტრემ ქლამიდის ჯიბიდან ამოიღო წიგნაკი; იმ წიგნაკში რიგზე და ცალ-ცალკე მოსხსენებული იყო ლაშთა მეფეთა სახელები, რომელნიც სვანთა მთავრებს დაემტკიცებოდათ. წიგნაკის მიწაწასი, თუმა სხვა სიტყვებით კი იყო გამოთქმული, მაგრამ მინც ასეთია: „ესენი არიან ლაშთა მეფენი, რომელნიც აწესებდნენ სვანთა მთავრებს იმ დროდამ, როცა საბერძნეთის იმპერიას განაგებდა თეოდოსე და სპარსეთს — ვარანი, ლეონ იმპერატორამდე და ფირუზამდე.“ რა კი ეს წავითხა, პეტრემ სთქვა: „ამ ნაწერიდან სჩანან ლაშთა მეფენი და მათგან განწესებული სვანთა მთავარნი, ვინც ყოფილან დღემდე“. ხელმწიფემ მიუგო მამს: „თუ ვიტყვით რომ შენგან წარმოდგენილი ნაწერი, რომელიც თქვენის სახელმწიფოს სასარგებლოდ მოწმობს, სანდოა, მაშინ სამართლიანობა მოითხოვს, რომ ჩვენს ნაწერებსაც ვერწმუნოთ.“ — „რასაკვირველია,“ მიუგო პეტრემ. — „ამიტომაცაა, განაგრძო ხელმწიფემ, უნდა დავიჯეროთ, როგორც შენ სთქვი, რომ ზოგნი მთავარნი ასე იყვნენ განწესებულნი და ზოგნი ისე. და რადგანაც ასლა დავა გვაქვს მონის გამო, თუ შენ ძალ-გიძს ცხადად დაამტკიცო, რომ იგი შენ გეკუთვნოდა — მაშინ მოგცემი და თუ ამის დამტკიცება არ შეიძლება და თვითონ სვანს კი უნდა ბერძნების ქვეშევრდომობა, მე სრულიად ამისი წინააღმდეგი არ ვიქნები: ამის პეტრი მე აღარაფერი არ შემიძლია.“ — პეტრემ მიუგო: „არა ჭკითხვ, მეფეო, სვანს ვის სურს ეკუთვნოდეს? ამ შემთხვევაში იგი თავისუფალია.“ — უწყოდეო, სთქვა ხელმწიფემ, რომ მე არა მსურს დავკავებო სვანებს სვანების შესახებ. უსამართლობა და უგანონობა იქნება, რომ ამ ქვეყნის ხეიდრი დამოკიდებული იქმნას მონის აზრზე.“

ამით გათავდა მოლაშარაკება სვანეთის თაობაზე.

LXV. საქართველოს შინაური მდგომარეობა ვახტანგის შემდგომ მეფეების დროს გურამ ბერტონაძე

[499—575 წწ.]

(ოდ. ს. ბარათაშვილი—ისტორია საქართველოსი, II რუ., ნათარგმ.
ს. ხუნდაძისა)

დარჩილისგან დაწყებული, ვახტანგის მემკვიდრეებს არ ჰქონიათ არც შემთხვევა და არც ნიჭი, რომ საქართველო იმ სიმღლეზე დაე-
ეხებინათ, რომელზედაც მე-V საუკუნის მეორე ნახევარში იდგა.
ამ მეფეებმა, დარჩილის ტახტზე ასვლისთანავე, დაგარკეს საქარ-
თველოს დასავლეთ ნაწილზე გაქლენა, ერთის მხრით იმიტომ, რომ
ეს ნაწილი, ვახტანგის ანდერძით, მის მეორე ცოლს და იმის შვი-
ლებს ჰქდა; მეორეს მხრით იმიტომ, რომ ის საბერძნეთის ჰროვინ-
ციაზე მიგრული იყო და საბერძნეთსა და სპარსეთს შორის სდე-
ვო საგანს შეადგენდა. ამიტომ ხსენებული მეფეები ვიწროდ შემო-
ფარგულ თავიანთ საკუთარ თავისუფალ სამფლობელოებში მოქმე-
დობდნენ: ქართლში, სომხეთში, კასეთში და იმერეთში, და თან კიდევ
სპარსეთის მეფეებისა ეშინოდათ.

დარჩილის (499—514), ბაკურ II-ის (514—528), ფარსმან[V]-ის
(528—542), ფარსმან [VI]-ის (542—[557]) და ბაკურ III-ის
[557—570] მეფობის მკითხვენი მხოლოდ იმას მოგვითხრობს, რომ
ამ მეფეებს დაუცხრომლად უზრუნვიათ ხალხის სარწმუნოების წმინ-
დად დაცვისათვის და ეკლესიების აშენებისა და განშენებისათვის. დარ-
ჩილმა თავისი ტახტი ტფილისს გადაიტანა და ეს ქალაქი ქვის კედ-
ლით შემოზღუდა, მცხეთა-კი კათალიკოსების საცხოვრებელ ადგილად
დანიშნა. იმ ხანებში გავრცელებულ მიმართულებას მხოლოდ-და სარ-
წმუნოების საქმეებზე ზრუნვისას ძლიერ უწყობდა ხელს ის გარემოე-
ბა, რომ სპარსელების სარწმუნოებრივ გავლენისა ეშინოდათ; სპარ-
სელების ხანგრძლივი ომები ჰქონდათ იმპერიასთან, და ამიტომ თა-
ვიანთ ჯარებს საქართველოზე სშირად გაატარებდნენ ხოლმე.

შესანიშნავია კიდევ ის, რომ იმავე ხანებში ქართველთა არისტოკრატია რამდენადმე გაძლიერდა. შენიშნულია შემდეგი გარემოება: როდესაც რომელსამე სასელმწიფოში მეფე დიდ-ნიჭიერი გამოდგება და თავის სამეფოს ჩვეულებრივზე უმაღლესად ასწევს, მეფისა და სამეფოს დიდებასთან მისი თანა-მოღვაწეებიც გაძლიერდებიან ხოლმე, მაგრამ ამ უკანასკნელთ ძალა იმავე დამოკიდებულებაში რჩება მათ განმძლიერებელთან, როგორშიაც წინად იყო; ხოლო ამ გვარი დამოკიდებულება მართო იმ დრომდის გრძელდება, ვიდრე ისინი თავის ამამღლებელ ძლიერების დაცემას არ შეამჩნივენ, ან თვით იმ მეფის და ან მის მემკვიდრეების დროს. მაშინ-კი ეს დამოკიდებულება იმგვარი ხდება, როგორიც არის სოლმე ძლიერ კასსადესსა და სუსტ მეფეებს შორის. ალბად საქართველოშიაც; ვასტანგ გორგასლანის სიკვდილს შემდეგ, აშტვარიუ გარემოება იყო. ზემოდ ჩვენ მოვიხსენეთ ათი კაცი, რომელთაც ვასტანგ გორგასლანის დროს მრავალ ომში სასელი იმინეს; მეფემ დაასაჩუქრა ისინი ფრიად დიდ ადგილებით ანუ სერისთაობით. როდესაც სერმენ-რომაელთა ისტორიკოსები ვასტანგის სუსტ მემკვიდრეების დროინდელ საქართველოს გარემოებას მოგვითხრობენ, ჩვენ იმდენად თვით მეფეს-კი ვერ ვამჩნევთ, რამდენადც ადგილობრივი ზოგიერთ დიდებულ კაცებს. ჭანეთის მთავრებზე თუ გინდ ნურაფერს ვიტყვით, რადგანაც ისინი გოსტანტინეპოლის სასახლის განსაკუთრებულ პოლიტიკურ მოსაზრებათა გამო გაძლიერდნენ. ამათ გარდა, სხვათა შორის, ეს ისტორიკოსები გურგენს და ზამხანარსეს (ეგებ ჭანეთის ერისთავი სემანგირი ჭყვდათ მსედველობაში) ასხენებენ, რომელთაც გოსტანტინეპოლში მეფესავით პატივს სცემდნენ. ქსანისა და არაგვის ერისთავებზე გადმოცემები მოგვითხრობს, თუ რა დიდ ყურადღებას აქცევდა მათ იუსტინიანე; ეს გადმოცემები ჩვენს აზრს ამტკიცებს, რომ იმ დროინდელ საქართველოს არისტოკრატიას შესამჩნევი პოლიტიკური ძალა ჰქონია.

რადგან ჩვენი ისტორიის პროგრამისათვის მეტი არ იქნება იმ გვარების შთამომავლობის ცოდნა, რომელსაც საყურადღებო ადგილი ეჭირება საქართველოს სამეფოს ვითარების შემდეგს აწერილობაში, ამისთვის, ჩვენის აზრით, საჭირო იყო აქვე აღვნიშნა ვასტანგ

გორგასლანის ათის ერისთავის შთამომავლობა, მაგრამ ჩვენ ამისთვის საკმაო საჩემუნო მასალები არა გვაქვს. გეგონია-კი, რომ უმეტესად ისინი სომხეთ მეფეების ანუ სომხეთ სამეფოს არსებობის უკანასკნელ დროის დიდებული შთამომავალი ყოფილან. ქსნისა და არაგვის ერისთავების შესახებ-კი, რომელთაც გვარტომობის შტოც ჩვენ უკიდ ვიცით, შეძლევი, ამ პერიოდის შესახებ, გადმოცემა არსებობს. მდინარეების არაგვისა და ქსანის სეობათა მცხოვრებლები, როცა წმიდა გიორგის ეკლესიის დღეობას დღესასწაულობდენ სოღმე (ეს ეკლესია აშენებულია იმ ქედის ერთ მღვდლობთაგანზე, რომელიც ამ ორ სეობას ყოფს), ყოველთვის იმაზე დაოდევენ, თუ რა ადგილი და რა უფლებანი დაეჭირა თვითოეულ მათგანს ამ დღესასწაულობის დროს, და ამ დავას უოველწლივ თან მოუგებოდა საშინელი სისხლის ღვრა; მაგრამ ერთს ამ გვარ დღესასწაულობის დროს, გარეშე მღვცაეთა შორის ორი მძა, ოსეთის თავადები დუდარუკევი¹⁾ მოვიდენ და მოსხეს ამ ორ საზოგადოების ღვა და მათ შორის სავის პირობები დასდევს. ეს თავადები—სიღამონი და როსტომი—პატივისცემის ნიშნად, პირველი არაგვის საზოგადოებამ მიიწვია და მეორე—ქსნისმ თავიანთ სეობათა მასასაღისებად; ქართველო მეფემ კი მათი სსვა ნამსახურობა და მომდინარეობაც მიიღო მსედელობაში და ერისთავების სარისხი მიანაქა.

LXVI. სპარსელთ ბრძანებლობის პერიოდის დასრულება

(თვ. ს. ბართაშვილი—ისტორია საქართველოსი, II რვ., ნაბარგჲ. ს. ხუნდაძა)

ნუშირვანი დაჩემუნდა, რომ შავ-ზღვის ნაპირებზე თავის ბრძანებლობის დაცვა არ შეეძლო; და ამიტომ, როცა საპარსეთმა მისი

¹⁾ დუდარუკევი დღეს აბაზელების თავადები არიან; ოსეთში-კი დუდარუკევი არიან, თაკურის აღდარები, რომელნიც ხარისხით ქართველო აზნაურებს უდრიან.

მაცხოვრებლის მოყვარება და თულის სიხარბე მომეტესად დაჰკარგო-
ლა ოქროთი, მაშინ სიძოვნებით დათასმდა, ეგულგან თავისუფალი
გაქცადა სარწმუნოება. საქართველოსც მხოლოდ ეს სჭირდა: შუ-
დევ ამის სმარსეთის მართი მის შიში ღმრთივე კეშნებოდა. ამისთანავე
საქართველოს მეორე უფლებაც მიენიჭა: თავისუფალი ვაჭრობა; თუმ-
ცა ამ უკანასკნელს მაშინდელ დროის ქართველებისათვის ისე დიდი
მნიშვნელობა არ ჰქონია, როგორც პირველს, მაგრამ ყოველ შემთ-
ხვევაში თავისუფლებად მას საბერძნეთის მონაპოვლისგან, რომე-
ლიც სამეგრელოსთვის დიდად სამძიმო იყო: ორივე ეს პირობა იუ-
სტინიანემ თავის ხმლითა და ოქროთი მოუშოვა საქართველოს და
თავისვე ნებით დაუთმო მას; ამიტომ ამ იმპერატორის სახელი საქარ-
თველოში და მთელ დასავლეთის კავკასიაში საყვარელი შეიქმნა. იუ-
სტინიანემ, რა თქმა უნდა, კარგად ისარგებლა ამ მდგომარეობით,
მაგრამ ამისთანავე თავის გაუფრთხილებად მოსაგონებლად დაუ-
თმოდა სოფელ საქართველოს რამდენიმე იმისთანას, რომელიც მისთვის
არაფრის შედგენდა, და ქართველებისთვის-კი თავდასხმის საშუალოდ
მან ნება დართო, კათალიკოსები მკვიდრ ქართველებსგან ამოერჩი-
ათ, — იმ დრომდის-კი ბერძენისაგან ინიშნებოდნენ. იუსტინიანე ლერ-
სით ეპყრობოდა ქართველთა არისტოკრატის და მთავრებლობდა მას.
ზოგიერთ გერეულთანა და დემდისაგან შეუხანავით ამის შესახებ გადმო-
ცემა. ქსნისა და არგვის ერისთავების წინაპრებს, რომელნიც ჩუ-
ქეთიდან თუ ოსეთიდან მოსულან და მის დროს დასახლებუ-
ლან საქართველოში, სპარსეთი ტანისმოსი და ღერბები მიუღიათ მის-
გან. ამ გერად იცავდა და ამდგომებდა იუსტინიანე თავის გა-
უფრთხილებად, ვიდრე დასავლეთ კავკასიის ხელისუფალი არ და-
იმორჩილა. მან დაიპყრა აფხაზეთი, აშენა იქ უდიდესი სიგნისტის
ტაძარი და ამით საუკუნოდ დასტოვა თავისი სახელი ამ მხარეში;
ჩერქეზების ზემოთ გადმოცემაშიც მისი სახელი დაჩვენდა, როგორც
მათ შორის ქრისტეს სარწმუნოების გამავრცელებლისა. მაგრამ საქარ-
თველოს დამოუკიდებლობა სმარსეთისგან ხსენებულ ტრაქტატის მა-
ლით მხოლოდ 577 წლამდის გასტანა. იუსტინიანეს სუსტ მემკვიდ-
რემ, იუსტინე II-მ, ეს ქვეყანა ნუშირვანს ხელში ჩაუგდო. [570] წელს

კი ბაკურ III მოკვდა და ორი მცირე წლოვანი შვილი დასტოვა; მათ არ უოღიათ ძლიერი მზრუნველი, რომ მათი ტახტის უფლებანი დაეცვათ. ეს გარემოება გამოიყენა თავის სისარგებლოდ სპარსეთის მეფემ, ნუშირვანის შემკვიდრულ ორმუხდმა ¹⁾ და გაგზავნა თავისი შვილი ამბარგუზი (პარგუზი), რათა საქართველოში უმეფობა გაეგრძელებინა და ამ ქვეყნის სხვა-და-სხვა ნაწილებს შორის გაეშირი დაერღვია. ამ ჯარით ამბარგუზმა გამართა ერისთავებთან მოლაპარაკება: მან დაუპიკიცა თვითოეულს მათგანს საშვილიშვილოდ თავიანთ საერისთავების დამოუკიდებელ მფლობელობის უფლება და ამისთვის ვაღდა დასდგა მათ, მხოლოდ სპარსეთის მეფის სკლამწიფება აღკარებიათ და მისთვის ეძლიათ სარკი. ეს უმეფობა გაგრძელდა; ვიდრე სპარსეთს ერთის მხრით თურქების ტომები შეესეოდენ და მეორეს მხრით — ბერძენი. მაშინ ამბარგუზმა საქართველო მიიტოვა და თავის მამის დასასამარგლად წავიდა; მან წელს ქართველებმა იმპერატორ მავრიკის მიმართეს და სთხოვეს, ვასტანგ გორგასლანის შთამომავლობისაგან მათთვის მიეცე მიეცა. იმპერატორმა აუსრულა მათ ეს თხოვნა და საქართველოს ტახტზე აიკანა თავისი გურაპალატი, გლარვეთის და ჯავახეთის მოავარი — გურამი, ვასტანგის შვილი-შვილი. დედა გურამისა იყო ვასტანგის ასული, რომელიც შეეძინა მას მეორე ცოლის, სანუერძეთის ხელმწიფის ქალის ელენეს სელში.

¹⁾ ორმუხდი ტახტზე აკიდა 579 წელს.

ს ა რ ე ვ ი .

წინასიტყვაობა.

III

კავკასია და ქართველთა ტომი მასს მადამოშა

I. კავკასია, მისი სახელწოდება, გეოგრაფიული და ისტორიული მნიშვნელობა (П. ჩ. Услар).	1
II. კავკასიის ტომნი და მათი დასახლება (II. ჩ. Услар)	6
III. უბელებს უცხო ტომთა კვალი კავკასიაში (დ. ზ. ბაქრაძე).	10
IV. უბელებს ბერძნული მითები კავკასიის შესახებ (III. ჩ. Услარ).	
ა) პრომეთეოს.	24
ბ) არგონავტების მოგზაურობა კოლხიდაში.	28
V. ქართულ ენის კვალი ენის ლერსმულ წარწერებში (Fr. Lenormant).	37
VI. ქართული ენის კვალი მცირე აზიაში (Hyde Clark).	46
VII. ქართველთა მოსახლეობის კვალი კავკასიაში (დ. ჩუბინაშვილი).	49

საქართველო მეფობის დაარსებამდე

VIII. ქართული ენა და მისი ადგილი სხვა ენათა შორის (ა. ცაგარელი).	54
IX. ქართული ენა და სომხურის დამოკიდებულება მასთან (J. A. Gatteyras).	64
X. საქართველოს ისტორიულნი სახელწოდებანი (M. Brosset)	65

XI.	საქართველოს ნაწილები ისტორიულ დროთა გან- მავლობაში (M. Brosset).	67
XII.	საქართველოს ისტორიული წყაროები (M. Brosset)	72
XIII.	ჩართლის ცხოვრება“ (M. Brosset).	75
XIV.	ჩართლის ცხოვრების“ სინამდვილე (დ. ზ. ბაქრაძე).	81
XV.	ჩართლის ცხოვრების“ უძველესი თქმულება ქართვე- ლების შთამომავლობის შესახებ (Vivien de S-t Martin-ის შენიშვნებით).	90
XVI.	თუბალი და მოსოხი (Vivien de S-t Martin).	98
XVII.	გამოსვლა საზღვართა (ჩართლის ცხოვრება“)	
XVIII.	ჰეროდოტეს ცნობანი საქართველოს უძველეს მკვი- დრთა შესახებ .	107
XIX.	ჰიპოკრატეს ცნობანი კოლხიდელების შესახებ .	110
XX.	ქსენოფონტეს ცნობანი საქართველოს უძველეს მკვიდრთა შესახებ.	111
XXI.	კოლხიდელების და თუბალ-მოსოხების აღებ-მიცემა (Fr. Lenormant)	117
	(Montesquieu) .	120
XXII.	კოლხიდელების განათლება და კულტურა (Carl Ritter).	122
XXIII.	კოლხიდელების კინაობის შესახებ (Vivien de S-t Martin).	126
XXIV.	ბერძენთა ახალშენები შავ-ზღვის აღმოსავლეთის ნაპირად და განსაკუთრებით კოლხიდაში (Du- bois de Montpéreux).	128

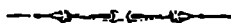
საქართველო მეფობის დაარსებიდან ქრისტეს სარწმუნოების
მიღებამდე

XXV.	წინაპირველი მმართველობა და უოფა-ცხოვრება სა- ქართველოში (თეიმურაზ ბატონიშვილი) .	135
------	---	-----

- XXVI. საქართველოს ზნენი ღ ჩვეულებანი ძეგლიდგან სა-
მეფოს განუოფამდე (ვასუშტი პატონიშვილი). 141
- XXVII. სპარსეთის გავლენა საქართველოს ეოფა-ცსოვრებასა
ღ კულტურაზე (დ. ზ. ბაქრაძე) 152
- XXVIII. ქართული აზრები, სუცური ღ მხედრული (დ. ზ.
ბაქრაძე). 153
- XXIX. ქართული მწიგნობრობა ღ უძველესი სელნაწერები
(ა. ცაგარელი). 155
- XXX. საქართველოს განთავისუფლება ბერძენისაგან ფარ-
ნავაზის მიერ (ნ. მთავარელიშვილი). 165
- XXXI. ზირველი მეფე საქართველოსი ფარნავაზ (ქართლის
ცსოვრება). 172
- XXXII. საქართველოს გეოგრაფიული მიზოსილება ზირველ
მეფეების დროს (ს. ბარათაშვილი). 178
- XXXIII. საქართველოს მცდეები შემდეგ ფარნავაზისა მირია-
ნამდე. . . 188
- XXXIV. რომის მსკდართ-მთავარი ზომეკი საქართველოში ღ
ბრძოლა მისი მიტრიდატ ზონტელთან (Th.
Monmsen). 193
- XXXV. საქართველოს ნაწილების აღწერა სტრაბონის მიერ. 205
- XXXVI. საქართველოზე ინდოეთის მიმავალი გზა (П. К.
Успенский) 215
- XXXVII. ბრძოლა ქართველებსა ღ სომხებს შუა ტაციტის
მოთხრობით. 222
- XXXVIII. ბერძნული წარწერა ვესპასიანეს მიერ საქართველოში
აგებულ ციხე-სიმაგრეზე. 227
- საქართველო ქრისტიან საწმუროების მიღებამდე ვასტატ
გორგასლანამდე
- XXXIX. კერპთ-მსახურება საქართველოში (დ. ზ. ბაქრაძე). 228
- XL. ქადება ანდრია მონიქელისა საქართველოში (თეო-
მურაზ ბატონიშვილი). 234

- XLI. ქრისტეს კვართის ამბავი, თქმული აბიათარ მღვდლის
 მიერ (ჩქართლის ცხოვრება). 237
- XLII. სასანიანთ სამეფო კვარი ღ მუფე მირიან (დ. ზ.
 ბაქრაძე). 239
- XLIII. საქართველოს მოქცევა, თქმული წმ. ნინოს მოწათის
 სიდონია დედა-კაცის მიერ (ჩქართლის ცხოვ-
 რება). 249
- XLIV. საქართველოს ნათელ-დება ქრისტეს სარწმუნო-
 ბით (გ. წერეთელი). 251
- XLV. ქრისტეს სარწმუნოება საქართველოში (Архиман-
 дритъ Макарий). 256
- XLVI. პეტრე ქართველი, ეპისკოპოსი ჰალესტინისა (ა.
 ცაგარელი) 265
- XLVII. საქართველო მესუთე საუკუნის პირველ ნახევარში
 (გ. წერეთელი). 269
- XLVIII. საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობა შემდეგ
 მირდატ V-ისა ვასტანგ გორგასლანამდე (ს.
 ბარათაშვილი). 275
- საქართველო ვასტანგ გორგასლანის დროდამ ბაგრატიონთ
 გამეფებამდე
- XLIX. ომი ვასტანგ გორგასლანისა ჩრდილოეთის ხალხებ-
 თან (ს. ბარათაშვილი) 289
- L. ომი ვასტანგ გორგასლანისა საბერძნეთთან (ს.
 ბარათაშვილი). 282
- LI. ომები ვასტანგ გორგასლანისა სპარსეთთან (ს. ბა-
 რათაშვილი). 285
- LII. საქართველოს ღ სპარსეთის ურთიერთი დამოკიდე-
 ბულება მესუთე საუკუნის მეორე ნახევარში
 (M. Brosset). 293
- LIII. წამება ღ ღვაწლი წმ. რაქდენისა (ჩამათ-ცხოვრება). 299

- LIV. საქართველოს ეკლესია და მისი იერარქია მეხუთე და მეექვსე საუკუნეებში (პლ. იოსელიანი). 310
- LV. ათ-ცამეტთა სირიელ მამათა მოღვაწეობა (დ. ზ. ბაქრაძე). 316
- LVI. ქართველთა მოღვაწეობა წმიდა ქვეყანაში და სინაზე (ა. ცაგარელი). 318
- LVII. ქართული ქრონიკონი (დ. ჩუბინაშვილი). 327
- LVIII. უძველესი ქართული ფულები. 328
- LIX. ბრძოლა ბერძნებსა და სპარსელების შორის დასავლეთის საქართველოს ანუ ლაზიკის გამო (Du-bois de Monpéreux). 332
- LX. ლაზების კინაობა და მდგომარეობა მათი მეექვსე საუკუნეები (Agathias, Procopius, Cedrenus) 348
- LXI. ლაზთა დეპუტატები სპარსეთის ხელმწიფე ხოსროს წინაშე (Procopius) 349
- LXII. გუბაძის სიტყვა თავის ჯარისადმი ბრძოლის წინადა (Procopius) 352
- LXIII. ლაზთა ყრილობა გუბაძის მოკვლის გამო (Agathias) 353
- LXIV. მოციქულონა ბერძნებსა და სპარსელების შორის სკანეთის თაობაზე (Менаандръ Византийскій). 366
- LXV. საქართველოს შინაური მდგომარეობა კასტანგის შემდეგ მეფეების დროს გურამ საგრატიონამდე (ს. პარათაშვილი) 372
- LXVI. სპარსელთა ბრძანებლობის პერიოდის დასრულება (ს. პარათაშვილი). 374

უმთავრეს შეცდომების გასწორება

გვერდი	პლატი ფურცელი	დაბეჭდილია:	უნდა იყოს:
3	22	78	7 და 8
9	12	ირონნი	ისინი
11	3	ი	ის
14	7	ივე	იქვე
15	11	ბაზიანი	ბასიანი
28	23	როგორე	როგორმე
29	32	იუო დიდი	იუო პირველი დიდი
39	27	ასირიელები	ასურელები
58	31	უველა	არაუინ არ
62	10	წერილს	წერილს
66	20	ტაოებს	ტაოხებს
70	27	მოიხსენიებოდა	მოიხსენებს
71	20	სამხრეთს	სომხეთს
74	28	ამაჰუთაგანს	ამათაგანს
75	25	VIII	XIII
79	1	აუენენ	იუენენ
	3	ეგროჰულ	ეგროჰულ
"	17	(დაადგინა	დაად... (გინა
98	8	ერთს-თავად	ერისთავად
102	20	მომი ნაკე	მომიჯნაკე
114	1	აკდა	აკად
115	17	დ მარცხენა	დ მარჯვენა
116	19	თავ-თავისით	თავისით

125	22	ზერნი	სერნი
149	31	ჯავაშერიანი	ჯვანშერიანი
150	15	საგანგებოს	საგანგეოს
156	27	საუგონოებისა ერთი:	საუგუნოებისა: ერთი
159	4	XIV	XVI
165	1-2	„ქილილა ღ ღამანა“	[„ქილილა ღ ღამანა“]
194	13-31	პარტებისა, პარტების	პარტელებისა, პარტელების
225	10	თავისი და ბიძა	თავისი დაი ღ ბიძა
276	5	ეუბანის	ეუბის
310	20	ეპარქია	იერარქია
330	3-5	<i>numismatique, numismatiques</i>	<i>numismatique, numismatiques</i>